

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE SZEGEDIENSIS
SERIES LINGUISTICA, LITTERARIA ET AESTHETICA



PETŐFI S. JÁNOS
BÉKÉSI IMRE
VASS LÁSZLÓ
szerkesztik

SZEMIOTIKAI SZÖVEGTAN

19. Békési Imre: A kettős szillogizmus értelmezése
és alkalmazásai

JGYF KIADÓ, SZEGED, 2010

X 120187

**ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE SZEGEDIENSIS
SERIES LINGUISTICA, LITTERARIA ET AESTHETICA**

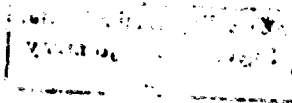
**PETŐFI S. JÁNOS
BÉKÉSI IMRE
VASS LÁSZLÓ
szerkesztik**

**SZEMIOTIKAI
SZÖVEGTAN**

**19.a Békési Imre: A kettős szillogizmus
értelmezése és alkalmazásai**

19.b Általános információk (Vass László)

JGYF KIADÓ, SZEGED, 2010



35

**TANULMÁNYOK, RECENZÍÓK, BIBLIOGRÁFIÁK ÉS REPERTÓRIUMOK
A DOMINÁNSAN VERBÁLIS HUMÁN KOMMUNIKÁCIÓ KUTATÁSA
KÖRÉBŐL**

**Lektorálta
NAGY L. JÁNOS és R. MOLNÁR EMMA**

**Szerkesztette
PETŐFI S. JÁNOS, BÉKÉSI IMRE, VASS LÁSZLÓ**



**Címlap
PAPP GYÖRGY**

**Tipográfia, táblázatok
ANNUS GÁBOR
HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA**

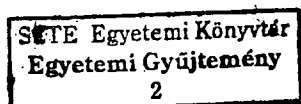
SZTE Egyetemi Könyvtár



J000816493

**Technikai szerkesztő
ANNUS GÁBOR**

**Ez a kiadvány a Juhász Gyula Magyar Nyelvi Tanszéke
és a Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó támogatásával jött létre**



HELYBEN

OLVASHATÓ

**HU ISSN 0236 – 7718
Acta Acad. Paed. Szeged
Ser. Ling. – Litt. Aesth.
ISSN 0865 – 5960
ISBN 978 963 9927 25 4**

X 120187

TARTALOM

A szerkesztők előszava	7
------------------------------	---

A/

Békési Imre: A kettős szillogizmus értelmezése és alkalmazásai

I. A KETTŐS SZILLOGIZMUS ÉRTELMEZÉSEI

A szerző előszava	13
0. Előzmények	15
0.1. A <i>de</i> kötőszó környezetstruktúrája	15
0.2. Az interpretációs megközelítés	15
0.3. A kötőszóegységek	15
0.4. A konstrukciótípusok	16
0.5. Az implicit konstituensek	17
0.5.1. Az elvi jelentésszerkezet szintjei	17
0.5.2. A <i>practical inference</i>	19
1. A kettős szillogizmus megközelítései	21
1.1. Logikai megközelítések	21
1.2. Nyelvészeti-mondattani megközelítések	24
1.2.1. Egy állandósult kifejezés empirikus vizsgálata	24
1.2.2. Nyelvészeti-logikai-pragmatikai párhuzamok	27
1.2.3. A tömbösödés	31
1.3. Interpretációs (retorikai, szemiotikai) megközelítések	42
1.3.1. A jelentésszerkezet retorikai megközelítése	42
1.3.2. Az implikációk konvencionális, valamint konverzációs tartalma	43
1.3.3. Az ellentétfajták jelentésszerkezeti szerepe	44
1.3.4. Kísérlet a jelentésszerkezet reprezentálására	46
2. A kettős szillogizmus értelmezése	47
2.1. A kettős szillogizmus fogalma	47
2.2. A kettős szillogizmus konstituensei	52
2.2.1. A gyakorlati szillogizmus lépései	52
2.2.2. Az elvárástörítés és a tagadás	53
2.2.3. A szövegmondatok mint kijelentések	54
2.2.4. A <i>de</i> utáni kijelentés állító/tagadó minősége	56
2.2.5. A feltételes múlt jelentésszervező szerepe	58
2.2.6. Elemi és összetett struktúrák	68
2.2.7. Ellentétfajták jelentésszervező szerepei	75

2.2.7.1. Az elvárástörő ellentét elvi paradigmája	75
2.2.7.2. Az elvárástörés és a megengedés elméleti-tapasztalati vizsgálata	83
2.2.8. Az érvelés okozati-oki láncolódása	88
2.2.9. Az ellentét elvárástörő, valamint megengedő fajtái	90
2.2.10. A beágyazott láncolódás	98

II. A KETTŐS SZILLOGIZMUS ALKALMAZÁSAI

3. Nyelvhasználati alakulatok jelentésszerkezeti vizsgálata	109
3.1. Néhány kötőszóegyüttes jelentésszerkezeti elemzése	
<i>De hisz, de hát, pedig hát</i>	109
3.2. A kizáró ellentét és a kifejtő magyarázat együttes szereplése	118
3.3. További vizsgálódások a kizáró ellentét körében	138
3.4. A tagadó mondat a kizáró ellentét előtagjában	140
3.5. A <i>márpedig</i> kötőszó helyzetei és szerepei	144
3.6. <i>Mégis, mégsem</i>	157
3.7. Szókapcsolatok jelentésszerkezeti háttere	159
3.7.1. <i>De hiába, mert</i>	159
3.7.2. <i>De legalább</i>	168
4. Szépirodalmi szövegek elemzése	172
4.1. A környezetstruktúra implicit elemei	173
4.2. Kép – szöveg – mentális kép	175
4.3. A regény első mondata	184
4.4. Hangsúly és szerkezet	197
4.5. Egy ellentétes szerkezet elő- és utótagja	201
4.6. Egy Ady-versszak szemantikai-pragmatikai megközelítése	205
4.7. Egy jelentésszerkezet szemantikai-pragmatikai és szintaktikai összetevői	208
5. Egy adalék a magyar történeti szövegtanhoz	
<i>A Halotti Beszéd</i> jelentésszerkezeti elemzése	216

III. ÖSSZEGZÉS ÉS KITEKINTÉS

1. Egy tudománytörténeti jóslat	235
2. Hogyan tovább?	237

IV. IMRE BÉKÉSI: THE INTERPRETATION AND APPLICATIONS OF THE DOUBLE SYLLOGISM

0. The term <i>double syllogism</i>	265
1. An empirical study of the set expression	269
2. The place of concession in contrastive structures	275
3. A theoretical-empirical analysis of restriction and concession	293

**B/
Általános információk (Vass László)**

Bibliográfiák	311
Repertóriumok	318

A SZERKESZTŐK ELŐSZAVA

A *Szemiotikai szövegtan* című periodikának 1991-től 2004-ig 16 tematikus kötete jelent meg, 2005-től pedig a sorozat egy-egy szerkesztője ad monografikus áttekintést a szövegtani kutatás általa művelt területéről. Így a 17. kötetben (2005) multimediális elemzéseiből VASS LÁSZLÓ készített rendszerezett válogatást *Poézis és piktúra* címmel, a 18. kötet (2007) PETŐFI S. JÁNOS tanulmányait tette közzé *Szövegkompozíció és jelentés* cím alatt, „Témák és megközelítések a szövegtani kutatásban” alcímmel.

A jelen kötet első fejezetében a *kettős szillogizmus* kifejezés két alaptanulmányban először 1991-ben jelent meg (BÉKESI 1991a 7–37, 1991b 41–61), s elvi alapvetését képezték a szerző akadémiai doktori értekezésének (BÉKESI 1991c). E dátumoknak az ad – később megismert – jelentőséget, hogy a *double syllogism* kifejezés angol nyelvű publikációkban is feltűnt, igaz, nem szemantikai-pragmatikai, hanem logikai megközelítésben (SION 1990/1996, DOLHENTY é.n.), illetőleg jogi szakszövegek számítógépes feldolgozásában (EDWARDS–AKROYD 1999).

Az értekezés védésére 1992 decemberében került sor. Az értékelés mindenekelőtt a téma látókörének kiszélesítését méltatta. Míg korábbi munkáiban a jelölt a koordinatív összefüggések, vagyis az ún. konstrukciótípusok explicit módjait kutatta (BÉKESI 1982, 1986), az értekezésben már ezen összefüggéseknek – PETŐFI S. JÁNOS TeSWeST-elméletére épülő (PETŐFI 1978) – implicit konstituenseit is bevonta vizsgálatába.

A témát részletező későbbi elemzések kötetnyi eredményeit – mivel a korábbiakban vizsgált újság- és esszészövegek mellett ekkorra már költői szövegrészletek is előtérbe kerültek – a *Tiszatáj* adta ki (BÉKESI 2001). Az azóta publikált felismerések egyrészt az alapfogalom értelmezését igyekeztek elmélyíteni, másrészt – ezzel együtt – alkalmazásának körét bővíteni.

A kettős szillogizmusnak mint egy sajátos szemantikai-pragmatikai kiindulászerkezetnek az alkalmazhatóságát számos kutató mérlegelte, méltatta és vitatta. Ezen írások egy része két születésnapra köszöntő kötetben együtt is tanulmányozható (R. MOLNÁR EMMA 1996, VASS LÁSZLÓ 2006). A Debreceni Egyetem nyelvtudományi doktori iskolájában kisebb-nagyobb mértékben két PhD-értekezés vette alapul (CSÜRY 2005. 40–72, KISSNÉ KOVÁCS KRISZTINA 2007. 19–25).

A jelen feldolgozás kiegészítő-rendszerező szándékkal készült, így nem csupán eddig meg nem jelent írásokat tartalmaz, hanem – részleteikben – megjelenteket is. Mindez nem teszi fölöslegessé az előző munkákat; különösen a *Jelentésszerkezetek interpretációja megközelítése* (1993) c. kötet több fejezetét, gazdag példaanyagát lesz érdemes a továbbiakban is fellapozni.

A fejezet végi angol nyelvű összefoglalás jórészt magyar nyelvű tanulmányok fordításai. Itteni közlésüket anyagi okok indokolják. Önálló kiadásukra nincs lehetőség, a kötetből kivett szeparátumként viszonylag önálló közleményként jelenhetnek meg. A kötetet záró – VASS LÁSZLÓ által szerkesztett – *Általános információk* című fejezetben a bibliográfiák, repertóriumok újabb adatait tanulmányozhatjuk.

Szeged, 2009. november 30.

P. S. J.
B. I.
V. L.

A/

BÉKÉSI IMRE

**A KETTŐS SZILLOGIZMUS
ÉRTELMEZÉSE ÉS ALKALMAZÁSAI**



I.

A KETTŐS SZILLOGIZMUS ÉRTELMEZÉSEI

A szerző előszava

Aki érvelő szöveget olvas, vagy mindennapi vitáiban maga is érvel, bizonyít, cáfol, az – akarva, akaratlanul – nem kerülheti el egyes szillogisztikus lépések alkalmazását. „*De hisz Olga vagyok!*” – szakad ki a tehénne változott asszonyból a méltatlankodás, mivel a férje elcsodálkozott a megszólaló tehén ’Olga-hangján’.¹

Az idézett méltatlankodás mindenekelőtt egy tényközlés: „*Olga vagyok!*”, de nem csak az. A tényközlés egyúttal ellentmond a férj értetlenkedésének (amely kétli, hogy a felesége tehénne változhatott volna). A *de* viszonzószóval kifejezett ellentmondást aztán a *hisz* viszonzó meg is okolja: „... *de* ’miért csodálkozol a hangom azonosságán’, *hisz* Olga vagyok!”

Márpedig ha egy érvelés adott kijelentése egy másikat megokol, akkor ezt a megokoló szerepet kettős összefüggésben tölti be. Egyrészt – egyedi tényállításként – a partner tudatában is felidéz valamiféle, a tényállításhoz kapcsolódó konvencionális tudást, mint idézett esetünkben például ezt:

‘Ha valaki megszólal, akkor magától értetődően a saját hangján szólal meg’. Aztán ebből – a logikában nagy premisszaként értelmezett – előzetes tudásból, valamint az „*Olga vagyok!*” kijelentés egyedi ténytényszerűségéből összeálló következtetési alaphoz illesztve – gyakran kimondatlan – konklúzió származik, miszerint ‘Nem kellene csodálkoznod a hangom Olga-hangján’.

Az itteni fejtegetésünkben alkalmazott „valamiféle” és „ilyesféle” – bizonytalanságról árulkodó – jelzők nem szerzői hanyagságból maradtak benn a szövegben. Egy szillogisztikus következtetés konklúziója ugyanis nem tartalmazhat biztosabb információt annál, mint amit az aktuális partner mentális tevékenysége implicit nagy premisszaként az elhangzott tényállásleíráshoz rendel. De ha ez így van, akkor legalább az alkalmazott vizsgálati apparátus ne legyen „valamiféle” vagy „ilyesféle”, hanem definitív módon legyen az, ami. Esetünkben ez – tartalma szerint – egy elvi jelentésszerkezet, szerepét tekintve kiindulás szerkezet, amely – PETŐFI S. JÁNOS rendszerező minősítése alapján – értelmező interpretációt szolgál.

Elnevezése – ‘kettős szillogizmus’ – szerkezeti felépítéséből ered. Az alapját képező feltevés ugyanis kiszabadítja a szillogisztikus érvelést a formális logikában leírt művelet mindig csak egyedülre, egyszerre tekintett vájátából. Ezáltal kinyitja az ellentétes viszony két oldalát, ahol is nem egy-egy propozíciót, hanem egy-egy szillogisztikus érvelés tételét, konklúzióját találjuk.

Végül szólni kell – az elvi és az egy-egy szövegrészletben aktualizálódó – jelentésszerkezet reprezentálásáról. Egy-egy ágrajz a szerző aktuális értelmezését jeleníti meg, vagyis – a jelentéselemek viszonyait és tömbösödését látva – maga is módosítgat korábbi elképzelésein. A munka értelmét voltaképpen az adja meg, ha olvasóiban is képes lesz ilyesféle kedvet ébreszteni. És ez persze fordított irányban is igaz. Ha nem lett volna olyan „olvasóm”, mint amilyen NAGY L. JÁNOS kollégám – aki számtalan kérdéssel, példával, ötlettel készített újabb és pontosabb megfogalmazásokra –, akkor ez a munka sokkal sivárabb és színtelenebb lenne. Köszönet érte.

¹ Szilágyi Domokos abszurd története alapján. *Élnem adjatok*. Kriterion, 1970. 270

0. Előzmények

0.1. Könyvem anyaga, vizsgálati közege a *de* kötőszó környezetstruktúrája. Ezen – nyelvészeti megközelítésben – afféle kötőszóegyetteseket értek, mint például a *de ... mert*; a *de ... (te)hát* és a *de hisz*. Ezek így leggyakrabban az – írott és beszélt – argumentatív szövegtípushoz sorolható szövegrészletekben fordulnak elő, de másféleképpen, így szépirodalmi alkotásokban is megtalálhatók. Munkámban arra vállalkozom, hogy e kötőszóegyetteseket bemutassam, s rájuk szemantikai-pragmatikai magyarázatot adjak. Ennek érdekében – példák és analógiák alkalmazása, vagyis empirikus igazolás mellett – egy lehetséges elvi kiindulászerkezetet, azaz egy modellt is konstruálok azon feltevésen igazolására, hogy az e kötőszóegyetteseket alkotó tartalmi-logikai kötőszók nem esetlegesen, nem véletlenszerűen szerepelnek együtt a nyelvhasználatban. E kötőszók használati egysége a szóban forgó kiindulászerkezet realizációiként interpretálható.

Ezzel a megközelítéssel itt elsősorban a *de* kötőszó környezetstruktúráját vizsgálom, vagyis egy olyan jelentésszerkezet sajátosságait, amely az ún. megszorító (R. LAKOFF: denial of expectation, BÁNRÉTI Z.: elvárástörő) ellentétfajta épül; megállapításai, eredményei azonban más, hasonló természetű jelentésszerkezetek vizsgálatában is hasznosíthatónak ígérkeznek. Ilyen mindenekelőtt maga a témakezelés, azaz a tárgy szemantikai-pragmatikai interpretációs megközelítése.

0.2. Az interpretációs megközelítésben nemcsak a tényállásleírások explicit viszonyait vesszük figyelembe, hanem velük együtt a beszélő (magától értetődően szubjektív és gyakran implicit) ismereteit-motivációit-hipotéziseit-diszpozícióit is. Az efféle tartalmakhoz – akár megfogalmazásukban, akár értelmezésükben-vizsgálatukban – a kutató (miként a természetes beszédpartnerek is) intuitíve hozzárendelhet szillogisztikus, implikációs stb.-féle műveleti sémákat. Interpretációs megközelítésen tehát ilyesféle tartalmak figyelembevételét és ilyesféle műveletek hozzárendelését értem, s hogy miért épp a *de* kötőszóval reprezentált jelentésszerkezetet választottam vizsgálati tárggyul, annak egyszerű a magyarázata.

A *de* kötőszó maga – miként ezt BÁNRÉTI ZOLTÁN már jóval ezelőtt megállapította – egy beszélői instrukció (BÁNRÉTI 1983. 10). Használatával a beszélő arra készíti a partnert, hogy további jelentéseket rendeljen hozzá az összetett megnyilatkozásban leírt tényálláshoz. A *de* kötőszóval modellált ellentétfajta tehát e beszélői instrukció végrehajtása nélkül nem is lehet kielégítő módon leírni. Az így történő leírás sem szavatolja ugyan, hogy a kutató (vagy a beszédpartnerek) által végrehajtott interpretáció teljesen egybeesik a beszélőével. Ez azonban már – nem kevésbé fontos – részletek kérdése, amelyeket néha csupán multimediális (a nyelvvel együtt szereplő egyéb információk) csatornák interpretációjával lehet elfogadható pontossággal leírni.

0.3. A *de... mert*-féle kötőszóegyettesekhez mint tipikus nyelvhasználati alakulatokhoz DEME LÁSZLÓ szöveg- és mondatkutatásai nyomán jutottam el (DEME 1965., 1966., 1971). DEME LÁSZLÓnak abból az alapállásából, amely a mondatot, azaz a 'mondat-egész'-t nyelvhasználati alakulatként mint a szöveg elemi egységét vizsgálta (DEME 1971. 39), számos termékeny feltevés származott. Közülük – témám szempontjából – különösen kettő bizonyult meghatározónak. Az egyik a 'tömb'-nek, azaz a három- és

többtagú alakulatok belső tagolódásában, 'tömbösödés'-ében keletkező átmeneti alakulatoknak a leírása volt (DEME 1971. 55); a másik pedig azon meglátásának az igazolódása, amely a mellérendelő kapcsolásforma tartalmi-logikai természetére irányította a figyelmet (DEME 1971. 46–8).

E két, külön-külön fölvetett vizsgálati szempont tipizálható alakulatként, szövegegységet alkotva jelent meg gyakorisági vizsgálataimban. Rövid újsághírek (BÉKÉSI 1982a, 1983.), majd esszéreszletek elemzése (BÉKÉSI 1982b, 1984, 1988) vezetett arra a felismerésre, hogy egyes tagmondattömbök két kapcsolása, azaz a tömbök közti fő viszonya és a tömbön belüli alviszonya között tartalmi-logikai összefüggés van, így például az elvárástörő ellentét fő viszonyként kauzális alviszonyokkal jár együtt (BÉKÉSI 1988).

Az egyes ellentétfajták s az oki-okozatiság együttes tömbösödésében megnyilvánuló alakulatokat 'konstrukciótípusok'-nak neveztem el (BÉKÉSI 1975); létezésük valóságosságát különféle szövegfajtákban tipológiai-gyakorisági vizsgálatokkal (BÉKÉSI 1973–1974), konfrontatív elemzésekkel (BÉKÉSI 1985–1986, 1991c) sorrendi transzformációkkal (BÉKÉSI 1976) stb. igazoltam (vö. TOLCSVAI NAGY 2001. 270–271).

0.4. A konstrukciótípusok feltáró vizsgálataiban – mivel figyelmem főként a kötőszóegyesek használatára irányult – nem törekedtem a jelentés implicit komponenseinek (re)konstruálására. Bizonyos kötőszóegyesek szintaktikai vizsgálatában (mint például a *vagy ha* esetében) el is lehet tekinteni az implicit komponensek bevonásától (amelyek természetesen a *vagy ha* esetében is jelen vannak, hiszen amit velük fejezünk ki, azt is – mint mindent – előzetes ismeretekhez, elképzelésekhez, hiedelmekhez stb. viszonyítva értelmezünk).

Az előzetes ismereteknek mint „ki nem mondott tudati elemek”-nek közlésbeli szerepére HADROVICS LÁSZLÓ már 1969-ben felhívta a mondatgrammatikusok figyelmét: „... a kimondott és ki nem mondott tudati elemek a közlés szempontjából egyenrangúak. Amit ki nem mondunk, az éppen olyan aktívan formálja a közlést, mint az, amit kimondunk. Továbbá a tudati tartalék bármely eleme utólag is bevezethető a közlésbe, ha a hallgató számára nem elég világos, vagy ha közlésünkhöz még valamit hozzá akarunk tölteni.” (HADROVICS 1969. 31)

A ki nem mondott tudati elemeket (a „közös tudati tartalék”-ot) DEME LÁSZLÓ szövegen *kívüli* függési rendszerként tagolja szét (közös nyelvűsége, közös előismeretekre és közös előzményekre); ettől pedig szövegen *belüli* függési rendszerként különíti el a kontextust. (Metodikailag különösen jól követhető, hogy az így szétválasztott „belső” és „külső” függési rendszer határán, azaz kettejük *között* helyezi el az intertextust. Ez – írja DEME LÁSZLÓ – „a párbeszédben az egymást követő, egymásra (sőt: egymáshoz, nemegyszer akár: egymásba) épülő »miniszövegek« közötti összefüggés” (DEME 1983. 33)

A megszorító (elvárástörő) ellentét és (a vele tipikusan együtt szereplő) oki-okozati viszonyítás azonban olyan jelentés-összefüggéseket alkot – ezt a magyarban KÁROLY SÁNDOR, KIEFER FERENC és BÁNRÉTI ZOLTÁN kutatásai körvonalazták, illetőleg tárták fel (KÁROLY 1970. 72–90, KIEFER 1983, BÁNRÉTI 1983) –, amelyből (legalábbis egyik típusából) semmiképpen sem hagyhatók ki implicit komponensei. E típus előtagjában ugyanis implicit konklúzió van, amely olyan alaphoz következik, amelynek egyik komponense (egy pragmatikai előfeltevés) az előzetes ismeretekből stb. származtatható. Az 'implicit konklúzió' aztán több, más-más tudományra utaló kategóriát is felidéz. Az

egyik az *enthyméma*, vagyis a retorika és a stilisztika hiányos szerkezetű, „csonka szillogizmus”-a (LAUSBERG 1963. 119–123); a másik maga a formális logika szillogizmusa.

Mivel kutatásaimban a jelentésszerkezet komponenseit (köztük az implicit konklúziót) nem retorikai-esztétikai szempontból s nem is hatáselemként vizsgálom, nem az *enthyméma* elnevezést használok. Valójában a *szillogizmus* szó sem egyértelmű ebben az alapvetően nyelvészeti munkában, hiszen a szillogizmus a kíváncsúnál markánsabban idézi fel a formális logika fogalomkészletét; mellette döntöttem mégis, mert közismert struktúráként áttekinthető irányokat mutat a feltételezett elvi jelentésszerkezet (kiinduló szerkezet) aktuális felismerésében.

0.5. A konstrukciótípusok kezdeti igazolásaiban egy határig különösebb nehézségek nélkül dolgozhattam is így, vagyis az implicit komponensek nélkül. Egyrészt a bőséges adatok elégségesek voltak a használati formák tipologizálásához, másrészt az azonos viszonyításokra épülő példák nagy mennyisége – legalábbis számomra – meggyőző volt. Esetenként pedig, ha mégis figyelembe kellett vennem a jelentésszerkezet valamely implicit komponensét, a tágabb kontextusból (illetőleg a kontextust magába ágyazó szituációból) fel tudtam idézni az implicit komponens korábbi, explicit szereplését.

A kutatás előre haladtával azonban egyre több gondot okoztak a jelentésszerkezet implicit komponensei. Előbb csak differenciáltabb példaelemzésre készítettek, később – ennek eredményeképp – olyan különbségek tudomásulvételére is, amelyek akkor is megvannak, ha egy adott példában nem nyernek kifejezést.

A *de ... mert*-féle kötőszóegyesek kielégítő magyarázatához olyan modellre volt tehát szükségem, amely a konstrukciótípusok már ismert sajátosságai (a tagok sorrendje, a relációk fontossági hierarchiája, az aktuális tagolódással való összefüggések stb.) mellett a jelentésszerkezet implicit komponenseit is figyelembe képes venni.

A nyelvi megnyilatkozások teljes jelentésszerkezetének interpretálására, pontosabban az interpretatív operációk eredményeinek reprezentálására PETŐFI S. JÁNOS dolgozott ki következetes elméletet és apparátust (PETŐFI–KAYSER 1976, PETŐFI 1978, 1990, 2004). PETŐFI apparátusából, a VeSReST-rövidítéssel ismert 'Vehiculumstruktúra-Relatumstruktúra'-elméletből – többek közt – az alábbi két, koncepcionálisan és metodikailag meghatározó szempontot vettem át (PETŐFI 1990. 206).

0.5.1. Az egyik az elvi jelentésszerkezet szintjeiről szól, ezen belül arról, hogy a 'tényállásleírások' szintje fölött még két (gyakran implicit módon funkcionáló) szinttel kell számolnunk. Az egyik (legfölül) a 'performatív-modális', a másik pedig (középpont tehát) a 'szubvilágalkotó' szint.

Feladatomhoz különösen a 'szubvilágalkotó szint'-re vonatkozó kutatások tapasztalatait kellett figyelembe vennem. A 'tényállásleírások'-at ugyanis a beszélő különböző 'szubvilágok'-ban „helyezi el” (*tapasztalja-gondolja-tudja-hiszi-reméli* stb.); így például a *de ... mert* nem annyira a tényállásleírásoknak, hanem mindenekelőtt az ezeket magukba ágyazó szubvilágoknak a viszonyait modellálja: *Tudtam*, hogy ..., *de* feltételeztem, hogy ..., *mert* korábban azt tapasztaltam, hogy ...

Terminusait PETŐFI S. JÁNOS – egy kanonikus atomi szöveg jól formáltságának reprezentálásához – így adja meg (PETŐFI 1991a 33):

*performatív modális
propozíció* *milyen 'performatív modalitással'
juttatja kifejezésre a narrátor, hogy*

világalkotó propozíció *melyik 'szubvilághoz' tartozik*

*deskriptív
propozíció* *a szóban forgó kommunikációban
'referált' 'tényállás'*

E három jelentésszintből kitűnik, nem lehet közömbös, hogy egy komplex megnyilatkozás jelentésszerkezetét mennyire (milyen mértékben) a 'tényállásleírások' és mennyire az ezeket magukba ágyazó 'szubvilágok' relációi alkotják; esetleg – ritkán – e relációk a 'performatív-modális' szerepű megnyilatkozások szintjén vannak-e. Talán nem lesz haszón nélkül, ha néhány példát – szemléltetésül, különösebb elemzés nélkül – előrebocsátok.

A tényállásleírásokat az alábbi szövegekben *explicit* 'szubvilágok'-ba ágyazza be az író. Az (1) példában a tényállásleírás (helyzet, esemény leírása) utáni belső történet elemzésében a beszélő 'szubvilágai'-n (ÉRZÉSein, TUDÁSain) halad a gondolatmenet. Megjegyzem, hogy – mivel múlt időt jelenítenek meg – ezek a 'szubvilágalkotók' egyúttal 'tényállást leíró' funkciót is ellátnak:

(1) „Az őszi park álmatag és felelőtlen hangulatának vége volt: kinlódva és felnőtten álltam szemben az orrossal, és ekkor éreztem először életemben, hogy felelős vagyok valamért. **Tudtam**, hogy ártatlan vagyok, **ismertem** szándékaim jóságát, de **tudtam** azt is, hogy mindez nem számít, és felelős vagyok valamiért, amit nem akartam. És végül **tudtam** azt is, hogy nem oszthatom el a félreértést, mert a döntő félreértéseket nem lehet kimagyarázni.” (Bálint György 1966. II. k. 446).

Az alábbi József Attila-részletben a TUDTAM és a NEM HITTEM 'szubvilágok' -ba ágyazódnak be a tényállásleírások:

(2) „**Tudtam**, hogy ős lesz s majd fűteni kell,
de **nem hittem**, hogy itt van, ily közel,
hogy szemembe néz s fülembe morog. „
(Ősz [1935])

Vannak olyan szövegfajták s ezeken belül olyan szövegtípusok, amelyekben a kommunikációs feladat a 'performatív-modális' propozíciók explikálását igényli. Az előzetes film-, könyv-, színházismertetésekben stb. gyakoriak az AJÁNLOM, TANÁCSOLOM-féle beágyazások; más szövegfajtákban a MONDTA neki, KÉRDEZTE tőle stb.-féle explicit performatív-modális propozíciók:

(3) „A kemény krimik kedvelőinek **ajánljuk** filmünket, tehát azoknak, akik nem szeretik, ha valakit szitává lönek, azt **tanácsoljuk**, hogy a másik csatornát nézzék, vagy pihen-jék ki magukat, és aludjanak egy jót. Akik meg szeretik, azoknak **eláruljuk**, hogy hősünk, a szitává lőtt áldozat, maga is bérgyilkos ...” (RTV Hét 1990. aug. 3.)

A 'performatív-modális' propozíciók egy történet elmondása folyamán fölvehetnek 'szubvilágalkotó' szerepet is:

Valaki MONDTA nekem, ezért TUDOM, (de korábról is TUDHATOM, mert magam is TAPASZTALTAM, hogy ...):

(4) „Saját ügyeim és Szoltsenyicin ügye sokat foglalkoztattak az utóbbi hetekben. Talán túl sokat is, ha arra gondolok, amit nem vettem észre. Koroda Miklóssal mentünk az Országház utcában. Egy pincehelyiség kivilágított ablakán benéztünk a „Design” műhelybe. Koroda **mondta**, hogy ez volt a szenesüzlet a Várban. Ezt **tudtam**. De azt **nem láttam**, hogy azok, akik még szénnel fűtenek (és nincs hely, ahol tárolhatnák a szenet, vagy nincs pénzük, hogy egyszerre megrendeljék, és felhozatni nyilván nincs pénzük), most a Várfook utcai szenestől vödörben hordják a szenecskéjüket.

Már én is ott tartok, hogy **észre se veszem** a dolgokat a sok irodalmi szenzáció függvényeitől? Megdöbbentem ... ” (Lengyel 1989. 519).

A fenti példákban explicit kifejezést nyertek a 'szubvilágalkotó' és a 'performatív-modális' proposíciók; gyakran azonban implicitek maradnak, s a partnernek (olvasónak, kutatónak) kell a beszélő 'hozzáférhetőségi lánc'-át (vagy ha nem is pontosan azt, de a partner számára elfogadhatót) rekonstruálnia. E lánc sémájának felső részét (egyik példaelemzéséhez ugyan, de általánosítható használatl) PETŐFI S. JÁNOS így adja meg: (PETŐFI 1983. 295):

közlöm veled	t (tell)
emlékszem	r (remember)
számomra ez pszichikai állapot	s (state-for)
tapasztaltam	e (experience)

0.5.2. A teljes jelentésszerkezet reprezentálásához másik fő szempontként PETŐFI S. JÁNOS modelljéből a – más-más nézőpontból más-más elnevezésekkel illetett – implicit tételeket emelem át (PETŐFI 1988. 219, VAN DER VELDE 1981, WRIGHT 1983).

A logikus érvelés egyik típusát G. H. VON WRIGHT – a szillogizmusok arisztotelészi teoretikus-gyakorlati elkülönítése nyomán – *practical inference*-nek nevezi (WRIGHT 1983. 1). Ez a típus az emberek mindennapi tevékenységeiben érvényesül, például mit szokás ahhoz (az előtt) megtenni, ha az ember másnap színházba akar menni (STEGMÜLLER 1971. 112). Ennek a szemléletnek – s benne a 'tapasztalati általánosítás'-nak – a nyelvészeti alkalmazhatóságát KIEFER FERENC is fontosnak tartotta (KIEFER 1984. 144). E megállapítások nyomán a 'konklúzió'-t én is tapasztalati, konvencionális, szillogisztikus jellegű következtetés zárotételeként értelmezem (BÉKÉSI 1990), s az (5) példa segítségével három formai komponensének klasszikus reprezentálását felidézem:

Ha p, akkor q	Ha valaki szakács, akkor (bizonyára) tud főzni.
p	Péter szakács
q	Péter (bizonyára) tud főzni.

(5) Péter tud főzni, hiszen szakács. (Kiefer 1984. 144)

Az (5) példa két kijelentésének oki-okozati összetartozása a *szakács* és a *főz(ni)* lexémák explicit jelentésének összefüggéséből (= 'szemantikai mező') is következik. Az

inferenciának ezt az érvényesülését PETŐFI S. JÁNOS egy kanonikus atomi szöveg reprezentálásában 'fogalmi verbális sensus'-ok inferenciájaként írja le (PETŐFI 1991a 13).

A „szillogisztikus jellegű következtetés”-t egyébként jogosan nevezhetnénk szillogisztikus jellegű következtetéseknek, hiszen (más-más megközelítésből) találkozunk – ARISZTOTELÉSZ óta – például a 'gyakorlati' szillogizmussal, klasszikus retorikai munkákban a 'retorikai' szillogizmussal (ACZÉL 2004. 281–304), napjaink jogi szövegeinek vizsgálatában a 'deviáns' logika gyakorlati szillogizmusaival (SZABÓ M. 2001. 163) stb.

A jelen munkában alkalmazott szillogisztikus jellegű következtetések „szillogisztikus” jellegében PETŐFI S. JÁNOS az alábbiakat tartja domináns sajátosságnak:

„Az elvárástöről ellentétek elemzése céljára BÉKESI által bevezetett 'szillogizmus'-ok sajátos (a logikai szillogizmusoktól eltérő) jellege többek között abban is áll, hogy azokban egymástól különböző világalkotó elemek konfigurációja jön létre többszintű beágyazás során.

A BÉKESI által elemzett egyik jelentésszerkezet (lásd 34. oldal, 1.1.) például a következő:

	számomra tény, hogy	A MINISZTEREK VÁLTOZTAK,
tehát		
elvárom, hogy		MARIANN, A TITKARNŐ NEM ŐRZI MEG ÁLLÁSÁT,
hiszen		
tudom, hogy		HA A MINISZTEREK VÁLTOZNAK, AKKOR (ÁLTALÁBAN) VELÜK EGYÜTT A TITKARNŐK IS VÁLTOZNAK.

Ebben a jelentésszerkezetben egyrészt:

- egy 'ha-akkor' (implikáció)-típusú komplex deskriptív propozíció van beágyazva egy *tudom* világalkotó propozícióba,
- egy egyszerű deskriptív propozíció van beágyazva egy *elvárom* világalkotó propozícióba, valamint
- egy úgyszintén egyszerű deskriptív propozíció van beágyazva egy *számomra tény* világalkotó propozícióba;

másrészt:

- a **hiszen** konnektívummal egymáshoz kapcsolt *elvárom* és *tudom* világalkotó propozíciót be kell ágyazni egy *X* típusú világalkotó propozícióba, annak érdekében, hogy
- ehhez az *X* típusú világalkotó propozícióhoz hozzá lehessen kapcsolni a **tehát** konnektívummal a *számomra tény* világalkotó propozíciót, s végül
- ezt a **tehát** konnektívummal dominált komplex propozíciót be kell ágyazni egy *Y* típusú világalkotó propozícióba, annak érdekében, hogy megkapjuk azt az (I)-ben »V« szimbólummal jelölt komplexumot, amit végül beágyazhatunk a »Pm« szimbólumú performatív modális propozícióba.” (PETŐFI 1996. 271)

1. A kettős szillogizmus megközelítései

1.1. Logikai megközelítések

A kettős szillogizmusnak mint elvi jelentésszerkezetnek az első elképzelését – logikai alapokon, de nyelvészeti érdeklődésből – tizennyolc évvel ezelőtt vázoltam fel a *Szemiotikai szöveg* 2. kötetében (BÉKÉSI 1991). Akkoriban ez a – ma már más szempontból „kiindulászerkezet”-nek nevezett – „kettős szillogizmus” kifejezés még nem létezett a Magyarországon hozzáférhető szakirodalomban. Annak, hogy erről – az ellentétes jelentésszerkezetek vizsgálatában fontos kutatási eszközről – ma már többet tudunk, az a hazai érdeklődés kiterjedése mellett (vö. NAGY 2008.) nem kis mértékben az internetnek köszönhető. A *double syllogism* kifejezésre a kereső két, egymástól független kutató nevét is figyelmünkbe ajánlja. Mindkettő – terjedelmes rendszerező munkájuk részeként – logikai kategóriaként foglalkozik a *double syllogism*mal. Az egyik kutató AVI SION, a másik JONATHAN DOLHENTY.

Jóllehet a hazai kutatások nyelvészeti (pontosabban: szemantikai-pragmatikai) érdeklődésből foglalkoznak a kettős szillogisztikus szerkezetekkel, úgy vélem, nem lesz haszontalan megismernedünk a *double syllogism* logikai értelmezéseivel. (Ehhez egy megjegyzést előrebocsátok. Az idézett két kutató a tengerentúlon dolgozik, így a szóhasználatban, illetőleg egy-egy logikai kategória használatának árnyalatában eltérhetnek a nálunk kialakult gyakorlattól. Ezek értelmezését itt nem tekintem feladatommak.)

Az alábbiakban először JONATHAN DOLHENTY, majd AVI SION értelmezéseinek a nyelvészet nézőpontjából tanulságos vonatkozásait mutatom be.

1.1.1. A „kettős szillogizmusok” leírásához és alkalmazásához JONATHAN DOLHENTY az összetett szillogizmusok vizsgálata során jut el; ezekhez pedig – első lépésként – a szillogizmusokban nyíltan vagy rejtetten szereplő „összetett proposíciók” vizsgálatában (i. m. 4. fej. 1–2). Témánk szempontjából leginkább a „rejtetten” többszörös szillogizmusok vizsgálata (*Covertly Multiple Syllogisms*) tanulságos; közülük is a „kirekesztő” (*exclusive*) proposícióké, amelyekben egy kirekesztő szerepű „csak”, „mindössze”, „kizárólag” vagy „egyedül” lexéma jelenik meg. Egy efféle kirekesztő lexéma egy rejtett proposíciót képvisel, ezáltal nem egyetlen proposíció van jelen, hanem kettő:

Első proposíció:

Kizárólag a gonoszok gazdagok.

Második proposíció:

Akik nem gonoszok, nem gazdagok.

DOLHENTY gondolatmenetében a második proposíció nemcsak eredménye a gondolatmenetének, hanem eszköze is. A *double syllogism* mint összetett logikai alakulat a szerző elemzésében arra való, hogy a kirekesztő (*exclusive*) lexémák proposícióépítő szerepét igazolja: vagyis azt, hogy ezek az explicit proposíció mellett egy rejtett, második proposíciót képviselnek. DOLHENTY gondolatmenetét legegyszerűbben egy olyan szillogizmus segítségével követhetjük, amelynek mindkét premisszájában jelen van a kirekesztő szerepű „kizárólag” lexéma.

Kizárólag a gazdagok boldogok.

Kizárólag a gonoszok gazdagok.

Ennélfogva, **Kizárólag** a gonoszok boldogok.

„Mindkét premissza – írja a szerző – két rejtett állítást tartalmaz” (i. m. 4. fejj. 5–7). A nagy premissza ebből a kettőből áll:

A kis premissza két állítása:

*A gonoszok gazdagok, és
Mindenki, aki nem gonosz, boldogtalan.*

„Mindkét érvelés érvényes” – állapítja meg a szerző. Ennélfogva egyesíthetjük az első szillogizmus konklúzióját (*A gonoszok boldogok*) a második szillogizmus konklúziójával (*Mindenki, aki nem gonosz, boldogtalan*).

Így jut bizonyító szerephez a „kettős szillogizmus” képlete, amelyben mind az első, mind a második szillogizmus *a* szillogizmusok első alakzatát (*Figure*) követi (M–P, S–M, S–P), a nagy premisszák egyaránt univerzálisak, a kis premisszák állítóak:

Első szillogizmus:

Második szillogizmus:

M – P	<i>A gazdagok boldogok,</i>	és	<i>Mindenki, aki nem gazdag, nem boldog.</i>
S – M	<i>A gonoszok gazdagok,</i>	és	<i>Mindenki, aki nem gonosz, nem gazdag.</i>
S – P	<i>A gonoszok boldogok,</i>	és	<i>Mindenki, aki nem gonosz, boldogtalan.</i>

Az első és a második szillogizmus konklúzióinak egyesítéséből (S – P és S – P) létrehozhatjuk az egyetlen exkluzív propozíciót: „*Kizárólag a gonoszok boldogok*”.

1.1.2. Ígéretes című munkájának (*Future Logic*) első változatát AVI SION 1990-ben tette közzé, s 1996-ban dolgozta át; ebben a formájában olvasható az interneten (SION, 1996.).

A „kettős szillogizmusok” tárgyalásához az 52. fejezetben jut el a szerző. Ez a fejezetszám már önmagában is utal az előzmények részletező, alapos feldolgozására; még inkább az a témányitó összegzés, amelyben az egyes művelettípusokban szereplő propozíciók elemi (*elementary*), valamint összetett (*compound*) mivolta áll a figyelem középpontjában: „Az arisztotelészi logikában – írja SION – a szillogizmus az elemi propozíciókon végrehajtott deduktív folyamat. Ugyanakkor (...) az összetett propozícióknak megvan a saját logikájuk, amelynek következtében léteznek olyan (derivált) érvényes módozatok (*valid moods*) is, amelyek a premisszák és a konklúziók összetétele révén működnek.” (52. fejj. 4).

Az összetett propozíciók keletkezését a szerző négy olyan, egymással közeli esettel szemlélteti, amelyek részleteit a munka előzményeiben már tárgyalta; így ezek nem csupán szemléltetnek, hanem bizonyítanak is. Ezt megközelítő eredményre a jelen helyzetben úgy juthatunk, ha az egyik példa – a klasszikus logikában egyébként jól ismert – alkotórész-típusait külön-külön is felidézzük.

Első szillogizmus:

Második szillogizmus:

Minden M – P,	és	minden P-nek M-nek kell lennie.
Néhány S – M,	jóllehet	ezek az S-ek nem lehet(né)nek M-ek.

tehát Néhány S – P, *jóllehet* ezek az S-ek nem lehet(né)nek P-k.

Alkotórész-típusok. – A szillogizmus 4 alakzata (*Figure*) közül az idézett eset első szillogizmusában az első alakzat szerepel:

(M – P, S – M, S – P), a második szillogizmusban a második alakzat:

(P – M, S – M, S – P).

A modalitás típusai közül mind az első, mind a második szillogizmusban érvényesül a mennyiségi vagy extensionális modalitás (*quantity or extensional*). Ennek az elvileg 6 esetéből leggyakoribb az alábbi négy, vagyis – egyezményes betűjelükkel – a „minden” (A), a „néhány” (I), az „egyetlen ... sem” (E), valamint a „nem” (O). Ezek értelmében a példának kiemelt esetünk első szillogizmusának alakzati és modális szimbólumsora: 1/A I I (1. alakzat, „minden M”, „néhány S”, „néhány S”).

A második szillogizmus karakterét meghatározza a *kell, lehet, nem kell, nem lehet*-féle modalitás, amit AVI SION természetes (*natural*) modalitásnak nevez (11. fej. 7). E modalitások szimbólumai: 2/A O O (2. alakzat, „minden P”, „néhány M nem”, „néhány M nem”). Az idézett esetnek mint egy összetett, nevezetesen egy „kettős szillogizmus”-nak a leírását AVI SION az alábbi módon adja meg, ahol az alsó indexek (n, p, p) a „természetes”-nek nevezett modalitás fajtáit képviselik (52. fej. p. 4.):

1/AII and 2/AnOpOp:

	All M are P,	and	all P	must be M,
	Some S are M,	though	these S	can not-be M,
So,	Some S are P,	though	these S	can not-be P.

Értelmezés. – Az idézett esetben az első és a második szillogizmus nem esetlegesen alkot egy „kettős szillogizmus”-nak nevezett egészet, hanem mindenekelőtt a négy alakzataból álló paradigmának egymáshoz legközelebbi részeiként. Itt mindössze a két nagy premissza tételei állnak egymással fordított sorrendben (M – P, illetőleg P – M); a kis premisszák, valamint a konklúziók sorrendje azonos (S – M, S – P). Ehhez meg kell említeni, hogy az idézett eset második szillogizmusa önmagában a 2. alakzatnak felelne meg (9. fej. 2), ahol is a „these S” azonosítható a „some S”-szel:

AOO

All P are M

Some S are not M

\Some S are not P.

A különbözőség, pontosabban a különbözőség természete fontos szempont az első és a második szillogizmus „természetes” modalitásaiban: az első szillogizmusban az *azonosság*, a másodikban a *szükségesség* és a *lehetőség* teremt kohéziós egységet. Ennél általánosabb tanulság – legalábbis témánk szempontjából –, s a fentiek összegzésének is tekinthető, hogy az *és* (and), valamint a *jóllehet* (though) kötőszókkal viszonyított tételek egy – egymással elegyített – modális rendszer (*mixed modality system*) alkotórészei. Ez az a vonatkozás, ahol az összetett proposíciók logikai vizsgálata lényegében ugyanazt a

vizsgálati közeget találja meg, amelyhez az 1976-ban megvédett kandidátusi értekezésben magam is jutottam (BÉKÉSI 1982: 92–106).

1.1.3. Egyik idézett szerző sem a steril logika zárt keretében tartja fontosnak az összetett proposíciók vizsgálatát. A szillogisztikus következtetés pszichológiai vetületén gondolkodva AVI SION jegyzi meg, hogy a logika számos kritikusa szerint a szillogizmus nagyon egyszerű forma, és nem vezet új információhoz; míg az élő, aktuális gondolkodás kreatívabb és összetettebb folyamat (8. fej. 2) A logika kreativitásának kiterjesztési lehetőségét a *Future Logic* – úgy látom – a gondolkodás összetettebb folyamatainak vizsgálatában keresi.

1.2. Nyelvészeti-mondattani megközelítések

1.2.1. Egy állandósult kifejezés empirikus vizsgálata:

„..., de ebből még nem következik, hogy...”

Mondat és kijelentés

Az érvelő szövegnek vannak olyan szegmentumai, amelyek mondatai-mondattömbjei kijelentés értékűek. A kijelentés-érték azzal jár, hogy egymás közti kapcsolataik között gyakoriak az ok-okozati/okozati-oki összefüggések.

Ezek egyik csoportjában az efféle összefüggések felismerését – ha ezek jelenléte, szerepe a megjelenített valóság összefüggéseiből szerinte kézenfekvő – a beszélő rábízza a partnerre, vagyis a kijelentések összefüggését kötőelem szerepű nyelvi eszközzel nem jelöli.

Az összefüggések másik csoportjában ezek az eszközök explicitek, sőt – mivel határozószókból váltak ki – közülük egyeseknek még referenciális jelentése is van, mint például az *emiatt*, (ebből) *következően*, *következőképp(en)* stb. Ez utóbbiak közé sorolható a „..., de ebből még nem következik, hogy...”-féle állandósult kijelentés is, amely – a jelen munka kontextusában – megkülönböztetett figyelmet érdemel. Itt ugyanis a *de*-viszony utótagjaként elhelyezkedő kijelentésnek – logikai szempontból – kétféle szerepe is van. Egyrészt konklúziója egy szillogisztikus következtetésnek, másrészt modális *s a n* főlényben van az előtag következtetési alapjával, vagyis a kis és a nagy premisszája együttesének modalitásával.

Érdemes megemlítenünk, hogy modalitáson általában azt a módot értjük, ahogyan – tényszerűen, lehetőség, illetőleg szükségszerűség alapján – a kijelentések szubjektuma, valamint predikátuma közötti összefüggést modelláljuk. A modellálás eszközein mindezekelőtt a *n y e l v i*, azaz lexikai, morfológiai eszközöket értjük. Ezekkel együtt – a jelen esetben – a figyelmet arra szeretnénk irányítani, hogy a „..., de ebből még nem következik, hogy...”-féle állandósult kijelentés modalitásában egy pragmatikai-szemantikai alakulat, a kettős szillogizmus is részt vesz.

A következtetés szillogisztikus természetéről ezen a helyen többet nem tartunk szükségesnek felidézni. Az alcímben kiemelt állandósult kifejezés, a „..., de ebből még nem következik, hogy...”-féle alakulat arra int bennünket, hogy a *lehet* (az *előfordul*, a *megesik*, az *olykor* stb.-féle lexémákkal kifejezett 'lehetőség' modalitású előtagból ne akar-

junk a szóban forgó tényállásleírás 'valóságosság'-ra, illetőleg arra, hogy a *tény*, hogy; *igaz*, hogy; *érthető*, hogy stb. valóságosságú kijelentésekből sem lehet a 'szükségszerű'-nek a jelenlétére vagy bekövetkeztére következtetni.

Gyűjtött példáink arra elegendőek, hogy az eddig fölvezetett gondolatmenet alábbi egységeit szemléltethessük.

A kettős szillogizmus modális alesetei

A de-viszony utótagja tagadó mondat

A lehetőségből/részlegességből stb. ne következtessünk a valóságosra

(1) „*Megesik a legjobb családban is, hogy zabigyerek születik, de ebből még nem következik, hogy minden családban csak zabigyerek születik.*” (Könczöl Csaba: Múlt és Jövő, 1989. 82)

(2) „*A szellemi fejlődést bizonyos korokban haladásnak tekintették, de ebből még nem következik, hogy ez a két gondolat mindenben azonos volna.*” (Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak, 1930. 23)

(3) „*Elhalad az ember előtt egy áltekintély: talán még megilletődöttséget is kivált, s jókora idő is eltelik sokszor, mire felébred az ember, s kiköp. Esetleg éppen akkor teszi ezt, amikor a valódi érkezik meg elé. Mert az élet egy nagy-nagy karnevál, az egyik kocsin ugyan papírmáséból van a tüzet okádó brontosaurus, de ebből még nem következik, hogy a következőn esetleg nem valódi az őshüllő.*” (Csurka István: Kettes kolbász, 1980. 199)

Az igaznak/érthetőnek tekintett valóságból ne következtessünk a szükségszerűre.

(4) „*De Man, érezve, hogy a szocialistaelmélet kényes pontjához nyúl, nem sajnálja a pedagógus-fáradtságot. Igazat ad a marxizmusnak abban, hogy az eszméknek anyagi előfeltételük van. De ebből még nem következik, hogy maguk nem valóságok, csak tükröződései az egyedül valóságos anyagi viszonyoknak.* Egy dolog attól még nem valótlán, hogy oka van. Valótlán akkor volna csak, ha ő maga nem lehetne más jelenségek okává.” (Németh László: A minőség forradalma 5–6., 1943. 131)

(5) „*Aztán itt vannak a szorongásosok, tériszonyosok, hipochonderek, kényszeresek, neuraszténias hisztériások... Néha csak egyetlen furcsa alaptünettel, amire ráépül a bonyolult kórkép, a közös alaptünet az életképtelenség. Gyenge a létért folytatott küzdelemhez, ez a lényeg. Hogy ez is gyakran összefonódik szexuális zavarral, az érthető, de ebből még nem mernék arra következtetni, hogy a szexuális zavar okozza az életképtelenséget.*” (Benedek István: Aranyketrec. Egy elmeosztály élete, 1957. 371)

A de-viszony utótagja állító mondat

Az eddigi érvelést megerősíti a következtetési irány megfordítására. Itt a szerkezet ellentétes utótagja nem tagadó, hanem állító minőségű kijelentés: „*A fenti elemzésből [nem kéne következnie], mégis az következik, hogy...*”

(6) „*A morális jogok fogalma nincs hozzákötve a természetjoghoz, hiszen a [fent] mondottak nem feltételezik, hogy az igazolt morális jogok a társadalomban élő emberek szabályalkotó, szabályalkalmazó és szabályfenntartó tevékenységén s a szabályokról*

folytatott társadalmi vitán kívül léteznének. (...) A fenti elemzésből mégis az következik, hogy az igazolt morális jogok rendelkeznek a természetes jogok egy sor fontos tulajdonságával, ami lehetővé teszi, hogy a kodifikált jogok, a kodifikált törvény mércéjeként használjuk őket.” (Kis János: Beszélő, 1986. 395)

Az olvasót az idézett érvelés gondolatmenetében önmaga a **mégis az következik, hogy** szegmentum is eligazítja, képünk még tisztább lesz azonban, ha a kettős szillogisztikus szerkezet alkalmazásával az implicit alkotórészeket is láthatóvá tesszük.

Ha a gondolatmenet utótagja (*A fenti elemzésből mégis az következik, hogy...*) a saját – utótagi – következtetésének konklúziója, akkor annak az ellenétes **mégis** „utasítására” közvetlenül az első következtetés konklúziójával kell ellentétben állnia. (Jelmagyarázat. (Aq*) = az előtag implicit konklúziója, (Bq) = az utótag explicit konklúziója.)

(Aq*) nem kéne tehát annak következnie, hogy..., **mégis** (Bq) *az következik, hogy...*

Az (Aq*) szimbólummal képviselt konklúzió implicit jelenlétét nem csupán a **mégis** kötőszó, valamint az általa ellentétesen viszonyított (Bq) indokolja, hanem az első következtetés explicit kis premisszája, az (Ap), valamint a kis premisszával együtt járó (leggyakrabban implicit) nagy premisszája, az (Apr*) is.

(Ap) *A morális jogok fogalma nincs hozzákötve a természetjoghoz,*

Az itt alkalmazott kiindulás szerkezet domináns konstituense – a PETŐFI S. JÁNOS által értelmezett és ET szimbólummal képviselt „mély szerkezeti” kötőszó. Jelen esetben az ET egyrészt azt a logikában magától értetődő vélekedést érvényesíti, hogy kis premisszáról nem lehet beszélni a nagy premissza feltételezése nélkül; a szemiotikában pedig azt, hogy az egyedi/aktuális tényállásleírások keletkezése feltételezi a leírt tényállásra vonatkozó általános/kollektív tapasztalatot, tudást stb. Az pedig, hogy a tények ’valóság’-nak tekinthetők-e, a művészetfilozófia egyik legnagyobb kérdése (HANKOVSKY 2005).

(Apr*) Ha két fogalom nincs „egymáshoz kötve”, akkor nem várható el, hogy az egyik fogalom meglétéből a másik fogalom megléte következék.

A kettős szillogisztikus következtetés lineáris felépülése

A vizsgált esetben az ellentétes fő viszonyt reprezentáló *de* kötőszó, valamint az ezt követő *ebből nem következik* kijelentés állandósult kifejezés, s e két konstituens sorrendje a többi alkotóelem sorrendjét is kijelöli. Az előtag implicit konklúziója (Aq*) az utótag explicit konklúziójával (Bq) azonos szinten, közvetlenül a *de* kötőszó előtt kap helyet. A következtetési alapját képező explicit kis premissza indítja a közlést, hozzá az implicit nagy premissza a mély szerkezeti ET konjunkcióval kapcsolódik.

Az utótag explicit konklúziója – szerepének indoklásul – kaphat saját következtetési alapot is, mint például a (4) jelű szövegben (*De ebből még nem következik, hogy maguk nem valóságok, csak tükröződései az egyedül valóságos anyagi viszonyoknak. Egy dolog [ugyanis] attól még nem valótlán, hogy oka van.*) A konklúzió szerepet azonban saját rögzített helye, valamint a bizonyosság – benne érvényesülő – magasabb szintű modálitása adja.

1.2.2. Nyelvészeti–logikai–pragmatikai párhuzamok

Egyes logikai, valamint nyelvi műveletek kölcsönös megfeleltetéséről – többek közt – A. T. KRIVONOSOV tett közzé alapos áttekintést (KRIVONOSOV 1986. 23–37). Igaz, ő a „szubjektív”-nak és „kommentáló”-nak ítélt pragmatikai megközelítéssel szemben találta megfelelő partnernak a logikát a szövegszerkezet nyelvészeti kutatásához, vagyis megfelelően elfogultan a logika javára. Azok a nyelvészeti vizsgálatok azonban, amelyek érvelő-vitatkozó (argumentatív) szövegtípus szerkezetére irányulnak (vagyis dolgozni kénytelenek a negáció, a diszjunkció, az implikáció logikai, valamint az okozatiság nyelvi műveleteivel), a pragmatikai nézőpont elterjedése után sem felejtethik el a szövegszerkezet nyelvi–logikai párhuzamait. Az alábbiakban erről lesz szó.

Az ellentétesség és az okozatiság mint 'két viszony viszonya' alkot szerkezetet egymással. Ezt a kijelentést empirikus vizsgálatokkal korábban már alátámasztottam (BÉKÉSI 1982), de elvi alapon még meggyőzőbb W. PORZIG konklúziója. Ahogy ugyanis a 'gondolat' – PORZIG (1950) szerint – a dolgok viszonyait ragadja meg s a 'gondolatmenet' (ezeken túl) a viszonyok viszonyait, bizonyos szerkezeteket is 'viszonyok viszonyaiként' (mint például az ellentétesség és a kauzalitás viszonyaként) célszerű értelmezni.

A kauzalitást a logika három, a nyelvészet két tag viszonyaként kezeli. Ez a különbség azonban csak felszíni. Az élő kommunikációban ugyanis az egyik tag, rendszerint valamelyik szélső tétel (mint a partnerek számára evidens tudás) nem kap nyelvi kifejezést; F. HEGEL közismert példájának tehát csak egy szillogizmus-alakzat szemléltetéseként van értelme:

F–G	Minden ember halandó.
H–F	Caius ember.
H–G [tehát]	Caius halandó.

Ha mégis szerepet kapna egy élő kommunikációs cselekményben ez a következtetés, leginkább a felső tétel, vagyis az (F–G) nem hangzanék el:

F–G	q
H–F	<i>Ő is csak ember.</i>
H–G [tehát]	Előbb-utóbb meg fog halni.

Ha a beszédelőzmény egyértelmű, akkor legtöbbször csak egy tagot mond ki (ír le) a beszélő:

F–G	q
H–F	<i>En is csak ember vagyok.</i>
H–G [tehát]	[Tévedhettek, hiszen az ember tévedő lény.]

A lerövidített szillogizmusról, az 'entimémá'-ról – többek közt – R. BARTHES, in: SZIGETI CSABA (1997. 128–130), NAGY L. JÁNOS (1990. 29–34), ACZÉL PETRA (2008. 193–197).

A megszorító (elvárástörő) ellentét keletkezése

Az elvárástörő ellentét egyik típusa akkor keletkezik, ha a felső tétel (F)-je két komponensre tagolódik szét, s közülük a másodikat az alsó tételben tagadjuk.

- | | |
|-----|---|
| F–G | (F ₁)A beláthatatlan kanyar (F ₂)sík állapotban
(G) különösen veszélyes. |
| H–F | (H)Ez a kanyar (F ₁)beláthatatlan, <i>de</i> (F ₂) <i>nem</i> síkos. |
| F–G | (F ₁)A földes utcákban (F ₂)a sok autó
(G) nagy port kavar. |
| H–F | (H)A mi utcánk (F ₁)földes,
<i>de</i> (F ₂) <i>nem</i> járnak benne autók. |

Az elvárástörés és a kauzalitás szerkezetalkotó összefüggése

Mindkét fenti példában félbehagytuk a gondolatmenetet. Folytatásuk azonban kézenfekvő, mert a középső fogalomnak, vagyis az (F)-nek a szabályos szerepeltetése ösztönzi a következtetés levonását.

- | | |
|-----|--|
| H–G | [Tehát] (H)Ez a kanyar (G) <i>nem</i> különösen veszélyes. |
| H–G | Tehát] (H)A mi utcánk (G) <i>nem</i> poros. |

Az odaérteti felső tétel, vagyis a partnerek tudatában működő következtetési séma akkor is jelen van a szituáció gondolati feldolgozásában, ha ez a helyzet (pl. egy közlekedési baleset) „rövidre zárva” foglalja magában az okot (H–F) és az okozatot (H–G): „A Lada a kanyart száz hússzal vette, kirepült.” Aki ugyanis ezt így közli, annak a helyzet tipikus ismeretében evidenciaként működik a felső tétel:

- | | |
|-----|--|
| F–G | [Aki ebbe a kanyarba száz hússzal jön be, az kirepül.] |
| H–F | A Lada a kanyart száz hússzal vette. |
| H–G | [A Lada] Kirepült. |

Az implicit felső tétel lehetővé teszi az alsó tétel és a konklúzió sorrendi cseréjét:

„Mi történt?”

- | | |
|-----|----------------------------------|
| H–G | A Lada kirepült. |
| H–F | A kanyarba száz hússzal jött be. |

Ha eltekintünk az ítéletek fogalmi széttagolódásának ábrázolásától, s a természetes szöveg tagmondathatárait vesszük figyelembe, akkor a nyelvi sémánk egyszerűbb lehet:

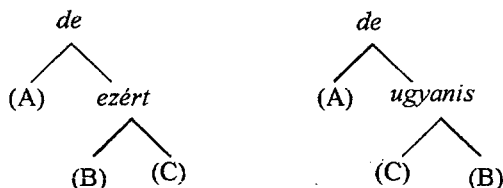
(A) A kanyar beláthatatlan volt, *de* (B) nem volt síkos, *ezért* a vezető (C) nem vélte veszélyesnek.

Sematikusan ábrázolva: (A *de* (B *ezért* C)), ahol (A) = (H–F₁); (B) = (*nem* F₂); (C) = (H–G).

Az előbbi hír más sorrendi cserével is megírható:

(A) A kanyar beláthatatlan volt, *de* (C) *nem* vélte veszélyesnek a vezető, *ugyanis* (B) az út *nem* volt síkos.

A zárójeles séma a tagok szorossági összetartozását-elkülönülését szemlélteti. Az elkülönülés mértékét azonban 'tartalmi hierarchiának' is fel lehet fogni. Ezt az ágrajzos séma jobban kiemeli. (Hasonlóan ábrázol HERINGER 1980. 147)



Ha olyan példát választunk, amely az (F₁) és a (F₂) sorrendi cseréjét is megengedi, akkor a konstrukciótípus megjelenési formái négytagú paradigmát alkotnak (vö. 2.5.):

F-G	(F ₁) A földes utcákban (F ₂) a sok autó (G) nagy port kavar fel.
H-F	(H) A mi utcánk (F ₁) földes, de (F ₂) <i>nem</i> járnak benne autók.
H-F	(H) A mi utcánkban (F ₂) sok autó jár, de (F ₁) <i>nem</i> földes.
H-G	(H) A mi utcánk (G) <i>nem</i> poros.

A konstrukciótípus megjelenési formái

A három tag közti két kapcsolás négytagú paradigmát ad.

- (A *de* (B *ezért* C)):
- (A) A mi utcánk földes,
de (B) *nem* járnak benne autók,
ezért (C) a mi utcánk *nem* poros.
- (A *de* (C *ugyanis* B)):
- (A) A mi utcánk földes,
de (C) *nem* poros,
ugyanis (B) *nem* járnak benne autók.
- (B *de* (A *ezért* C)):
- (B) A mi utcánkban sok autó jár,
de (A) *nem* földes,
ezért (C) *nem* poros.
- (B *de* (C *ugyanis* A)):
- (B) A mi utcánkban sok autó jár,
de (C) *nem* poros,
ugyanis (A) az utcánk *nem* földes.

Az eddigiek pontosabb értelmezéséhez meg kell jegyezni, hogy az ellentétet mint ítéletek közti kapcsolásfajta a logika nem ismeri. Ott, ahol a nyelvészet 'elvárástörleszt' ál-

lapít meg, a logika csupán 'konjunkciót' lát. Logikailag így – a *de* viszonyítás ellenére is – konjunkció van az alábbi séma (F) elemén belül:

F–G (F₁) Amelyik kanyar *nem* belátható, és (F₂) egy álló jármű is vesztegel ott, (G) az különösen veszélyes.

H–F (H) A kanyar (F₁) *nem* volt belátható, *de* (F₂) *nem* állt ott veszteglő jármű.

H–G (H) A kanyar (G) *nem* volt veszélyes.

Ha az előző sémából kiemeljük a tagadásokat – a logikai negációkat –, akkor látható lesz a 'tagadás' és az 'elvárástörlés' összefüggése:

(F₁) és (F₂) – (G)

(H) – *nem* (F₁) és *nem* (F₂)

(H) – *nem* (G)

Miért mégsem logika, miért pragmatika?

A 2. pont alatti példákkal a leggyakoribb s legáltalánosabb összefüggéseket tekintetük át. A példákban megjelenített valóságos események s a velük kapcsolatos kollektív tapasztalatok/ tudások/hiedelmek stb. sokkal gazdagabbak annál, hogy néhány sémával lefedhetők lennének.

A valóságban ugyanis mindig felléphet/elgondolható olyan mozzanat, amely a következtetés menetét (pl. az alsó tétel megváltoztatásával) ellenkezőjére változtatja. Pl. *A mi utcánkon nincs autóforgalom, mégis poros, nálunk ugyanis mindig fúj a szél.* [Tudjuk, hogy a szél mindenütt felkavarja port.] *A BMW százhuszszal vette a kanyart, mégsem borult fel, ennek a konstrukciónak az útfekvése ugyanis még elbírja az ilyen kanyart.* [Tudjuk, hogy az útfekvés szempontjából az autók nem egyformák.]

A szillogisztikus érvelés nem csupán iskolapéldákban létezik. Ha érvelnie kell, akkor egy elbeszélés szereplője is követheti a teljes szillogizmus lépéseit. ELEKFI LÁSZLÓ emel ki egy ilyen részletet a *János vitézből* (ELEKFI 1986. 206). Ez *Kukorica Jancsi* bátor okfejtése a zsványkapitány előtt:

F – G: A kinek életét van miért féltetni, ...

G – H: Nekem nem kedves az élet,

F – H: hát közétek (...) egész bátorsággal lépek.

„A kinek életét van miért féltetni,

Ha e tájt kerüli, nagyon bölcsen teszi.

Nekem nem kedves az élet, hát közétek,

Bárkik vagytok, egész bátorsággal lépek.”

Sem a logika, sem a grammatika nem foglalkozik azzal, hogy egyedi beszédhelyzetben milyen előismeret/hiedelem stb. van a partnerek tudatában. A szóban forgó valóságdarabra vonatkozó kollektív és egyéni tudás vizsgálatát egy új kutatási irány, a 'pragmatika' vállalta fel. „Az, hogy egy természetes nyelvi objektum szövegnek minősül-e vagy sem, véleményem szerint – írja PETŐFI S. JÁNOS – nem ennek az objektumnak az inhe-

rens tulajdonságaitól függ, hanem attól, hogy alkotói vagy interpretálói annak minősítik-e vagy sem.” (PETŐFI 1982. 32) DEME LÁSZLÓ szavaival: ha *teljesnek*, *lezártnak* érzik, akkor szövegnek tekintik (DEME 1979. 64).

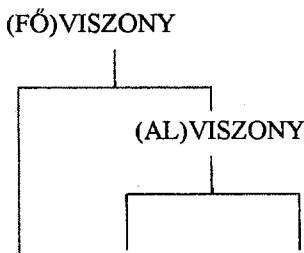
Az egy nyelvi objektumot szöveggé minősíthető különféle (játék-, közlekedési stb.) szabályok közül bizonyára a logika szabályai a legáltalánosabbak. Egy gondolatmenet felépítéséhez/felismeréséhez érdemes ezeket emlékezetben tartani.

1.2.3. A tömbösödés

A) Bevezetés

A háromtagú, valamint a háromnál többtagú alakulatok legjellemzőbb sajátossága a tömbösödés. Ezt a sajátosságot a logika – s e tárgykörben a logikára épülő retorika – ítéletek deduktív irányú kapcsolódásaként vizsgálja, a nyelvészet pedig – tágabb nyelvi és nyelvhasználati közegben – szintagmatagok, tagmondatok és szövegegységek koordinatív viszonyaiként foglalkozik velük (LANG 1977). Így mindannak a nyelvészeti háttéréül, amellyel e kötet tanulmányai foglalkoznak, érdemes az [I]-gyel jelölt sémát emlékezetben tartani:

[I]

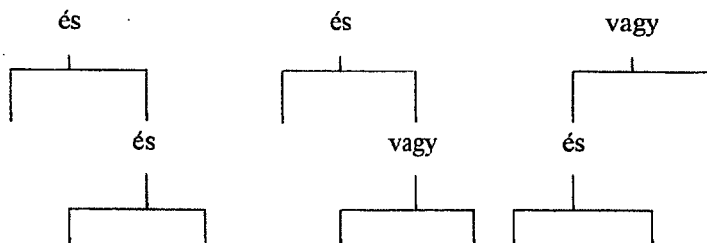


Az [I] ábra egy elemi jelentésszerkezet sémája: két viszony viszonya. E két viszony között nem (grammatikai értelemben vett) hierarchia van, hanem helyzeti s – a helyzettel járó – szerepkülönbség. A sémán fölül elhelyezkedő viszony – DEME LÁSZLÓ kategóriáit használva – a 'főviszony', amely a jelentésegész elő- és utótagja között viszonyít; a sémán alul elhelyezkedő viszony az 'alviszony', amely vagy az elő-, vagy az utótagon belül játszik szerepet (DEME 1971. 58, 80).

Ahogy a fő- és az alviszony együttes közreműködésével a jelentésegész széttagoódik, az a 'tömbösödés' egyik általános módja, s főként az érvelő szövegben tipikus. A következőkben erről a módról lesz szó.

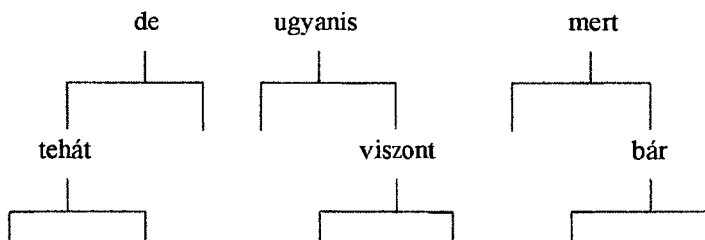
A két viszony egyaránt tartalmi-logikai (értelem-szemantikai, logikai-szemantikai) természetű; az e viszonyokat kifejezésre juttató eszközöket a logika 'konnektívumok'-nak nevezi.

[II]



A nyelvészet a konnektívumokat nyelvi-nyelvhasználati, azaz kötőszói szerepükben vizsgálja, s a fentiek mellett más tartalmi-logikai 'kötőszók'-kal is foglalkozik.

[III]



Az egyes konnektívumok (illetőleg kötőszók) szerepköréből következően a tömbösödésnek két alapesete különböztethető meg.

Tömbösödés jön létre a viszonyított részek (szintagmatagok, mondategységek, szövegmondatok, szövegegységek) tematikai összetartozása-elkülönülése révén, azaz a hely-idő-cselekvő-cselekvés vetületeként. A tömbösödésben ekkor a viszonyított részek 'szorossági' különbsége fejeződik ki:

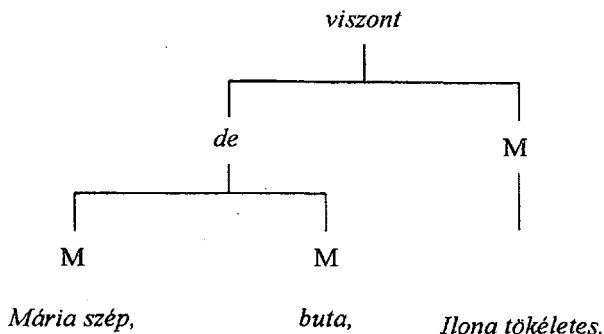
az esemény szakaszolódásának kifejeződéséül, például:

((M és M) majd M). Délután M), (ahol M = szövegmondat)

szorossági különbség jelenik meg a kétféle ellentét (a 'szembeállító', valamint a 'megszorító') viszonyában is – lásd a [IV] ábrát is:

(1) *Mária szép, de buta, Ilona viszont tökéletes.*

[IV]



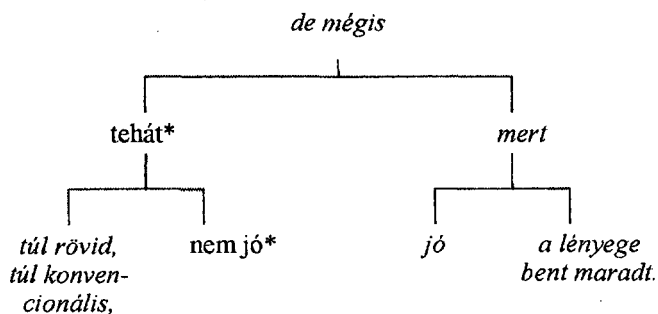
(E példamondat angol nyelvű eredetijének ábrázolása – a két azonosnak látszó, de különböző szerepű **but** kötőszó miatt – kevésbé egyszerű: *Mary is beautiful but dumb, but Helen is perfect.* (Vö. STOCKWELL–SCHACHTER–PARTEE 1973. 369)

Fontossági hierarchiát találunk a tömbösödésben, ha egy viszonyfajta használata feltételezi (esetleg előírja) egy másik viszonyfajta használatát is. Jellemzően ilyen a 'megszorító' **de**, amely – többnyire – implicit következtetést (elvárást) töröl:

(2) „A tv-ben Nagy Lajos Tanítvány-a. Túl rövid, túl konvencionális, **de** mégis jó, **mert** – nem rontották el; a lényege bent maradt.” (Illyés Gyula 1992. 44)

A *jó* az idézett mondatban közvetlenül nem a *rövid* és a *konvencionális* minősítéssel áll ellentétben, hanem azzal az implicit következtetéssel (elvárással), hogy 'nem jó'; s ezzel is azért, mert az író a **de** **mégis** kötőszókkal e következtetés levonására készíti az olvasót. (Lásd az [V] ábrát, ahol a * az implicit következtetést jelöli).

[V]



A két viszonyfajta itteni viszonyát – a fontosság szempontjából – azért tekinthetjük hierarchikusnak, mert a **de** feltételezi előzményében a **tehát**-ot. Feltételezi a **de** a **mert**-et is, amit itt nyelvi eszközökkel is kifejez.

B) A viszonyok viszonya mellett domináns jegye az elemi jelentésszerkezeteknek, hogy a viszonyított tagok miféle 'propozicionális' szerepet töltenek be. PETŐFI S. JÁNOS 'Vehikulum-Struktúra-Relátum-Struktúra [=VeReST]'-elméletének egyik 'modul'-jában az elvi jelentésszerkezet három, az alsóbbat magába foglaló propozíciós szintre tagolódik (PETŐFI 1990. 206): a kommunikációs-performatív propozíciók, a szubvilágalkotó propozíciók és a tényállásleíró propozíciók szintjére.

A jelentésszerkezet legfelső, kommunikációs-performatív szintjén szerepelnek a 'performatív' propozíciók, mint például a valaki *közölte*, *kijelentette*, *kérdezte* stb. Az ilyen propozíció vagy az előtagban vagy az utótagban helyezkedik el, s vele együtt 'szubvilágalkotó' vagy 'tényállásleíró' propozíció szerepel, pl.:

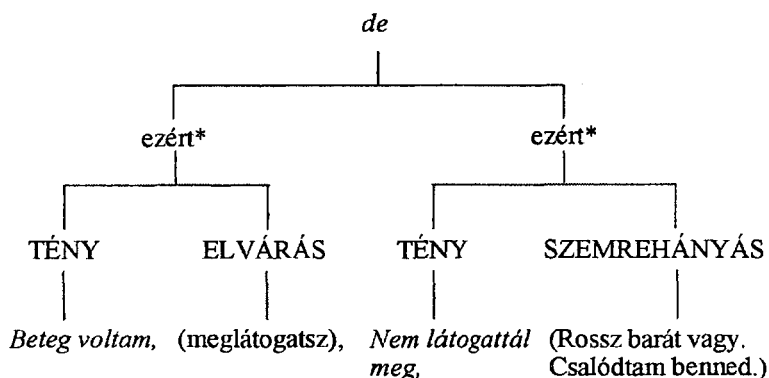
(3) *Megmondta* neki, hogy veszélyes dolgokra vállalkozott, de *tudta*, hogy ezzel nem lehet eltéríteni szándékától.

Ugyancsak a legfelső szinten értelmeződik a propozíciók 'illokúciós' értéke, vagyis az, hogy pl. egy tényállásleírás egyúttal 'beszédaktus' értékű, pl. 'szemrehányás'-t fejez ki (AUSTIN 1990.). Lásd a [VI] ábrát!

FABRICZIUS-KOVÁCS FERENC példája:

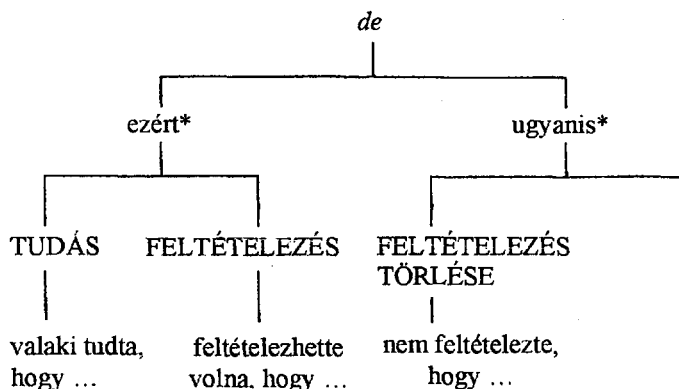
(4) *Beteg voltam, de nem látogattál meg.* (FABRICZIUS-KOVÁCS, 1974. 466, NAGY 1991. 29)

[VI]



Az olyan propozíciókat, amelyek a beszélő viszonyát fejezik ki saját tényállásleírásához, PETŐFI S. JÁNOS '(szub)világalkotó' propozícióknak nevezi. Ezek egyrészt intellektuális természetűek, s főként a 'bizonyosság' fokára vonatkoznak (pl. Valaki *tudta*, *feltételezte*, *hitte*, *elképzelte* stb.). Példaként lásd a [VII] ábrát.

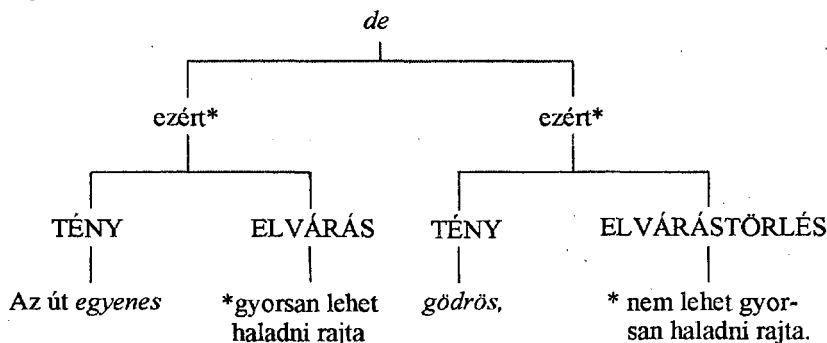
[VII]



Egy tényállás-konfiguráció részeit leíró proposíciók is megjelenhetnek a két viszony viszonyának tagjaiként (pl. Az út *egyenes*, *de gödrös*.), ezek fölött azonban ott vannak implicit módon a 'szubvilágalkotó' proposíciók, például az ELVÁRÁS és az ELVÁRÁSTÖRLÉS is.

(5) Az út *egyenes*, *de gödrös*.

[VIII]



C) Nem domináns jegy, de e tanulmány tárgya szempontjából fontos vonatkozás az elemi jelentésszerkezetek megjelenési formáinak kérdése. Az elemi jelentésszerkezetet az alábbi esetben 'szó szerkezet csoport'-szintű alakulatként fogom fel, s ezen belül is – RÁCZ ENDRE besorolása szerint – 'szó szerkezet sor'-nak tekintem (RÁCZ 1968. 264–266). A [IX] sz. táblázaton láthatjuk, hogy az a értelemszerkezet, amelyet a (*de* *tehát*)) alkot, megjelenhetnek a szó szerkezetek, a mondatrészek, a tagmondatok, a szövegmondatok és a szövegegységek nyelvi-nyelvhasználati szintjén egyaránt.

combination of clauses), azaz – magyar szóhasználatlaltal – 'tömbösödés'-e kerül (LONGACRE: 1985. 235, HAIMANN–THOMPSON: 1988. 275).

E tárgykör egyik első (lényeges vonatkozásaiban legelső) kutatója DEME LÁSZLÓ. Az elbeszélő, az értekező stb. műfajú (és statisztikailag megfelelő mennyiségű) szövegrészek mondatszerkezeti sajátosságainak elemzéseiben a 'tömb' és a 'tömbösödés' – ha alulról fölfelé haladva tekintjük át a jelenségek kört – a mélyen részletezett szintagmákban tűnik először szembe: „(...) a hierarchia linearitása nem abszolút, hanem szakaszos” – állapítja meg (DEME: 1971. 66), s ez a szakaszolódás „(...) fogódzókat, relatív nyugvópontokat ad a hallgatóknak (...)” (DEME: 1971. 65). Formai oldalról ez a szakaszolódás a 'tömbösödés', és nem csupán a mélyen részletezett (vagy a halmozott) szintagmákban jelenik meg, hanem minden olyan komplex alakulatban (többszörösen összetett mondatban: elemi, illetőleg komplex szöveg egységekből), ahol a komponensek kettőnél több mennyisége miatt a megértés számára ez hasznos.

DEME LÁSZLÓ a 'tömbösödés' jelenségét – mint mondatszerkezeti sajátosságot – is bevonta az egyes szövegtípusokhoz tartozó szövegrészek gyakorisági vizsgálatába, s egy szövegmű átlagos 'tagoltságán' a 'mondat egységek'-re (= 'szövegmondatok', 'megnyilatkozások') eső 'tömbök' átlagos arányát érti. Ez a szövegsajátosság még többet árul el az adott szövegtípusokhoz tartozó szövegműről, ha egy másik szövegsajátossággal, egy szöveg átlagos 'zsúfoltság'-val (a 'mondat egységek'-re átlagosan jutó 'mondat egységek'-kel) hasonlítjuk össze. DEME LÁSZLÓ itt a 'szövegmondatok' hosszúságának „kommunikációs korlát”-ját tárta fel: az információ növekedésével nem a 'tagoltság' nő, hanem a 'zsúfoltság'; s az további külön tanulság, hogy ez a felismerés mely szövegtípusokra milyen mértékben jellemző.

További szövegelemző összefüggések feltárására – szövegtípológiai, szociolingvisztikai, fejlődéslélektani stb. vonatkozásokban – már csak matematikai statisztikai apparátussal érdemes vállalkozni. Ilyen természetű vizsgálatokat B. FEJES KATALIN végez (B. FEJES 1993.).

A különféle szintű komplex alakulatok további kutatása számára fontos sajátosságnak adta meg DEME LÁSZLÓ, hogy „(...) a tömbösödés mindig valamivel szemben keletkezik (...)” (DEME 1971. 71), érdemes tehát vizsgálni, hogy „(...) mi mivel kapcsolódik szorosabban egységbe mivel szemben (...)” (uo.).

Saját vizsgálataim, valamint az itteni áttekintés tárgya szempontjából jegyzem meg, hogy az ún. 'tartalmi-logikai' viszonyfajták egybetartozóbb-elkülönülőbb kapcsolódásaira fordítottam nagyobb figyelmet, s az így elkülönített alakulatokat „konstrukciótípusok”-nak neveztem el (BÉKÉSI 1993.).

A kezdetben különféleképpen látszó konstrukciótípusok a közelebbi vizsgálatok során néhány általánosabb típus körvonalait rajzolták ki. E főbb típusok jellemző alkotórészei (konstituensei):

a) A tényállásleírás tagjait viszonyító kötőszók: **tehát, hiszen, de;**

b) a tényállásleírás tagjait magukba ágyazó 'szubvilágalkotók': Ha a beszélő valamit egyedi, aktuális TÉNY-ként ír le, akkor erre, valamint a tényállásleírása mögött rejlő általános, konvencionális TUDÁS-ra épülően miféle egyedi, aktuális ELVARÁS-a van (vagy lehet)?

Példa (DORFMÜLLER-KARPUSA 1982. 100–123):

(7) *A miniszterek változtak, de Mariann, a titkárnő megőrizte állását.*

A példa alkotórészei:

Egyedi, aktuális TÉNY-ként adott kéttagú tényállásleírás:

A miniszterek változtak, Mariann, a titkárnő megőrizte állását.

A beszélő általános, konvencionális TUDÁS-a: Ha a miniszterek változnak, akkor (általában) velük együtt a titkárnők is változnak.

A beszélő egyedi, aktuális ELVÁRÁS-a: Mariann, a titkárnő nem őrzi meg az állását.

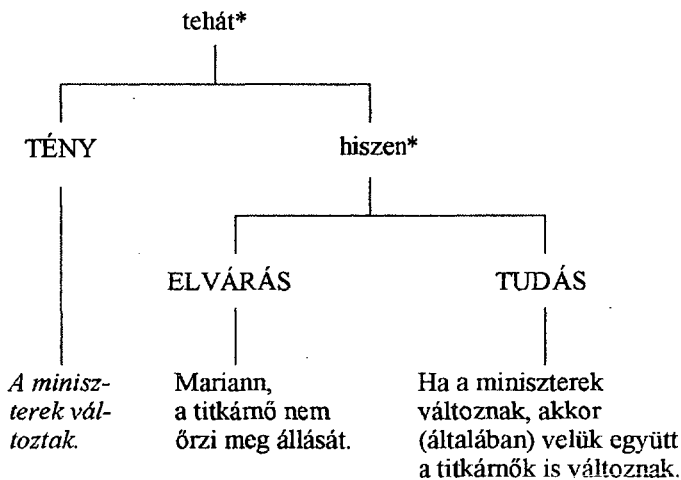
A tényállásleírás tagjait viszonyító kötőszók:

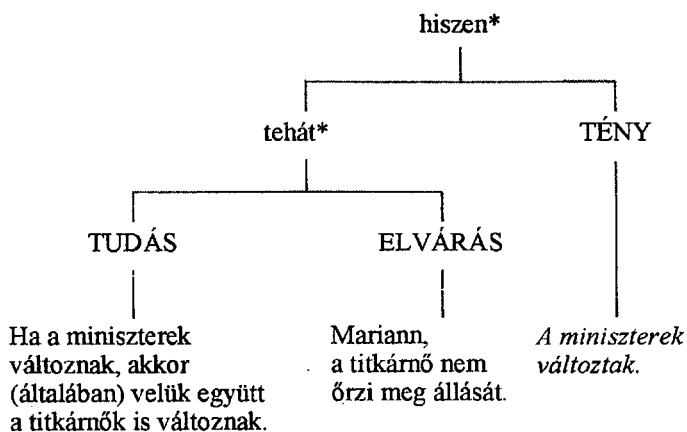
Elvárható *tehát*, hogy Mariann, a titkárnő nem őrzi meg az állását, *de* tény, hogy megőrizte állását.

E) Egy konstrukciótípus tömbösödési variánsai

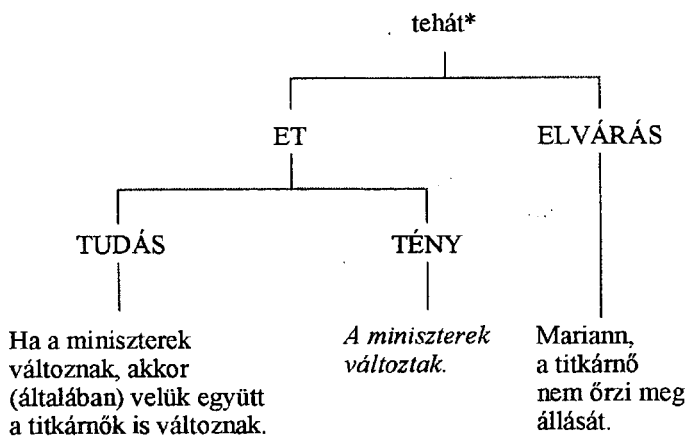
A (7) példamondattal szemléltetett konstrukciótípusnak az alábbi tömbösödési variánsai vannak:

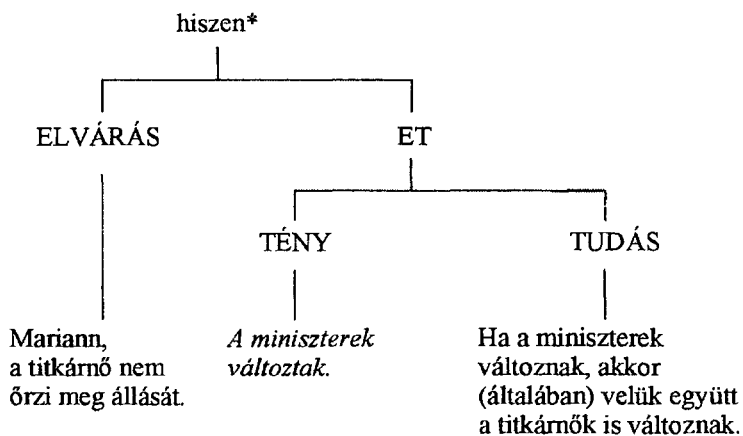
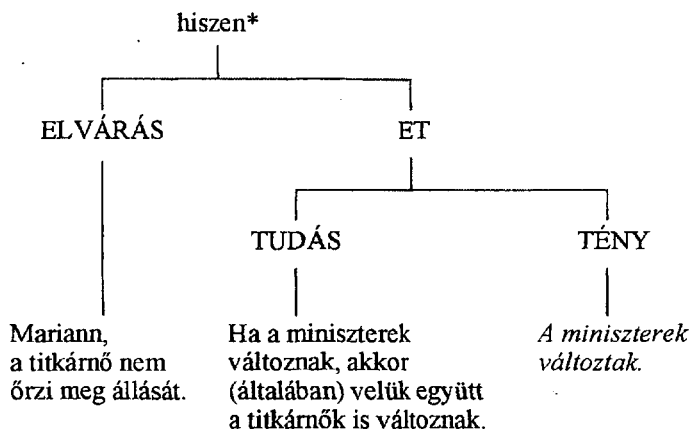
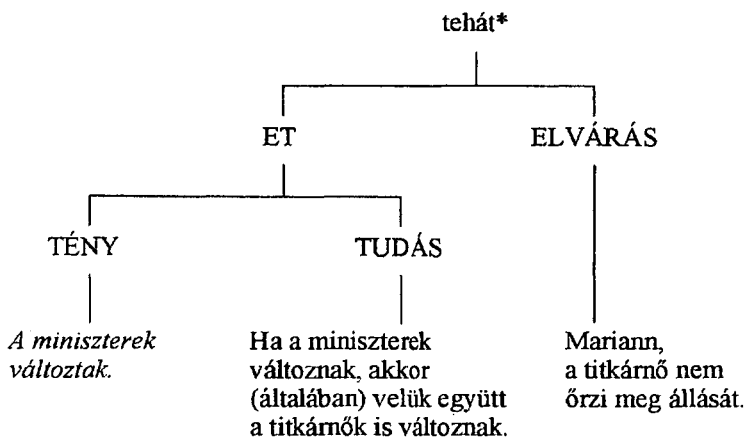
Lineárisan nem folytonos struktúrák keletkeznek, amikor a TUDÁS és a TÉNY közé beékelődik az ELVÁRÁS. Ennek két sorrendi lehetősége van.





Lineárisan folytonosnak nevezhető struktúrák keletkeznek, amikor a TUDÁS és a TÉNY egymás után következik, így az ELVÁRÁS vagy megelőzi, vagy pedig követi kettejük egységét. Ez az alaphelyzet négy sorrendi lehetőséget tartalmaz. (Az általános TUDÁS, valamint az egyes TÉNY közti kapcsolatot egy elvi konjunkcióval, az ET-tel reprezentáljuk.)



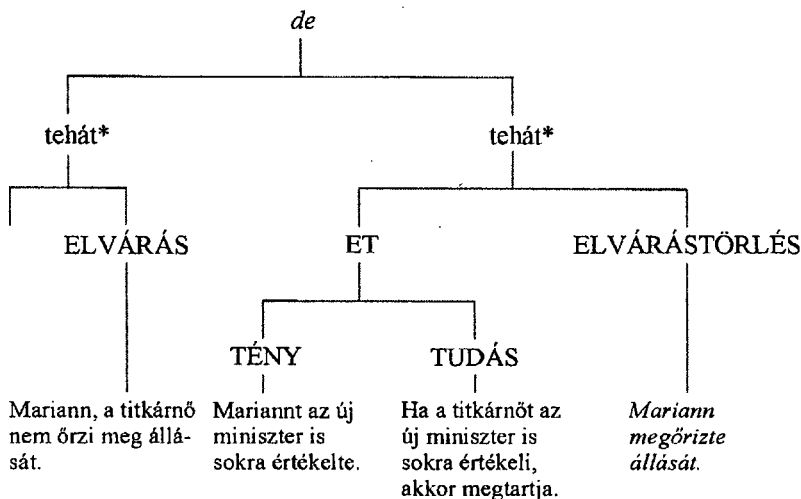


Az eddig áttekintett tömbösödési formák a konstrukciótípusoknak csak egyik tagját (vagy az elő- vagy az utótagját) képviselik. A konstrukciótípus egészét azonban két, egymással megszorító ('elvárástörölő') ellentétben álló deduktív irányú következtetés alkotja:

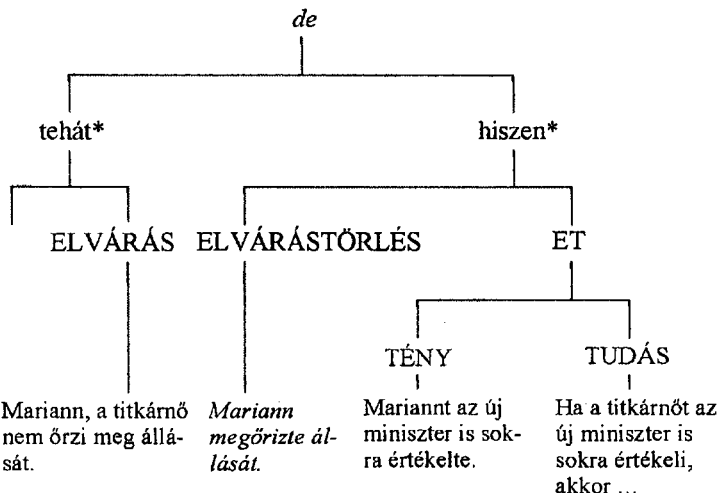
*A miniszterek változtak, **de** Mariannt az új miniszter is sokra értékelte, **tehát** megőrizte állását.*

A konstrukciótípus *de* utáni tagja két változatban tömbösödhetik.

de ... (te)hát



de ... mert



F) Összegzés

A tömbösödést az áttekinthetőség érdekében tagmondatok tömbösödéseként, azaz összetett mondat szerkezeti sajátosságaként mutattam be. Ez a kéttagúként megjelenő összetett mondat azonban – mint láttuk – legalább háromtagú: bele kell érteni azt az implicit ELVÁRÁS-t is, amellyel az utótag közvetlen ellentétben áll. Minimálisan ezt a három tagot s összefüggéseiknek módját 'rendszerszerű mondattömb'-nek tekinthetjük. E rendszerszerű mondattömb elsősorban jelentésszerkezet, amelynek összes tagja többnyire csak egy elméletileg létrehozott alakulatban van meg együtt. A használatban számos tagja implicit, s ezek csak olyan partner (kutató) számára tudatosulnak, aki – önmaga számára elfogadható módon – értelmezni tudja őket.

Az értelmezéshez (interpretációhoz) – a nyelvi ismeretek mellett – a világra vonatkozó tájékozottság: ismeret, hiedelem, fantázia stb. is szükséges; e komponenseken épülnek fel azok az előfeltevések (KIEFER 1983.), amelyek a megnyilatkozásban leírt tényállásokkal együtt elvárásokhoz, következtetések levonásához adnak alapot.

A világra vonatkozó ismeretek, feltételezések, hiedelmek nem grammatikai kategóriák. Ezek a jelentéstan (szemantika), valamint a nyelvhasználat (pragmatika) kategóriái, amelyek – a grammatikai kategóriákkal együtt – az általános jel tudomány (szemiotika) kategóriarendszerét alkotják. Tankönyv műfajában ez a kategóriarendszer magyar nyelven még nem kerülhetett a tanárjelöltek, illetve a tanárok kezébe, de a *Szemiotikai szövegtan* c. periodika tanulmányai, bibliográfiái és repertóriumai lehetőséget adnak a tájékozódásra, több helyen az elmélyülésre is. A téma tipológiai kiegészítését olvashatjuk BENCZE LÓRÁNT tanulmányában. (BENCZE 1999. 44)

1.3. Interpretációs (retorikai, szemiotikai) megközelítések

1.3.1. A jelentésszerkezet retorikai megközelítése

R. BARTHES egy tiszta enthüméma-példa kapcsán tett fel egy fontos kérdést. Ha egyszer egy közismert maximából (mint nagy premisszából) és a nagy premissza érvényeségi körébe tartozó kis premisszából a konklúzió egyértelműen következik, akkor „Miért történik meg oly gyakran – kérdezi BARTHES –, hogy a konklúzió ellentmond a nagy premisszának, a tett pedig ellenáll a közvélekedésnek”? Tudniillik az alábbi »csodaszép« enthüméma ellenére – írja BARTHES – »iszom«:

*Az alkoholfogyasztás ártalmas az emberre,
mivel én egy ember vagyok,
tehát nem szabad innom.*

„Ez az az eset – adja meg saját kérdésére a választ R. BARTHES –, amikor »suttymban« egy másik [kiem. B. I.] nagy premisszára hivatkozom (amely oly jól ismert a kiskocsmákból és a biztrói beszélgetésekből):

A jég és a gyöngyöző ital a szomjamat oltja, felfrissít.”

Itt idézett példájában BARTHES – mint „»csodaszép« enthümémá”-ban nem tartja fontosnak megkülönböztetni egymástól az elhangzó (explicit), valamint az el nem hangzó, csupán a szillogisztikus séma által felidézhető implicit tételeket; itteni vizsgálatunk szempontjából azonban e megkülönböztetés fontos. Innen közelítve BARTHES példájából

életszerűen az alábbi – konklúzió szerepű – ellentétes viszonyú összetett kijelentés is elhangozhatik:

Nem (lenne) szabad innom, mégis iszom.

Az ellentétes viszonyt kifejező *mégis* kötőszó közvetlenül – az egyaránt konklúzió szerepű – két explicit kijelentés között szerepel; de – ezek közvetítésével – a két enthümémának az ellentétét modellálja. Az első enthüéma mindkét tételét (nagy és kis premisszáját) leírja BARTHES (*Az alkoholfogyasztás ártalmas az emberre, és én egy ember vagyok*), a második enthüméből csupán – az ugyancsak implicit – nagy premisszát tartja fontosnak leírni (*A jég és a gyöngyöző ital a szomjamat oltja, felfrissít*). Az itteni kis premissza azonos az előtagéval (*én egy ember vagyok*), a konklúzió pedig logikus (*tehát iszom*).¹

1.3.2. Az implikációk konvencionális, valamint konverzációs tartalma

Ezt a megközelítésmódot részletesen ismerteti egyik korábbi munkám (BÉKÉSI 1993. 16–24), az alábbi két példa csupán az elmélet lényegét szemlélteti. GRICE konverzációs implikáció felfogása előtt hasznos lehet felidézni a konvencionális implikációt.

A konklúzióhoz jutásnak azt az útját, amelyen a *p*-vel jelölt megnyilatkozás proposicionális tartalmából és egy rekonstruált nagy premissza proposicionális tartalmából jutunk el egy konklúzióhoz (*Ha p, akkor q, és ez p, tehát q.*), az itteni – szemantikai-pragmatikai – elemzésekhez célszerű egyszerűsítéssel 'konvencionális' implikációnak nevezzük. Az ilyen módon nyert konklúzió explikálódhatik, de megmaradhat a partner implicit, azaz sugallt tanulságának is.

„Eszterke, én marsallnak születtem, de most nincs háború.” (Bólya Péter, ÉI 1990. III. 23)

Az idézett mondatban a *de* kötőszó a két explicit tagmondat ellentétét modellálja, jól-lehet az ellentét közvetlenebbül érvényesül az implicit kijelentések között.

Implicit nagy premisszá:

'Ha valaki marsallnak születik, akkor elvárható/remélhető, hogy valamiféle hadvezér válik belőle, de ha nincs háború, akkor nincs szükség hadvezérekre.'

Implicit konklúziók:

'Elvárható/remélhető volt, hogy valamiféle hadvezér válik belőlem, de tény, hogy nem lettem.'

Látható tehát, hogy a 'kettős szillogizmus' épít az 'implikáció' műveletére. Ez azzal több a nyelvtanokból ismert *Ha ... , akkor*-féle feltételes alárendelésnél, hogy a feltételes mondat itt 'conditio', amelyből a főmondat tartalma 'implicatum'-ként következik. Nem a 'logika' egyértelmű következetességével ugyan (*Ha valaki ember, akkor – szükségsze-*

¹ „Comment se fait-il alors que si souvent la conclusion contredise la majeure et que l'action résiste à la connaissance? C'est parce que, bien souvent, de la majeure à la mineure, il y a déviation: la mineure implique subrepticement une autre majeure: »Boire de l'alcool est nuisible à l'homme, or je suis un homme, donc je ne dois pas boire«, et cependant, malgré ce bel enthymème, je bois; c'est que j'eme refère »en douce« à une autre majeure: le pétillant et la glacé désaltèrent, se rafraîchir fait du bien (majeure bien connue fe la publicité et des conversations de bistrot).” (BARTHES 1970. p. 205). Vö. SZIGETI 1997. 132–133.

rüen – halandó.), hanem a 'pragmatika' mindennapi kollektív tapasztalatára építve (*Ha valaki ember, akkor – általában – társadalomban él.*).

H. P. GRICE kiinduló tétele az, hogy a beszédváltás (a konverzáció) kooperatív cselekvés: közös célja, van; a beszédváltásoknak ezért a kooperációs alapelv (cooperative principle) és bizonyos követelmények (maximák) betartásával kell történniük (GRICE 1975. 49). E maximák – I. KANT alapelvei nyomán – egyrészt magára a mondanivalóra vonatkoznak, így a mondanivaló mennyiségére (informativitására), minőségére (igazságára) és viszonyára (lényegében arra, hogy mennyire releváns), másrészt a mondás hogyanjára: módjára (vagyis világosságára, rövidségére, pontosságára).

Ha ezen maximák valamelyikét a beszélő megsérti, vagyis megnyilatkozása például nem annyira részletes, amennyire a partner elvárta volna, akkor a partner értelmező tevékenységében 'konverzációs implikátúra' lép működésbe: a beszélő *p-t* mond ugyan, de – a partner szerint – *q-t* sugall. Nézzük meg GRICE néhány példáját!

GRICE „C” (1a) példája egy professzor alábbi levele, melyben a lehetséges munkaadó számára jellemzést ír egy hallgatójáról, X úrról, aki filozófusi állásra pályázik:

„Tisztelt Uram! X úr angol tudása kitűnő, az órákra pedig rendszeresen eljárt. Üdvözléssel stb.”

E levél megsérti a 'mennyiség' első maximáját, mert nem eléggé informatív: éppen arról nem ír, amiről kellene. GRICE saját elemzése: [A professzor] „nem léphet ki, mert ha nem akarna kooperatív lenni, akkor minek írna egyáltalán. Nem tudhat azonban ismeret hiányában többet írni, hiszen a személy a tanítványa, mi több, tudja, hogy ennél több információra lenne szükség. Ennélfogva neki több információt kell akarnia adni, mint amennyit vonakodva leírt. Ez a feltételezés azonban csak abban az esetben állja meg a helyét, ha feltételezzük, hogy X úr gyenge filozófiából. Ez az tehát, amit ő implikált. 'rövidség, tömörség' maximáját sérti meg. (GRICE 1975. 52)

Egy másik esetben tanulságos összehasonlítani a két alábbi megnyilatkozást:

(a) Miss X az *Otthon*, édes otthont énekelte.

(b) Miss X egy hangsorozatot állított elő, amely jól megfelelt az *Otthon*, édes otthon dallamának.

GRICE elemzése – azt feltételezve, hogy egy zenekritikus inkább a (b)-t választotta elmondásra, nem pedig az (a)-t – : „Miért választotta [a kritikus] ezt a halandzsát a tömörebb és csaknem szinonim *énekelte* helyett? Feltehetőleg azért, hogy jelezzen valamilyen éles különbséget „Miss X” produkciója és aközött, amire rendszerint az *énekel* szó utalni szokott. A legnyilvánvalóbb feltételezés az, hogy „Miss X” produkciója valamilyen rejtett hibával volt terhes. A kritikus tudja, hogy e feltételezés az, ami valószínűleg be fog ugrani; vagyis ez az, amit implikál.” (GRICE 1975. 56)

1.3.3. Az ellentétfajták jelentésszerkezeti szerepe

Az összetett mondatok és az elemi szövegegységek jelentésszerkezetének vizsgálatában az elvárástörő (s a vele rokon megengedő) ellentétre több kutató is felfigyelt (BIASCI 1982, FRITSCHÉ 1982, DORFMÜLLER-KARPUSA 1982, BÁNRÉTI 1983.). Egybevágó feltételezések utaltak ugyanis arra, hogy ennek az ellentétfajtának a jelentésszerkezetét csak implicit komponenseinek feltárással lehet megérteni.

Az implicit jelentésrészletek tényszerű kezelhetőségére – magyar anyagon – BÁNRÉTI Zoltán adott először követhető mintát. Ez könyvének leginkább abban a két fejeze-

tében található (BÁNRETI 1983. 35–52), amelyben a megengedő mondatok szemantikai típusait viszonyítja az ellentétes mondatok két alaptípusához: a *kontraszt* (szimmetrikus), valamint az *elvárást törölő* (aszimmetrikus) ellentétfajtákhoz. Jelentősége miatt ezt a részt itt röviden össze is foglaljuk.

A kontraszt (szembeállító, egyszerű) ellentét alapformájában szintaktikai párhuzamosság van, s az ugyanolyan osztályú szintaktikai elemek között tagadás szerepel:

János megette az ebédet, Mária nem., illetőleg lexikális antonímia:

János magas, Mária alacsony.

Ezekről tanulságosan különböznek az *implicit* kontraszt ellentétes mondatok. Bennük az állított tények maguk nem ellentétesek, így a kitett kötőszó ad műveleti utasítást a partnernek, hogy olyan kontextust (előfeltevést, konklúziót) rekonstruáljon, amelyben az állított tények ellentétesek:

Sári volt a boltban, de János nem öntözte meg a citromfát.

E példában BÁNRETI ZOLTÁN az állított jelentés mellé így rekonstruálja az implicit jelentést: „Például legyen a beszélő hiedelme:

Ha valaki megígér valamit, akkor azt teljesíteni kell. János megígérte Sárinak, hogy ha Sári vásárol, akkor ő (János) megöntözi a citromfát.

A beszélő mondata:

Bár Sári volt a boltban, János nem öntözte meg a citromfát. A beszélő állítja:

Sári volt a boltban, és János nem öntözte meg a citromfát.

A beszélő hiszi:

(a) előbbi hiedelmét,

(b) (a)-ra és az állítottakra tekintettel előfeltételezi:

„Ha egyszer Sári volt a boltban, akkor Jánosnak meg kellett volna öntöznie a citromfát.” (i. m. 42)

E példa jól szemlélteti azt a helyzetet, amelyben a mondat teljes jelentését a partnernek két részjelentésből kell összeraknia. Egyik rész az explicit (állított) jelentés:

Sári volt a boltban, (és) János nem öntözte meg a citromfát, a másik rész implicit; az, amit a beszélő – feltehetőleg – elképzelt, hitt, továbbá amire – feltehetőleg – következett, amikor azt mondta, amit mondott. A jelentésnek ezt a részét a partnernek kell rekonstruálnia; a beszélő legalábbis ilyen utasítást ad neki a *de* kötőszóval.

Az idézett rekonstrukcióban szereplő *kell* (*kell, kellene*) valamilyen szokásrendszerre, konvencióra épít, amely alapján meg kellene tenni valamit. „A *kell* modalitása által jelzett szükségszerűség tehát a *deontikus* modalitás esete” – emeli ki a szerző (i. m. 44.).

1.3.4. Kísérlet a jelentésszerkezet reprezentálására

Az ellentétes szerkezetű példamondat értelmezését K. DORFMÜLLER-KARPUSA nemcsak a konklúzióval, hanem a konklúzió implicit szerepével ábrázolta (jele: *); s ezzel szinte kijelölte a szemantikai-pragmatikai értelemben vett 'kettős szillogizmus' feltételezéséhez vezető utat. Példája, amit a 32–38. oldalakon már részleteztünk, a következő.

„[A] A miniszterek változtak, de [B] a titkárnő megőrizte állását.”

„Hogy a példában lévő ellentét mint olyan – írja a szerző – érthető legyen, szükséges, hogy egy preszuppozíciót [jele: pr], mely a világismeretünkől származik, implicit formában figyelembe vegyünk. Ez így hangzik:

[Apr*] Ha a miniszterek változnak, akkor változnak a titkárnők is.

Ez a preszuppozíció – folytatódik az elemzés –, továbbá a példa felszíni struktúrájának első argumentuma – [Ap]-vel jelölt előtagja – szolgál a premisszául a következő konklúzióhoz – jele: [Aq], amely a felszíni szerkezetben nem jelenik meg:

[Aq*] Elvárható volt, hogy a titkárnő cserélődik.

Az ellentétes viszony – írja DORFMÜLLER-KARPUSA – a mély struktúrában fekvő konklúzió, valamint a felszíni struktúra második argumentuma – a [B]-vel jelölt utótag – között található:

[Apr*]

[Ap] de [B]

[Aq*]

Az ellentét – vonja le a következtetést a szerző – melyet a *de* jelöl, a mély szerkezeti konklúzió [Aq*] és a felszíni szerkezeti [B] argumentum között húzódik.”

Az ellentétes szerkezet reprezentációjából kitűnik, mi az, ami DORFMÜLLER-KARPUSA értelmezéséből közvetlenül hozzájárult a kettős szillogizmus feltételezéséhez, s mi az, amit – ugyancsak a reprezentáció hatására – másként is lehet gondolni.

Eligazítón fontos, hogy az ábra a *de*-viszony explicit előtagját – az [Ap]-t – egy szillogizmus tételeként (kis premisszájaként) szerepelteti; kérdés azonban, hogy az ellentét utótagját – jele: [B] – miért helyezi az előtaggal azonos szintre. Valószínűleg azért, mert a „titkárnő” a „miniszterek”-kel is szembe van állítva (mivel ekkor két topikja van a példamondatnak); ugyanakkor az utótag („a titkárnő megőrizte állását” az előtag implicit konklúziójával is kapcsolatban van; mint elvárást törli azt:

‘Elvárható volt, hogy a titkárnő cserélődik, de tény, hogy ő nem cserélődött.’

Ez az értelmezés hívja fel a figyelmet arra, hogy nemcsak az előtag, hanem az utótag is tétele lehet egy – másik – szillogizmusnak. Ha ugyanis a [B]-t egy másik – az elsővel ellentétes viszonyú – szillogizmus tételének tekintjük, akkor ennek konklúziójának kell lennie: explicit tényként törli az implicit elvárást. (Az utótag következtetési alapja a példamondatban kimondatlan marad, ezért az olvasó – korábbi tapasztalatai szerint – különféle okokra gondolhat, pl. „tudniillik igen jó szakember volt”.)

[Apr*]

[B]

[Ap]

[B]

[Aq*] de [Bq]

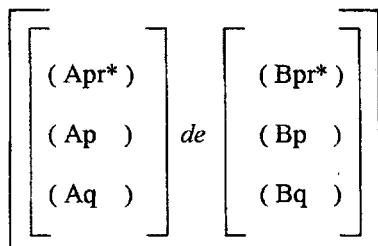
2. A kettős szillogizmus értelmezése

2.1. A kettős szillogizmus fogalma

A kettős szillogizmus egy olyan elvi jelentésszerkezet elnevezése, amelyben a *de* kötőszó nem csupán két megnyilatkozás, hanem két szillogisztikus érvelés viszonyát jelöli/hozza létre.

A) Az elvi jelentésszerkezet alkotórészei:

[1]



B) Az alkotórészek értelmezése:

((A) *de* (B)): az ellentétes viszony elő- és utótagja

– Csillag (*): a szillogisztikus érvelésnek csillaggal megjelölt tétele/konklúziója tipikusan rejtett, implicit. A rejtett tartalom a megnyilatkozás nyelvileg kifejezett, explicit komponenseinek hatására – a szillogisztikus érvelés mechanizmusával – a partner tudatából idéződik fel (rendelődik hozzá) az explicit komponensek jelentéséhez.

– (pr*), azaz (Apr*), (Bpr*): a szillogisztikus érvelés felső tétele, nagy premisszája. Két fő összetevője van:

Tartalmazza egyrészt azt az általános TUDÁS-t (az adott kultúrában konvencionálisan elfogadottnak tekinthető tudáshalmazt), mindazt a tapasztalatot, vélekedést, meggyőződést, hitet stb., amely a megnyilatkozásban szereplő valóságdarabra vonatkoztatható.

A konvencionális TUDÁS-ra épülően hozza létre az olvasó azt a két PRAGMATIKAI ELŐFELTEVÉS-t, amelyet az elvi jelentésszerkezetben *ha ..., akkor*-viszonyként fogalmazunk meg. (Tartalmas áttekintést kapunk erről KOMLÓSY 1997. 105–116. könyvrészletében.)

A két PRAGMATIKAI ELŐFELTEVÉS, azaz (Apr*) és a (Bpr*) egymással részlegen azonos: az általános és a különös, az egész és a rész, a standard és az aktuális viszonyában állnak egymással, miként az (1) példában.

(1) *Karambolos, de üzemképes Opel eladó.*

(A) ÁLTALÁNOS TUDÁS

Karambol: 'járművek össze-
ütközése, az üzemképeség
megszűnése'.

(B) KÜLÖNÖS TUDÁS

Üzemképeség: 'a motor, a
kormánymű és a futómű
üzemképesége'.

(Apr*) PRAGMATIKAI ELŐ-
FELTEVÉS

'Ha egy Opel karambolos, ak-
kor (általában) feltételezhető,
hogy nem üzemképes.'

(Bpr*) PRAGMATIKAI ELŐ-
FELTEVÉS

'Ha a karambolban nem sérült
meg a motor, a kormánymű és
a futómű, akkor feltételezhető,
hogy a hirdetésben szereplő
Opel valóban üzemképes.'

– A (p), azaz (Ap) és (Bp): a szillogisztikus érvelés alsó tétele, kis premisszája. Ha nyelvileg kifejezett, explicit, akkor a szerepe – modalitásától függően – kétféle lehet. Ha a modalitása 'kijelentő', akkor a szerep tipikusan EGYEDI TÉNYÁLLÁSLEÍRÁS, (szintaktikai formája pedig 'megnyilatkozás' és 'szintagma'). Ha a modalitása 'feltéte-
les', akkor a szerepe KONDÍCIÓ. Az alábbi példákban először egyedi tényállásleírás-
ként, majd kondícióként szerepeltetjük a kis premisszát.

Ebben az esetben a (p)-vel jelölt kis premissza egyedi tényállásleírás: Ez az Opel *ka-
rambolos*. (Lásd a [II] sémát!)

(Ap) EGYEDI
TÉNYÁLLÁSLEÍRÁS

Karambolos ... Opel

(Bp*) EGYEDI
FELTEVÉS

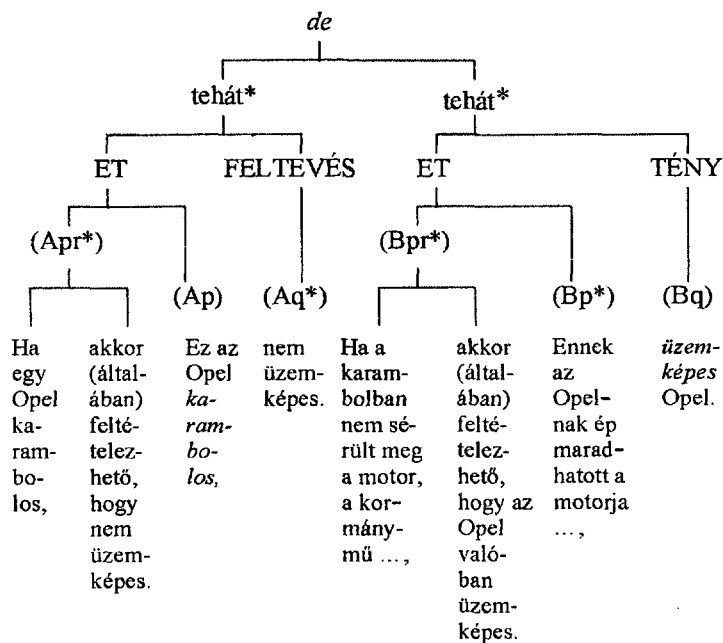
Ennek az Opelnak a karam-
bolban ép maradhatott a mo-
torja, kormányműve, futó-
műve.

Ebben az esetben a (p)-vel jelölt kis premissza 'kondíció' szerepet tölt be: *Ha te nem
jártál volna egyetemre*, akkor most nem lehetnél oktató. [Ha] *Kossuth Lajos nem lett
volna*, [akkor] katona sem lettem volna. Lásd a [III] sémát!)

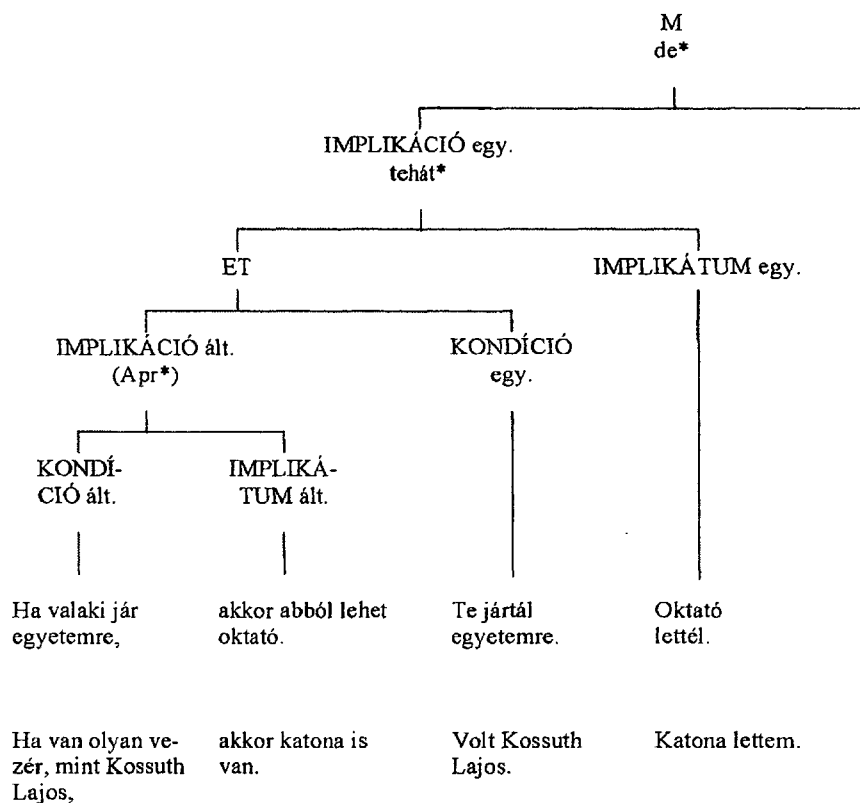
– A (q), azaz (Aq*) és (Bq): a szillogisztikus érvelés konklúziója. Ha rejtett, implicit,
akkor a szerepe tipikusan ELVÁRÁSTÖRLÉS; ha nyelvileg kifejezett, explicit, akkor –
az elvárástörlés mellett – tényállásleírás is.

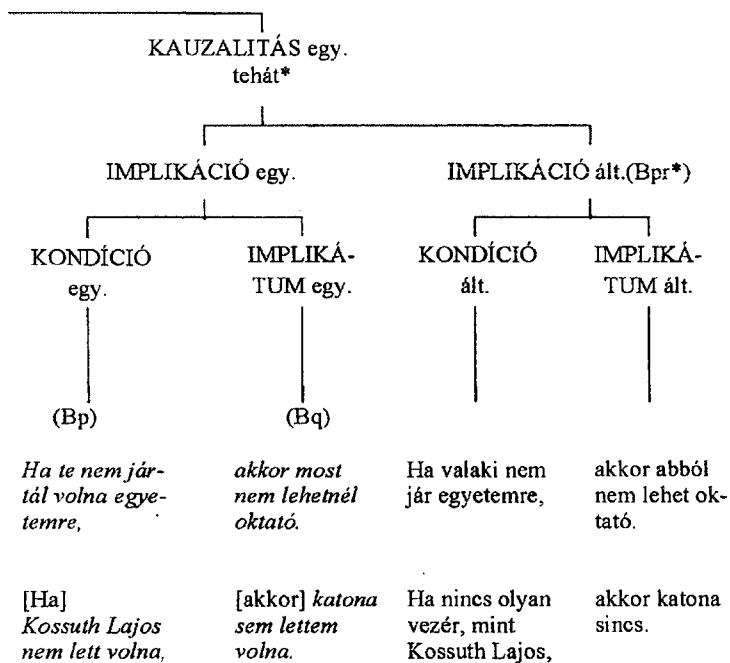
(Aq) EGYEDI ELVÁRÁS
nem üzemképes Opel

(Bq*) ELVÁRÁSTÖRLÉS
üzemképes Opel



[III]





A [II] és a [III] ábrán szerepel még egy komponens, az ET. Ez képviseli azt a mély szerkezetben feltételezhető elvi kapcsolatot, amely a szóban forgó valóságreszre vonatkozó tudás egyedi és általános összetevői között van.

2.2. A kettős szillogizmus konstituensei

2.2.1. A gyakorlati szillogizmus lépései

A teljes szillogizmust ritkán használjuk. A szillogisztikus következtetés formálisan teljes sémájának leírása mellett LAUSBERG is kitér a szillogizmushoz hasonló sorrendekre. Ezek egyikére Shakespeare Rómeó és Júliájából emel ki egy szegmentumot.

(1) „*Well, think of marriage now (= propositio): younger than you, I here in Verona, ... I are made already mothers (= premissa maior)... I was your mother much upon these years I that you are now a maid (= premissa minor). Thus then in brief (= conclusio-Formel): the valiant Paris seeks you for his love (conclusio, die inhaltlich nur eine konkrete ratio der propositio ist).* (RJ 1,3,69; LAUSBERG 1963. p.119)

Az alábbi magyar nyelvű szakszövegben sem nehéz hasonló lépéseket felismerni.

(2) „*A közöny és elmaradottság árjában a múlt század végén Bourneville az egyetlen vigasztaló jelenség; ez az apostoli türelmű elmeorvos ötödfélszáz idiótát próbál munkával és tanítással emberré faragni. Gyógypedagógusaink tanulhatnak tőle türelmet is, módszert is, hitet is. De nemigen tanult senki semmit – hiszen apostol volt, s mint tudjuk, az apostolság lényege: csinálja ő, és gebejden meg.*” (Benedek István, Aranyketrec: 1957. 227)

A) A de-viszony utótagja

Az idézett gondolatmenet utótagjának szillogisztikus lépései egyértelműek. A „[Bourneville] apostol volt” kijelentést a *hiszen* kötőszó tényközlő megokolásként, azaz kis premisszaként kapcsolja a „*nemigen tanult senki semmit*” kijelentéshez, ami ezáltal – előre vetett helyzetében – nem is lehet más, csak konklúzió.

Több szempontból is tanulságos az alakulat harmadik tagja: „*az apostolság lényege: csinálja ő, és gebejden meg*”.

Formális szempontból közelítve látható, hogy az előző két kijelentés egyedi, konkrét voltához képest ez a kijelentés egyérteelműen általános és elvont (ti. hogy mi „*az apostolság lényege*”), szerepe tehát tipikusan nagy premisszai szerep. Akkor is az lenne, ha nem vezetné be a „*mint tudjuk*” kifejezés, amely a szerepet magát teszi explicitté. De a szerep mellett egyéb érv is szól. A nagy premissza magába is foglalhatja a kis premisszát, s így mindkét premissza szerepében okolja meg az előre vetett konklúziót:

(q) „*nemigen tanult senki semmit*”, (pr) *hiszen* „*az apostolság lényege: csinálja ő, és gebejden meg*”, [és (p) ő „*apostol volt*”].

Egy funkcionális vizsgálat mindenekelőtt a kijelentés egészében megnyilvánuló iróniát tenné vizsgálat tárgyává; s ebben bizonyára figyelmet szentelne a szillogisztikus lépések lineáris rendjének. A konklúzió szerepű kijelentést például el lehetne vinni a maga

sablonos helyére, vagyis a következtetési folyamat végére. A *de*-viszony utótagjának első helyére ekkor leginkább a nagy premissza kerülhet:

De (pr) *mint tudjuk, az apostolság lényege: csinálja ő, és gebedjen meg, és* (p) [Bourneville] *apostol volt, (q) nemigen tanult [hát tőle] senki semmit.*

B) A *de*-viszony előtagja

Az előtagnak mint szillogisztikus következtetésnek a belső rendjét saját szabálykövetése, valamint az utótag rendje együttesen szabályozza. Az előtag záró szerepű kijelentése –(q)– *„Gyógypedagógusaink tanulhatnak tőle türelmet is, módszert is, hitet is.”* – kétszeresen is konklúzió. Következik egyrészt saját előzményéből (akár külön-külön, csupán az egyik kijelentésből, hiszen ezek egymással is a következmény–megokolás viszonyában állnak):

(p) *„A közöny és elmaradottság árjában a múlt század végén Bourneville az egyetlen vigasztaló jelenség; ez az apostoli türelmű elmeorvos ötödfélszáz idiótát próbál munkával és tanítással emberré faragni.”*

De a konklúzió szerepet erősíti meg utólag a *de*-viszony utótagjának előre vetett konklúziója is:

(q) *„Gyógypedagógusaink tanulhatnak tőle türelmet is, módszert is, hitet is. De* (q) *nemigen tanult [tőle] senki semmit, ...”*

A *de*-viszony itt vizsgált előtagja konklúziójának van egy figyelemre méltó tanulsága, az tudniillik, hogy explicit. Amikor ugyanis a *de* kötőszó elvárástörő szerepet tölt be, akkor az utótag többnyire az előtag implicit elvárását törli; vagyis úgy, amiként a példa alábbi változatából is elhagyható lenne.

„(p) A közöny és elmaradottság árjában a múlt század végén Bourneville az egyetlen vigasztaló jelenség; ez az apostoli türelmű elmeorvos ötödfélszáz idiótát próbál munkával és tanítással emberré faragni. De (q) nemigen tanult [tőle] senki semmit – hiszen apostol volt, s mint tudjuk, az apostolság lényege: csinálja ő, és gebedjen meg.”

2.2.2. Az elvárástörés és a tagadás

Mivel a használatban az elvárást törő *de* kötőszó igen gyakran tagadó mondat élén jelenik meg (pl. *„Lehettem volna oktató (...), de nem lettem...”*), azt hihetnénk, hogy e két művelet, vagyis az elvárástörés és a tagadás egy komplex funkció két eleme. Ez a hiedelem látszik megvalósulni a – konstruált – (1) példában.

(1) *X. Y. eredeti alkotó volt. De nem hitt a művében.*

A kéttagú megnyilatkozás *De nem* szegmentuma – tévesen – azt sugallja, hogy az előtag implicit konklúzióját a *De* és a *nem* együttesen törli. Ha azonban a jelentésszerkezet (1)-ben megjelenő explicit elemeihez hozzárendeljük az – elemzésben elfogadható – implicit elemeket, azaz a konklúziót és a nagy premisszát, akkor a *De* és a *nem* szerepei elkülönülnek egymástól. A *De* kötőszó egy implicit állítással törli az előtag ugyancsak implicit tiltását (Elvárható lett volna [tehát], hogy X. Y. ne panaszkodjék, *De* [tény,

hogy] panaszkodott), az utótag explicit tagadó mondata megokolja az elvárás törlését (panaszkodott, [mert] *nem hitt a művében*).¹

(Apr*) Ha egy eredeti alkotó hisz a művében, akkor nem panaszodik.

(Ap) *X. Y. eredeti alkotó volt.*

(Aq*) Elvárható lett volna [tehát], hogy X. Y. ne panaszkodjék,

(Bq*) *De [tény, hogy] panaszkodott,*

(Bp) [mert] *nem hitt a művében.*

A (2) példa elemzésével ellenőrizhetjük a fenti állításunkat. Az utótag megokoló szerepű kis premisszája itt állító mondat ([mert] *hitt a művében*), s amit megokol, annak tagadó mondatnak kell lennie.

(2) „Ismerősök arról beszélnek, hogy Bartók, aki ma a korszerű zene ünnepelt mestérének számít, néhány év előtt, itt Amerikában, életének utolsó éveit szűkösködő szegénységben élte le. *De hitt a művében.*” (Márai Sándor 1990. 219 Napló 1945–1957. Akadémiai–Helikon, Budapest)

(Apr*) Ha az életének utolsó éveit valaki szűkösködő szegénységben éli le, akkor a panaszkodása magától értetődő magatartás.

(Ap) *Életének utolsó éveit Bartók szűkösködő szegénységben élte le.*

(Aq*) Érthető lett volna [tehát], ha Bartók panaszodik.

(Bq*) *De nem panaszkodott,*

(Bp) [mert] *hitt a művében.*

Az – implicit vagy explicit – nagy premissza kétféle kollektív tapasztalatból építkezik. Felépülhet egyrészt egy tényállás-konfigurációra vonatkozó általános tudásból; másrészt magára a konverzációra, annak szokásos (nyelvi, nyelvhasználati, kommunikációs) szabályaira vonatkozó tapasztalatokból.

2.2.3. A szövegmondatok mint kijelentések

A szöveg mondatainak logikai minősége – állító vagy tagadó volta – különösen fontos sajátosság. Tudták ezt már a klasszikus nyelvtanok is, de az akkori tudás, saját fejezetébe zárva, nem talált kapcsolatot a rokon fejezetekkel: a kauzális, az ellentétes, a feltételes, vagyis az ugyancsak logikai természetű viszonyításokkal. A szöveg viszont – s azon belül is a szövegszerveződés szemantikai-pragmatikai vonulata – oly feltűnő módon épül az állítás–tagadás szerepeire, hogy az elvárástörés vizsgálatába be kell vonnia azokat. Az alábbiakban a *de*-viszony környezetstruktúrája elemeiként vizsgáljuk a tagadó mondatokat.

A) A tagadó mondat állító előzménye

Az alábbi párbeszédes Márai-szövegrészlet vitájában egy állító kijelentéssel szemben („Az említett idegen »angol«”) hangzik el az azt tagadó mondat: „*Nem angol*”, továbbá a tagadás indoklása.

(1) „[A szerkesztő ezt mondta:

- Fenn, a Frisze fölött, már közel a Posillipo tetejéhez, lakik most egy idegen, aki meg akarja váltani a világot.
Egy ingújas fiatal ember leszólt az ablakból:]
- *Angol.*
- *Nem angol – mondta megvetően a lóversenyrovat vezetője. – Ha angol lenne, ismerném, mert kijárna az ügetőversenyekre.*” (Márai 1995. 27. *San Gennaro vére.* Akadémiai–Helikon, Budapest)

Az idézett vita „*Nem angol*” kijelentése önmagában nézve egy tagadó mondat, az érvelés részeként pedig egy deduktív következtetés konklúziója. A konklúzió-szerephez feltételezendő „következtetési alap”-ból az egyik tétel a feltételes szillogizmus nagy premisszájaként explicit módon van jelen („*Ha angol lenne, ismerném*”), míg az ellentétesen viszonyított kis premissza (*de nem ismerem*) el sem hangzik, hiszen azt a partnerek tudatában az *ismerném* predikátum feltételes módja, valamint a következtetés mechanizmusa létrehozza.

Részletkérdés, de fontos részlet, hogy az idézett feltételes mondatban valójában két feltételes mondat – s bennük két következtetés – kapcsolódott össze.

„*Ha angol lenne, kijárna az ügetőversenyekre*”, hiszen köztudott, hogy az angolok kijárnak az ügetőversenyekre, [de ő nem jár ki]; „*ha [viszont] kijárna az ügetőversenyekre, akkor ismerném*”, hiszen azokat, akik kijárnak, nekem mint a lóversenyrovat vezetőjének ismernem kell, [de őt nem ismerem].

B) A tagadó mondat tipikus szerkezeti helyei

A tagadó mondatnak tipikus szerkezeti helyei közül a *de*-viszony környezetében az alábbi kettőt vizsgáljuk meg. Az egyik a kizáró, a másik az elvárástörő ellentétes szerkezeten belül található. E két hely különbségét az alábbi példa segítségével értelmezzük.

(2) „*Én is végigéltem egy adott sorsot. Nem az én sorsom volt, de én éltem végig.*” (Kertész Imre: Sorstalanság. Magvető, 1975⁸, 329)

Állító kijelentés tagadása

A beszerkesztett tagadó mondat (*Nem az én sorsom volt*) egy előtte álló elhangzó (explicit) vagy kimondatlanul/leíratlanul maradt (implicit) állító kijelentés egészét vagy – miként a példában – részletét tagadja.

Állító kijelentés: Én is végigéltem egy adott sorsot.

A tagadó mondatnak (*Nem az én sorsom volt*) – attól függően, hogy miféle jelentés-szerkezet alkotórésze – elvileg kétféle tagadó folytatása lehet. Példánkban az alábbiak.

Kizáró ellentétes folytatás, amely maga is kétféle lehet: explicit, illetőleg implicit.

Explicit tagadó mondat: *Nem az én sorsom volt, hanem* valaki másé.

Implicit tagadó mondat: [Tehát] *Nem nekem kellett volna végigélnem, hanem* valaki másnak.

Elvárástörölő ellentétes folytatás

Explicit tagadó mondat: Nem az én sorsom volt, **de** én éltem végig.

Implicit tagadó mondat: [Tehát] Nem nekem kellett volna végigélnem, **de** én éltem végig.

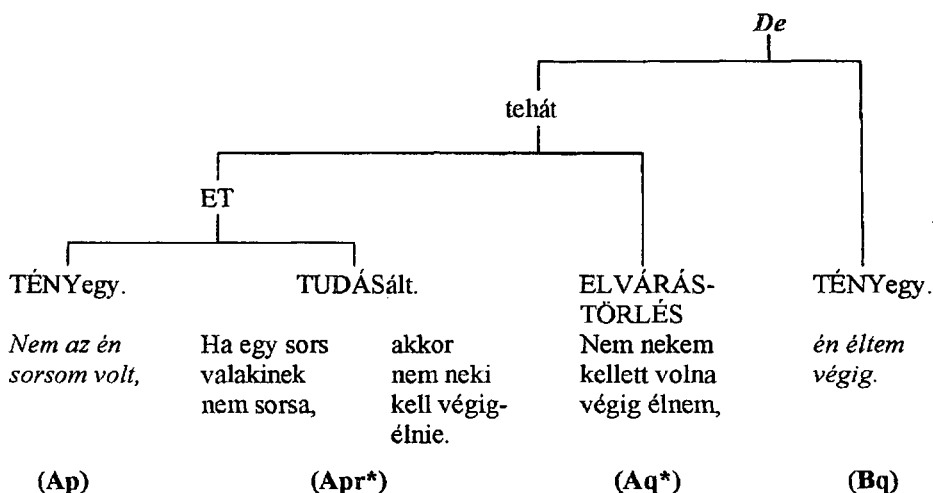
A példa explicit tagadó mondatának kétféle, azaz kizáró, illetőleg megszorító ellentéteségű beszerkesztettségében közös tanulság rejlik. Eszerint mindkét ellentétfajta egy közös általános hiedelemre épül:

„Mindenki a saját sorsát éli végig.”, illetőleg feltételes fogalmazásban:

„Ha egy sors valakinek nem sorsa, akkor nem neki kell végigélnie.”

Ha ezt a közös hiedelmet egy közös jelentésszerkezet nagy premisszájaként fogjuk fel, akkor ágrajzon a két ellentétfajtát az alábbi módon reprezentálhatjuk.

Elvárástörölő ellentétként a példa én éltem végig kijelentését a **de** kötőszó az implicit „Nem nekem kellett volna végigélnem”-féle tagadó mondattal állítja közvetlen ellentétbe.



A kizáró ellentétfajta **hanem** kötőszóval bevezetett állítását a fenti ágrajz összetevői közül vagy az (Ap) vagy az (Aq*) összetevők – illetőleg mindkettő – alatt találjuk meg.

(Ap) *Nem az én sorsom volt, hanem* valaki másé.

(Aq*) *Nem nekem kellett volna végigélnem, hanem* valaki másnak.

2.2.4. A **de** kötőszó utáni kijelentés állító / tagadó minősége

Külön figyelmet érdemel a tagadó mondat a jelentésszerkezet utótagjában. Mi a különbség az alábbi utótagi tételek között?

(1) *Állunk a megállóban, várjuk a trolit, eltelik tíz perc, végre jött egy,*

a) *de teli volt.*

b) *de nem állt meg.*

A különbség egyik domináns jegye egyértelmű: az a/ jelű utótag állító, a b/ jelű tagadó mondat. Vizsgálatát az utóbbival kezdjük.

A tagadó mondat kapcsolódása egyértelműen ki van jelölve: neki tagadnia kell valami előtte elhangzott, azaz explicit, illetőleg el nem hangzott, de a jelentésszerkezetből egyértelműen kikövetkeztethető, azaz implicit állítást.

[I]

Ad b) *Jött egy troli, de nem állt meg.*

(Ap)	TÉNY <i>jött egy (troli)</i>	(Bp*)	[mert tele volt]
(Aq*)	ELVÁRÁS megáll,	(Bq)	ELVÁRÁSTÖRLÉS <i>nem állt meg</i>
	[HISZEN]		
(Apr*)	Ha jön egy troli, akkor az a megállóban meg szokott állni.	(Bpr*)	Ha egy troli tele van utassal, előfordul, hogy nem áll meg a megállóban.

Kommentár:

A *de* kötőszó előtti, (A)-val jelölt következtetésnek két implicit tétele van: a konklúzió (Aq*) és az itt – együttműködve a kis premisszával – megokoló szerepű nagy premissza (Apr*).

Az implicit (Aq*) állító minőségű tartalmát (ELVÁRTUK VOLNA / KELLETT VOLNA, hogy *megálljon*) az ellentétes utótag tagadó minőségű explicit konklúziója – *de* (Bq) *nem áll meg* – egyértelműen kijelöli.

A *de*-viszony utótagjának kis és nagy premisszája – (Bp*) és (Bpr*) – egyelőre egyaránt implicit. A beszélőre van bízva, hogy tud-e / talál-e magyarázatot, illetőleg akar-e magyarázatot adni partnerének a szokatlan helyzetre. Lehetséges magyarázat lehet az a/ változat is: ..., *de nem állt meg, mert tele volt.*

[II]

Ad a) *Jött egy troli, de tele volt.*

(Ap)	TÉNY <i>jött egy (troli)</i>	(Bp)	TÉNY <i>tele volt.</i>
(Aq*)	ELVÁRÁS fel tudunk rá szállni,,	(Bq*)	ELVÁRÁSTÖRLÉS nem tudunk rá felszállni,
	[HISZEN]		
(Apr*)	Ha jön egy troli, akkor arra általában fel lehet szállni.	(Bpr*)	Ha egy troli tele van, akkor arra általában nem lehet felszállni.

Kommentár:

Az a) valamint a b) változat különbsége mindenekelőtt abban van, hogy a *de*-vel jelölt ellentétes viszony a b) változatban közvetlenül a két konklúzió között volt: ((Aq*), *de* (Bq)), az a) változatban a két kis premissza közt található: ((Ap), *de* (Bp)).

Mindkét változatban csupán két tétel explicit, de az utótagi tételek szerepe különbözik. A b) változatban a tagadó minőségű konklúzió explicit, az a) változatban az állító minőségű kis premissza az.

Ez a helyzet vet fel egy pragmatikai jellegű kérdést. Lehet-e tagadó mondat a (Bp), azaz a *de*-viszony utótagi kis premisszája, azaz így: (Ap) *Jött egy trolis, de* (Bp) *nem volt tele.*

Maga az ellentétes összetett mondat érvényes, de egyik tételének fenti jelölése nem. Az utótagi tagadó mondatnak konklúzió szerepben kell állnia.

[III]

Ad a) *Jött egy trolis, de nem volt tele.*

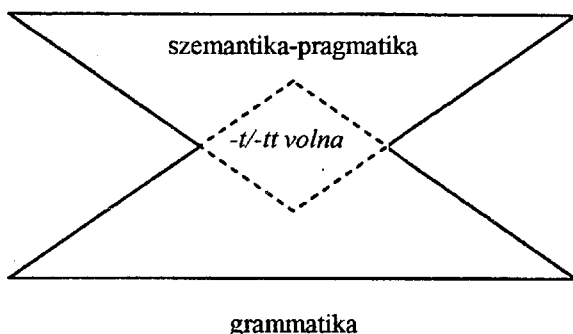
(Ap)	TÉNY <i>Jött egy trolis</i>	(Bp)	TÉNY <i>még nem volt vége a mérkőzésnek.</i>
(Aq*)	ATTÓL FÉLTÜNK, hogy tele lesz, <i>de</i>	(Bq*)	ELVÁRÁSTÖRLÉS <i>nem volt tele,</i>
(Apr*)	[HISZEN] a mérkőzés végén a trolis már az induláskor megtelnek utasokkal.	(Bpr*)	Ha még nincs vége a mérkőzésnek, akkor a trolis még üresen járnak.

2.2.5. A feltételes múlt jelentésszervező szerepe

(a Petőfi-szótár volna szócikke alapján)

A feltételes múlt kétarcú alakulat. Alulról, a megszerkesztettség felől a ragozott ige egy meghatározott alakja; felülről, azaz segédigei szerepe felől nézve pedig egy jelentésszerkezet modális tartományának nyelvileg kifejezett (explicit) alkotórésze; egyik arcát tehát a grammatika (morfológia) a másikat a szemantika-pragmatika látja.

[I]



Az [I] ábra mindkét háromszöge beékelődik a másikba. A kommunikációs helyzet, a közös előismeret, a szövegfajta s a műfaj stb. sajátosságaitól függ, hogy adott esetben melyik szint milyen mélységig vesz részt a másikban, s hogy ez mennyire kölcsönös.

A *volna* segédige szemantikai-pragmatikai arculatára – egy-egy modális szerepű ige-típus vizsgálatának analógiájaként – MURVAI OLGA és KIEFER FERENC munkái hívták fel a figyelmem (MURVAI 1982, KIEFER 1983, 1990). Abban a feltételezésemben pedig, hogy a témakört érdemes elméleti és tapasztalati megközelítés szintézisében vizsgálni, SZÉPE GYÖRGY – egy korábbi elemzésem nyugtázásaként írott levelében – erősítette meg.

A *volna* kettős arculatával első alkalommal 1993-ban Miskolcon a Harmadik Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencián foglalkoztam (BÉKESI 1993. 327). Ottani esetleges példáimat látva WACHA IMRE hívta fel figyelmem a Petőfi-szótár *volna* szócikkére; ennek anyagát veszem alapul a következőkben.

A) A Petőfi-szótár *volna* szócikke rendkívül gazdag, már első áttekintésekor is fontos lehetőségeket ismerhetünk fel benne. Ezek elsősorban abból fakadnak, hogy a feltételes módú igealakokat tartalmazó mondategységeket a szótár kontextusukkal közli, amelyek szerkezetileg összetett vagy többszörösen összetett mondatok, s nem ritkán szövegegység értékűek.

Az öt csoportból három feltételes alárendelés; ekkor csupán mellékmondatban, csupán főmondatban, illetőleg mellékmondatban is és főmondatban is feltételes múltban áll az igealak:

„Ha akkor látok a világba: / Nem marasztott volna tán hiába.”

„...ha mások vezérelték volna az ellenpártot... saját bátorságok ...talán megtanítandá őket, a keletkező harc elé reménnyel tekinteni.”

„Ha ott téglá nem lett volna: / Orrom vére nem folyt volna.”

A további két példacsoport explicit tagmondatai közötti viszony nem feltételes alárendelés, a segédige modalitása azonban itt is feltételes.

„... a vízbe löktek, különben majd megmutattam volna nekik –”.

„Nem azért bántál velem szépen, mintha szánakoztál volna rajtam... hanem azért ... mert hiú vagy.”

A tagmondatok tehát, amelyek a feltételes múltú igealakokat tartalmazzák, különféle szintaktikai viszonyok komponensei lehetnek; de a bennük szereplő *volna* segédige folytán van egy szembeötlően közös szerepük. A *volna* által egy – szintaktikailag is – komplexebb alakulat előtagjaként képviselik (a partner tudatában felidéznek) a valamilyen okból elmaradt (implicit) utótagot:

„... ha mások vezérelték volna az ellenpártot ...”, [de nem mások vezérelték].

„Ha ott téglát nem lett volna”, [de volt], „Orrom vére nem folyt volna”, [de folyt].

„... majd megmutattam volna nekik”, [de nem mutattam meg].

„... mintha szánakoztál volna rajtam, [de nem szánakoztál].

KIEFER FERENC, aki pragmatikai szempontból vizsgálta a múlt idejű feltételes mondatokat, 'irreális feltételt' kifejező típusként sorolta be ezeket: „Irreális feltételt találunk a múlt idejű feltételes mondatoknál, itt ugyanis már nyilvánvaló, hogy a feltétel nem valósult meg, és ez a körülmény nyelvi is kifejezésre jut: (126) (a) *Ha lett volna pénzem, vettem volna autót.* (...) A (126) (a)-ban előfeltevés, hogy nem volt pénzem.” (KIEFER 1983. 288) Ebben az értelemben mondhatjuk, hogy az imént idézett Petőfi-mondatok kapcsos zárójelbe tett implicit utótagjai 'pragmatikai előfeltevések'.

Az alábbi elemzésekkel arra vállalkozom, hogy műveleti háttérrel hozzak létre a pragmatikai előfeltevések ábrázolására: miként, miféle műveletek során idézik fel az explicit részletek az értelemszerkezet feltételezett implicit részleteit, köztük a pragmatikai előfeltevést.

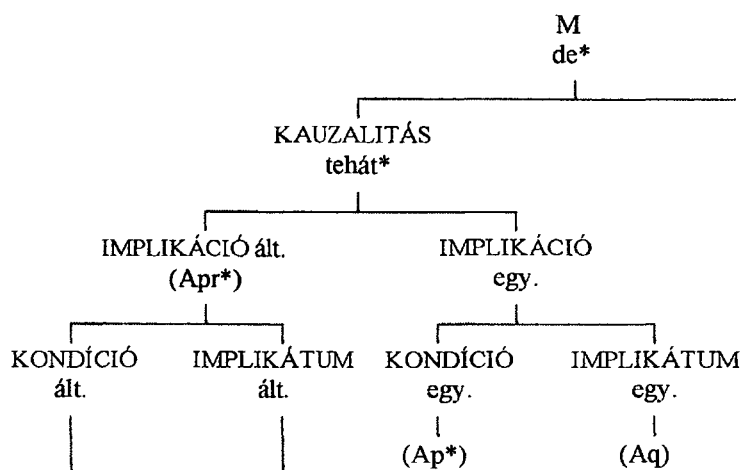
B) A vizsgálat a következőkben arra a feltevésre épül, hogy valamely ige feltételes múltban álló alakja a *de* kötőszóval modellált ellentétfajta szerkezetének egyik explicit komponense. Szerepelhet az ellentétes szerkezet elő- és utótagjában; modalitásuk szerint feltételes, óhajtó, megengedő stb. mondatokban; szintaktikai megformáltságuk és helyzetük főmondat és mellékmondat egyaránt lehet. Mindezekre való tekintettel ebben a tanulmányban azt vázolom fel, hogy hol s miféle implicit komponensek rendelhetők azokhoz a Petőfi-mondatokhoz (-szövegegységekhez), amelyek grammatikai állítmánya feltételes múltat fejez ki.

a) Tipikusan implicit marad az általánosított/konvencionális TUDÁS (jele: pr*), amelyre az egyedi, aktuális kijelentés épül. Ennek jele (*Ha* ..., *akkor*-viszonyra felbontva): *p, q*. Az általános, valamint az egyes IMPLIKÁCIÓK közötti kapcsolatot az elvi ET konjunkció jelöli. Mindezt az (1) példa TUDÁS háttéréként a [II] ágrajzon szemléltetjük. (A csillag a komponens implicit jelenlétét jelöli.)

(1) „*Ha akkor látok a világba:
Nem marasztott volna tán hiába.*”

(2) „... *ha ... tudtam volna, hogy ilyen erős vagyok, majd nem bántottatok volna ti
engemet ...*”

A [II] ágrajz azt a feltételezést jeleníti meg, amely szerint az (1) Petőfi-példa egy el-
lentétes szerkezet előtagján belül helyezkedik el. Ebben a megközelítésben a mel-
lékmondat-főmondat *Ha ... [akkor]-viszonyát* logikai műveletként, IMPLIKÁCIÓként
fogjuk fel, amely – mint minden egyedi művelet – feltételezi az egyedi kijelentés tartal-
mához rendelhető általános/konvencionális TUDÁSt, amit szintén implikációs művelet-
ként jeleníthetünk meg. Az általános és az egyedi IMPLIKÁCIÓk – a [II] ágrajzon meg-
jelenített sorrendjükben – oki–okozati [tehát] viszonyban állnak egymással, de ugyan-
ilyen módon okozati–okai [hiszen] viszonyként is elhelyezhetnénk őket.



(1)
Ha a fiú is úgy
látná a világ
veszélyeit, mi-
ként anyja lát-
ja,

akkor anyja
(tán) otthon
tudná marasz-
tani fiát.

*Ha akkor látok
(=láttam vol-
na) a világba:*

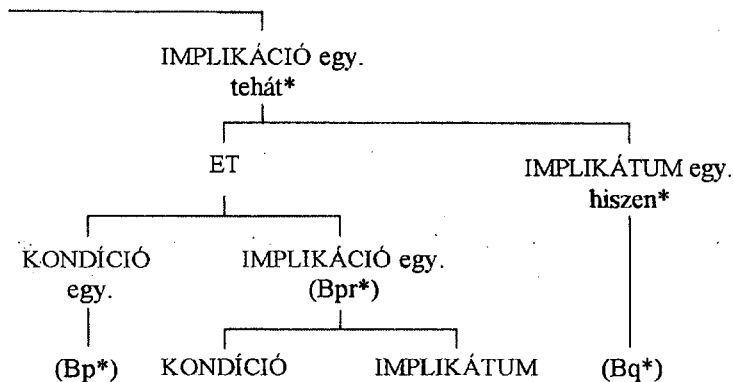
*Nem marasz-
tott volna tán
hiába.*

(2)
Ha valaki tu-
datában van
saját nagy ere-
jének,

akkor ő – álta-
lában – nem
tűri el, hogy
bántásák.

*„ha ... tudtam
volna, hogy
ilyen erős va-
gyok,*

*majd nem bán-
tottatok volna
ti engemet.*



Akkor nem lát-
tam a világba.

Ha a fiú nem
látja a világ
veszélyeit,

akkor anyja
(feltehetőleg)
nem tudja ott-
hon marasztani
fiát.

Anyám hiába
marasztott.

Nem tudtam,
hogyan ilyen erős
vagyok.

Ha valaki
nincs tudatá-
ban saját nagy
erejének,

akkor – általá-
ban – eltűri,
hogyan
bántsák.

Eltűrtem, hogy
bántsatok.

A [II] ágrajz jelentésszerkezeti összefüggései érvényesülnek az alábbi feltételes mondatokban is.

(3) „Elnyúltam a föld színére ... Ha ott téglá nem lett volna: / Orrom vére nem folyt volna – Nem folyt volna!”

(4) „... hogya vas lett volna a fogam, / A rozsdá ette volna meg.”

(5) „Hahogy [Coriolanus] consul maradt vón, ez leendett Közfájdalomra a tapasztalás.”

(6) „Sirathatjuk ... Mohácsot, Kiket ott a török fegyver levágott: Ha őket eltemették vón rendesen, Húsz ezer sír állna ottan egy helyen.”

(7) „Ha a folyóba nem estél volna, mindnyájokat végig csépeled vala.”

(8) „Ha más valamelly sereg lett volna ... ha mások vezérelték volna az ellenpártot ... saját bátorságuk ... talán megtanítandá őket, a keletkező harc elé reménnyel tekinteni.”

(9) „... ha Etelke meghült / Szíve ott alatt nem / Porlanék a sírnak ... / Éjjelében: ah, úgy / Tán nemcsak barátod / Lettem volna egykor.”

(10) „... ha más nemzet tagja volnék, nem szorultam volna rá, hogy én tegyem ez ajánlatot, mert nekem tette volna azt a nemzet.”

(11) „Születtem volna gazdag úrnak: / Bizonyosság-tételért / Egy-egy gyémántkövet dobnék el / Minden kis szavadért.”

(12) „Tartottunk volna össze: a világ most / Tudná hírünket ... / Tartottunk volna össze, nem törölnénk / Szemünkéből annyi fájdalmas könyűt.”

(13) „Kérte volna meg akkor Ashby Lucyt, bizonyosan oda adja vala az öreg gróf.”

(14) „Mondott volna csak felényt is más ... Majd kiálltunk volna a mezőre.”

(15) „Ne keveredtek volna csak jámbor békés Lafayettek közénk, hagyták volna azokra az ügyet, a kik küzdeni mertek, nem esett volna e csorba dicsőségünkön! „

(16) „... a gyáva török sereg futásnak ered ... talán mostanság is futna / Hogya a huszárok el nem érték volna. / De bezzeg elérték.”

(17) „Szerelmemet én / Titkoltam volna örökké, / Elvittem volna magammal / A más életbe ... Ha nem veszi észre Harangláb.”

(18) „Rágyujtottam a pipára ... / Azaz rá gyujtottam volna, / Hogya már nem égett volna.”

(19) „Hányta volna le a madár nyakra főre. Lehányta volna ám, ha birt volna véle.”

(20) „Őn boldog lett volna, ha Jennyt nejeinek nevezhetendé.”

(21) „... tűrném veszteségemet ... / Csak elbúcsúztam volna tőle, csak / Egy szót mondhattam volna még neki.”

(22) „... sokkal jobb leendett ... Jennyre nézve, ha benne a szent tüzet soha föl nem gyujtotta volna ön.”

Az ellentétes viszony nyelvileg ki nem fejeződő (implicit) utótagjának műveleteit kétféle sorrenddel is rekonstruálhatjuk. Az előtag egyedi IMPLIKÁTUMát követheti közvetlenül az utótag egyedi konklúziója:

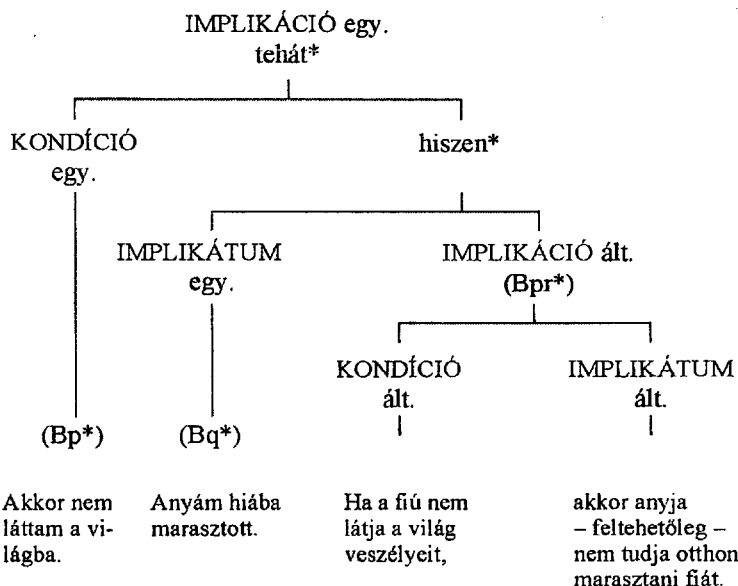
(1) Ha akkor látok a világba: / Nem marasztott volna tán hiába. [De akkor nem látam a világba.]

Itt az egyedi konklúziót az elvi jelentésszerkezetben feltételezhető (ET konjunkcióval kapcsolt) általános IMPLIKÁCIÓ követi:

Akkor nem láttam a világba. ET Ha a fiú nem látja a világ veszélyeit, akkor anyja – feltehetőleg – nem tudja otthon marasztani fiát.

Követheti az egyedi konklúziót közvetlenül az egyedi IMPLIKÁTUM is, miként a [III] ágrajzon láthatjuk.

[III]



A [III] ágrajzon az általános IMPLIKÁCIÓ az egyedi IMPLIKÁTUMmal alkot okozati-oki [hiszen] viszonyt.

Közös tanulsága az [II] utótagjának és a [III]-nak, hogy mindkettő az [II] előtagjától (közelebből: az előtag egyedi konklúziójának igemódjától, a feltételes módtól) függ.

b) A fenti ábrázolások után már vissza lehet térni az előző alcsoport egyik mondatához, amelyet korábban csupán azzal jellemeztünk, hogy a két explicit tagmondat között nincs jelölve a feltételes alárendelés. Az implicit feltételes mellékmondatot ('ha nem löktek volna vízbe') a *különb*en határozószó képviseli.

„... a vízbe löktek / *különb*en majd megmutattam volna nekik.”

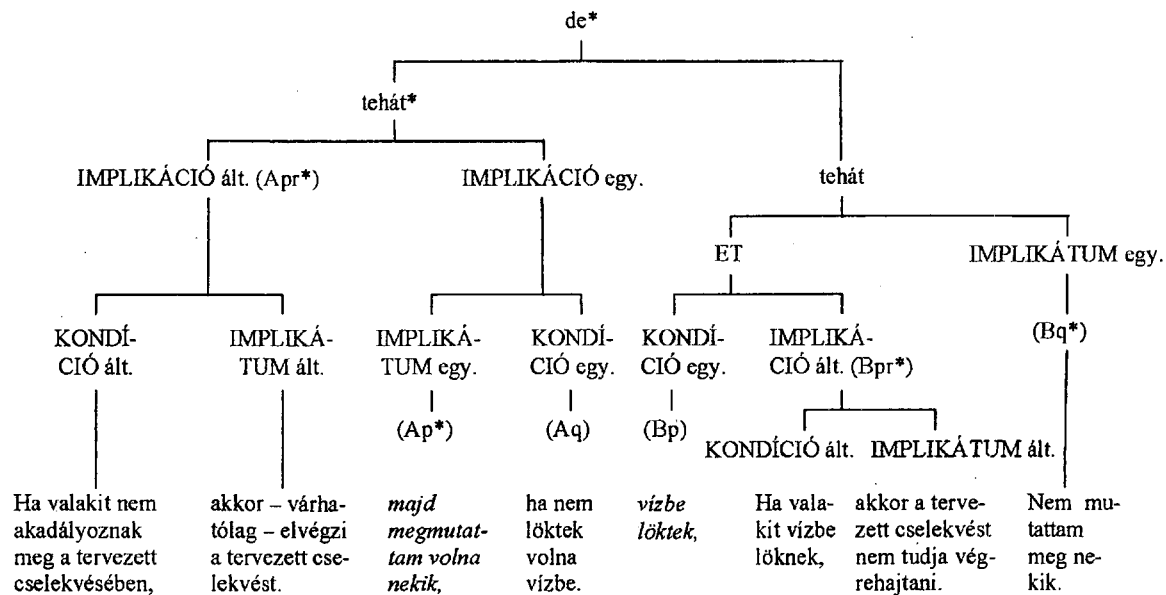
Tudjuk, hogy a *megmutattam volna nekik* mondat múlt idejű feltételes módja implikálja a *nem mutattam meg nekik* pragmatikai előfeltevést. Ha azonban egy elvi jelentésszerkezet konstituensének tekintjük a feltételes múltban álló megnyilatkozást, akkor további implicit konstituenseket ismerhetünk fel a környezetében. Ennek alapja az [IV] ábra.

Az [IV] ábrán megjelenített jelentésszerkezet előtagjának egyedi IMPLIKÁTUMA ((Ap) *majd megmutattam volna nekik* az értelemszerkezet további konstituenseit feltételezi:

- saját implicit egyedi KONDÍCIÓJÁT: ((Aq) *ha nem löktek volna vízbe*),
- kauzális viszonya által az implicit általános IMPLIKÁCIÓT: ((Apr*) *Ha valakit nem akadályoznak meg a tervezett cselekvésben, akkor várhatólag elvégzi a tervezett cselekvést.*),
- implicit egyedi KONDÍCIÓJÁT: ((Bq*) *nem mutattam meg nekik*).

Az utótag explicit egyedi IMPLIKÁTUMA arra való, hogy konkretizálja az akadályt: ((Bp) *vízbe löktek*). [V] ábra

[V]



Ismerve az elvárástóló ellentét elvi paradigmáját, talán nem édektelen alája sorolni a Petőfi-szótár *volna* szócikkének példaanyagát. Ennek előre bocsátható tanulsága, hogy az ott feltüntetett sorban nincs egyetlen ((Aq) de (Bq)), azaz *Lehettem volna oktató, de nem lettem-féle* változat sem.

2.2.6. Elemi és összetett struktúrák

A) Elvi-módszertani alapvetés

A szövegjelentés vizsgálatának alapkérdései közül itt kettőt emelünk ki. Az egyik egy fontos arányra vonatkozik, mégpedig adott szövegrészlet (relatív) jelentésegésében a felépítő nyelvi eszközökből származó, valamint az abban leírt tényálláshoz rendelhető tudásból származó jelentéskomponensek arányára.¹ A másik alapkérdés ennek az utóbbi jelentéskomponensnek a hozzárendelését firtatja. Miféle módokon, miféle műveletekkel rendelődik hozzá bizonyos tudás a nyelvi eszközökkel járó értelemkomponensekhez?

Az alábbiakban *A kis herceg* magyar szövegének azokat a szegmentumait emelem ki s vizsgálom meg, amelyekben e tudás hozzárendelését a szillogisztikus érvelés szabályai írják elő. Nem véletlenül vizsgálom ezeket az előírásokat. *A kis herceg* történetében – mivel főhőse gyermek, aki most ismerkedik a felnőttek szokásaival – számos olyan írói kijelentés kap helyet, amely egy szillogisztikus érvelés felső premisszájának a szerepét is betölti. Nyelvi eszközei tehát nem csupán a velük járó nyelvi (lexikai, grammatikai) jelentéseket érvényesítik, hanem egy következtetési művelet elvégzését is előírják.

B) A következtetési művelet a nyelv használatában nemcsak egyedüli (egyetlen, egyes) műveletként jut szerephez, hanem egyidejű kettősségében is. Ez utóbbit nevezem kettős szillogizmusra² épülő komplex inferenciának.³ Az alábbiakban e kétféle szerepében (egyes, ill. kettős működésében) vizsgálom az előadásom címében kiemelt tárgyat.

Az egyetlen szillogizmusra épülő inferenciák *A kis herceg* szövegében

Az (1) példa azt szemlélteti, hogy a szövegegység nyelvi eszközei valóban nem csupán a velük járó nyelvi jelentéseket érvényesítik, hanem egy következtetési művelet elvégzését is előírják.

¹ Ez az arány a szövegfelépítés nyelvi-szemiotikai szervezettségének egyik domináns jegye. Alapirodalom: PETŐFI 1991. 9., 12., 36.

² A válaszkérés során nem tekinthetünk el az érveléstől mint művelettől, vizsgálatunk tárgya azonban csak az inferencia, vagyis az érvelés eredményeként elkülöníthető következtetés.

³ Az inferenciát mint a szillogisztikus érvelés eszközeivel megvalósuló következtetési (jelentéshozzárendelési) műveletet az egyik gondolatalakzatként vizsgálja a retorika és a stilisztika. Tömör összegzését ld. FÓNAGY IVÁN lexikon-címzavainál (gondolatalakzat, enthiméma). Az inferenciát a szövegösszefüggőség (kohézió, ill. koherencia) és a szövegértés szempontjából vizsgálja VAN DER VELDE (1981). A lexikai, a szintaktikai és a szemantikai-logikai inferenciák csoportjai között VELDE az utóbbiakon belül foglalkozik azokkal, amelyekben a szemantikai jegyek és viszonyok – többek közt – a logikai következtetés segédeszközeivel részesei a koherenciának. (I. m. 59., 72–100.)

(1) *Ha az ember mindenáron szellemes akar lenni, megesik, hogy egy kicsit elveti a súlykot. Én sem voltam egészen szavahihető, amikor a lámpagyújtogatóról beszéltem.* (17. fej.)

Nyelvi eszköz az idézetben – a többiek között – a *Ha*, [akkor]-féle feltételes mondat-szerkezet és az *ember* határozott névelős főnév is. E két nyelvi eszköz együtt azonban feltűnően reprezentálja a megnyilatkozás logikai szerepét is, vagyis, hogy hozzá (a mondat nyelvi jelentéséhez) mint ÁLTALÁNOS TUDÁShoz EGYEDI TÉNYt leíró mondat-jelentés kapcsolható: 'Én is szellemes akartam lenni', valamint azt, hogy kettőjük egységéből EGYEDI KONKLÚZIÓ vonható le: 'Én is elvetettem egy kicsit a súlykot'.

Más kérdés, hogy a szillogisztikus érvelés elvi tételei (lépései) közül az EGYEDI TÉNY itt implicit marad, az EGYEDI KONKLÚZIÓ pedig szinonim kifejezéssel való-sul meg (*Én sem voltam egészen szavahihető*: 'Én is elvetettem egy kicsit a súlykot'. Te-kintsük át mindezt egy táblázaton!

[I]

[F – G]	ÁLT. TUDÁS	Ha az ember <i>p</i> , akkor (megesik, hogy) <i>q</i> .
[G – H]*	EGYEDI TÉNY	'Én is szellemes akartam lenni', azaz <i>p</i> *
[F – H]	EGY. KONKL.	<i>Én sem voltam egészen szavahihető</i> , azaz <i>q</i> . 'Én is elvetettem egy kicsit a súlykot'.

Az [I] ábra komponenseiből kitűnik, hogy az (1) példa nem kifogástalanul felel meg az inferencia mint 'következtetés' fogalmi jegyének, hiszen annak a konklúziója az implicit. Az író azonban itt is megtehetné volna, hogy a konklúzió rekonstruálását bízza rá az olvasóra, és az alsó premisszának ad nyelvi kifejezést.

[II]

[F – G]	<i>Ha az ember mindenáron szellemes akar lenni, megesik, hogy egy kicsit elveti a súlykot.</i>
[G – H]	<i>Én is szellemes akartam lenni.</i>
[F – H]*	Én is elvetettem egy kicsit a súlykot.

Nem véletlen persze, hogy az [I], illetőleg a [II] közül az író itt miért az [I]-t választotta. A [II] ábrában megjelenített elvi lehetőség sorrendje ugyanis kevésbé lenne alkalmas a műnek abban az érvelésében, amelynek a folytatása ismét konklúzióként folyik: *Így aztán félő, hogy hamis fogalmat adok bolygónkról azoknak, akik nem ismerik.*

Ez most – hogy közvetlen előzményében egy felső premissza [F – G] már szerepelt – implicit maradhat, alsó premisszájának a szerepe pedig ráértődik az előző érvelés konklúziójára.

[III]

[F – G]*	Ha nem vagyok egészen szavahihető, amikor a lámpagyújtogatókról beszélek, akkor félő, hogy hamis fogalmat adok bolygónkról azoknak, akik nem ismerik.
[G – H]*	[Márpedig] Nem voltam egészen szavahihető, amikor a lámpagyújtogatókról beszéltem.

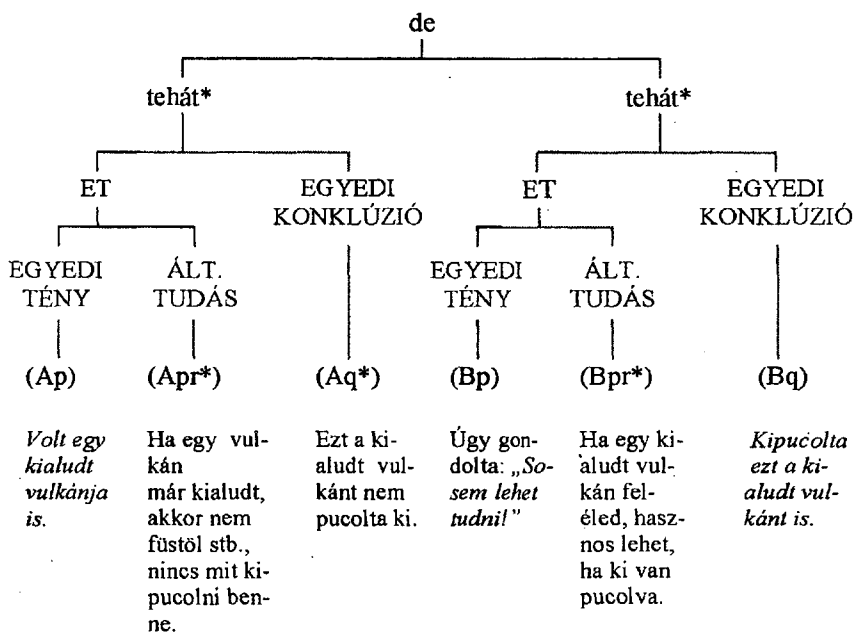
[F – H] *Így aztán félő, hogy hamis fogalmat adok bolygónkról azoknak, akik nem ismerik.*

C) A kettős szillogizmusra épülő inferenciák⁴

Az előző példák a szillogisztikus érvelés olyan használatát képviselik, amelyben egyetlen következtetési folyamat zajlik le. Ez a használati mód – a maga szabályos hiányosságaival együtt – a logikai felfogásnak egy vonatkozásban maradéktalanul megfelel: benne egyidejűleg csak egyetlen érvelés fut le. A nyelv használatában azonban vannak olyan alakulatok is, amelyek jelentésszerkezetéről csak akkor alkothatunk képet, ha bennük két szillogisztikus érvelés egyidejű (közvetlenül egymás utáni) lefutását feltételezzük.

(2) *Volt egy kialudt vulkánja is. De mert úgy gondolta: „Sosem lehet tudni!”, kipucolta ezt a kialudt vulkánt is.* (9. fej.) A (2) jelentésszerkezetét a [IV] ábrán tanulmányozhatjuk.

[IV]



⁴ Az 'enthimematikus következtetések'-et a logika is ismeri, de azért szigorúbban bánik velük, mint akár a retorika-stilisztika, akár a szövegnyelvészet. A logika ragaszkodik ahhoz, hogy a következtetések enthimematikus formájukban is a logikai szerkezetből és a logikai szavak jelentéséből folyják; illetőleg ahhoz, hogy az 'elhallgatott premisszá'-ról számot tudjunk adni. Vö. RUZSA 1984. 63–66., 73–74.

Az eddigi példákban a kettős szillogizmusra épülő inferenciák sajátosságai közül kettő került a figyelem előterébe. Az egyik az értelemegész komponenseinek nyelvi, illetőleg tudásbeli eredete; a másik pedig az explicit komponensek sorrendi elhelyezkedése. A következőkben először az értelem forrásairól lesz szó.

a) A jelentésegész két elvi forrása

A megnyilatkozás nyelvi eszközeiből származó jelentés

A (3) példában felismerhető jelentésszerkezetet domináns mértékben a nyelvi eszközök jelentései alkotják.

(3)

– *Helyben vagyunk. Most hadd menjek pár lépést egyedül.*

De leült, mert félt. (26. fej.)

E szövegegységben a kis herceg SZÁNDÉKA/KÍVÁNSÁGA az (A) szillogizmus alsó premisszája (Ap) s a pilóta VÁRAKOZÁSA, az implicit (Aq*). A *de*-vel viszonyított (B) szillogizmust (*de leült, mert félt*) a narrátor mondja.

[V]

	Kis herceg		Narrátor
(Ap)	KÍVÁNSÁG/SZÁNDÉK	(Bp)	INDOKLÁS
	<i>Most hadd menjek pár lépést egyedül.</i>		<i>mert félt.</i>
	Pilóta		Narrátor
	VÁRAKOZÁS	(Bq*)	TÉNYKÖZLÉS
(Aq*)	A kis herceg indul, lép, megy.		[Nem indult, hanem]
		<i>de</i>	<i>leült,</i>

Szerepet kap a (3) jelentésegészében az ábrázolt helyzetre vonatkozó általános TUDÁS is, hiszen a *félt* és a *leült* ('nem indul') jelentések között nincs olyan magától értetődő összefüggés, mint az ((Ap) KÖVETKEZMÉNYE (Aq*)) esetében. Ez utóbbiak közt ugyanis a felszólító módú igealak és a vele együtt járó határozószó egyértelmű VÁRAKOZÁST kelt a partnerban. Ha valaki a partnerének (itt a kis herceg a pilótának) azt a KÍVÁNSÁGÁT/SZÁNDÉKÁT/AKARATÁT fejezi ki, hogy *Most hadd menjek pár lépést egyedül*, akkor a pilóta okkal számít arra, hogy a kis herceg meg is tesz néhány lépést egyedül. A értelemszerkezet nyelvi eszközökből származó jelentés-komponensei tehát a (3) példában nem annyira lexikai, mint inkább grammatikai eszközökből származnak. Ezek főként modalitást kifejező eszközök, közöttük is elsősorban a 'feltételes múlt', amely magában rejti az implicit utótagot is.

A feltételes múlt ekkor jelentésszerkezet előtagjának explicit konklúziója (Aq), a *de* kötőszó így közte, valamint az implicit (Bq*) között viszonyít: ((Aq) *de* (Bq*)). (4) és (5) példa.

(4)

– *Nem lett volna szabad meghallgatnom – vallotta meg egy napon, [de meghallgattam].* (8. fej.)

(5)

– *Sosem lett volna szabad megszöknöm! [De megszöktem.] Szegényes kis családfintaságai mögött meg kellett volna éreznem gyöngéd szeretetét. [De nem éreztem meg.]* (8. fej.)

A (4) és a (5) példák azt az esetet képviselik, amelyikben jellemző módon az előtagban explikált grammatikai és lexikai (azaz nyelvi) eszközök kataforikusan ('előre irányulóan') kívánják meg a folytatást. Ugyancsak kataforikus irányú viszonyítás szerepel a (6) és a (7) példában, de ez az irány csak akkor tárul fel, ha a *de* kötőszó anaforikus ('vissza-felé utaló') készítésére a partner beleérti az előtag implicit mellékmondatát: *Megfordult [hogy lássa, ki is köszönt neki], de ...; Az üzletember eltátotta a száját [hogy feleljen], de ...* [VI] ábra

(6)

Akkor jelent meg a róka.

– *Jó napot! – mondta a róka.*

– *Jó napot – felelte udvariasan a kis herceg. Megfordult, de nem látott senkit.* (21. fej.)

(7)

Az üzletember eltátotta a száját, de felelni egy mukkot sem tudott, a kis herceg pedig szedte a sátorfáját, és ment tovább. (14. fej.)

A (6) és a (7) példában a *de* kötőszó közvetlenül az implicit és explicit konklúzió között viszonyít: ((Aq*) KÖVETKEZMÉNY (Bq)). Ezt részletezi a [VII] ábra

[VI]

(Ap) ELŐZMÉNY, OK

(Bp*) INDOKLÁS

(Aq*) VÁRAKOZÁS
KÖVETKEZMÉNY

(Bq*) TÉNYKÖZLÉS

... hogy lássa ...,

de nem látott senkit.

... hogy feleljen,

felelni egy mukkot sem tudott.

A (8) példa szerkezete megegyezik a (6) és (7) példáival; amiben különbözik tőlük, az az utótag komponenseinek másféle megjelenése. A (8) példában a *de* kötőszó közvetlenül két implicit konklúzió között viszonyít: ((Aq*) KÖVETKEZMÉNY (Bq*)).

(8)

A kis herceg körülnézett, hová ülhetne le, de a bolygót mindenestül beborította a pompás hermelin palást. (10. fej.)

A (8)-ban így rekonstruálható a két implicit konklúzió: *A kis herceg körülnézett [hogy lássa], hová ülhetne le, de [nem látott alkalmas helyet, mert] a bolygót mindenestül beborította a pompás hermelin palást.* [VII. ábra]

[VII]

(Ap)	ELŐZMÉNY, OK [Le akart ülni.] <i>Körülnézett</i>	(Bp*)	INDOKLÁS mert <i>a bolygót mindenestül beborította a pompás hermelin palást</i>
(Aq*)	VÁRAKOZÁS KÖVETKEZMÉNY ... hogy lássa, <i>hová</i> <i>ülhetne le,</i>	(Bq*)	TÉNYKÖZLÉS <i>de</i> nem látott alkalmas helyet,

b) A valóságdarabra vonatkozó tényállás leírásához hozzárendelhető általános TAPASZTALAT/TUDÁS

A kettős szillogisztikus érvelésre épülő inferenciák többségében nincs kataforikus utalás. Ezekben egyedül a *de* kötőszó anaforikus hatására idéződik fel az olvasóban a értelemszerkezet egészéhez szükséges TAPASZTALAT/TUDÁS. A *de* kötőszó itt közvetlenül az implicit (Aq*) és az explicit (Bq) között viszonyít, miután a (Bq)-ból a *de* intenciójára a partnerban felidéződik az (Aq*). Ezt látjuk a (9) példában.

(9)

... *A király, bíborban és hermelinben, egy nagyon egyszerű, de méltóságteljes trónuson ült.* (10. fej.)

A tételek közötti kapcsolatokat a [VIII] ábra szemlélteti.

[VIII]

(Ap)	TÉNY, OK <i>nagyon egyszerű</i>	(Bp*)	INDOKLÁS mert
(Aq*)	VÁRAKOZÁS KÖVETKEZMÉNY nem méltóságteljes	(Bq*)	TÉNYKÖZLÉS <i>de méltóságteljes</i>

Ebben a típusban a két explicit tulajdonság (*nagyon egyszerű, méltóságteljes*) más-más értékterületről származik, s csupán ebben a komplex megnyilatkozásban került együvé. Annak, hogy a (Bp*) implicit maradt, lehet pragmatikai oka is: ti. nem kell magyarázat az egyszerű trónus *méltóságteljes* volta.

Fontosabb ok ennél az alakulat 'szintaktikailag' szoros jellege, vagyis az, hogy a *de* kötőszó itt jelzők viszonyát fejezi ki. Állítmányok közti viszonyításként már nagyobb jelentéshiány kínálkoznék a (Bp) számára: *A trónus egyszerű volt, de méltóságteljes, tudniillik ...* Legalábbis efféle különbséget (vagyis a szintagmaforma, illetőleg az összetett mondat kibővülési lehetőségének különbségét) erősíti meg a (10) példa. Itt az explicit ((Ap) *de* (Bq)) egy történet tételmondata, amelyben a (Bp) egésze magyarázó kifejtése a 'tételmondat'-nak, közelebbről a (Bq)-nak. [IX. ábra]

(10)

A következő bolygón egy iszákos lakott. Ez a látogatás nagyon rövid ideig tartott, de nagyon elszomorította a kis herceget. (12. fej.)

[IX]

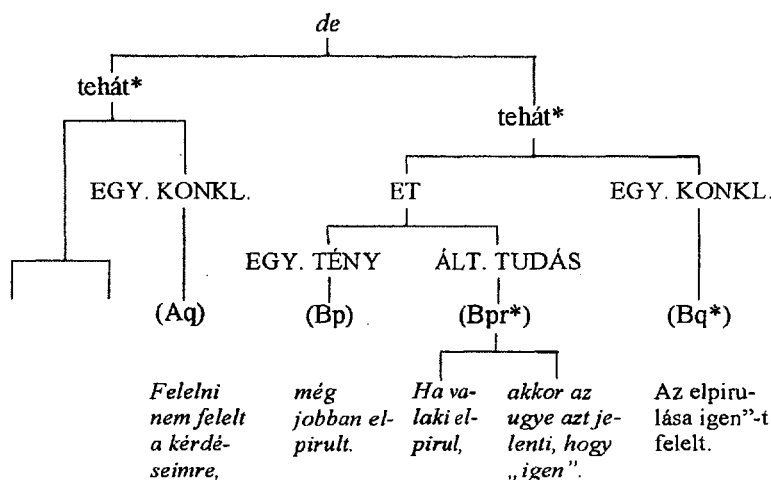
(Ap) ELŐZMÉNY, OK <i>Ez a látogatás nagyon rövid ideig tartott,</i>	(Bp*)INDOKLÁS [A 12. fejezetben leírt találkozás az iszákossal.]
(Aq*)VÁRAKOZÁS KÖVETKEZMÉNY Nem kellett volna, hogy... Nem volt rá sok ideje/lehetősége, hogy nagyon elszomorítsa a kis herceget.	(Bq*)TÉNYKÖZLÉS <i>de nagyon elszomorította a kis herceget.</i>

Az általános TUDÁS itt, a kettős szillogisztikus érvelésre épülő inferencia esetében is szerepet kaphat explicit módon. A (11) példában ez egyértelmű. (Más kérdés, hogy tipikus esetét látjuk-e itt a 'tekintethatározó'-nak.) [X] ábra

(11)

A kis herceg még jobban elpirult. Felelni nem felelt a kérdéseimre; de ha valaki elpirul, az ugye azt jelenti, hogy „igen”. (25. fej.)

[X]



C) Összegzés

Elemzésem nem tartalmazza *A kis herceg* valamennyi következtetését, csak azokat (azok típusait), amelyek olvasói összbenyomásomat a témáról kialakították. Ezek közt jellemzőnek éreztem a történet tipikus emberi helyzeteire vonatkozó általános kijelentések viszonylagos gyakoriságát. Az általános kijelentés pedig egy érvelési mechanizmusnak, a szillogisztikus érvelésnek a lépése/komponense, azaz felső premisszája. Általános voltával egy egyedi TÉNYÁLLÁSLEÍRÁST társít magához (ill. maga társul ahhoz), s kettejük egysége képez alapot egy konklúzió levonásához. Ez a műveletsor a kommun-

káció valamennyi helyzetében, műnemében, műfajában stb. szerepet kaphat, így egy történet elbeszélésében, miként *A kis herceg* történetében is. Vizsgálatának eredményei a következtetések aktuális sajátosságaiban összegezhetők.

A kis herceg szövegében viszonylag sok az egyes szillogisztikus érvelésre épülő inferencia, és viszonylag sok az explicit felső premissza is. Ezek a jegyek egyrészt bölcséleti jellegű művekre, másrészt gyermektörténetekre jellemzőek; a bölcséleti jellegű gyermektörténetekre különösen.

2.2.7. Ellentétfajták jelentésszervező szerepei

2.2.7.1. Az elvárástörő ellentét elvi paradigmája

Remek tanulmányában – az egyik Lec-aforizma alapján – KOCSÁNY PIROSKA is többelemű viszonyként tárgyalja a *de* kötőszóval kifejeződő megszorító értelmű szerkezetet (KOCSÁNY 1996). [A Lec-aforizma] „működésének lényege – foglalja össze KOCSÁNY PIROSKA –, hogy a második részmondat ellentmond az első részmondat alapján elvárható következtetéseknek: *a sebek behegednek*; ebből arra következtethetünk, hogy elfelejtjük őket és a velük járó sérelmeket. Ezzel szemben igaz az, hogy *a hegek megmaradnak*, ebből viszont arra kell következtetnünk, hogy a sebeket nem felejtjük el (egészen), tehát az előző következtetés nem (egészen) igaz. A két részmondat közötti összefüggés eszerint nem egyszerű ellentét, hanem egy háromelemű viszony.” [Hivatkozások ugyanott.]

<i>A sebek behegednek,</i>	<i>de</i>	<i>a hegek megmaradnak,</i>
p		q
(tehát elfelejtjük őket)		(tehát nem felejtjük el őket)
r		¬ r

Az így felfogott ellentét 'szembeállítás' ugyan (*A sebek behegednek, a hegek [viszont] megmaradnak.*); *de* egy elvi paradigmán belül elfoglalt helye (BÉKÉSI 1991) az ellentét 'megszorító' értelmezését is (LAKOFF 1971. 132–3) lehetővé teszi. Ennek bizonyításául az idézett Lec-aforizmát az alábbiakban ((Ap) *de* (Bp)) alakulatként írom le, ahol az (A) és a (B) a szerkezet explicit elő- és utótagja; a (p) ezek 'kis premissza', a (q) pedig 'konklúzió' szerepét képviseli. Ez a leírási mód lehetőséget ad egy 4 elemű paradigma felépítésére, amelyen belül az említett ((Ap) *de* (Bp))-féle alakulat a 2.1. alatt helyezkedik el. A csillag (*) a tétel/konklúzió implicit jelenlétét jelöli.

A 4 elemű elvi paradigma:

- 1.1. ((Aq) *de* (Bp))
- 1.2. ((Aq) *de* (Bq))
- 2.1. ((Ap) *de* (Bp))
- 2.2. ((Ap) *de* (Bq))

A fenti 4 alakulat a partnerban létrehozza a nyelvileg ki nem fejezett, azaz implicit konstituenseket is. A konstituensek nyelvi-szillogisztikus, valamint tudásbeli forrása azonban eltér egymástól. Az explicit konklúzióval, azaz az (Aq)-val kezdődő ellentétes

szerkezetekben oki-okozati (*tehát*), illetőleg okozati-ok (hiszen), vagyis 'kauzális' viszony van az egyedi, valamint az általános 'implikációk' között.

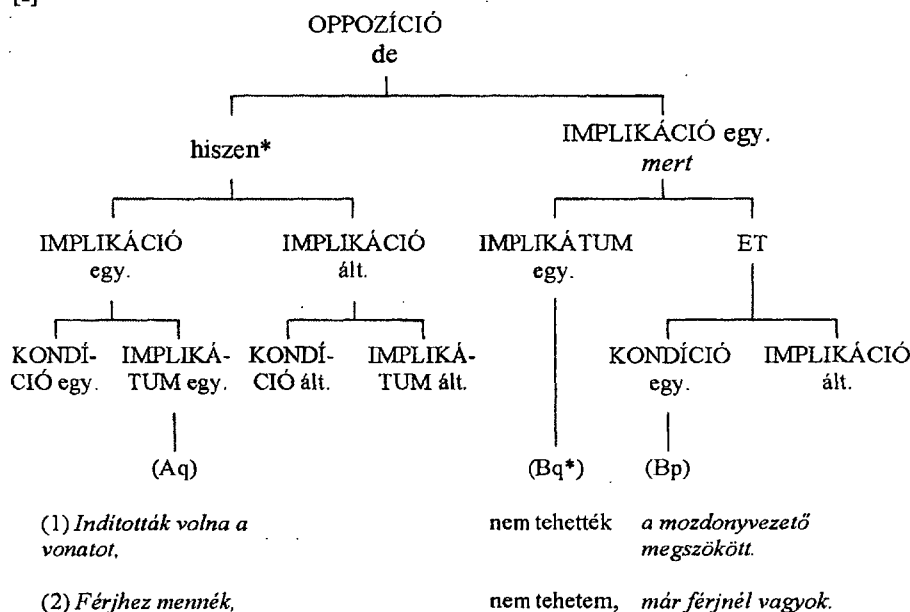
1. A négy elvi szerkezet e szempont alapján tagolódik két alcsoportra. A következőkben előbb az első alcsoport két esetét tekintjük át.

1.1. Az ((Aq) de (Bp))-formában az implicit (Bq*) magából a szillogisztikus érvelésből folyik. Vagyis az a partner is hozzájut, akinek semmi (vagy csak kevés) tudása van az explicit konstituensekben leírt valóságrészről. Ezt az összefüggést előbb két újságnyelvi részlettel szemléltetem, (vö. az [I] ábrával!), majd irodalmi példákkal árnyalom.

(1) *Indították volna a vonatot, de a mozdonyvezető megszökött.*

(2) *Férjhez mennék, de már férjnél vagyok.*

[I]

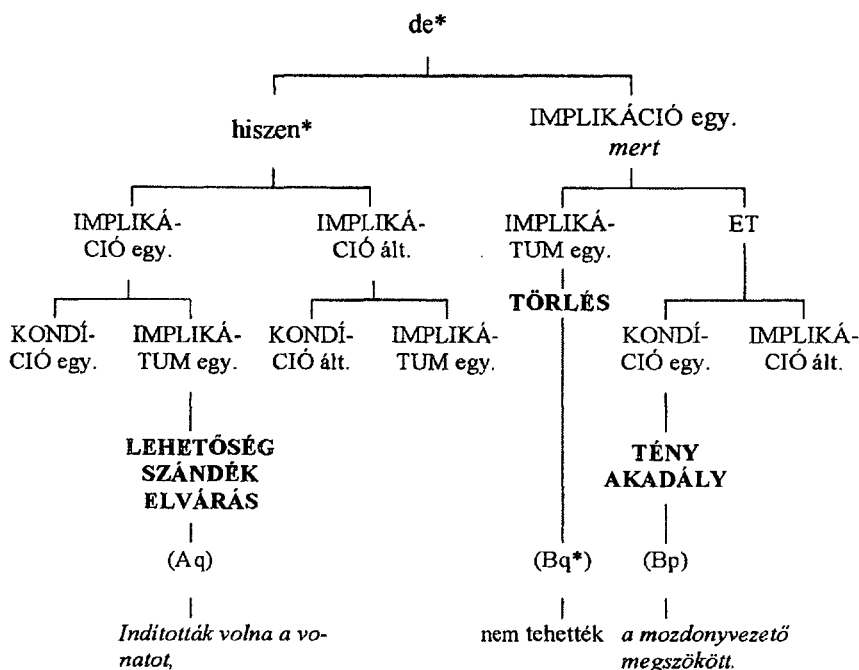


További példák a magyar szépirodalomból

- (3) „Szerettem volna Veled négyszemközt beszélni, de elkerültük egymást.” (Pilinszky 1997. 274) [(Bq*): nem sikerült]
- (4) „Szerette volna elvitetni az apa íróasztalát is, a velencei karosszékkal; de Anna, bágyadt erővel, utolsó pillanatban végül is ellenszegült minden olyan fosztogatási kísérletnek, mely az apa szobája ellen irányult.” (Márai 1995. 348) [(Bq*): nem tudta elvitetni]

- (5) „*Lett volna [Károlyi úr számára] a lakásomban is egy szoba, mióta szegény feleségem meghalt, egyedül élek, de azt hiszem, Károlyi úr nem akar embereket látni maga körül.*” (Moldova 1978. 394) [(Bq*): nem lett]
- (6) „*Mondanám, nézzen ki az ablakon, de az alagsorban ez rossz vicc volna.*” (Esterházy 1994. 60) [(Bq*): nem mondom]
- (7) „*Szeretném az Istent / Nagyosan dicsérni, / De én még kisfiú vagyok, / Csak most kezdek élni.*” (Ady Endre: Kis, karácsonyi ének) [(Bq*): nem tudom dicsérni]
- (8) „*Azóta többször is megfordult a fejemben, hogy oda kellene adnom az üveg francia pezsgőt az intézet volt igazgatójának, de már nyugdíjban van, a lakása pedig valahogy mindig kiesik az utamból*” (Moldova 1985. 439) [(Bq*): nem adom oda]
- (9) „*... számár megy arra és körül csudálja, / szólna, / de szája szénával teli.*” (Kormos István: Téli rege) [(Bq*): nem szól]
- (10) „*Nem tudta biztosan, nem tréfálok-e, de gyengéden nézett rám.*” (Ottlik 1980. 116) [(Bq*): alighanem elhitte]
- (11) „*Próbáltam én is / nyerni a vásár zajában, / de mindig visszahúzott a csend.*” (Weöres Sándor: Csend) [(Bq*): nem sikerült]
- (12) „*Az orvos Kőszeg után megszökött a századtól, két napig a kukoricásban bújkált, harmadnap bemerészkedett egy kastély személyzeti szobájába, hogy ennivalót lopjon, de a cselédlány magától is adott, sőt addig bújtatta, míg a front át nem vonult a falun.*” (Moldova 1985. 184) [(Bq*): nem kellett lopnia]

Az ((Aq) de (Bp))-sémával reprezentált alakulat fenti példáiban az (A) és (B) kijelentések 'tényállásleíró' szerepe volt előtérben. Nem kell azonban elmélyült elemzés annak felismeréséhez, hogy ezek a tényállásleírások miféle implicit 'szubvilágalkotó' propozíciókba vannak beágyazódva. Az (Aq)-val jelölt konklúziók 'lehetőség'-ét, 'szándék'-át, 'elvárás'-át a (Bp)-vel jelölt tények törlik.



1.2. Az ((Aq) de (Bq)) formában nincs explicit megokolása a (Bq)-nak, ahogy a (13) és a (14) példa szemlélteti.

- (13) „...megszokhattam volna, hogy itt élek, *de nem szoktam meg*. Éjjel a konyhából bejövet – fél kettő van – futtában mellbe bök a furcsálkodás. Mit térülök-fordulok itt? Menjek inkább a fenébe.” (Ottlik 1993. 351)

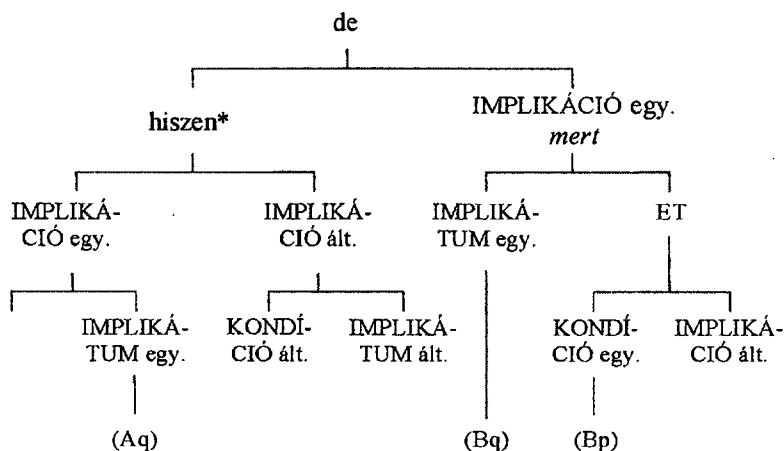
A (13) példához inkább szemantikai, mint pragmatikai magyarázat kívánczik. A *megszokik/nem szokik meg* valaki valamit-féle ige olyasféle viszonyt/állapotot nevez meg, amelyben nincs szükség megokolásra. Ha mégis, akkor az már a helyzettel kapcsolatos kultúrával, szokással, helyzettel stb. függ össze. Ezt a vélekedést erősíti meg a (14) példa is. (Vö. a [III] ábrával!)

- (14) „Lehettem volna oktató, / nem ily töltőtoll koptató / szegény legény. / *De nem lettem, mert Szegeden / eltanácsolt az egyetem / fura / ura*” (József Attila: Születésnapomra)

- (15) [Az idegenek] „Szerették volna meghódítani; *de nem lehetett, mert a város aludt.*” (Márai 1996. 33)

- (16) „Sokat töröltem. Ha egyszer kötetben kiadnák mindazt a szöveget, amit a papírról eltüntettem, hatalmas könyvszekrényeket töltene meg. Büszkén néznék végig rajta,

[III]



nem
szoktam
meg.

nem Szegeden eltanácsolt az egyetem fura / ura ...

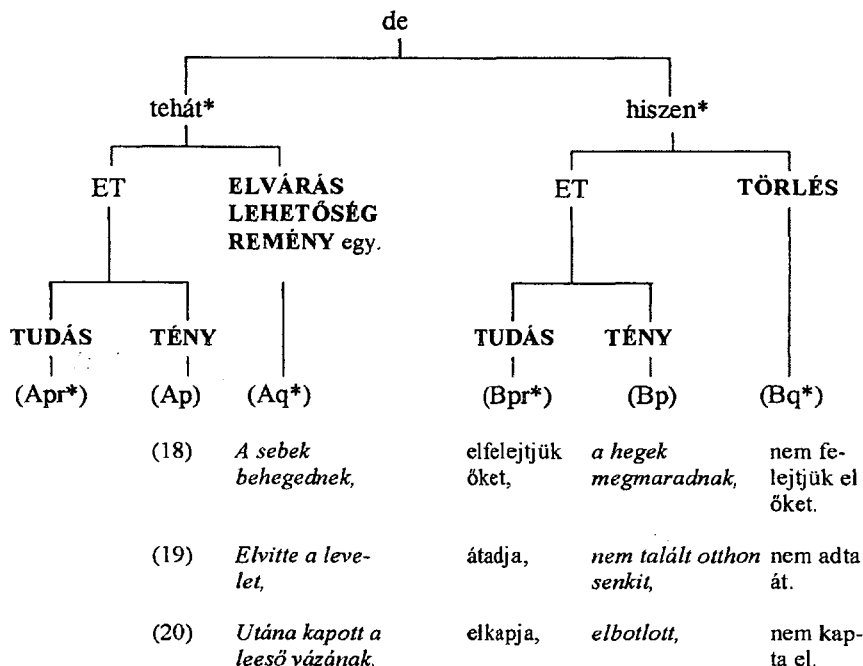
2.1. Az ((Ap) de (Bp))-formában mindkét 'konklúzió' implicit, ezért korántsem mindegy, hogy a partnernak van-e, illetőleg miféle előismerete (valamint pragmatikai előfeltevése) van a két 'tény'-szerepű kijelentésben megjelenő valóságrészről.

(17b) *A gyerek beleesett a leeresztett úszómedencébe, de a medence nem volt mély.*
 [(Aq*): megsérülhetett volna, de (Bq*): nem sérült meg]

(18) *A sebek behegednek, de a hegek megmaradnak.*

(19) *Elvitte a levelet, de nem talált otthon senkit.*

(20) *Utána kapott a leeső vázának, de elbotlott.*



További példák a magyar szépirodalomból:

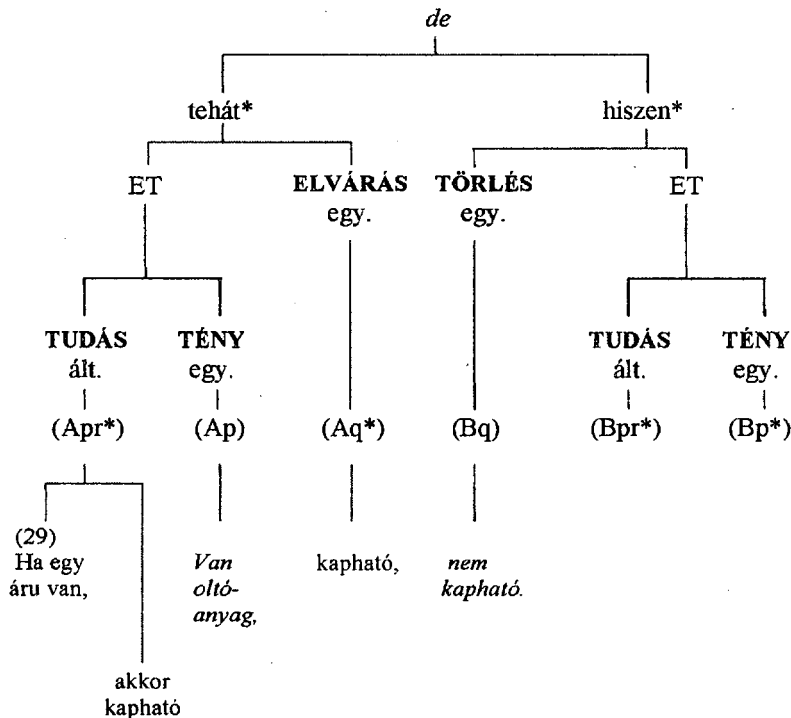
- (21) „Eszterke, én marsallnak születtem, de most nincs háború.” (Bólya Péter: Élet és Irodalom, 1990. márc. 23.) [(Aq*): elvárható volt, hogy valamiféle vezér leszek, de (Bq*): nem lettem]
- (22) „Én tulajdonképp harcosnak születtem / De mire elvégeztem / a kötelező tanfolyamokat / már nem volt / felvétel a Fekete Seregbe.” (Béres Attila, in: Fodor 1995. 170) [(Aq*): elvárható volt, hogy harcos leszek, de (Bq*): nem lettem]
- (23) „Éjjel azt álmodom, hogy telefonon hívnak, de a telefon kagylója eltört, s a csonka készüléken át hallom, amint valaki biztat: 'meneküljetek, meneküljetek ...'” (Márai 1997. 332) [(Aq*): válaszolnék, de (Bq*): nem tudok válaszolni]
- (24) „Előttem ételgarmada, / De jaj, gyomrom kétharmada / Kutyáknak vettetett (...) (Zelk 1973. 190) [(Aq*): volna mit ennem, de (Bq*): nem ehetek]
- (25) „A kutyámat sajnós el kell ajándékoznom, de kertés házba, barátságos emberekhez kerül.” (Pilinszky 1997. 130) [(Aq*): ez szomorúvá tesz, de (Bq*): enyhíti a szomorúságomat]
- (26) „Nincsenek halálsejtelmeim, de először érzem, hogy a halálhoz, mint lehetőséghez, közelednem kell.” (Márai 1990. 194) [(Aq*): nem kell foglalkoznom a halál lehetőségével, de (Bq*): foglalkoznom kell a halál lehetőségével]

- (27) „Esernyővel jön odaátrol egy biciklis, hídrol le, iszonyatos sebesen. Életveszélyes az ilyen mutatvány, mégis nevetek. *Fönn az ernyő, de lukas.* Azon a lukon az égi áldás megsokszorozva csurog a nyakába. Nem ér rá észrevenni.” (Horváth Dezső: Délmagyarország, 1997. aug. 14.) [(Aq*): nem ázik, de (Bq*): ázik]
- (28) „Hát hogyné foglalkoznék én a polisz ügyeivel (...). *Néha a metróállomáson meg-nézem a Népszabadság címlapját, de elég sűrűn járnak a szerelvények.*” (Farkas Zsolt: Népszabadság, 1997. júl. 26.) [(Aq*): olvasnám, de (Bq*): nem tudom olvasni]

2.2. A négy elvi alakulat közül leggyakoribb és a kutatás jóvoltából legismertebb az ((Ap) de (Bq))-forma (LAKOFF, 1971., DORFMÜLLER-KARPUSA 1982., BÁNRÉTI 1983., BÉKÉSI 1991., RUDOLPH 1996.) Ennek jól ismert 'implicit' konstituense az (Aq*), vagyis az előtag explicit 'kis premisszájából' (valamint implicit 'nagy premisszájából' levonható 'konklúzió'; az utótag explicit 'konklúziója', vagyis a (Bq) közvetlenül ezzel áll ellentétben. (Vö. a [V] sémával!)

- (29) „*Van oltóanyag, de nem lehet kapni.*” (Újsághír) [(Aq*): lehet kapni], de (Bq): *de nem lehet kapni.*

[V]



A (29) alatti újsághír jellemző a civilizációra, amelyben egy ilyen tényközlés indoklás nélkül jelenhetik meg. Az [V] hiszen* részletét kiegészíthetnénk ugyan valamiféle magyarázattal (Bp*): Még nem engedélyezték a forgalmazását; de egyáltalán nem biztos, hogy nem hanyagságból következik-e a (Bq).

2.2.1. Az ((Ap) de (Bq))-féle alakulatban el lehet különíteni egymástól az (Aq*), vagyis az előtag implicit 'konklúziójának' két elvi forrását. Az egyik forrás az explicit (Ap) 'nyelvi' anyagából ered, vagyis az (Aq*) tartalmát a partner az utótag nélkül is rekonstruálná. Így például a partner a *valaki megjed*t kijelentés *megjied* igéjéből mint 'okból' akkor is következtetne valami 'okozatra', ha nem lenne folytatása. Ilyesmit tapasztalhatunk a (30)–(33) példákban, ahol az utótag megadja ugyan az aktuális okozatot (mérgesen nézett → szól; megjied → elkiáltja magát).

- (30) *Mérgesen nézett a társára, de nem szólt.* (Köznyelvi példa.) [(Apr*): várható volt, hogy szól], *de (Bq): nem szólt.*
- (31) „...*első percben nagyon megjed Margitka, de nem kiáltotta el magát, csak befelé remegett.*” (Karinthy 1978. 9) [(Aq*): várható volt, hogy elkiáltja magát], *de (Bq): nem kiáltotta el magát.*
- (32) „Nagyon untam magam. Az ablaknál álltam, és figyeltem az utcát, *de nem volt rajta mit figyelni.*” (Karinthy 1975. 402) [(Apr*): Ha valaki figyeli az utcát, akkor – feltehetőleg – van rajta mit figyelni. (Aq*): van az utcán mit figyelni], *de (Bq): nem volt rajta mit figyelni.*
- (33) „Egyik teremben V. Károly, a rigóállú császár arcképe. *Mohácsról, a magyar tragédiáról talán hallott egyszer, de nem felelt, mert éppen a solymára figyelt.*” (Márai 1990. 107) [(Aq*): elvárható lett volna, hogy felel arra, amit hall], *de (Bq): nem felelt.*

2.2.2. Az alábbi példákban azt látjuk, hogy az (Aq*)-ot az explicit (Bq) hozza létre. Az (Aq*) ilyenkor nem az explicit (Ap) nyelvi forrásából, a megnyilatkozás nyelvi készítésére jön létre, hanem az elő- és az utótag, vagyis a teljes megnyilatkozásban leírt tényállásra vonatkozó tudásból, illetőleg az ehhez való szubjektív viszonyból. A (34) példában a *de* helyén az *ezért* kötőszó épp ellenkező viszonyulást fejezne ki: Ha valaki szereti a hangos kocsmai zenét, akkor oda bemegy. (További részletkérdés, hogy a *zene* főnevet minősítő *rikácsoló* melléknév már maga is utal a várható elutasításra, ami azonban mégsem következik be.)

- (34) „... *a szurtos, föld alatti kocsmából rikácsoló zene hallatszik, de bemegyünk.*” (Ottlik: 1980. 53) [(Aq*): nem megyünk be], *de (Bq): bemegyünk.*
- (35) „*Esik az eső, de nem mozdulok a padról; ...*” (Márai 1990. 189) [(Aq*): elmegyek a padról], *de (Bq): nem mozdulok a padról.*
- (36) „Mikor Bágyuj Elemér a térre ért, már éjfélre járt. *Fáradt volt és álmos, de gyalog indult haza, hogy kiszellőztesse a fejét.*” (Szilágyi 1990. 255) [(Aq*): nem gyalog indul haza], *de (Bq): gyalog indult haza.*

- (37) „Mindenki kétségbe vonja a mestersége értelmét egyszer-kétszer életében. Azt hiszem, aki ír, állandóan kétségbe vonja. De persze ír tovább...” (Nemes Nagy 1975. 166) [(Aq*): nem ír tovább], de (Bq): persze ír tovább.
- (38) „... ma már nem mint csodabogarat nézik azt, aki a vasfüggöny mögül jött, és mégis késsel-villával eszik.” (Illyés 1986. 168) [(Aq*): nem várható el tőle, hogy késsel-villával egyék], mégis (Bq): késsel-villával eszik.

3. Összegzés. Az egy paradigmába rendezett négy elvi szerkezetnek közös vonása, hogy az elvi jelentésszerkezet konstituenseiből legalább egynek-egynek, vagyis az előtagnak és az utótagnak explicit módon kell megjelennie. Korántsem közömbös azonban, hogy az explicit elő- és utótag 'tény'-t közöl-e, avagy 'konklúzió'-t; továbbá azt sem, hogy ezek a lehetséges 4 elvi változat közül melyiket érvényesítik. Ez retorikai/stilisztikai szempontból sem mindegy, a változatok különbsége azonban elsősorban a jelentésegészek különbségében nyilvánul meg.

2.2.7.2. Az elvárástörlés és a megengedés elméleti-tapasztalati vizsgálata

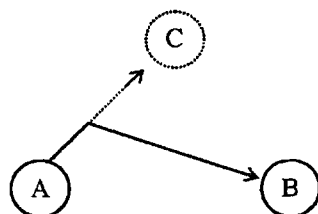
Az ellentét (a következőkben főként az 'adverzatív' és a 'koncesszív' reláció) nyelvészeti kutatásait áttekintő és rendszerező munkájában ELISABETH RUDOLPH (RUDOLPH 1996) két, illetőleg három fő metodikai irányt különböztet meg. „Vannak munkák, amelyek inkább az elméleti kérdések iránt, valamint olyanok, amelyek a természetes nyelvekben történő alkalmazás iránt tanúsítanak nagyobb érdeklődést. Az utóbbi években megjelent egy harmadik csoport is, ahol az elméleti eredményeket tárgyalják, és autentikus nyelvi példákkal állítják szembe. Az elméleti érdeklődés arra összpontosul, hogy formális mintákat találjon, amelyek felhasználhatók a komplex mondatok jelentésének absztrakt leírására. Minthogy az adverzatív viszonyok komplikáltak, és nem lehet ezeket leírni anélkül, hogy a koncesszív viszonyokat is figyelembe ne vennénk, nincs logikailag következetes, meggyőző erejű példa.” (RUDOLPH 1996. 157)

Elméleti igényű jelentésszerkezetet ugyan nem dolgozott ki RUDOLPH, egy sémát azonban ad (*an indication mark for the connection of contrast* p. 31., 245., 316., 386), amit az [I] ábra reprezentál, s az (1) példa szemléltet.

A) A két ellentétfajta elméleti vizsgálata

(1) Elkezdtem a Thorát tanulni, és a bátyám nem értette, hogy én lányként miért tanulok úgy, mint egy fiú, de segített benne nekem. (RUDOLPH 1996. 395)

[I/a]

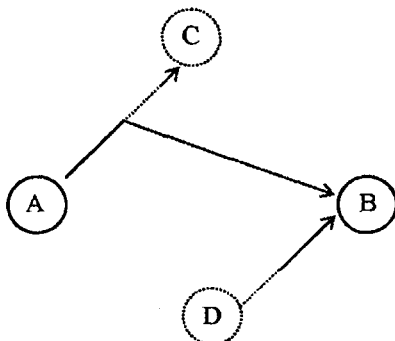


Az [I/a] sémán a vékonyabb vonallal jelölt konstituens az (1) példa implicit proposícióját képviseli. Ez a proposíció egy – az adott körülmények között – elvárható konklúzió: Ha valaki, az (1) példában leírt tényállásnak megfelelő helyzetben, *nem érti azt*, amiben neki segítenie kellene, akkor *nem segít*.

A [II/a] séma és a (2) példa az (1) példának a megengedő, 'kon cesszív' változata. A *bátyám nem értette* proposíció itt a megengedő főviszonyt jelölő *bár* utáni helyzetbe kerül.

(2) Elkezdtem a Thorát tanulni, és *a bátyám ebben segített nekem, bár nem értette*, hogy én leányként miért tanultam úgy, mint egy fiú.

[II/a]



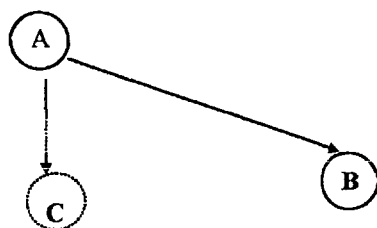
a) Az [I/a] és a [II/a] sorrendi átfordítása

A (2) példában két implicit proposíció van: a **C** és a **D**. A **D** proposíció a jelen megnyilatkozásban is egy elvárható, de nem megvalósuló mozzanatot reprezentál; a **D** proposíció implicit konklúziója a **B**-nek: *nem volt elvárható, hogy segít*.

Kommentár az [I/a] és a [II/b] sémához

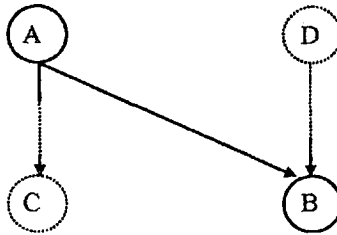
Ha az **A** proposíciót előzménynek, oknak fogjuk fel, akkor a **C** proposíció következmény, okozat; a **B** proposíció – az adverzatív reláció utótagjaként – ugyancsak következmény, okozat. Az [I/a] séma átfordításaként [I/b]:

[I/b]



Az [II/b] séma a **D** proposícióval több, mint az [I/b] séma. A **D** proposíció itt előzménye, oka a **B** proposíciónak.

[II/b]



b) A két tag sorrendjének, valamint a *de* és a *bár* ellentétfajtának 4 elvi lehetősége az alábbi.

- | | |
|-----------|------------|
| (1) [I/a] | (2) [II/a] |
| [I/b] | [II/b] |

ad (1) [I/a]

(A_{pr}*) TUDÁS ált.
Ha valaki valamit **nem ért**,
akkor – általában – nem
várható el, hogy segít benne.

ET

(A_p) TÉNY egy.
A bátyám nem értette,
hogy én leányként miért
tanulok úgy, mint egy fiú.
tehát*

(A_q*) ELVÁRÁS egy.
(A bátyám) nem fog segíteni
nekem.

(B_q) TÉNY egy.
de segített nekem.

ad (1) [II/b]

(A_{pr}*) TUDÁS ált.
Ha valaki segít valakinek
valamiben, akkor – általában –
feltételezhető, hogy érti azt.

ET

(A_p) TÉNY egy.
A bátyám segített nekem,
tehát*

(A_q*) FELTEVÉS egy.
(A bátyám) érti, hogy miért
tanulok úgy, mint egy fiú.

(B_q) TÉNY egy.
de nem értette, hogy
miért tanulok úgy, mint egy fiú.

ad (2) [II/a]

(Bpr*) TUDÁS ált.

Ha valaki nem érti, akkor – általában – nem várható el, hogy segít.

ET

(Bp) TÉNY egy.

bár (a bátyám) nem értette, hogy ...

hiszen/tehát*

(Aq) TÉNY egy.

A bátyám segített
nekem,

(Bq*) ELVÁRÁS egy.

(a bátyám) nem fog segíteni.

ad (2) [II/b]

(Bpr*) TUDÁS ált.

Ha valaki segít valakinek valamiben, akkor – általában – feltételezhető, hogy érti azt.

ET

(Bp) TÉNY egy.

bár (a bátyám) segített nekem,

hiszen/tehát*

(Aq) TÉNY egy.

A bátyám nem értette,
hogy én miért tanulok
úgy, mint egy fiú.

(Bq*) FELTÉTELEZÉS egy.

(a bátyám) mégis érti, hogy
miért tanulok úgy, mint
egy fiú.

B) A két ellentétfajta tapasztalati vizsgálata

Az előző pont alatti elvi sorrendezés értelmét egy József Attila-részlettel továbbgondolhatjuk.

(3) „Nincsen egyéb
menedékünk, a kés hegyét
bár anyádnak szegezd, te bátor!
És lásd, akadt
nő, ki érti e szavakat,
de mégis ellökött magától.”

(József Attila: Nagyon fáj)

a) Az elvi sorrend

A kiemelt két tagmondat sorrendi lehetőségei azonosak az (1) és a (2) példák sorrendi lehetőségeivel.

[I/a] ki érti e szavakat, de mégis ellökött magától

[I/b] ki ellökött magától, de mégis érti e szavakat

[II/a] ki érti e szavakat, bár ellökött magától

[II/b] ki ellökött magától, bár érti e szavakat

b) A vers lineáris menetébe beépíthető, valamint be nem építhető változatok

A 4 elvi változatból csupán kettő, az [I/a] és a [II/a] építhető be a költemény lineáris menetébe; vagyis az eredeti sorrend mellett annak megengedő változata. Ez érthető, hisz kettejük 'pragmatikai előfeltevése' azonos:

'Ha majd akad egy nő, aki érti e szavakat, akkor az nem fog ellökni magától.'

[I/a]

(Ap) TÉNY egy.
**akadt nő, ki érti e
szavakat,**

(Aq*) REMÉNY egy.
ez a nő nem fog
ellökni magától,
[II/a]

(Bq) TÉNY egy.
de mégis ellökött magától.

(Bp) FELTEVÉS egy.
bár érti e szavakat
hiszen/tehát*

(Aq) TÉNY egy.
ellökött magától

(Bq*) ELVÁRÁS egy.
nem lett volna szabad ellöknie magától

c) Tapasztalati vizsgálat

Az [I/b] és a [II/b] alatti változatok nem építhetők be a költemény lineáris menetébe. Az akadálynak az az oka, hogy más a 'pragmatikai előfeltevésük':

'Ha a nő érti e szavakat, de mégis ellök magától, akkor vagy mégsem érti a szavakat, vagy a hozzám való viszonya nem a szavak értésén-nem értésén múlik.'

[I/b]

(Ap) TÉNY egy.
ki ellökött magától,

(Aq*) FELTEVÉS egy.
nem érti e szavakat

[II/b]

(Bq) ELVÁRÁSTÖRLÉS egy.
de mégis érti e szavakat

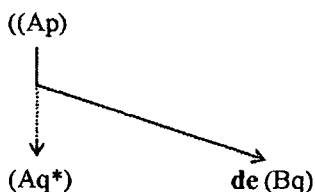
(Bp) TÉNY egy.
bár ellökött magától

(Aq) TÉNY egy.
ki érti e szavakat,

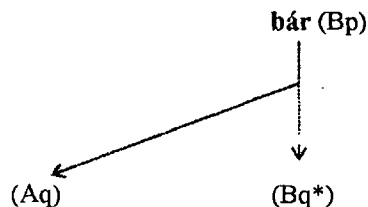
(Bq) ELVÁRÁS egy.
nem lehetett volna értenie

A tapasztalati vizsgálat alapján ELIZABETH RUDOLPH két elvi sémáját, amellyel a *de*-féle, illetőleg a *bár*-féle interpretáció lényegét fejezi ki, az alábbiak szerint egyszerűsíthetjük. [A szaggatott vonal, valamint a csillag (*) a viszony, illetőleg a komponens implicit, nyelvtileg ki nem fejezett voltát képviseli.]

A *de*-féle interpretáció: ((Ap) *de* (Bq))



A *bár*-féle interpretáció: ((Aq) *bár* (Bp))

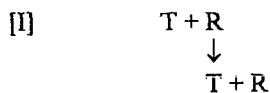


C) Összegzés

Az itt elvégzett elemzéseknek – a maguk aktuális tanulságain túl – egy módszertani következtetésiük is van. Mint láthattuk, a kutatás elméleti, valamint tapasztalati módja feltételezi egymást. A József Attila-részlet gondolatmenetének igazolásához egy paradigmába rendeződő jelentésszerkezet nyújtott segítséget; arra pedig, hogy a négyelemű paradigma nem homogén alakulat (hiszen két párba tagolódik), az élő szöveg gondolatmenete világított rá.

2.2.8. Az érvelés okozati–oki láncolódása

A láncolódás mint 'láncszerű témafejlődés' a szöveg mondatainak/tagmondatainak/szövegegységeinek közismert kapcsolástípusa (DANEŠ 1974. 106–129); az a szövegépítkezési mód, amelyben egy előző szövegmondat stb. 'újságoló' részéből (ez DEME LÁSZLÓ szóhasználata), vagyis a 'rémából' a következő szövegmondat stb. ismert része: 'téma' lesz. Egy szövegegység egymást követő két szövegmondatában elvileg úgy, ahogy az [I] séma ábrázolja.



Ilyesmit láthatunk a költészetből vett (1) példán. (Antonio Machado: Románc. Kosztolányi Dezső fordítása.).

- (1) *A téren egy torony van,
a tornyon van egy erkély,
az erkélyen egy asszony
s az asszonyon virág van.*

Az (1) példában négy tagmondat alkotja a réma-téma-láncot (ahol az F a főhangsúly, a fókusz jele):

[_T A téren] [_R egy [_F torony van]]
 [_T a tornyon] [_R van egy [_F erkély]]
 [_T az erkélyen] [_R egy [_F asszony]]
 [_T az asszonyon] [_R [_F virág van]]

(Megjegyzés. A retorika az (1) példában a gondolatalakzatok egyik gyakori formáját, a 'gradatio'-t ismerné fel, melynek képletét – H. LAUSBERG eljárását követve – FÓNAGY IVÁN is alkalmazza: *a b b c c d ...* (FÓNAGY 1990. 15–17).)

A láncszerű témafejlődés nem csupán költői, hanem más szövegtípusokban is érvényesül; KABÁN ANNAMÁRIA magyar tudományos szövegekben tárta fel ezt a szövegépítkezési módot (KABÁN 1993.).

(Megjegyzés. A szöveg mondatai tematikus fejlődésének leírásában E. R. LONGACRE a témát 'Ground'-nak, a rémát 'Figure'-nek nevezi. (LONGACRE 1970; lásd róla BÉKESI: 1982. 33–35).)

A) A szövegépítkezés módja szempontjából láncszerű témafejlődésnek tekintem a jelen írás tárgyát is, vagyis az érvelésben szereplő szövegmondatok/tagmondatok/szövegegységek okozati-oki láncolódását. Ebben az esetben az okozat mint egy szillogisztikus érvelés konklúziója (jele: *q*) egy őt követő újabb érvelésben okként, vagyis a kis premissza (jele: *p*) szerepében halad tovább. A [II] séma e feltevés alapján követi az [I] séma szerkezetét.

[II]

q
↓
p ...

A konklúzió szerepű kijelentés tehát felveszi a kis premissza szerepét. Ezt láthatjuk a (2) példa 3. és 4. szövegmondatainak kapcsolódásában.

(2) „¹Mialatt ő [Szabó Lőrinc] a nagyvárossal küzdött, barátai megcsinálták a népi irodalmat. ²Semmi sem lett volna könnyebb, mint a mozdonyvezető fiának szerepet követelni benne. ³*De ez, úgy érezte, nem lenne igaz.* ⁴*Ő rég levált, lemorzsolódott arról a kőzetről; magában hányódó egyén, a város atomja lett; nem írhatott hát mást, csak ennek az atomnak a fájdalmát, gyönyörét.*” (NÉMETH 1961. 326)

Elemzésünk anyaga csupán a dőlt betűvel szedett 3. és 4. mondat. Az okozati-oki viszony elemzése feltárja, hogy a *háttal* jelölt következtetésnek (*nem írhatott hát mást*) a szövegben nincs nyelvtanilag kifejezett, explicit következtetési alapja: kis és nagy premisszája. Az érvelési műveletnek ezt a két – itt – implicit tételeit a partnernek kell rekonstruálnia. Rá kell jönnie, akár kutató, akár spontán olvasó a partner, hogy a nyelvtanilag ki nem fejezett kis premissza azonos azzal a kijelentéssel, amely az előző érvelésben a konklúzió szerepét töltötte be (Már *nem igaz* a régi szerep). A konklúzió továbblépését a kis premissza szerepébe a [III] séma jeleníti meg. A séma tartalmazza – a (*pr**)-gal jelölt – implicit általános tudáselemeket is.

[III]

(pr*) Ha valaki rég kivált
eredeti családi köze-
géből, akkor most
nem lenne igaz a
régi szerep.

ET

(p) [Szabó Lőrinc] *rég levált arról a köze-tről,*

TEHÁT

(q) *ez ... nem lenne igaz*

↓

(p*) Már *nem igaz a régi szerep.*

TEHÁT

(q) *nem írhatott hát mást*

HISZEN

(pr*) Ha már nem igaz
a régi szerep, akkor
a költő csak az újat
írhatja.

(Megjegyzés: Az ET egy elvi konnektívum, amely az általános és az egyedi, a konvencionális és az aktuális tudás között kapcsol. A csillag (*) a komponens implicit jelenlétét jelöli.)

A következőkben közelebről is megvizsgáljuk az eddig vázlatosan szemléltetett összefüggéseket.

2. Illyés Gyula *Naplójegyzetek* c. könyvsorozatának 1977/78. évi kötetében van egy szöveg, amelynek a gondolatmenete a (q)→(p) láncolódására, vagyis azonos kijelentés (q), majd (p) szerepére épül (Illyés 1992. 15). Ezt jeleníti meg a (3) példa.

(3) „– Ha Újvidéken magyarul keresnek egy utcát, hányadik járókelő válaszolna magyarul?

– Tán ötödik.

De aki magyar, az ragaszkodik a magyarságához. Bár az iskolából a gyerekek azt a véleményt hozzák haza, hogy a magyar másodrangú nép. Kisfiú, ebédnél, megtudván az iskolában, hogy Szent-Györgyi, a C-vitamin fölfedezője magyar, ezt kérdezte:

– Tudott szerbül?

Hogy olyan művelt volt.”

Az idézett szöveg utolsó előtti mondata konklúzió (jele: q), utolsó mondata e konklúzió indoklása (jele: p). Ezek az érvelés meghatározható lépései. E lépések szerint kimondatlan marad az az általános tudás (jele: pr*), amely az indoklással együtt alkotja a konklúzió alapját:

(p) *A C-vitamint Szent-Györgyi (azaz egy magyar tudós) fedezte fel.*

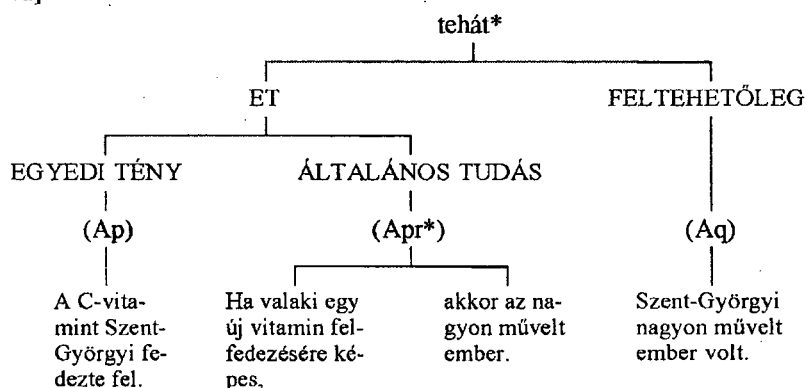
(pr*) *Ha valaki egy új vitamin felfedezésére képes, akkor az – feltehetőleg – nagyon művelt ember.*

A konvencionális tudás (pr*) és az aktuális tény (p) közös eleme (*vitamin felfedezése*) egymáshoz rendeli a (p) (Szent-Györgyi) és a (pr*) (*nagyon művelt ember*) együtt ebben a szövegben eddig nem szereplő részleteit, s ezekből létrejön a konklúzió (jele: q):

(q) *Szent-Györgyi nagyon művelt ember volt.*

A fenti összefüggéseket ábrázza a [IV] sémák szemléltetik.

[IV/a]



A [IV/a] séma csupán első részét ábrázolja a gondolatmenetnek, amelynek a második része hasonlóképpen tagolódik szét. E részlet konvencionális tudása (meggyőződése) hozzávetőlegesen így rekonstruálható:

(pr*) *Ha valaki nagyon művelt ember, akkor – még ha magyar nemzetiségű is – tud szerbül.*

A gondolatmenet indokló tétele (itt már tényként véve) az első részlet konklúziójából jön át, jele tehát (p):

(p) *Szent-Györgyi nagyon művelt ember volt.*

Az itteni (pr*) és (p) adja együtt az itteni – kérdésként megjelenő – konklúzió alapját

(q): – *Tudott szerbül?*

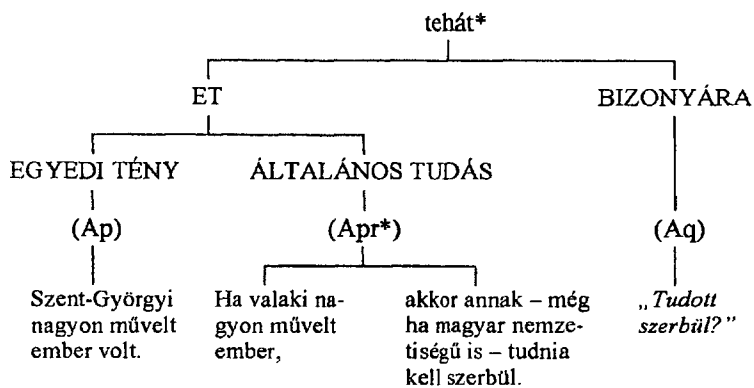
A (3 szöveg) utolsó mondata, mellyel a gondolatmenetet a szerző csattanóként zárja le, közös eleme a két következtetésnek. Jele ezért kettős; az első szillogizmusban (jele: A) konklúzió, vagyis (Aq), a második szillogizmusban (jele: B) már egyedi tény, jele ezért (Bp):

(Aq) *Szent-Györgyi nagyon művelt ember volt.*

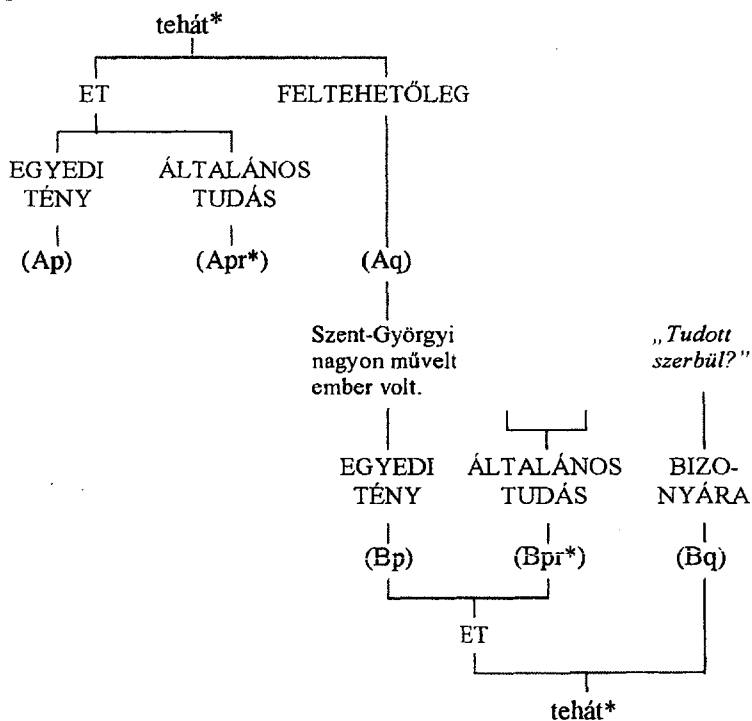
(Bp) *Szent-Györgyi nagyon művelt ember volt.*

(Lásd a [IV/b] sémát! A teljes gondolatmenet szerkezetét az [IV/c] séma jeleníti meg.)

[IV/b]



[IV/c]



C) Ugyanannak a jelentésrészesletnek okozatból okká változó szerepét a 'láncszerű témafejlődés' analógiájára értelmeztük. Ha ez a megközelítés elfogadható, akkor érdemes további mondat- és szövegszerkezeti párhuzamokat keresni.

2.2.9. Az ellentét elvárástörő, valamint megengedő fajtája

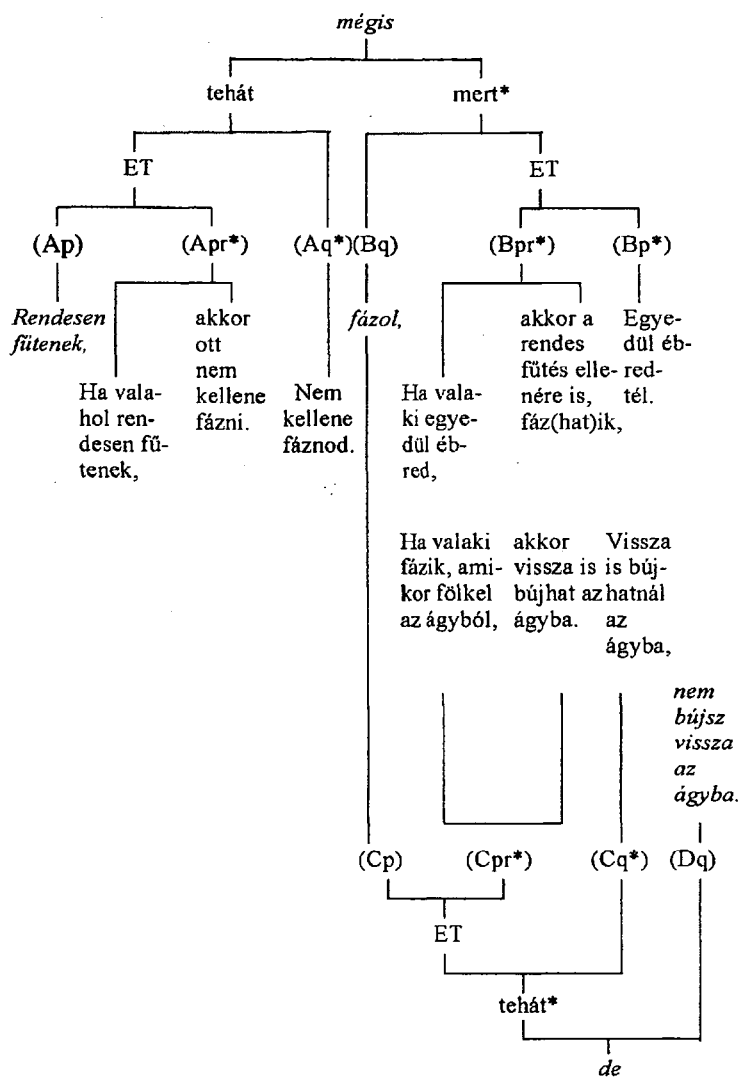
Azt a gondolatépítkezési módot, amelyet Illyés Gyula egyik naplójegyzetében vizsgáltunk, Oravecz Imre versszakának utolsó két sorában is felismerhetjük:

- (1) „... felébredtél és nem tudsz elaludni,
felkapcsolod a lámpát és felkelsz (...)
összebb húzod magadon a ruhát,
rendesen fűtenek, mégis fázol,
de nem bújsz vissza az ágyba.”
(Oravecz Imre: Hűtlen kedveshez)

Az (1) példa jelentésszerkezete – a megokoló szerepű utótag implicit volta miatt – bonyolultabb, mint amilyen az Illyés-szöveg szerkezete volt. De az (1)-ben is ugyanaz a lényeg, mint ami abban volt. Az a kijelentés (*fázol*), amely a *mégissel* viszonyított ellentétes szerkezet utótagjában konklúzió (**Bq**) volt, az a *devel* viszonyított ellentétes szerkezet előtagjában kis premissza (**Cp**).

A) Elemzésünk anyaga itt is csupán a kurzivált két verssor. Az explicit és az implicit kijelentéseket a [I] sémán nagy betűk jelölik: (**A**), (**B**), (**C**), (**D**); a 'láncolódás' a *fázol* kijelentés előbb konklúzió (**q**), majd kis premissza (**p**) szerepeiben valósul meg. (Lásd a következő oldalon!)

[I]



Az [I] séma alkalmas, hogy általa megjelenítsük azt a különbséget, amely a 'megszorító', valamint a 'megengedő' ellentét között van. Ennek érdekében az (1/a) példában csupán a kötőszót (*bár*) tesszük ki, az (1/b)-ben viszont a két tagmondat sorrendjét is megváltoztatjuk.

(1/a) (...) *bár rendszeren fűtenek, mégis fázol, de nem bújsz vissza az ágyba.*

(1/b) (...) *Fázol, pedig rendszeren fűtenek, de nem bújsz vissza az ágyba.*

Az (1/a) értelemszerkezetét – a kitett *bár* kötőszó ellenére – épp úgy az [I] séma reprezentálja, miként a kötőszó nélküli (1) példáét. A *bár* kötőszónak itt, vagyis az ellentétes viszony előtagjaként csupán 'pragmatikai szerepe' van; felhívja a partner figyelmét az implicit konklúzióra: (Aq*) nem kellene fáznod. (BÁNRETI 1983. 37).

B) Az (1/b)-féle értelemszerkezet, vagyis ahol a megengedő tagmondat az ellentétes viszony utótagjaként szerepel, számottevően más. Itt nemcsak a tagmondat megengedő, hanem a viszony is az. A *Fázol, pedig rendszeren fűtenek* kijelentés *fázol* előtagjának a *pedig* kötőszó épp úgy konklúzió, vagyis (Aq) szerepet ad, miként az [I] sémán a *mert** kötőszó tette. Ebből érthetjük meg, hogy az utótagként elhelyezett megengedő tagmondat szerepe itt szintén a megokolás, jele ezért (Bp):

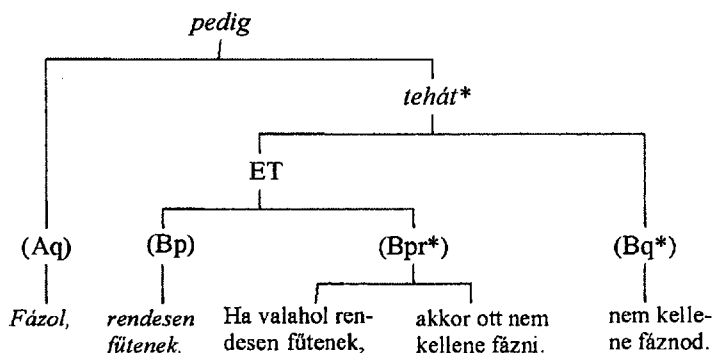
	hiszen*	(Bp) rendszeren fűtenek
(Aq) fázol	pedig	(Bq*) nem kellene fáznod.

Ágrajzzal mindezt a [II/a], [II/b] és a [II/c] sémák részletezik.

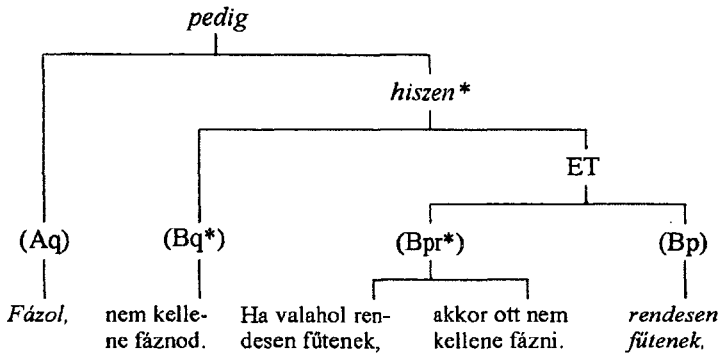
A [II/a] és a [II/b] csupán sorrendi változatai egymásnak. A [II/a]-ban a *fázol*-nak el-
lentmondó tény, (*rendszeren fűtenek*), vagyis a (Bp) jön előbb; a [II/b] az implicit konklúziót, vagyis (Bq*)-t helyezi előre: (Aq) *fázol, pedig (Bq*)* nem kellene fáznod.

A [II/c] séma (C) – (D) része azonos az [I] séma alsó részével. Az (A) – (D) részbe itt a [II/b] sémát írtuk be (*fázol, pedig nem kellene fáznod, hiszen rendszeren fűtenek*).

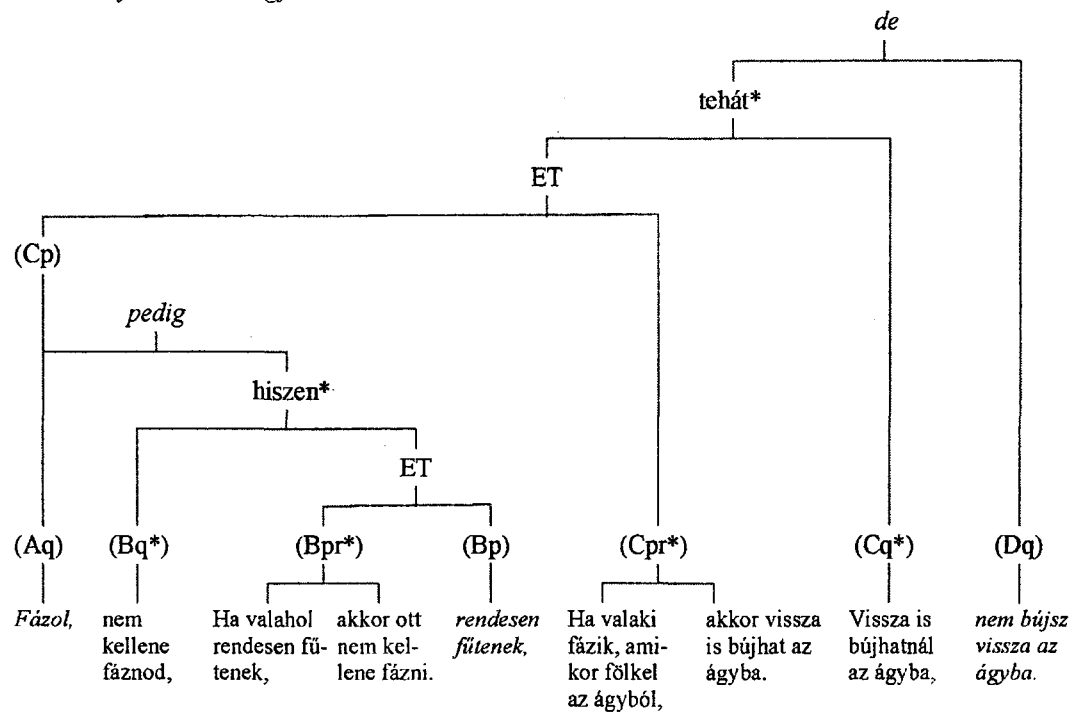
[II/a]



[II/b]



[II/c] (1/b) *Fázol, pedig rendszeren fűtenek, /
de nem bújsz vissza az ágyba*



A megengedő viszony itt felvázolt értelmezése egybevág BÁNRÉTI ZOLTÁN idézett felfogásával. A nyolcvanas évek elején azonban a megengedésben „csak két tagmondat kapcsolásának grammatikai szabályait” keresték (BÁNRÉTI i.m. 6), a jelen vizsgálat a megengedést egy összetett jelentésszerkezet belső viszonyának tekinti.

2.2.10. A beágyazott láncolódás

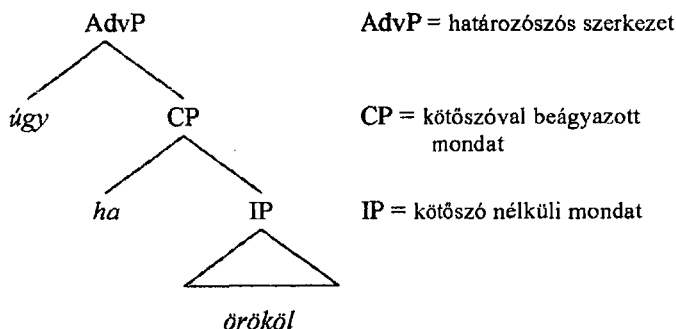
Természetének időbeli egymásutánisága folytán a kommunikáció iránya 'lineáris', s ez érvényesül – bár nem azonos arányban – a nyelvi-nyelvhasználati alakulatok minden szintjén. Az építkezés linearitását a klasszikus nyelvtanok többnyire a 'mellérendelő' viszonyítás keretén belül tárgyalják; ebben az értelemben beszélnek mellérendelésről az összetett szavak, a szószerkezetek, a tagmondatok, a szövegmondatok és a szövegegységek esetében egyaránt. Továbbgondolva RÁCZ ENDRE példáját (RÁCZ 1968. 264–266), ezt az összefüggést egy *(de/tehát)*-kapcsolatként képzeljük el.

Az irány fő vonalát tekintve a kommunikáció menete lineáris ugyan, az egymás utáni lépések informatív részletezése viszont hierarchikus, illetőleg egész/rész viszonyú. Ezt a részletező irányt a nyelvtanok többnyire az 'alárendelő' viszonyítás keretén belül tárgyalják, s ebben az értelemben beszélnek alárendelésről az összetett szavak, a szószerkezetek és a tagmondatok esetében.

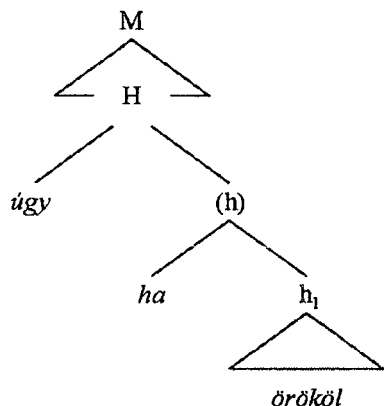
Két mondat viszonya abból a nézőpontból 'hierarchikus', amelyben a főmondat állítmányi szerepű igéje a saját kötelező vagy lehetséges mondatrészt (argumentumát) egy – tipikusan – mutató névmás/névmási határozószó fejezi ki, s e határozószó tartalmát egy – ebben az értelemben – 'mellékmondat' szerepű mondat/mondattömb adja meg. Ebben az összefüggésben a mellékmondat kapcsolata nem csupán a névmásig tart, amiként a [I/a] séma szemlélteti, hanem – a névmás mondatrészi szerepének közvetítésével – a főmondat igéjéig vezet el. Ezt a kapcsolatot a [I/b] sémán láthatjuk. A sémák nyelvi anyaga Veres Péter alábbi szövegegységéből származik. (Az elemzés követhetősége érdekében az egyes szövegmondatokat sorszámok jelölik.)

„¹Az már régi dolog, hogy a magamfajta ember csak úgy szerezhethet földet, ha örököl, vagy ha megkoplalja. ²Mink nem vártunk örökséget, minden közelebbi atyánkfia hóttkódús, tarisznyacipelő napszámos volt. ³Meg aztán mindegyiknek sok ija-fija volt. ⁴Nem maradt más hátra, mint megkoplalni.” (Veres 1973. 884)

[I/a]



[I/b]



M = mondat

H = határozói mondatrész

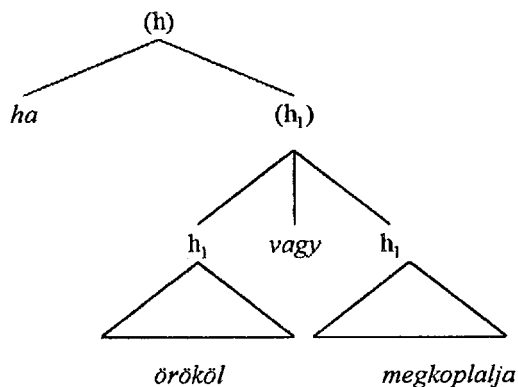
(h) = határozói tömb

h₁ = első mélységszintű
határozói mellékmondat

A [I/b] alatt alkalmazott ábrázolás értelmét az a helyzet igazolja, amelyben az első mélységszintű mellékmondat mellérendelő módon tagolódik tovább. Ebben a megjelenési formában nem a mutató határozószó (névmás) szófaji mivolta, hanem mondatrészi szerepe ad formát a belsőleg továbbtagoló tömbnek. Ezt szemlélteti a [I/c] és a [I/d].

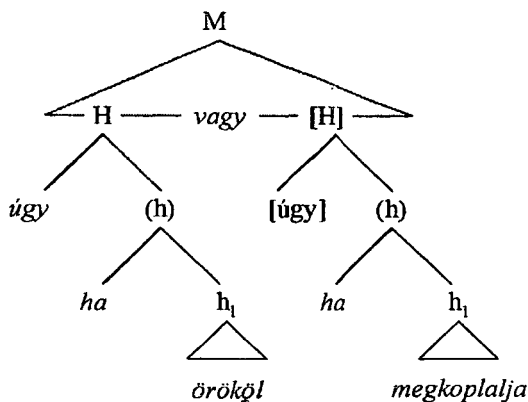
[I/c]

... úgy ..., ha örökök, vagy megköplálja.



[I/d]

... úgy ..., ha örököl, vagy ha megkoplalja.



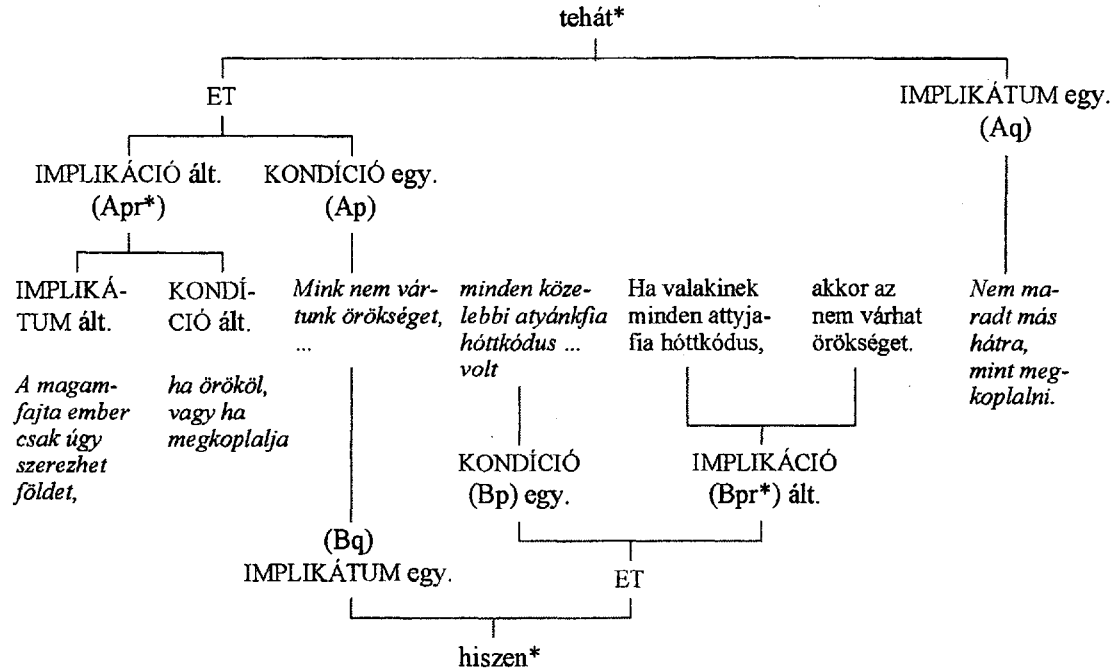
A [I/c] és a [I/d] különbségében a választó viszony szintbeli különbsége fejeződik ki. A választó viszony a [I/c] ábrán tagmondatok között, a [I/d] ábrán mondatrészek között szerepel.

*

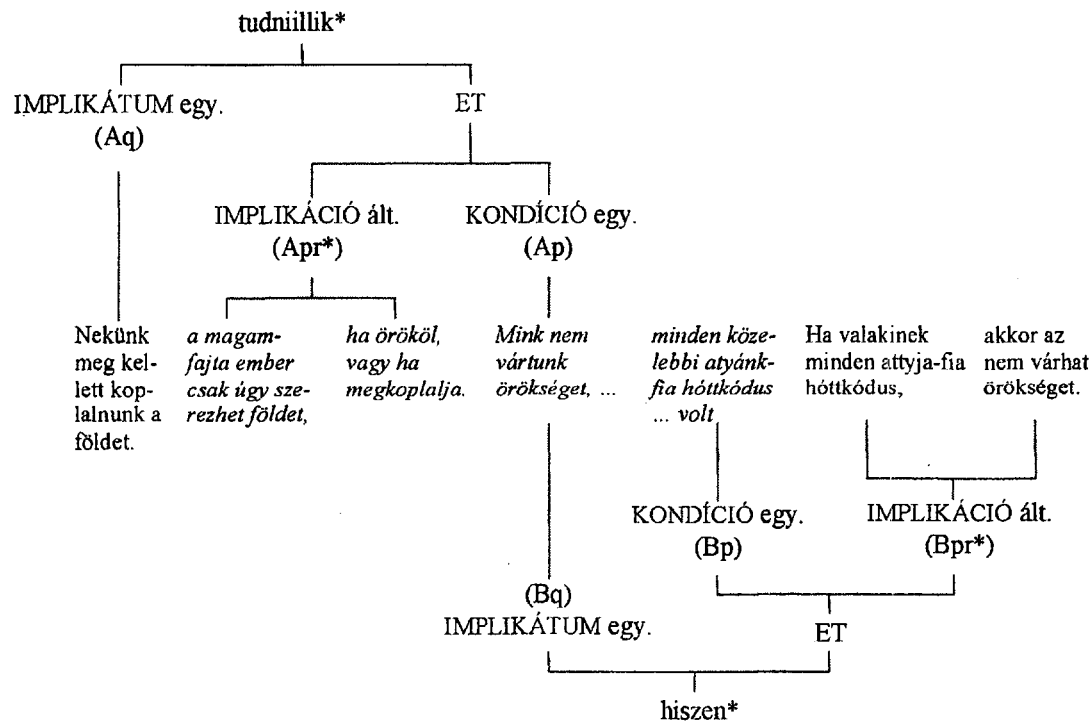
Az érvelés láncolódo építkezésében az alárendelés 'beágyazásos' változatát ismerhetjük fel. A következtetési művelet 'kis premissza' tételét, vagyis a (p)-t ekkor nem folytatja, azaz nem lineárisan követi, hanem részletezi egy újabb következtetési művelet egyik lépése. Ez a lépés – sorrendi helyéből következően – lehet ugyancsak 'kis premissza', de ugyanígy lehet 'konklúzió', azaz (q) is. E kettő beágyazott helyzetét az idézett Veres Péter-szövegegység szemlélteti a [II/a], [II/b], [II/c], [II/d] jelű ábrákon. Mind a négy helyzetben egyedi 'kondíció', azaz (Ap) kap újabb szerepet a értelemszerkezetben: (Ap) → (Bq).

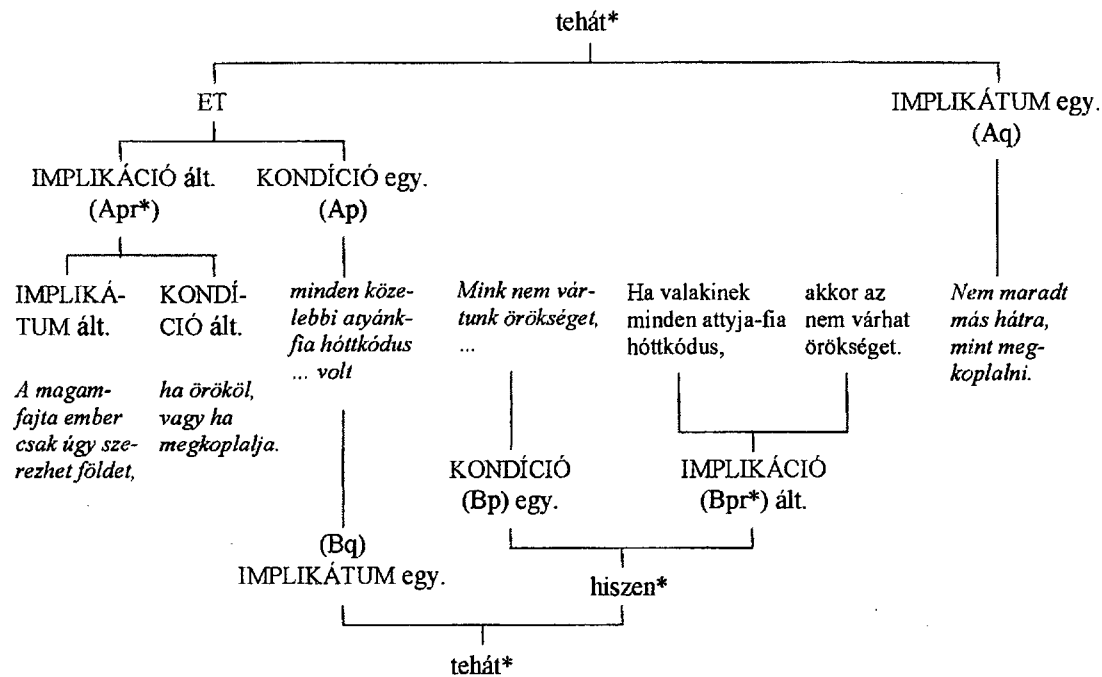
A [II/a] és a [II/b] esetében következtetésként, azaz egyedi 'implikátum'-ként, (Bq) lép tovább az (Ap). A [II/c] és a [II/d]-ben az (Ap) megtartja 'kis premissza', azaz egyedi 'kondíció' szerepét: (Ap) → (Bp).

[II/a]

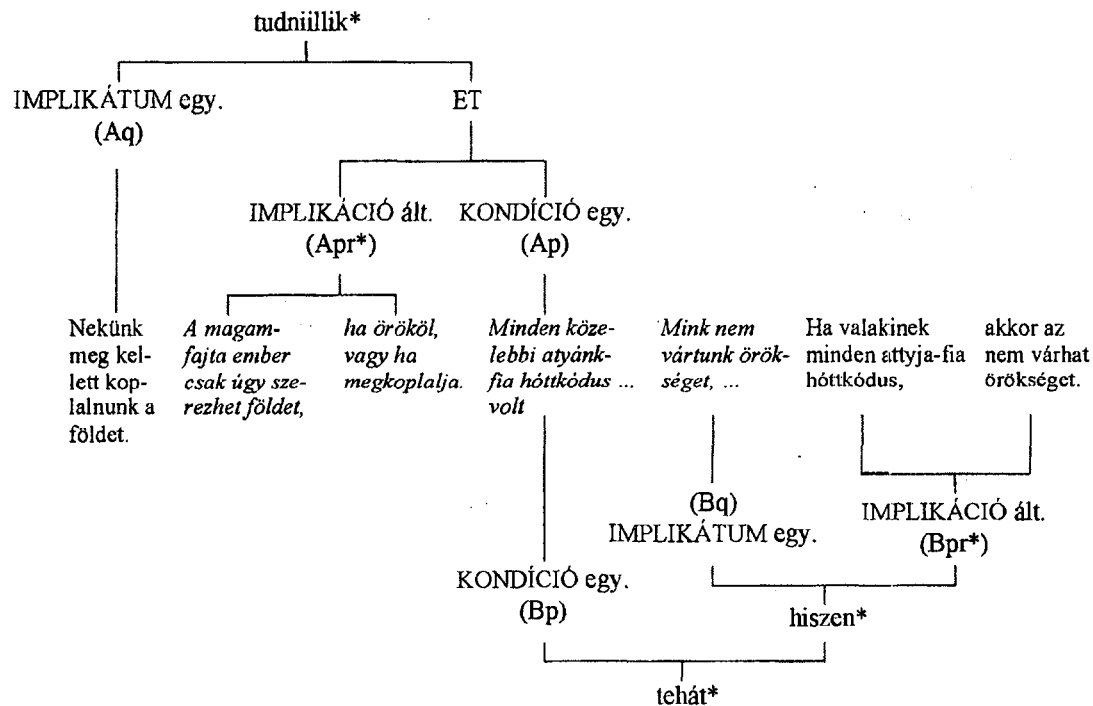


[II/b]





[II/d]



Összegzésül elmondhatjuk, hogy az érvelés láncolódásának a paradigmáját négy megjelenési forma alkotja. A láncolódás lehet 'lineáris', amelyben az érvelés tételei (sorrendi helyzetükből következően) okozati-ok, valamint oki-okozati viszonyban lehetnek egymással.

Az itteni elemzés a láncolódás 'beágyazásos' eseteit mutatta be, ahol az első érvelést lezáró, megokoló szerepű 'kis premissza' az őt követő újabb érvelésben vagy megtartja szillogisztikus szerepét, azaz mint (Bp), vagy pedig a 'konklúzió' (Bq) szerepében lép tovább.

II.

A KETTŐS SZILLOGIZMUS ALKALMAZÁSAI

3. Nyelvhasználati alakulatok jelentésszerkezeti elemzése

3.1. Néhány kötőszóegyüttes jelentésszerkezeti elemzése

De hisz, de hát, pedig hát

1. A téma felvetése. – Ebben az elemzésben három kötőszóegyüttes (a németben *Konnektiv-Komplexe* (vö. J. FRITSCHÉ 1982. 37), mégpedig a *de hisz-*, a *de hát-* és a *pedig hát-*féle alakulat jelentésszerkezeti hátterét vizsgálom.

A témát két irányból is meg lehet közelíteni. Ki lehet indulni például a *de hát-*féle kötőszóegyüttesrel viszonyított kijelentésekből, vagyis abból, hogy két, vagy pedig három kijelentést viszonyítanak-e a kötőszók; továbbá – a kijelentésekkel összefüggésben – vizsgálat tárgyává lehet tenni magukat a kijelentések közötti viszonyokat. Ez utóbbi esetben a *de* és a *tehát* nem két különálló, hanem egymással kölcsönös összefüggésben szereplő két viszony; (a 'tehát' szerepű *hát* ritmikai változata a *tehát*-nak, akárcsak a *hiszen*-nek a *hisz* a *de hisz*-féle kötőszóegyüttesben).

A két viszony jelenléte a háromelemű tételkapcsolatokban (háromtagú összetett mondatokban, illetőleg mondat fölötti egységekben) magától értetődő tény (ELEKFI 1997. 30–36), a két viszony kölcsönös összefüggése viszont csupán feltevés, amelyet – egy elfogadható jelentésszerkezet alkalmazásával – bizonyítani kell.

A feltevés egyik alkotórésze –, hogy tudniillik nem csupán a kimondott, hanem a tudott (implicit) gondolattal is számolnunk kell – már SIMONYI ZSIGMOND alpművében is kiemelt szerepben áll: „Kötőszónak (...) csak az olyan határozót nevezhetjük, melynek jelenléte mindig megkívánja a mondat mellett egy másik gondolat kimondását vagy legalább tudását.” (SIMONYI 1881. 2). Ami pedig a feltételezett jelentésszerkezet másik alkotórészét, a viszonyokat (s azok viszonyait) illeti, W. PORZIG egy megjegyzésére érdemes felfigyelnünk. E megjegyzés szerint a gondolat a dolgok viszonyait ragadja meg, a gondolatmenet (ezeken túl) a viszonyok viszonyait (PORZIG 1950. 368–9; BÉKÉSI 1990. 1: 23). Ha kiindulásunk eleve nem rossz, akkor az itt vizsgált kötőszóegyütteseknek három feltételnek kell megfelelniük.

2. A 'kötőszóegyüttes' feltételei és megfelelései

Vagy csupán egyetlen viszony van a *de hát-*féle kötőszóegyüttesekben (mint ahogy pl. csupán ellentét van a *de viszont*, illetőleg csupán magyarázat a *mert hiszen*-féle alakulatokban); vagy két viszony van bennük ugyan, de a *de hát* maga nem a kötőszói rendszer megszilárduló félben lévő, komplex tagja, hanem csupán a nyelvhasználat alkalmi, például sorrendi alakulata. (Vö.: DEME 1971. 161–6; JUHÁSZ 1992. 772–814)

A harmadik feltétel akkor utasítaná el a téma felvetését, ha ugyanannak a viszonynak a kifejezéséhez az egyik kötőszó is, azaz önmagában a *de* vagy önmagában a *hát* is elegendő lenne, s nem volna együttes szerepük a jelentésszerkezetben.

A három feltételnek az alábbiak szerint a *de hát* kötőszóegyüttes az (1a) jelű megnyilatkozásban maradéktalanul megfelel:

(1a) „*Igen rosszkedvű vagyok, de hát csupa kesernyész témáról beszélünk.*” (Fodor András: *Ezer este Fülep Lajossal*. Bp., 1968.2: 625)

Legegyszerűbben a harmadik kritériumra tudunk választ adni. Ugyanazt a viszonyt, amelyet az (1a) példában a *de hát* fejez ki, önmagában sem a *de*, sem pedig a *hát* nem tudná kifejezni, illetőleg más-más viszonyt fejeznének ki külön-külön, mint együtt.

A) Az önmagában viszonyító *de*:

(1b) *Igen rosszkedvű vagyok, de csupa kesernyés témáról beszélünk.*

Önmagában a *de* kötőszó ebben a változatban tipikusan megszorító, 'elvárástörő' szerepet tölt be. Ez a szerep a mondat olvasóját arra készteti, hogy hozza létre az ellentétes viszony el nem hangzott előtagját: 'Nem kellene csupa kesernyés témáról beszélünk'. Ez az implicit előtag voltaképpen konklúziója annak a következtetési alapnak, amelyet a tényállás leíró szerepű kijelentés (*Igen rosszkedvű vagyok.*), valamint a hozzá társuló konvencionális tudás együttesen alkot: 'Ha a társaságnak rossz kedve van, akkor ajánlatos abbahagyni a kesernyés témákat'. A gondolatmenet efféle összefüggéseit, azaz a konvencionális implikációk mintájára létrehozott konverzációs implikációkat, az ún. 'implikaturákat' P. H. GRICE tanulmánya tárta fel (GRICE 1975. 41–58; vö. BÉKÉSI 1993. 16–24). A konverzációs implikációk főbb tényezői az (1a) jelű példában:

ÁLTALÁNOS, KONVENCIONÁLIS TUDÁS: 'Ha egy társaságban valakinek rossz kedve van, akkor ott nem kellene kesernyés témákról beszélni'

EGYEDI TÉNY:

Igen rosszkedvű vagyok,

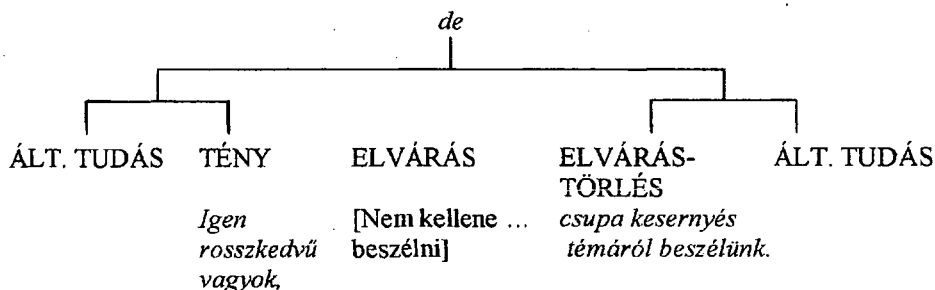
EGYEDI ELVÁRÁS:

'nem kellene csupa kesernyés témáról beszélnünk',

ELVÁRÁSTÖRLÉS:

de csupa kesernyés témáról beszélünk.

Az alábbi megnyilatkozásban érvényesülő jelentésszerkezet összefüggéseit az ágrajz vázlatosan reprezentálja. (Az általános/konvencionális tudásnak csupán a helyét tüntetjük fel.)



Az ágrajzról leolvasható, hogy a *hát* kötőszótól megfosztott *de* egyetlen szerepet tölt be: törli az értelemszerkezet előtagjának implicit konklúzióját: 'Nem kellene csupa kesernyés témáról beszélnünk', *de csupa kesernyés témáról beszélünk.* Mivel az elvárás törlését a *de*-vel viszonyított utótag az előtagjával azonos szerepkörben hajtja végre

(vagyis az előtag konklúzióját törli az utótag konklúziója), nem marad szerepe az ugyan-csak konklúziót képviselő *hát*-nak. Megállapíthatjuk tehát, hogy az egyedül viszonyító *de* kötőszó egészen más jelentésszerkezet alkotórésze, mint a *de hát*-féle kötőszó-együttes.

B) Az önmagában viszonyító *hát*:

(1 c) *Igen rosszkedvű vagyok, hát csupa kesernyés témáról beszélünk.*

A 'tehát' jelentésű *hát* önmagában mindenekelőtt az ismerős Arany János-i interpretációt idézi fel: „én uram isten! / Csak rajta! Hadd lám: mire megyünk *ketten!*” azaz: 'Hadd legyen még rosszabb!'

Ennél logikusabb, sőt mindjárt kétféleképpen is logikus értelemhez jutunk, ha a következő *hát* helyébe a magyarázó *hisz* kötőszót képzeljük. A *hisz* kötőszóhoz ugyanis egyértelmű összefüggésrendszert rendelhetünk: *Igen rosszkedvű vagyok, hisz* ha egy társaságban csupa kesernyés témáról beszélnek, akkor nem meglepő, hogy valakinek/mindenkinek rossz kedve lesz, és mi itt csupa kesernyés témáról beszélünk.

Ha ezeket a viszonyokat is egy implikáció alkotórészeiként ábrázoljuk, két újabb tanulsághoz jutunk. Az egyik az, hogy ebben az esetben nem két következtetési művelet van, mint ahogy az (1b)-ben szereplő *de* környezetében láttuk, hanem csak egy. Másodszor az tűnik fel, hogy itt az *Igen rosszkedvű vagyok* kijelentés a következtetési alap konklúziója, amely előre vetett helyzetben jutott szerephez. (Vö. a 'szerep' értelmezéséről folytatott kerekasztal-beszélgetéssel: Szemiotikai szöveggyűjtemény 14. JGYF Kiadó, Szeged, 2001. 37–51)

EGYEDI OKOZAT *Igen rosszkedvű vagyok.*

ÁLTALÁNOS TUDÁS

'Ha egy társaságban csupa kesernyés témáról beszélnek, akkor nem meglepő, ha valakinek/mindenkinek rossz kedve lesz'.

EGYEDI TÉNY

mi itt *csupa kesernyés témáról beszélünk.*

Ha ez az értelmezés logikus, akkor erre építve felcserélhetjük a *rosszkedvűség*, valamint a *kesernyés témák* oki-okozati összefüggését: 'Azért beszélünk csupa kesernyés témáról, mert rosszkedvű vagyok', azaz: *Igen rosszkedvű vagyok, hát csupa kesernyés témáról beszélünk.*

Természetes, hogy ezeknek az értelmezéseknek az életszerűsége vitatható, vagyis lehetne találni náluk tartalmasabb, meggyőzőbb változatokat is. Az (1b) pontnak azonban nem ez a fő tanulsága. A lényeg itt az, hogy a *de* kötőszó elhagyásával az ellentétes viszony is elmarad, vagyis önmagában a *hát* nem tudja azt, amit a *de hát* teljesít. A *de hát* kötőszóegyüttes tehát a harmadik kritériumnak megfelel:

az (1a) példában érvényesülő jelentésszerkezet a kötőszóegyüttes mindkét tagjára igényt tart. S amennyiben helytálló ez a következtetés, akkor egyúttal az első kritériumunkra is igenlő választ kaptunk: a *de hát* kötőszóegyüttes két viszonyt (ellentétet és okozatiságot) képvisel. Kitűnik az is az (1a) példa elemzéseiből, hogy nem pusztán alkalmi találkozás a *de hát*, hanem egyazon jelentésszerkezet egymással kölcsönösen ösz-

szefüggő két alkotórésze, amely a jelentésszerkezet implicit, azaz egyéb nyelvi eszközkel ki nem fejezett alkotórészeit képviseli.

3. A jelentésszerkezet implicit alkotórészei

Ha Fodor András, az (1a) példaként szereplő mondat szerzője a *rosszkedvének* nem az okát írja be mondatának az utótagjába, hanem a jelentésszerkezetben ugyancsak implicite benne lévő okozatát, akkor a mondat körülbelül így szólna:

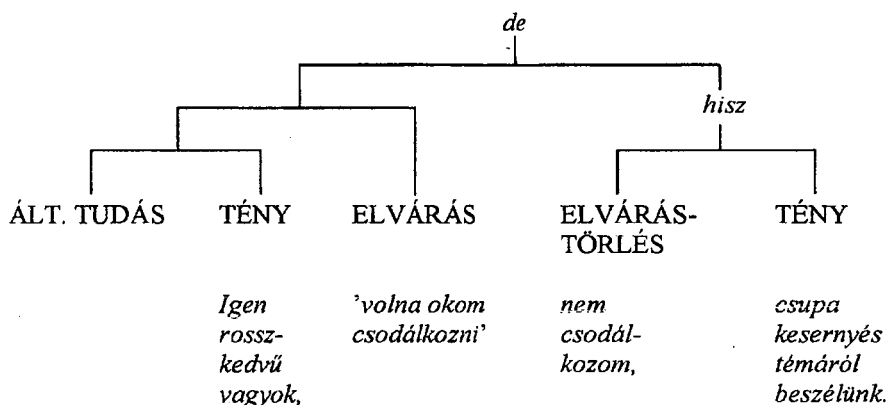
(1d) *Igen rosszkedvű vagyok, de hát nem csodálkozom.*

A *nem csodálkozom* ('nem csoda', 'nincs min csodálkoznom', 'nem csodálkozhatom', 'nem kell keresnem / nem keresem a rosszkedvem okát')-féle rekonstruált tagmondatban a szerzőnek a saját tényállás leírásához (*Igen rosszkedvű vagyok*) való viszonya fejeződik ki, s e viszony kifejeződésével le is zárul a mondat. A tartalmi-logikai szempontból csupán részleges megnyilatkozást a kötőszóegyüttes a partnerrel kiegészítetteti: a *de* valami ellentétet hozat létre az előtagban, a *hát* pedig azt sugallja, hogy általa egy oki-okozati mozzanat van jelen.

Amennyiben viszont mégsem zárulna le a megnyilatkozás, hanem utótagjában kiegészülne egy okadó szerepű tényállásleírással, akkor a *de hát*-féle kötőszóegyüttes helyén csupán az elvárástörli *de*-re lenne szükség.

(1e) *Igen rosszkedvű vagyok, de nem csodálkozom, hisz csupa kesernyés témáról beszélünk.*

Ez a változat azért tanulságos, mert megjelenik benne az ellentétes viszony eddig rejtőzködő, 'implicit' komponense: a *nem csodálkozom*-féle 'értékelő', a beszélőnek a saját tényállítására vonatkozó kijelentése. Az explicitté vált *nem csodálkozom* az előtag implicit 'elvárását' törli: 'volna okom csodálkozni', *de nem csodálkozom*.



Ha a fenti ábrát összehasonlítjuk a korábbi, 2. A) pont alatti ábrával, akkor feltűnik, hogy az (1d) változatban belépő új utótag (*nem csodálkozom*) megváltoztatja, önmagához illő tartalommal tölti fel az előtag implicit tételeit, vö. (1b):

ÁLTALÁNOS TUDÁS

'Ha valaki saját rosszkedvűségét appercipálja, akkor annak okát önkéntelenül is keresi.'

EGYEDI TÉNY

Igen rosszkedvű vagyok.

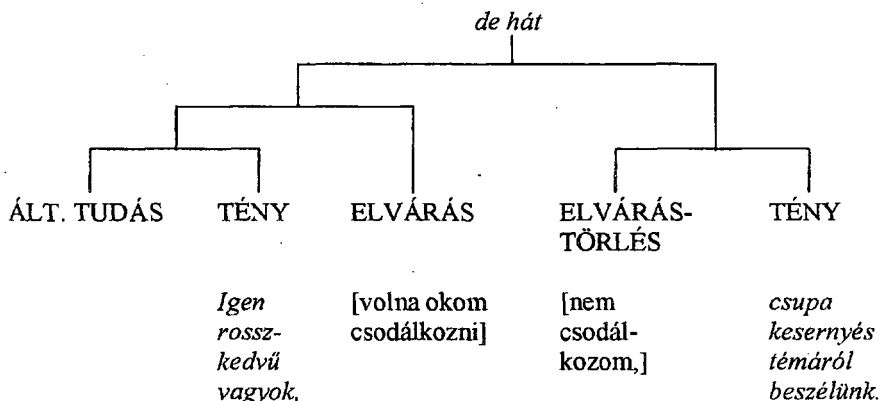
EGYEDI OKOZAT

'Rosszkedvűségem okát nem értem, keresem; csodálkozom.'

Mindezek után visszatérhetünk kiinduló feladatunkhoz, a *de hát* kötőszóegyüttes értelmezéséhez, az *Igen rosszkedvű vagyok, de hát csupa kesernyés témáról beszélünk*-féle jelentésszerkezet bizonyításához. Mivel eléggé egyértelmű, hogy a két tényállásleírás mögött jelen van e két tényezőhöz való beszélői viszony ('csodálkozom', illetőleg 'nem csodálkozom'), az összefüggőség bizonyításához elegendő lenne az utótag két tételének sorrendi felcserélése:

(1f) *Igen rosszkedvű vagyok, de csupa kesernyés témáról beszélünk, hát nem csodálkozom.*

Az író azonban nem írta le az elvárástörli tételt ('nem csodálkozom'), csupán a műveletet képviselő *hát* kötőszót használta közvetlenül a *de* után. Ez indokolt, hiszen a két kötőszó együtt hozza létre a jelentésszerkezetet.



A fentiekre építve kísérletet tehetünk a *de hát*-féle kötőszóegyüttes meghatározására. A *de hát* olyan elvárástörli altípus, amelyben a *de*-vel jelölt ellentét két implicit konklúzió, vagyis az 'elvárás' és az 'elvárástörlés' között keletkezik. A *de* az elvárást, a *hát* az elvárástörlést képviseli.

4. A jelentésszerkezet referenciális összetevői

Az eddigiekben az (1e) jelű példa viszonyait (pontosabban: viszonyainak viszonyait) vizsgáltuk. Ehhez pragmatikai – s a pragmatikaival együtt szemantikai – szempontokat is érvényesítenünk kellett. Tudniillik amikor az 'általános, konvencionális tudás' változása-

it figyelembe vettük, akkor a referenciatartományt is változtattuk ('témák és hangulatok', 'a hangulatokhoz való viszony'). Érdemes tehát közelebbről is megvizsgálnunk a jelentésszerkezet referenciaviszonyait.

Aligha tekinthető véletlennek, hogy az alábbi, (2) jelű példában nem – az elvileg egyébként lehetséges – *de hát*-féle viszonyítás jött az író tollára. Veres Péter a *de ... , mert-kötőszókkal* viszonyította a jelentésszerkezet nyelvileg kifejtett részleteit:

- (1) „A Rózsai bociból végre tehénke lett, de soha nem adott annyi tejet, hogy egyszeri fejésből jól tarthatta volna a családot, mert mindig az igát húzta.” (Veres Péter: Válogatott művei. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1979. 1416.)

Ha az idézett közlést Veres Péter nem a témában járatlan olvasóinak szánja, hanem *Rózsai boci* sorsát *gyepsori* lakosként a szomszédjának meséli, bizonyára nem untatja a szomszédot a számára nyilvánvaló részletekkel. A *boci* és a *tehénke*, a *tehén* és a *tej*, az 'igavonásra kényszerből befogott tehén és a kevesebb tej' összefüggése jól ismert tény a *Gyepsoron*, szomszédok viszonyában elegendő lett volna csupán ennyi:

- (2a) *A Rózsai bociból végre tehénke lett, de hát mindig az igát húzta.*

A *de hát*-tal történő viszonyítás különféle okait: szemantikai és/vagy pragmatikai, kommunikációs és/vagy referenciális, implicit és/vagy explicit vonatkozásait korábban már vizsgáltam Esterházy Péter esszészövegeiben (MNy. 1991: 42–50).

5. Az alábbiakban a *pedig hát* környezetének néhány sajátos jegyét emelem ki.

Az (1e) jelű változat szerkezetében a *rosszkezdű*, valamint a *kesernyész* lexémák együttes szereplésében oki–okozati összefüggést találtunk: *kesernyész* témák, *tehát rosszkezdűség*. Ha a változat egyik lexémáját saját ellentétére változtatjuk át (*rosszkezdű* – *jókezdű*, *kesernyész* témák – *vidám* témák), akkor a jelentésszerkezet fő viszonya nem az 'elvárástörő' ellentét, hanem a 'megengedő' ellentét lesz. Ezt látjuk az (1g) és az (1h) változatban.

- (1g) *Igen rosszkezdű vagyok, pedig hát csupa vidám témáról beszélünk.*

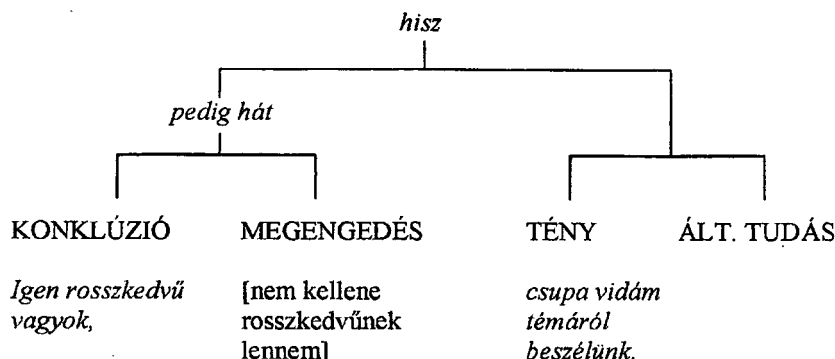
- (1h) *Igen jókezdű vagyok, pedig hát csupa kesernyész témáról beszélünk.*

E két változat kapcsán első megközelítésben kézenfekvő megállapításokat tehetünk.

Elsőként talán azt, hogy a megnyilatkozás előtagja (*Igen rosszkezdű vagyok*) itt más szerepkörben áll, mint a *de hát*-féle szerkezetben. Ott a következtetési alap össze-tevőjeként egy implicit 'következtetés' folyt belőle; itt viszont, azaz az (1g), (1h) esetében az előtag maga a 'következtetés'.

Az implicit következtetés a *pedig hát* együttes hatására az utótagban keletkezik ('nem kellene rosszkezdűnek lennem'), ahol természetesen olyasféle 'általános, konvencionális tudás' lesz a következtetési alap része, mint például 'ha egy társaságban csupa vidám témáról beszélnek, akkor ott nem szokás rosszkezdűnek lenni'.

Az alábbi ágrajz a *pedig hát* kötőszóegyüttessel alkotott jelentésszerkezetet ábrázolja:



Természetesen itt is felmerül a *hát* kötőszó elhagyhatóságának kérdése, miként az (1b) és az (1e) esetében láttuk, de ugyanazt tapasztaljuk, mint azoknál. Itt is az 'egyedi tény' megokoló szerepét emelné ki a *hát* hiánya miatt megjelenő *hisz*. Most azonban már szembe kell néznünk azzal az elvi kérdéssel, amelyet akkor nem tettünk szóvá. A *hát* elhagyhatósága-e a valódi kérdés a *de hát*-ban és a *pedig hát*-ban, vagy ennek épp az ellenkezője? Nem azért jött-e létre e két kötőszóegyüttes, hogy létrejöjjön, de implicit maradjon az utótag 'elvárástörő', illetőleg 'megengedő' konklúziója? Nem épp azért viszonyít-e *pedig hát*-tal a költő (József Attila: Levegőt!), hogy tágabb teret hagyjon meg az olvasónak?

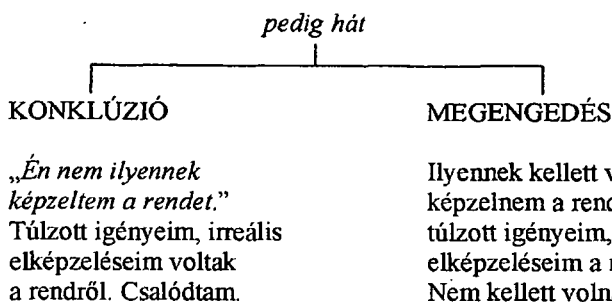
(3) *Én nem ilyennek képzeltem a rendet.*

Pedig hát engemet

*sokszor nem is tudtam, hogy miért, vertek,
mint apró gyermeket, ...*

Az olvasó igen gazdag tartalommal töltheti fel a 'megengedés' keretét. Kiindulhat abból az általános vélekedésből, amely szerint 'csalódik, akinek irreális, túlzott elképzelései vannak a társadalmi rendről'; s felidézheti magában azt, akinek nem lehetne oka csalódnia ('Ha valakit apró gyermekként idegenek vernek, annak felnőttként nem lennének bizakodó elképzelései a társadalmi rendről') stb.

Ez a gazdag tartalom a 'megengedés' keretében keletkezik ugyan, de visszasugárzik a jelentésszerkezet explicit előtagjára. Az *Én nem ilyennek képzeltem a rendet*-előtag nemcsak azt jelenti, amit saját nyelvi eszközei tartalmaznak, hanem a 'megengedés' tartalmát is átveszi. Ez nemcsak azért történhet meg, mert lineárisan előtte áll a *pedig hát*-tal viszonyított implicit folytatásnak, hanem azért is, mert – miként a 'megengedő' folytatás – maga is 'konklúzió' szerepet tölt be. Az „*Én nem ilyennek képzeltem a rendet*” az előtte felsorolt okok következménye (*Számon tarthatják, mit telefonoztam ...*).



A József Attila-idézetben markánsan jelenik meg a *hát* szerepe a megengedő szerkezeten belül: létrehozhatja az olvasóval az implicit konklúziót (pontosabban: valamiféle implicit konklúziót létrehozhat). Ha ez a megállapításunk helyes, akkor a tagok fordított helyzetére is igaznak kell lennie. Vagyis egy olyan megnyilatkozásban, amelynek a szerkezete *pedig*-gel értelmezhető, az explicit 'megengedés' kizárja a *pedig* utáni *hát* explicitálását. Legalábbis Petőfi Sándor János vitézének indító versszakában ezt találjuk:

- (4) *Tüzesen süt le a nyári nap sugára
Az ég tetejéről a juhászbojtárra.
Fölösleges dolog sütnie oly nagyon,
A juhásznak úgyis nagy melege vagyon.*

A *pedig* kötőszót – ha ritmikai s egyéb verstani akadályoktól eltekintünk – megengedné a két mondatégesz:

- (4a) *Tüzesen süt le ... , pedig Fölösleges dolog sütnie oly nagyon. ...*

Ugyanide a *pedig hát* kötőszóegyüttest csak akkor illeszthetnénk be, ha a konklúzió szerepű explicit 'megengedés'-t elhagynánk:

- (4b) *Tüzesen süt le ... , pedig hát (...) A juhásznak úgyis nagy melege vagyon.*

A (3) és a (4) jelű példák tanulságaira építve kísérletet tehetünk a *pedig hát* kötőszóegyüttes definiálására. Eszerint a *pedig hát* olyan megengedő altípus, amelyben a *pedig*-gel jelölt ellentét az előtag explicit, valamint az utótag implicit konklúziója között keletkezik, a *hát* az implicit konklúziót képviseli.

6. A jelentésszerkezet érvényesülése a dialogikus szövegben: a *de hisz* kötőszóegyüttes.

Ha felidézzük az (1) és az (1g) példát, valamint keressük a velük egy jelentésszerkezetben elképzelt *de hisz* szerepét, akkor e harmadik mint dialogikus szövegszervező eszköz különül el az első kettőtől:

- (1) *Igen rosszkedvű vagyok, de hát csupa kesernyés témáról beszélünk.*
 (1g) *Igen rosszkedvű vagyok, pedig hát csupa vidám témáról beszélünk.*
 (1i) – *Igen rosszkedvű vagyok.*
 – *De hisz csupa vidám témáról beszélünk.*

Az (1i) jelű dialógusban a partner elsősorban nem azt vonja kétségbe, amit a beszélő mond (ti. hogy *igen rosszkedvű*), hanem a kijelentést helyteleníti: „Hogy mondhatsz ilyet?” Szerinte ugyanis ‘ha egy társaságban csupa vidám témáról beszélnek, akkor ott a résztvevők általában nem rosszkedvűek, vagy ha valamelyikük mégis, akkor ezt maga is furcsállja’. Monologikus szövegben ezt a furcsállást a *pedig hát* kötőszóegyüttes fejezi ki, a *de hisz* ugyanezt a szerepkört dialógusokban tölti be. Meggyőzően mutatja ezt az alábbi két Illyés-idézet (Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1977–1978*, Szépirodalmi Kiadó, Bp.), ahol a monologikus szövegek *de hisz*-ei az író – önmagával folytatott – dialógusait képviselik:

- (5) *Az interjúért letesznek az asztalra 50 dollárt. De hisz ez valutarendelet-ellenes véttség. i. m. 113.)*
- (5a) *Az interjúért letesznek az asztalra 50 dollárt, pedig hát ez valutarendelet-ellenes véttség.*
- (6) *Nemcsak tv lesz, hanem mozifilm is, széles vásznú, színes. De hisz még semmi igazi terv nincs rá.*
- (6a) *Nemcsak tv lesz, hanem mozifilm is, széles vásznú, színes, pedig hát még semmi igazi terv nincs rá.*

A monologikus, illetőleg a dialogikus szövegépítés különbségéről az alábbi, (7) jelű példa alapján még árnyaltabb képet nyerhetünk. A példa egy párbeszédredezlet Szilágyi Domokos „A tehén” című groteszk elbeszéléséből, amelyben Olga, Elemér felesége tehénre változott, de Elemér ezt érthető módon nem akarja elhinni:

- (7) *„Elemér eltűnődött:*
– No igen. Beszélni tudsz. Mondd csak, írni tudsz-e? Mivel fogod a ceruzát? Ha tudnál írni, egykettőre kiderülne minden. A feleségemet hat éven át nem tudtam rávenni, hogy ... de nem mondom meg előre. Idesüss, te tehén: milyen ő-vel írják azt a szót, hogy sőt?
– Röviddel.
– Bumm! Pont, mint Olga!
– De hiszen Olga vagyok... ”
(Szilágyi Domokos: Élnem adjatok. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1990. 270.)

Az *Olga vagyok* kijelentés „*De hiszen*” viszonyítása körülbelül az alábbi gondolatmenetet idézteti fel az olvasóval: ‘Ha valaki Olga, s téved, akkor Olgára jellemző módon téved. Én Olga vagyok, tehát magamra jellemző módon tévedek.’

7. Az ellentétes utótag, tényállásleíró illetőleg ‘performatív-modális’ szerepe

Újabb tapasztalathoz jutunk, ha felfigyelünk arra, hogy a *De hiszen* egy ‘tényállásleíró’ kijelentést (*Olga vagyok*) viszonyít a párbeszédben. Ha *De hát* állna helyette, akkor az inkább valamiféle ‘performatív-modális’ tartalmú kijelentést idézne fel, miként a (7)a jelű változatban látható (vö. PETŐFI S. JÁNOS: *Szemiotikai szövegtan* JGYF Kiadó, Szeged, 1991. 2: 33):

(7a) – *Bumm! Pont, mint Olga!*
– *De hát Olga vagyok!*

Ebben a változatban – hasonlóképpen, mint az (1d), (1e), (1f) változatokban – körülbelül az alábbi gondolatmenet rekonstruálható: 'Ha valaki Olga, s téved, akkor ne csodálkozz, ha ő önmagára jellemző módon téved. Én Olga vagyok, *hát ne csodálkozz*, hogy magamra jellemző módon tévedek.'

A (7) jelű példa egy további változatában a *pedig hát* is szerephez juthat, de csak monologikus szövegben, azaz Elemér gondolatmenetének megengedő lépéseként:

(7b) – *Bumm! Pont, mint Olga! Pedig hát ez egy tehén.*

Ebben a szerkezetben, miként a *de hisz* esetében is, a kijelentéseknek 'tényállásleíró' szerepük van: 'Ha valaki tehén, és téved, nem tévedhet ugyanúgy, mint egy ember. Ez a lény egy tehén, tehát *nem tévedhet pont úgy, mint Olga.*'

8. A kettős szillogizmus szerepei

A fentiekre építve nemcsak felvethetjük, hanem meg is válaszolhatjuk azt a kérdést, hogy ha van *pedig hát*, akkor miért nincs *pedig hisz*?

Ahogy az igei szóalak jelmorfémájának a helyén nem szerepelhet egyidejűleg módjel és időjel (pl. vagy *várt*, vagy *pedig várj*), a szillogisztikus következtetések 'kiís premisszáinak' a helyét is – mivel mindkettő megokol – vagy a *hisz*, vagy a *pedig* tölti ki. A *hát* a következtetés 'konklúzióját' képviseli, így a *pedig* után nem csupán alkalmi, hanem a deduktív következtetés szerkezetéből következő állandó helye van.

9. Összegzés. – A három gyakori kötőszóegyüttest a jelen tanulmány azonos jelentésszerkezet keretében, egymáshoz viszonyítva vizsgálja. A jelentésszerkezet alapja a kettős szillogizmus nevű kiindulás szerkezet; lényege az ellentétes fő viszonyinak, valamint kauzális természetű alviszonyainak együttes, szerkezetalkotó szerepe.

A kötőszóegyüttesek *hát* eleme az utótag implicit konklúzióját képviseli; az explicit előtagot a *de* elvárástörő, a *pedig* megengedő szerkezetbe helyezi. A *de hát* és a *pedig hát* a beszélő saját (monologikus) gondolatmenetében szerepel, a dialógust szervező *de hisz* a partner ellenvetését képviseli.

Az elemzés nem foglalkozik a kötőszóegyüttesek előtörténetével (az önálló kötőszók együttessé válásával), sem további szilárdulásukkal, vagyis a lexikalizálódott *dehát*, *dehiszen* (~ *dejszen*) kötőszókkal. Ezek vizsgálata további tanulságokkal szolgálhat.

3.2. A kizáró ellentét és a kifejtő magyarázat együttes szereplése

Az alábbi elemzés abból a módszertani vélekedésből indul ki, amely szerint a mellérendelő (szinttartó) kötőszókat nem egymástól elkülönítve, hanem együttes szerepléseikben érdemes vizsgálni. Eszerint például az elvárástörő *de* kötőszót sem önmagában, hanem egy feltételezett környezetstruktúra fő viszonyaként kezeljük, s így feltételezzük például, hogy nemcsak az oki-okozati *tehát*, *hiszen* vesz részt a *de* környezetstruktúrájában, hanem a *nem...*, *hanem is* kötőszóegyüttest alkot vele. A *nem...*, *hanem* pedig alkalmas keretet kínál a kifejtő magyarázó *vagyis/azaz* vizsgálatára, tudniillik érveket szolgáltat a *de*

kötőszó olyasféle értelmezéséhez, mint amilyen például Petőfi Sándor közismert versében is szerepel: „*Szekéren mentek, de ökörszekéren*”. Ha ugyanis feltételezzük, hogy a *de* kötőszó nem egyedül, hanem a – verssorban – implicit *nem...*, *hanem* szerkezettel együtt modellálja a jelentésszerkezetet, akkor annak a jól ismert kétféle sorrendjével kétféle értelmezést is fölvezethetünk.

Az egyik irány a kizáró ellentét egyenes sorrendjével alakítható, vagyis úgy, ha az ellenétes fő viszony utáni helyre a tagadó mondatot állítjuk („*Szekéren mentek, de [nem lovas szekéren, hanem] ökörszekéren*”). A másik változatban – fordított sorrenddel – az állító mondat kerül a *de* kötőszó után („*Szekéren mentek, de ökörszekéren*”, [vagyis] *nem lovas szekéren*). Ez az a hely, ahol – a *de* kötőszó környezetstruktúráján belül – szerepet adunk az implicit kifejtő magyarázatnak.

Az egyenes sorrenddel keletkező változat közelebbi vizsgálatát – „*Szekéren mentek, de [nem lovas szekéren, hanem] ökörszekéren*” – Herczeg Ferenc egyik elbeszélésének érvelő szegmentumával kezdjük. A próza ugyanis, természetéből következőleg, gond nélkül explicitálja a gondolatmenet azon szerkezeti elemeit is, amelyeket a vers – ritmikai, rímelési stb. kötelezettségei miatt – nem engedhet meg magának.

1. A kizáró ellentétes viszony egyenes sorrendje

1.1. Herczeg Ferenc alábbi gondolatmenetébe nem kell beillesztenünk a *nem...*, *hanem*-viszonyt, mert azt az író maga írta bele.

(1a) „Aki nem hiszi el, hogy az emberek átlag jók és kellemesek, annak ajánlhatom, hogy *tegyen hosszabb tengeri utat, de nem gőzhajón, hanem vitorlás*on.”

(Herczeg Ferenc: *Szelek szárnyán*. In: Magyar írók az Adrián. Antológia. Vál. Kiss Gy. Csaba. Palatinus, 2008. 108)

Az (1)-ben érvényesülő szerkezet – feltevésünk szerint – ugyanaz, mint ami az idézett Petőfi-sorban van, hiszen az explicit kizáró ellentétet a jelentésszerkezet elrontása nélkül kivehetjük a befogadó, magasabb szerkezetből:

(1b) „*tegyen hosszabb tengeri utat, de [nem gőzhajón, hanem] vitorlás*on”.

A Herczeg-mondat (1b) jelű változatán végrehajtott beavatkozás szerkezeti lehetőségét nemigen lehet vitatni; kérdéses lehet viszont az olvasó tájékozottságának a foka. Mennyire nyilvánvaló a tényállás-konfigurációnak – a *vitorlás*, a *gőzhajó*, a *hosszabb tengeri út* világának – általunk kivett *nem...*, *hanem*-komponense, amelyet a *de* kötőszó – a *nem...*, *hanem* nélkül is – a partnerben felidéz? Vajon kivehetnénk-e ugyanígy az alábbi SZERB ANTAL-idézetből a *nem...*, *hanem*-szerkezetet?

(2a) „Hajában pedig ott voltak a szalmaszálak, amiket Lear király példája óta minden jóra való angol örült hord. *Utána processzióban a falu gyermekei. De nem csúfolódva, hanem ijedten, minden pillanatban készen, hogy a próféta egy mozdulatára megforduljanak és elszaladjanak.*” (Szerb Antal: *A Pendragon-legetenda*, 1934. 234)

A (2b) alatti, kihagyásos szövegváltozat sem akadályozná meg az értelmezést, de az esemény mai koreográfiája – még ha ismétlődő elemei lennének is – semmiképpen sem követne olyasféle „kidolgozott mintát”, mint a Szerb Antal-idézetben.

(2b) *Utána processzióban a falu gyermekei. De [nem csúfolódva, hanem] ijedten, minden pillanatban készen,...*

1.2. A szemléltető szerepű prózarészlet után indokolt lesz áttérnünk a versmondatokra, hiszen elemzésünk indító példája is – „*Szekéren mentek, de ökörszekéren*” – versből származik. József Attila alábbi versrészletében a *pipázik* (‘dohányt szív’) kijelentés is versmondat.

(3) „Kis szobában kis parasztok.

Egy pipázik, de harasztot.” (József Attila: Holt vidék)

A *pipázik* szócikkben az ÉrtK. azt nem mondja meg ugyan, hogy mit szív az, aki ‘pipát szív’ – amiként a *cigarettazik* szócikk is csak annyit közöl, hogy ‘cigaretta szív’ – , a szócsaládban azonban ott van az – ebben a kultúrában szokásos – *dohány* (pl. *pipatórium*: ‘dohányzásra haszn. szoba’. Nem kell tehát különösebb műelemzői merészség annak a feltételezéséhez, hogy az „*egy pipázik, de harasztot*” szegmensumban a *de* kötőszó nem csupán két argumentum ellentétét képviseli, hanem egy közismertnek tekintett, ezért elhallgatható részletet is:

„*Egy pipázik, de [nem dohányt szív, hanem] harasztot.*”

1.3. Ezek után térjünk vissza az elsőként említett Petőfi-sorhoz. A kizáró ellentétes szegmens elhallgatása a Petőfi-idézetben nem annyira nyilvánvaló ugyan, mint az előző két példában, de a szerkezetek feltételezett párhuzama talán nem indokolatlan. A „szekeret húzó állat” (ÉrtK): *ló*, azaz a *szekér* az alábbi verssor vershelyzetében („a társaságnak úri tagjai”) ‘lovas szekér’; ezzel a tipikusan elvárható világdarabbal áll ellentétben a költői sor: „*Szekéren mentek, de ökörszekéren*”

(4) „A társaságnak úri tagjai

Szekérré ültek, s azon menének.

Szekéren mentek, de ökörszekéren.

Két pár ökör tevé a fogatot.” (Petőfi Sándor: A négyökrös szekér)

Az előző példák párhuzamával élve:

„*Szekéren mentek, de [nem lovas szekéren, hanem] ökörszekéren*”.

Pusztán szemantikai párhuzamként túlzás volna ugyan egy olyasféle értelmezés, amely szerint – miként a (2)-ben – ‘szekeret – ló helyett – ökörrel vontatni’ épp oly silány megoldás, mint ‘pipában – dohány helyett – harasztot szívni’, de ez a párhuzam nem pusztán szemantikai. A két idézetben feltárt párhuzam – miként az (1)-ben látható – mindenekelőtt szerkezeti: a *de* kötőszóval viszonyított tagok nem önálló kijelentések, hanem egy-egy szillogisztikus következtetés tagjai. Ha ezt így, azaz a szerkezet dominanciájával értelmezzük, akkor a kizáró ellentétes viszonyt a *de*-viszony utótagjának konklúzióján belül – annak kibővítéseként – találjuk.

1.4. Az eddigiek – és főleg a vers műfajára a fentiekben tett kijelentés – megerősítésül tekintsünk át még egy versrészletet.

- (5) „Ha szenvedély részvétre vált a
sok éven:
megérjük a magas öregkort,
– *de vénen*.” (Balla Zsófia: Az élet két fele)

Ha az elvi szerkezet megengedné is azt, amit a próza – miként az (1)-ben láttuk – elvisel, az *éven-vénen* rímpár (s benne a *-ven-vén* játéka) kapocsként őrzi a szótagszámot. De Balla Zsófia játékos-ironikus bölcsessége sem tűrte el ilyesféle kiegészítést: „*megérjük a magas öregkort, de [nem fiatalon, hanem] vénen*”. Az itt idézett négy sor egyébként is a költemény zárása, amely annál erősebb, minél szigorúbb.

1.5. A négy példa alábbi szerkezeti kivonata szemléltet néhány tanulságot. Vegyük ezeket előre.

A (3), a (4) és az (5) jelű példákban a *de* kötőszó valóban elvárástörlést képvisel, hiszen a szokásosan elvárható, állító minőségű konklúziók helyett az aktuálisan érvényesülő tagadó mondatokat vezeti be. Az is kitűnik a három költői példából, hogy a *nem...*, *hanem*-szerkezet elhagyásával kiemelő hangsúly kerül az utótag első szótagjára: *de harasztot, de ökörszekéren, de vénen*.

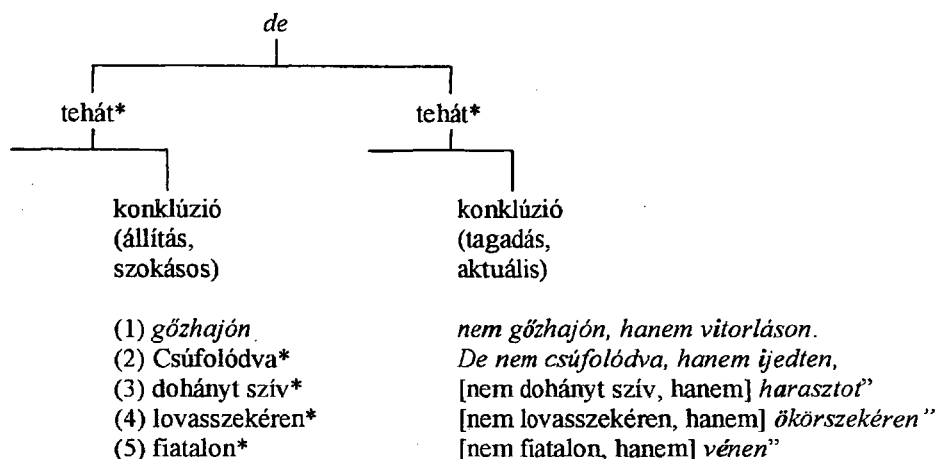
A *nem...*, *hanem*-szerkezet explikálásával az (1) példában lényegében egyforma hangsúly esik a tagadott előtagra és az utótagra: *nem gőzhajón, hanem vitorlásan*. (A *gőzhajón* hangsúlya természetesen elvehető a tagadószóval: *nem gőzhajón*.)

1.5.1. A fő hangsúly helye¹

- | | |
|---|--|
| (1) „ <i>tegyen hosszabb tengeri utat,</i>
Gőzhajón*, | <i>de nem gőzhajón, hanem vitorlásan.</i> ” |
| (2) „ <i>Utána processzióban a falu gyermekei.</i>
Csúfolódva* | <i>De nem csúfolódva, hanem ijedten,</i> |
| (3) „ <i>Egy pipázik,</i>
dohányt szív* | <i>de [nem dohányt szív, hanem] harasztot</i> ” |
| (4) „ <i>Szekéren mentek,</i>
Lovas szekéren* | <i>de [nem lovas szekéren, hanem] ökörszekéren</i> ” |
| (5) „ <i>Megérjük az öregkort,</i>
fiatalon* | <i>de [nem fiatalon, hanem] vénen</i> ” |

¹ Jelek értelmezése. A félkövérrel szedett betű a fő hangsúlyokat, a csillag (*) a jelentéselem implicit jelenlétét képviseli.

1.5.2. Az öt példamondat szerkezeti reprezentálása



1.6. Az itt közölt két táblázatból több tanulságot is le lehet vonni, egyet azonban mindenképpen. Látható, különösen az (1) és a (2) példán, hogy a *nem...*, *hanem* szerkezet mindkét (tagadó, valamint állító) tagja egymással azonos szinten áll. Ez a szintazonosság mindenekelőtt a *de*-viszony két oldalának szillogisztikus szerepazonosságából (konklúzió szerepükből) következik.

De a kizáró ellentétes szerkezet két tagjának szintje a 'koordináltságuk' szempontjából is azonos, amiként ezt a klasszikus grammatika is értelmezi. E szempont itteni hangsúlyozása két vonatkozásban is fontos. Egyrészt aláhúzza DEME LÁSZLÓ 'szinteződés-tömbösödés' elméletének korszerűségét (Deme 1971), másrészt alapjául szolgál egy későbbi elkülönítésnek.

2. A kizáró ellentétes viszony fordított sorrendje

Az 1.3. pont alatt vizsgált Petőfi-sor értelmezéséhez a *de*-kötőszó környezetstruktúrája egy másik lehetőséget is felkínál. Ebben a sorrendi változatban a kifejtő magyarázó kötőszó kissé részletesebben ezt modellálja: '*vagyis* – miként elvárható lenne – *nem lovasszekéren*'.²

- | | |
|--|---|
| (1) „ <i>tegyen hosszabb tengeri utat,</i>
(2) „ <i>Utána processzióban a falu gyermekei.</i>
(3) „ <i>Egy pipázik,</i>
(4) „ <i>Szekéren mentek,</i>
(5) „ <i>Megérjük az öregkort,</i> | <i>de vitorlásan, [vagyis] nem gőzhajón”,</i>
<i>De ijedten, [vagyis] nem csúfolódva”</i>
<i>de harasztot” [vagyis nem dohányt szív]</i>
<i>de ökörsekéren” [vagyis nem lovasszekéren]</i>
<i>de vénen” [vagyis nem fiatalon]</i> |
|--|---|

² A *vagyis*, azaz kötőszók helyén – esetleg ritmikai okból, de főként a szembeállítás szándékával – megjelenhetik a három szótagos *nem pedig* is.

3. A két sorrendi változat műfaji kötöttsége

Az öt példamondat a két sorrendi változat közül végül is a vers és a próza műfaji különbségét emeli ki. Az (1) és a (2) mint prózazészlét mindkét sorrendi változatban explikálhatja a kifejtő magyarázó tagot. A további három versrészlet viszont – jóllehet a kifejtő magyarázó tagokat implicit módon mindkét változatba beleérthetjük – egyik változatban sem tűrné el a kifejtő magyarázat explikálását

3.3. További vizsgálódások a kizáró ellentét körében

Egy jóval korábbi munkámban már foglalkoztam a kizáró ellentétes szerkezet kibővülésével és beépülésével (BÉKÉSI 1980–1981), de a beépülés tartalmi-logikai kötődéseit – mint „két viszony viszonyát”³ – akkor még nem vizsgáltam. Miután azonban a pusztá *de*-viszony helyett ma már ígéretesebb a *de* kötőszó ’környezetstruktúrájáról’ gondolkodni (BÉKÉSI 1993. 7–10, CSÜRY 2005. 35–39), ebben az összefüggésben is – a *tehát* és a *hiszen* mellett – felmerül a *nem...*, *hanem*, továbbá ennek fordított sorrendjeként a *vagyis/azaz* és a *nem pedig* is. Tanulságos lenne az itt említettek mindegyikének együtt szereplését – mint kohézióalkotó kapcsolatrendszert – feltárni, az alábbiakban azonban – DEME LÁSZLÓ ’tömbösödés’ elméletét alkalmazva – csupán a *de*-vel kifejezett fő viszony utótagi alviszonyaként szereplő *nem...*, *hanem*-et tesszük vizsgálat tárgyává (DEME 1971. 86). Itt ugyanis építhetünk a ’kettős szillogizmus’ elnevezésű elvi jelentésszerkezetre (BÉKÉSI 1991. 38–45, NAGY 2008. 327–332).

Első lépésüket célszerűnek látszik leírni módon – egy példa funkcionális-sorrendi változatain – fölvázolni a témát.⁴

1. A téma leíró bemutatása

- (1) „Az arca sápadt volt, *de* [*nem fehér, hanem*] egyenletesen sárga, mint a régi elefántcsont.” (Herczeg Ferenc: Pogányok, 1902. 63)

³ W. PORZIG 1950. 368–9, vö. BÉKÉSI 1990. 23

⁴ A kizárást mint az ellentétes viszony egyik altípusát a benne viszonyított tagok *nem...*, *hanem* alapsorrendjével szokás jellemezni (SIMONYI 1881. 157–73, FARKAS 1962. 423, RÁCS 1968. 436), s – ha egyáltalán, akkor – az alapsorrend következetes leírása után kap figyelmet a kizárás „fordított” sorrendje, vagyis az a konstrukció, amelyben – immár a *hanem* nélkül – az állító minőségű kijelentés szerepel a kéttagú viszony első helyén. Ez a tárgyalási rend nem magyar sajátosság, így találjuk például a németben is, ahol – a tagadószóval társulva – a ’hanem’-nek szintén van saját kötőszava, a *sondern* (LANG 1977. pp. 179); de azokban a nyelvekben is, amelyekben a kizárás szerepét is a megszorító/szembeállító kötőszó jelöli (pl. a *but*, fr. *mais*). A ’korrekció’ variánsainak rendszerezésében – a szavak adverzatív viszonyú kapcsolatain belül – LAUSBERG a klasszikus retorikai *nem*, *hanem* viszonyítású szókapcsolat mellett (»non x, sed y«) megjeleníti annak sorrendi változatát is: »y, non x«. Ehhez egyrészt hozzáfűzi, hogy ezt a változatot hagyományosan nem számítják a korrekcióhoz, másrészt feltünteteti kötőszós formáját is: »y, sed non x«. „Die (traditionell nicht der *correctio* zugezählte) epiphraistische adversative Formel »y, non x«, oder »y, sed non x«.” (LAUSBERG 1963. p.123) Francia kutatók építve vizsgálja a kizáró ellentét tagadó előtagjának állító előzményét BRATINKA JÓZSEF, s ezzel a téma magyar kutatásaiba beépítette a pragmatikai nézőpontot (BRATINKA 1987–1988.).

Az idézett mondat gondolatmenetből látható, hogy ha kihágnánk belőle a *nem...*, *hanem*-viszonyt, akkor azzal együtt kérdésessé válnék a *de* kötőszó jelenléte is. Egyik változatként a *nem...*, *hanem*-mel együtt a *de* is kimaradna a mondatból.

(1a) *Az arca sápadt volt, egyenletesen sárga, mint a régi elefántcsont.*

Természetesen benne is maradhatna a mondatban a *de* kötőszó, s e kötőszó készletére az olvasó kereshetné is az *arc*nak azt a színárnyalatát, amely – szerinte – aktuális ellentéte az *egyenletesen sárgának* (pl. *fehér*), s esetleg éppen a *nem fehér* árnyalatot találná megfelelőnek. Ebben az esetben a *nem fehér* kijelentés *vagyis/azaz* kötőszóval kifejtő magyarázatként kapcsolódna az ellentétes utótaghoz.

(1b) *Az arca sápadt volt, de egyenletesen sárga, mint a régi elefántcsont, [azaz / vagyis nem fehér].*

Az (1c) változatban megjelenő „fordított” sorrendű alakulat is – a mondatgrammatikában – alapforma, de a két tagja közti tartalmi-logikai viszony ekkor nem kizáró ellentét, hanem kifejtő magyarázat. Ugyanebben a sorrendben azonban nem csupán a *vagyis/azaz* kötőszó viszonyíthatja a tagokat egymáshoz, hanem a *szembeállító pedig* kötőszó is. Ennek a tagadó használata párbeszédes helyzetet föltételez: mintha a kijelentés előzményeiben az *arc sápadt* voltát valaki *fehérnek* nyilvánította volna.

(1c) *Az arca sápadt volt, de egyenletesen sárga, mint a régi elefántcsont, [nem pedig fehér].*

Az (1b) és az (1c) – mint fordított sorrendű alakulat – egyaránt szinttartó, azaz mellrendelő szerkezetként jelenik meg; akárcsak az egyenes sorrendű (1). Ebből a szerkezetileg azonosan kezelhető példasorból egyedül az (1d) válhat ki egy olyan értelmezés során, amely nem – azonos szintű – kifejtésnek, hanem oki-okozati következtetésnek fogja fel a két tag viszonyát.

(1d) *Az arca sápadt volt, de egyenletesen sárga, mint a régi elefántcsont, [tehát nem fehér].*

Az (1d)-féle értelmezésnek logikai-szintaktikai előfeltétele van. Az oki-okozati, azaz szillogisztikus összefüggések ítéletek közti (azaz mondatok, mondat értékű kifejezések közti) összefüggések. Az (1d)-ben a *[tehát nem fehér]* kifejezés – az elemző/olvasó fel fogása szerint – mondat értékben van jelen.

2. A vizsgálat főbb szempontjai

A vizsgált szerkezet annyira komplex alakulat, hogy domináns jegyeit egyidejűleg nem, csupán egymástól elkülönített szempontokként lehet tárgyalni. Ezek a következők: 2.1. a tagok sorrendje, 2.2. a tagadott – állító – előzmény, 2.3. a *nem...*, *hanem* mélyén rejlő egyéb viszonyok. E három szempontnak alesetei is vannak.

2.1. A szerkezet tagjainak sorrendje

2.1.1. A tagadó tag ismertsége, illetőleg újdonsága

A tagadó tag tipikusan akkor jön az első helyen, ha a tagadott vélekedés – az előzményből vagy a tárgyra vonatkozó kollektív tudásból – már ismert (és elfogadott). Az alakulat kéttagúsága tehát inkább kommunikációs (irodalmi szövegben: retorikai), mint információs feladatot szolgál.

- (1) „Isten zsenije **nem** akkor volt föltétlen, amikor megalkotta a világot, **hanem** amikor feltalálta a halált.” (Márai Sándor: Napló 1958–67. 267)

Természetesen jöhetne a megnyilatkozás kezdetén is Márai vélekedése, de akkor – az állító kijelentést követően – a tagadó mondatnak már nem jutna feladat:

- (2) a Isten zsenije akkor volt föltétlen, amikor feltalálta a halált.

Az alábbi, (3) jelű példában fokozati különbség van a két tag információs szerepe között, sorrendjük emiatt kötött.

- (3) „Ez a valószínűtlen életforma már **nem** is kacsalábon forog, **hanem** ég és föld között lóg.” (Márai Sándor: Napló, 1945–57. 172)

Itt a két tag már csak azért sem állhatna fordított sorrenddel, mert ezzel a képszerű frazémát (*kacsalábon forog*) a valóság konkrét elemévé tenné:

- (3a) „Ez a valószínűtlen életforma ég és föld között lóg”
[azaz / vagyis]
„már nem is [csak] kacsalábon forog”

2.1.2. Az állító kezdés nyelvi beágyazottsága, szituatív/kontextuális beszerkesztettség

- (4) „Temetni jöttem Caesart, nem dicsérni” (Vörösmarty)⁵

Magára az adott nyelvre is jellemző lehet a szerkezet tagjainak sorrendje. A németben van (*sondern*), az angolban nincs párhuzamos eszköze a *hanem*-nek; nem véletlen tehát *Antonius* kezdő mondatának tagmondati sorrendje.

Az idézett kezdő mondat a drámai szituációba szerkesztődik be; a magyarban mindkét változat alkalmas lenne erre.

- (4a) [Tudjátok, hogy Caesar barátja voltam, okkal feltételezitek hát, hogy dicsérni jöttem őt, de tévedtek. Ugyanis] 'nem dicsérni jöttem Caesart, hanem temetni'.

2.1.3. A beszerkesztés anaforikus-kataforikus iránya

A *nem...*, *hanem*-szerkezet egésze többnyire egy általános felfogással szemben fogalmazza meg egyéni véleményét. A szerkezet előtagja tagadja, kizárja – a nem ritkán

⁵ Antony: „Friends, Romans, countrymen, lend me your ears, / I come to bury Caesar, not to praise him.” (W. Shakespeare: Julius Caesar)

implicit – általános felfogást, utótagja pedig a tagadott, kizárt felfogás helyett közli saját, aktuális véleményét.

- (5) „Az ember **nem** akkor imádkozik, amikor az ima szavait mormolja, **hanem** amikor helytáll, erős, tevékeny.” (Márai Sándor: Napló, 1945–57. 325)

Márai Sándor idézett mondatát – hozzávetőleges pontossággal – valami efféle általános vélekedéssel állíthatjuk szembe:

- (5a) Ha az ember az ima szavait mormolja, akkor [e helyzetről többnyire azt szoktuk gondolni, hogy az ember] imádkozik.

Ha ez az általános vélekedés elhangoznék, akkor ahhoz Márai Sándor idézett mondata egy *de* / *csak* kötőszóval kapcsolódna:

- (5b) [Véleményem szerint azonban] „Az ember **nem** akkor imádkozik, amikor az ima szavait mormolja, **hanem** amikor helytáll, erős, tevékeny.”

2.1.4. A következtetés / kifejtő magyarázat tipikus sorrendje

Az egész szerkezet két tagjának sorrendje – azzal együtt, hogy az egész alakulat beszerezhettségének anaforikus–kataforikus irányát szolgálja – a következtetés / kifejtő magyarázat tipikus sorrendjét is követi. Ekkor előbb az elvont, általános kijelentés jelenik meg, s ezt folytatja tipikusan a konkretizálás.

A *nem*..., *hanem*-viszony első helyét az anaforikusan kapcsolódó tag foglalja el. Az alábbi szemelvény részletében az „*ilyenfajta* (tehát *nem* elfojtó, kikerülő, agresszív)” szintagmabokor első tagja akkor is az első helyen tölti be optimálisan a szerepét, ha elvileg a második helyen is állhatna.

- (6) [Nem veszi ki a gyerek kezéből a gondolkodás feladatát..., Nem szorítja a gyereket védekező állásba..., Nem tereli a gyerek érzéseit más célpontokra...] „...hosszabb távon megtanít a problémák *ilyenfajta* (tehát *nem* elfojtó, kikerülő, agresszív) megoldására...” (F. Várkonyi Zsuzsa 1986. 42)

- (6a) ... hosszabb távon megtanít a problémák **nem** elfojtó, kikerülő, agresszív, **hanem ilyenfajta** megoldására,...

Összefüggéseiből kiragadva az alábbi mondat is megállna önállóan, akár tagadó, akár állító kezdéssel.

- (7) „A legsúlyosabb esetnek tekintik, ha valaki a faluban egy házból (tehát **nem** a mezőről) lop gabonát.” (Braun Róbert: A falu lélektana, 23)

Kizáró ellentétes sorrendben:

- (7a) A legsúlyosabb esetnek tekintik, ha valaki a faluban **nem** a mezőről, **hanem** egy házból lop gabonát.

Az alábbi példa szerkezetét viszont egyik sorrend sem befolyásolja.

- (8) „... nincs a világon olyan kormány (...) hogy bármilyen tekintélyes társadalmi – irodalmi, művészeti, **tehát nem** politikai – testület előtt nyilvánosan fedéljón,

még ha a követeléseit teljesíthetőnek és teljesítendőnek tartja is.” (Veres Péter: Kortárs, 82)

(8a) ... *nincs a világon olyan kormány (...) hogy bármilyen tekintélyes **nem** politikai, **hanem** társadalmi, irodalmi, művészeti testület előtt nyilvánosan federáljon, ...*

2.1.5. Az állító taggal való kezdés jellemző lehet az értekezés műfajára, de lehet egy szerző jellegzetes szövegalkotási módja is. Néprajzi tárgyú leírásában Györffy István – szembeállító kötőszóval – a második helyre sorolja a tagadó mondatot.

(9) „... *a főtüzelő itt a kemence, **nem pedig** a tűzhely, mely sok, főleg szlovén helyen ma is csupán piciny tűzpadka, **azaz nem** igazi tűzhely, ...*” (Magyar falu, magyar ház, 139).

Tagadással kezdve:

(9a) ... *a főtüzelő itt **nem** a tűzhely, **hanem** a kemence, (...) **nem** igazi tűzhely, **hanem** csupán piciny tűzpadka*

2.1.6. Hogy a *nem...*, *hanem*-szerkezetet melyik tagjával kezdi (vagyis melyikkel kapcsolja előzményéhez) a szerkezetet a beszélő, annak ízlésbeli (észjárására jellemző) oka is lehet. Lehetséges, hogy az író általában nem kedveli a viszonyító eszközöket, így a tagadószóval való kezdést sem; az is lehet, hogy magától a *hanem* kötőszótól idegenkedik. (Adott műfajban, gondolatmenetben stb. nagyon direktnek, keménynek érezheti a tagadott kijelentés helyett ajánlott határozott állítást.) Az előre hozott állítással ugyanis törlődik a *hanem*, s ezzel az utána következő tagadás is szelídebbnek tűnik. Szép Ernő alábbi gondolatmenetében két helyen is lehetne *nem...*, *hanem* sorrend, helyette azonban mindkét esetben előre kerül a – *hanem* nélküli – állítás.

(10) „... *ezek a rémületek, azt hiszem, az egészségünk lázadása, a testünké, **nem** a lelkünké. Én azt hiszem, mindig a test fél, **nem** a lélek, **vagyis nem** az eszmélet.*” (Szép Ernő: Ádámcsutka, 196)

Tagadással kezdve:

(10a) ...*ezek a rémületek **nem** a lelkünk lázadása, **hanem** a testünké, **nem** a lélek, **vagyis** az eszmélet fél, **hanem** mindig a test.*

2.1.7. A *nem...*, *hanem* nyelvi megjelenési formái

2.1.7.1. *hanem* inkább = inkább, mint

Az ellentét kizáró élet tompítja a fordított sorrend. Ennek egyik változata a „*hanem inkább*” helyett alkalmazott „*inkább, mint*”.

(11) „S aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a túlnyomórészt a kisparasztság kezén lévő állatállomány minősége egészében **nem** javult, **hanem inkább** romlott.” (Losonczy Géza: Csillag, 1947. 42)

(11a) S aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a túlnyomórészt a kisparasztság kezén lévő állatállomány minősége is egészében **inkább romlott, mint** javult.

(12) „[Hauptmann] első három drámája (...) még **nem** is igazi naturalista dráma, **hanem** inkább Ibsen iskolája.” (Szerb Antal: A világirodalom története, 3. 1941. 224)

(12a) [Hauptmann] első három drámája (...) **inkább** Ibsen iskolája, **mint** igazi naturalista dráma.

(13) „A D. H. Lawrence-k és André Gide-k (...) vitalitása egy ál-vitalitás: **nem** az egészséges ösztönök egészséges virágzása, **hanem inkább** csak hisztéria, ...” (Szentkuthy Miklós: Válasz, 1947. 99)

(13a) A D. H. Lawrence-k és André Gide-k (...) vitalitása egy ál-vitalitás: **inkább** csak hisztéria, **mint** az egészséges ösztönök egészséges virágzása.

2.1.7.2. *de nem...*, *hanem* = *de inkább csak*

Az *inkább* és a *csak* – akár együtt, akár külön-külön – kiváltják a „nagyon sarkosan” viszonyító *nem...*, *hanem*-et, s ezzel csökkentik az ellentét súlyát.

(14) „Gál János alelnök lett, **de** [nem ténylegesen, hanem] **inkább** formálisan, mert a párt már október elsejétől behívta öthónapos vezetőképző iskolára.” (Sarkadi Imre: Tanyasi dúvad, 1953. 33)

(15) „– Velem már senki sem beszél ebben a házban. (...) Legalább te állj velem szóba...
István visszanéz rá, **de** [nem azért, hogy szóba álljon vele, hanem] **inkább csak** azért, hogy végignézze.” (Zilahy Lajos: A szűz és a gödölye, 1937. 76)

A kiváltott [*nem...*, *hanem*] visszajöhet kifejtő magyarázat szerepében. Például az alábbi Illyés-idézet második szövegmondata explicitté teszi azt, ami az első szövegmondatban nyelvi eszközökkel nem fejeződött ki..

(16) „Hallgattam a vitát, **de** [nem a tartalmát, hanem] **inkább csak** az ütemét, a csapongását. [Vagyis] *Nem arra figyeltem, hogy a szavakat milyen gondolatok lökik ki, hanem milyen érzések.*” (Illyés Gyula: Ebéd a kastélyban, 1962. 162)

2.2. A tagadott előzmény helye

Ha vizsgálatunkban a tagadó mondat a *nem...*, *hanem*-szerkezet második helyén áll, akkor mindenekelőtt különbséget kell tenni a tagadott előzmény kétféle szerkezeti helye között.⁶

2.2.1. Az egyik hely a *nem...*, *hanem*-szerkezeten belül i hely. RÁCZ ENDRE alábbi értelmezésében például a „történetíró”, illetőleg „a vidám elbeszélő” azonos szerkezeten belül cserélhet helyet egymással, így elvileg mindkét kifejezés lehet állítás is, tagadás is. „A kapcsolatos és, s kötőszó is szerepelhet a kizáró ellentétes mellérendelésben – írja RÁCZ –, főleg akkor, ha a tagadás a második tagmondatban van: „A történetíró foglalkozzék azokkal, s **ne** a vidám elbeszélő.” (Eötvös K.: Házassági v. 41)” (RÁCZ 1968. 436)

⁶ A téma egy önálló részletét ld. BÉKESI 2008. 79–84.

RÁCZ ENDRE szempontját alkalmazza BALOGH JUDIT, sőt a második helyen álló tagadó mondat lehetséges kötőszavai vonatkozásában újabb kötőszót is fölvesz (ne/nem pedig): „A tagmondatokat – írja BALOGH – kapcsolhatja az és, s kapcsolatos kötőszó is, különösen akkor, ha a tagadás a második tagmondatban van: *Te magad készítsd el a feladatodat, és ne (szabatosabban: ne pedig) a testvéred!*” (Balogh 2000. 538)

2.2.2. A másik esetben – erről részletes elemzést publikált BRATINKA JÓZSEF – a tagadott előzmény olyan állítás, amely *k í v ü l* van a *nem...*, *hanem*-szerkezeten, mégpedig megelőzi azt (Bratinka 1987–1988.). Így például az alábbi kétmondatos újsághír második mondatának „*A valóságban [azonban]*” szegmentuma akkor is az előtte álló mondat vélekedésével áll ellentétben („*Sokan azt tartják*”), ha a saját szerkezetén belüli sorrendje „egyeses”, és akkor is, ha „fordított”.

Egyenes sorrend (ahol a tagadó mondat kezd):

- (17) „*Sokan azt tartják: az őszi virágzás a hosszan tartó, meleg őszt jelzi. A valóságban [azonban] a másodvirágzás nem prognózist ad, hanem a már lezajlott időjárási folyamatok következménye.*” (Délmagyarország 1979. 09. 28)

Fordított sorrend (ahol a tagadó mondat zár):

- (17a) *Sokan azt tartják: az őszi virágzás a hosszan tartó, meleg őszt jelzi. A valóságban [azonban] a másodvirágzás a már lezajlott időjárási folyamatok következménye, tehát nem prognózist ad.*

A (17a) változat *tehát*-féle viszonyjelölése helyett ugyanolyan joggal szerepeltethetnénk a [vagyis, azaz stb.] kötőszókat is. Ebben az esetben a záró helyzetű tagadó mondat kettős viszonytal kapcsolódik előzményeihez. Egyrészt a [tehát/vagyis] kötőszók révén következtető/kifejtő magyarázó viszonytal követi saját közvetlen előzményét:

Sokan azt tartják: az őszi virágzás a hosszan tartó, meleg őszt jelzi. A valóságban [azonban] a másodvirágzás a már lezajlott időjárási folyamatok következménye, tehát/vagyis nem prognózist ad.

Ugyanakkor záró helyéről is tagadja az első mondategész állító vélekedését:

Sokan azt tartják: az őszi virágzás a hosszan tartó, meleg őszt jelzi. A valóságban [azonban] a másodvirágzás a már lezajlott időjárási folyamatok következménye, tehát/vagyis nem prognózist ad.

2.3. A *nem...*, *hanem*-szerkezet mélyén rejlő viszonyok

2.3.1. A választás lehetősége, illetőleg lehetetlensége

A választás lehetősége

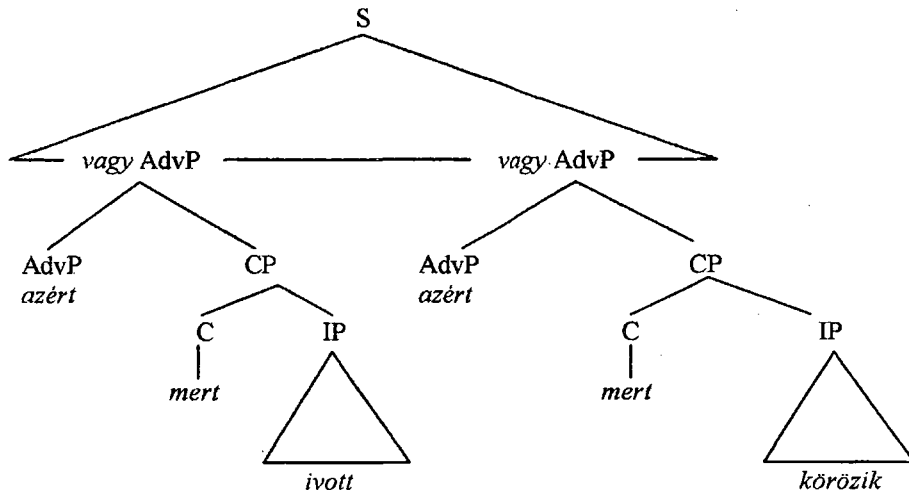
Vizsgálatunkban számolni kell azzal, hogy a *nem...*, *hanem*-szerkezetben benne rejlik egy olyan – típust alkotó – különbség is, amely tagjainak sorrendjénél általánosabb. A fenti példasorral szemléltetett típusban – miként az idézett Shakespeare-mondatban – a két tag viszonya mélyén a ’választás’ lehetősége húzódik meg: (4) *temetni vagy dicsérni* – ’*nem temetni, hanem dicsérni*’, (17) *prognózis vagy következmény* – ’*nem prognózis, hanem következmény*’.

A 'választás', illetőleg a 'kizárás' összefüggésének reprezentálása előtérbe helyezi a koordinált kijelentések értelmezésének szempontját. Elvileg ugyanis nem csupán a két kijelentés 'feje' (főmondati utalószava) lehet koordinált, hanem a két CP (a két mellékmondat) is.

Az 1. ábra szerint a választó viszony közvetlenül a fejek között van; a tagmondatok között csupán közvetve.

(18) „A helyszínelő rendőrök feltételezése szerint a gázoló férfi *vagy azért futott el, mert ivott, vagy azért, mert körözik.*” (Délmagyarország, 2006. XII. 29.)

1. ábra



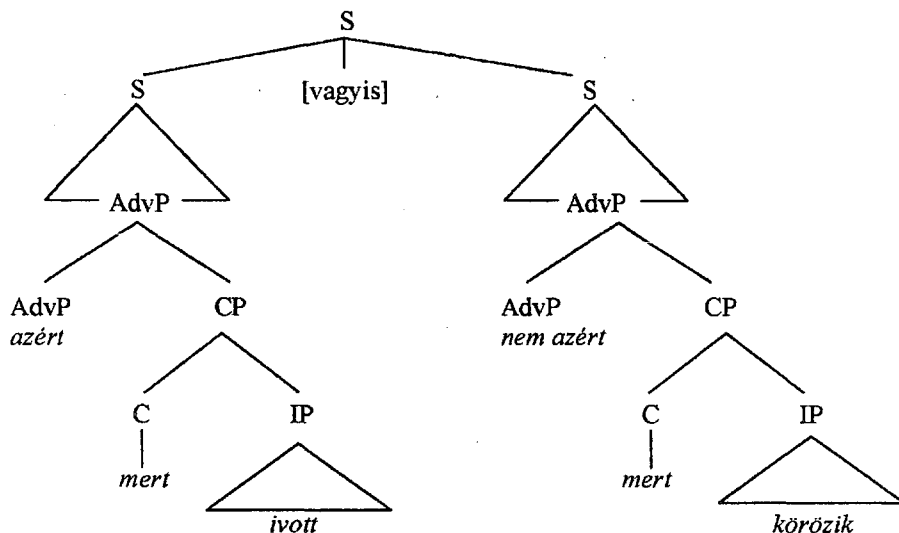
Az (18) példával szemléltetett választó viszony szerkezete a *nem...*, *hanem*-viszonyban is érvényes, akár tagadó, akár állító sorrenddel jelenik meg. Ebben a viszonyban a *rendőrök* már nem feltételeznek, hanem megállapítanak.

(18a) *A helyszínelő rendőrök megállapítása szerint a gázoló férfi nem azért futott el, mert ivott, hanem azért, mert körözik.*

(18b) *A helyszínelő rendőrök megállapítása szerint a gázoló férfi azért futott el, mert körözik, [vagyis] nem azért, mert ivott.*

A (18) jelű példát is lehet reprezentálni az 1. ábra ágrajzával, de alkalmazható a 2. ábra ágrajza is, vagyis a két CP közti közvetlen viszonyal. Vegyük a (18b)-t!

2. ábra



A választás nem lehetséges

A másik szerkezet típus két tagja között a szillogisztikus következtetés kis premissza-konklúzió-viszonya húzódik meg. Az alábbi, (19) számú példa tagjai (elő- és utótagja) között nem lehet választani a *tapadás* **vagy** *elpattanás* között; ugyanis a *t* hang attól az, ami, hogy mindig *tapad*.

(19) „Hogy a hangnak határozott alakja legyen, a végét is lezárjuk egy *t* hanggal, amelyik a szájpaddásunkhoz *tapadt*, **tehát nem pattan el**.” (Rajeczky Benjamin: Furulyaiskola, 1952. 6)

Az idézetben rejlő feltételes szillogizmus lépéseit kb. az alábbi módon lehet rekonstruálni: Ha (b), akkor nem (c); az (a) ebben az esetben (b), tehát az (a) ebben az esetben nem (c).

Ha egy hang a szájpaddásunkhoz *tapad* (b), akkor **nem** pattan el (c).

A *t* hang (a) a szájpaddásunkhoz *tapad* (b).

A *t* hang (a) **tehát nem** pattan el (c).

A tagok sorrendi cseréjével a következtető viszony (**tehát**) okadó magyarázóvá (**ugyanis, tudniillik, hiszen**) alakul át:

(19a) Hogy a hangnak határozott alakja legyen, a végét is lezárjuk egy *t* hanggal, amelyik **nem** pattan el, **ugyanis** a szájpaddásunkhoz *tapad*.

3. A téma interpretációs megközelítése

A kizáró ellentét interpretációs megközelítése⁷ a *de*-viszony feltételezett környezet-strukturájára épül, arra a feltevésre tehát, hogy a *de* kötőszó – meghatározható esetekben – nem csupán két tag (két mondatrész, két tagmondat, két mondat) ellentétét, hanem két szillogisztikus következtetés elvárástörő viszonyát modellálja. A feltételezett környezet-struktúra egy elvi jelentésszerkezet, amelynek egyes alkotó elemei nyelvi kifejeződés nélkül, azaz implicit módon is szerepelhetnek, továbbá – a magasabb jelentésszféra való beépülés érdekében – sorrendi helyüket is változtathatják.⁸

3.1. A kizáró ellentét mint az elvárástörő ellentét alviszonya

Az alábbi példában fordított sorrendjével vesz részt a kizáró ellentét, de ezzel ugyanúgy megokolást teljesít, mint az egyenes sorrendjével:

..., [ugyanis] *nem a felvilágosodás vonzott, hanem a világosság.*

- (20) „[Voltaire nevéhez fűzzem ezt a szenvedélyt, amely annyi ismerős arc között oszlott meg? Bizonyára ő az összefoglaló, bár egy percre sem éreztem magam voltérianusnak.]

Szerettem, de nem hittem neki. A világosság vonzott, nem a felvilágosodás.”
(Halász Gábort idézi Vajda Gábor: Új Symposion, 1980. 447)

A (20)-ból csupán azt a jelentésrészt – a harmadik-negyedik mondat tömbjét – vesszük igénybe, amely a vizsgált szerkezet több elemét is magában foglalja:

(20a) *Szerettem, de nem hittem neki. [Engem ugyanis] A világosság vonzott, [vagyis] nem a felvilágosodás.*

⁷ Vö. PETŐFI S. JÁNOS 2004. 93–96.

⁸ Az interpretáló megközelítésmód nem nélkülözheti a leíró vizsgálódást sem. Így felfoghatjuk sorrendi kérdésként is a *nemcsak* kötőszós – funkciójában ’kapcsolatos’ – viszonyítást is, például az alábbi Radnóti-idézetben:

„Oly korban éltem én e földön, / mikor az ember úgy elaljasult, / hogy önként, kéjjel ölt, *nemcsak parancsra, ...*” (Töredék. 1944. május 19)

Természetesen senki, még formális leírásban sem hagyná el a költemény *nemcsak* szóalakjából a *csak* utótagot, hiszen ezzel meredeken megváltoznék a mondatjelentés referenciája: „a *nem parancsra*”-féle átirás eltüntetné a valóságból a parancsadókat.

Az interpretáló elemzés azonban – a leírt szerkezet ismeretében – a sorrendi cserével érvényesített hangsúlyviszonyok szerepét sem mellőzheti. Ebben, vagyis a hangsúly vonatkozásában nem teljesen úgy szolgál a *nemcsak*, mint a *nem*. Pontosabban szólva: utótagi szerepében egyikük sincs befolyással az előtag (*önként, kéjjel*) fő hangsúlyára:

„...*hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra, ...*”,

hogy önként, kéjjel ölt, nem parancsra;

az általuk kapcsolt *parancsra* határozó hangsúlyára viszont már nem egyformán hatnak. A tagadószó ugyanis – nem mindig ugyan, de itt egyértelműen – igényli a hangsúlyt:

hogy önként, kéjjel ölt, nem parancsra.

A részlegesen tagadó *nemcsak* – nem tiltja le ugyan önmagáról a hangsúlyt, de – kötőszó-szerűen inkább átengedi azt az általa kapcsolt határozóra:

„...*hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra, ...*”.

3.1.1. A *de*-viszony előtagjának jelentésviszonyai

Az implicit konklúzió: 'hittem neki'

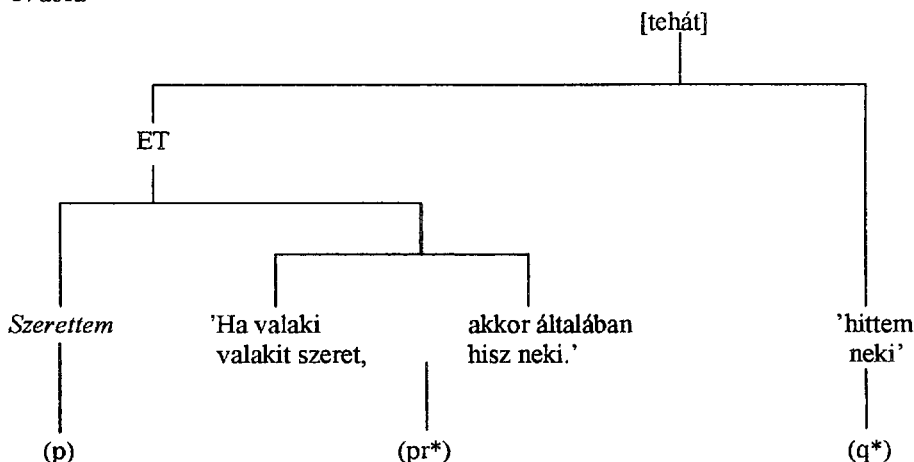
A (20) szöveg (20a) jelű szegmentumának jelentésviszonyai közül fő-, azaz meghatározó viszony a *de* kötőszó által képviselt elvárástörlesztés. Minden elmélet nélkül is egyértelmű, hogy a *de* után közvetlenül következő tagadó mondat (*nem hittem neki*) nem a *de* előtti explicit kijelentés, azaz a (*Szerettem*) érvényességét tagadja, hanem azt a kijelentést, amelynek az előtagban implicit módon jelen kell lennie: 'hittem neki'.

A 'hittem neki' kijelentésnek mint a jelentésszerkezet – itt – implicit konstituensének két okból is jelen kell lennie. Egyrészt azért, mert az explicit tagadó mondat léte feltételezi a tagadó viszony állító előtagját. Ezzel együtt a 'hittem neki' egy szillogisztikus következtetés konklúziójaként következik egy olyan következtetési alaphoz, amelynek implicit nagy premisszája kb. így rekonstruálható:

'Ha valaki valakit szeret, akkor – adott kultúrában – általában hisz neki.'

Az itt rekonstruált nagy premissza mint – az itt vizsgált tényállásleíráshoz rendelhető – általános tudás/kollektív tapasztalat stb. a kis premissza szerepét betöltő explicit egyedi kijelentéssel együtt – [Voltaire-t] *Szerettem* – közreműködik az olvasó értelmező tevékenységben. Ebben a tagadó utótag (*nem hittem neki*) létrehozhatja állító előtagját ('hittem neki'). Mindez – mint a *de*-viszony előtagjának szillogisztikus összefüggése – ágrajzzal az alábbi módon reprezentálható. (Az ET szimbólum az egyedi tényállásleíráshoz rendelhető általános tudás „mély szerkezeti” kapcsolatát képviseli. (p) = kis premissza, (q) = konklúzió, (pr) = nagy premissza, * = a tétel implicit jelenléte.)

3. ábra



3.1.2. A *de*-viszony utótagjának jelentésviszonyai

Az implicit [ugyanis] kötőszó

A *de*-viszony utótagjának jelentésviszonyai hasonlóképpen tárhatók fel, miként az előtag esetében történt.

(20a) Szerettem, *de nem hittem neki*. [Ugyanis] *A világosság vonzott, nem a felvilágosodás*.

A kizáró ellentétet követő két kijelentés okozati-okai összefüggése eléggé nyilvánvaló. Az első tag (*nem hittem neki*) – miként a 3. ábrán látjuk – egy állító minőségű implicit konklúzió tagadásaként ('hittem neki' – *nem hittem neki*) szintén konklúzió; így az őt követő kételemű szerkezet (*A világosság vonzott, nem a felvilágosodás*) – kis premisszaként – a következtetési alap egyik tagja lesz.

Az itteni esetben legfeljebb az a kérdés merülhet fel, hogy a – saját szerkezetükön belüli kifejtő magyarázó viszonyú, illetőleg (sorrendi cseréjükkel) kizáró ellentétes – tagok betölthetnék-e külön-külön is a konklúziót megokoló szerepet.

Okadó magyarázatként – vagyis hogy 'miért' „*nem hittem neki*” – két külön nagy premisszát még részlegesen sem könnyű létrehozni.

Szerettem, de nem hittem neki. [Ugyanis] *a világosság vonzott*. ET⁹ 'Ha valakit a világosság vonz, és ha Voltaire **nem** a világossággal volt egylényegű, akkor **nem** hisz Voltaire-nek.

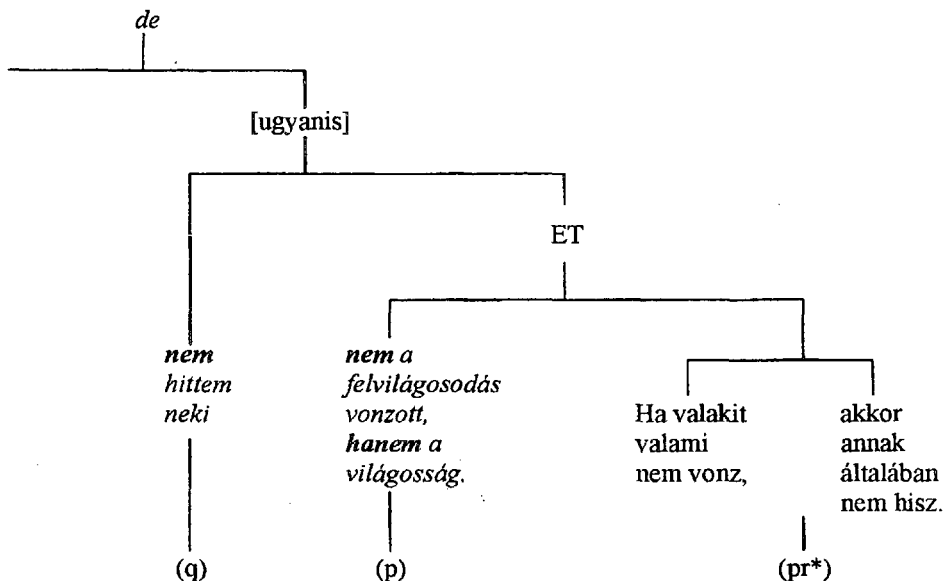
Szerettem, de nem hittem neki. [Ugyanis] ***nem a felvilágosodás vonzott***. ET 'Ha valakit **nem a felvilágosodás vonz**, és ha Voltaire maga volt a *felvilágosodás*, akkor **nem** hisz Voltaire-nek.

Láthatjuk tehát, hogy a 'miért' „*nem hittem neki*” kérdésre legtermészetesebben az író összetett mondatának kizáró ellentétes sorrendjével lehet válaszolni:

Szerettem, de nem hittem neki. [Ugyanis] ***nem a felvilágosodás vonzott***, amit Voltaire képviselt, ***hanem a világosság***. ET 'Ha valakit valami **nem vonz**, akkor annak általában **nem hisz**.'

⁹ Az ET szimbólumot PETŐFI S. JÁNOS hozta létre annak a „mély szerkezeti” konjunkciónak a reprezentálására, amely az értelmezésben az egyedi tényállásleíráshoz (p) általános/kollektív tudást (pr*)rendel.

4. ábra



A 4. ábráról két tanulság is leolvasható. Egyik az, hogy a megokoló (kis premissza) szerepet a fordított sorrendű változata épp úgy betölti, mint az egyenes sorrend.

(20a) [Ugyanis] *a világosság vonzott*, [vagyis] *nem az*, amit Voltaire képviselt: *a felvilágosodás*. ET 'Ha valakit más vonz (*a világosság*), mint az, amit Voltaire képvisel (*a felvilágosodás*), akkor annak általában nem hisz.

A másik tanulság egy kérdés. Indokolt-e az elemzett példánk fordított sorrendű, (20a) változatát kizáró ellentétnek nevezni? Szerepazonosságukból úgy tűnik, hogy igen. A jelen esetben transzformációs pár mindkét változata ugyanazt, ti. az okadó magyarázat szerepét tölti be.

Ehhez képest saját viszonyfajtájuk, vagyis hogy egymás közti viszonyuk egyik esetben kizáró, a másikban kifejtő magyarázó, másodlagos kérdés. Mindenesetre nem tűnik fölöslegesnek e két tag viszonyát közelebbről is megvizsgálni.

3.2. A kizáró ellentét tagjainak belső viszonyai

A vizsgálat legegyszerűbb módjaként környezetéből kiemeljük a *nem...*, *hanem*-szerkezetet. Ez a beavatkozás a szerkezet tagjainak grammatikai felépítésére hívja fel a figyelmet. Ha ezek – mondatrészi szerepükből következően – azonosak, akkor viszonyuk kifejtő magyarázó (azaz, *vagyis*), illetőleg szembeállító (*nem pedig*); ha eltérő, akkor feltelezhető következtető (*tehát*) szerepük is.

3.2.1. A tagok kifejtő magyarázó, illetőleg szembeállító viszonya

Ha a kizáró ellentét mondatrészek közötti összefüggést reprezentál, akkor a viszony nem ok-okozati (vagyis nincs köztük egész-rész viszony), hanem koordinatív.

Az alábbi esetekben is végre lehet hajtani a tagok sorrendi fölcserélését, de a viszonyított tagok mondatrészi státusa folytán a viszony nem következtető, hanem kifejtő magyarázatra (*vagyis*, *azaz*), illetőleg egyszerű szembeállításra (*nem pedig*) változik.

A kizáró ellentét egyenes (és fordított) sorrendje

(21) „– Maguk mikor költöztek ide Diósvisznýóról?

– 1953 nyarán, író úr. *De [nem Diósvisznýóról, hanem] a hortobágyi ohat-pusztakócsi internáló táborból.*” (Déry Tibor: Ítélet nincs, 1971. 454)

A (21) utótagjából zárójellel kivett tagadott mondatrészt vissza is adhatjuk, ezt azonban ekkor – a tagok állítás–tagadás sorrendjében – a kifejtő magyarázó *vagyis* (és a szembeállító *pedig*) kapcsolja az utótaghoz.

(21a) – Maguk mikor költöztek ide Diósvisznýóról?

– 1953 nyarán, író úr. *De a hortobágyi ohat-pusztakócsi internáló táborból, vagyis nem / nem pedig Diósvisznýóról.*

(22) „Lizi belátta apjának helyes gondolkozását, és így történt, hogy midőn Kavaczký de Nizsder délután megszólaltatta a kapucsengettyűt, az utálatos kutya társaságában, Lizi *nem* utasította őt el, *hanem* alkuba bocsátkozott vele a lakás irányában, mint jóra való, rendes lányhoz illik.” (Krúdy Gyula: A podolini kísértet. Ötödik fejezet, 4. oldal)

(22a) ... Lizi alkuba bocsátkozott vele a lakás irányában, mint jóra való, rendes lányhoz illik, *vagyis* – mint általában várható lett volna – *nem* utasította őt el.

(23) [Illyés] „Ugyanazt a béres hadat képviseli, mint Erdélyi, *de nem* népdallal jön, *hanem* Párizssal, a nyugati hagyománnyal.” (Juhász Géza: Népi írók, 50)

(23a) [Illyés] Ugyanazt a béres hadat képviseli, mint Erdélyi, *de a nyugati hagyománnyal, Párizssal jön, vagyis nem/nem pedig* népdallal.

A (21)–(23) példákban a kizáró ellentét mondatrészeket viszonyít egymáshoz. Közismert azonban, hogy az, aki az élő mondatot értelmezi, mondatokként (s így kijelentésekként) foghatja fel a mondatrészeket is. Például a (24)-ben az író feltételezi, hogy az első népmozgás germán módjával az olvasó tisztában van. A (24)a-ban az olvasó a második tagmondat végére is odaértheti az első tagmondat állítmányát, *vagyis* megteheti, hogy konklúzióként értelmezza a gondolatmenet lezárását: *tehát nem* germán módra [indult meg].

(24) „A második népmozgás 451-ben indult meg a birodalom ellen, *de nem* germán módra, *hanem* a hun népnek alávetve.” (Németh László: A minőség forradalma I. k., 1940.

(24a) A második népmozgás 451-ben indult meg a birodalom ellen, *de a hun népnek alávetve, tehát nem* germán módra [indult meg].

3.2.2. A tagok ok-okozati, azaz következtető viszonya

Ennek az összefüggésnek mindenekelőtt az a feltétele, hogy a *nem...*, *hanem*-mel, illetőleg a *tehát/azaz/vagyis*-sal viszonyított két kifejezés egyaránt mondat értékű, azaz szerepük ítélet-szerep legyen. A mondatok (tagmondatok) nyelvi megformáltsága általában különbözik egymástól. Az alábbi, (25) jelű példában a szerző *nem tehát*-tal modelálja a következtetést, *hanem azaz*-zal; a második helyre rakott tagadó mondat nyelvi megformáltsága azonban függetleníti önmagát az egyenes sorrend sémájától.

- (25) „... *kihagyásosan ábrázolja Janisch Attila azt a teret és környezetet, amelyben nyomon követi hőstét. A helyszínek és tárgyak mindig azok, amik, de csak azok, amik, azaz nem hordoznak semmiféle többletjelentést, sem szociológiát vagy pszichológiát, sem metaforikusát vagy transzcendenst.*” (Gyórfy Miklós. Film-kultúra, 19)

Kizáró ellentétes sorrenddel:

- (25a) *A helyszínek és tárgyak nem hordoznak semmiféle többletjelentést, sem szociológiát vagy pszichológiát, sem metaforikusát vagy transzcendenst, hanem mindig azok, amik, de csak azok, amik.*

A következő példa kizáró ellentétes sorrendjének megváltoztatásával hozhatunk létre következtető utótagú viszonyítást.

- (26) „[Nustkorb] „...megfordult, visszatért, s ahogy elmenne a holt bíró előtt, megállt egy pillanatra, és szépen, lassan letette a rózsát a mellére. Majd az asztalhoz járult, *de* [nem ült le, hanem] csak megállt Mostel előtt, lehajtott fejjel, mint egy vádlott.” (Mikszáth Kálmán: Összes Művei 22. 99)

- (26a) [Nustkorb] *az asztalhoz járult; [várható volt, hogy leül], de csak megállt Mostel előtt, lehajtott fejjel, mint egy vádlott, tehát nem ült le.*

A tagok sorrendi cseréjével létrehozott következtetés a (26a) esetében akkor indokolt, ha az explicit kis premissához (Nustkorb (...) *az asztalhoz járult*) elfogadható implicit nagy premissát rendelünk: 'Ha valaki az *asztalhoz járul*, akkor elvárható, hogy le is ül oda'.

A kis és a nagy premissza kapcsolatából mint következtetési alaphoz aztán elvárható, hogy az utótagnak a konklúzióként szerepeltetett tagadó mondata egy állító minőségű konklúziót implikáljon az előtagban: [várható volt, hogy leül], *de* (...) *nem ült le.*

Mindehhez hozzá kell fűznünk, hogy a Mikszáth-szövegből kiemelt tényállásleírás az eseményeknek csak a felszíne. A következtetés valódi értelme – a jelenlévők helyzetismeretére épülő – mögöttes szillogizmusban rejlik:

'Ha valaki nem ül le az asztalhoz, akkor nem adja meg a teljes tiszteletet.' [Nustkorb] *nem ült le, tehát...*

3.3. A sorrend további összefüggései

3.3.1. Az előtag implicit konklúziója

Gyakorisági vizsgálatban¹⁰ úgy találtuk, hogy a *de*-viszony utótagjaként gyakoribb a *nem...*, *hanem*-szerkezet egyenes sorrendje. Hogy ez miért lehet így, arra a fenti átalakításokból kaphatunk tájékoztató választ. Ha ugyanis – miként igen gyakran – az előtag konklúziója úgy implicit, hogy még lehetőségére sincs utalás a szövegelőzményben: (pl. (26) Miért volt elvárható, hogy Nustkorb leül?), akkor e konklúziót előbb a *de nem* sorrendű tagadással explicitté kell tenni, hogy legyen valami tagadható, ami helyett érvnyeset lehet állítani. A (26)-ban is ok-okozati összefüggést állapíthatunk meg, bár ezt inkább a (26)a – vagyis a fordított sorrend – igazolja, valamint a tagok szintaktikai státusa. Ha ugyanis mondatot (állítmányt) tagad a tagadó mondat, akkor ennek elemei kijelentés értékűek.

3.3.2. A 'hanem' értékű ugyanis

A kötőszóegyüttesnek tekintett *de nem...*, *hanem*-nek számottevő módszertani előnyei vannak. A *de nem* szegmentumnak az, hogy az értelmezésben felidézi az elvárás-törő szerkezetet; az egész alakulatnak pedig az, hogy a *hanem*-hez is magyarázó szerepet (*ugyanis*) rendel.

(27) „Puska dörren, s utána újra és újra hangzik a dörrenés – *de nem* a visszhang ismétli: az osztrákok várták a hátulról jövő támadást, és máris észrevették őket.”
(Sárközi György: Mint oldott kéve, 1931. 240)

Az idézett összetett mondat tagadó tagmondatához (*de nem* a visszhang ismétli:) a *hanem*, valamint az *ugyanis* egyaránt kapcsolhatná a folytatást (*ugyanis/hanem* az osztrákok várták a hátulról jövő támadást). A *hanem* kötőszó kitehetősége mellett a *hanem*-mel viszonyított két főnév azonos mondatrészi szerepe szól: *nem* a visszhang, *hanem* az osztrákok.

A megokoló viszonyítást itt két érv valószínűsíti. Az egyik a kötőszó helyett álló két-tőspont, ami többnyire a megokolást, magyarázatot képviseli, a másik érv a (Bp)-vel jelölt kijelentés kis premissza-szerepe.

5. ábra

(Ap) Puska dörren, s utána újra és újra hangzik a dörrenés,	(Bp) az osztrákok várták a hátulról jövő támadást
(Aq*) a visszhang ismétli,	<i>de</i> (Bq) nem a visszhang ismétli:

¹⁰ Tipológiai-gyakorisági vizsgálatokhoz az MTA Nyelvtudományi Intézetének Adattára – ahonnan a jelen cikk példái is származnak – digitálisan feldolgozott, rendkívül gazdag anyagot kinnál.

3.3.3. Koreferenciális viszonyok

Az eddig vizsgált esetek azt a benyomást kelthetik, mintha a két tag sorrendi fölcserélhetőségét kielégítően feltártuk volna. Az alábbi két Veres Péter-idézet azonban felhívja figyelmünket az ún. névmásításra; vagyis arra, hogy a tagadó mondat – ha állító előzményét névmással (névmási határozószóval) reprezentálja, miként itt –, csupán elől állhat.

(28) „*A magyarázat (...) helyes is lehet, téves is, mert az eredeti indítékot utólag úgyis nehéz, néha lehetetlen kikeresni. De nem is ez a dolog lényege. Hanem az, hogy a költő, a művész vagy bármilyen nagyember, amikor megszületik (...) még nem nagyember, csak ember.*” (Veres Péter: Csillag, 1956. 745)

(29) [A rá következő képviselő (...) néhány pompás körmondat végén azt kiáltja (...), hogy az egyszerű favágók állítólagos érdeke mögött ezúttal néhány erdőtulajdonos, sőt egész egyszerűen egy ismert bank áll.] *De nem ezt taglalja, hanem az előterjesztett törvény várható következményeit.*” (Illyés Gyula 1947. 91)

(30) „Most már talán nyugodtabb leszek, lesz a népnek nemcsak kenyere, de krumplicija, babja, szalonnája és káposztája is. *Remélem, trni is jobban tudok majd, mert nem emészt az aggodalom és a reménység, mint tavasz óta. De nem ezért írom én ezt ide. Hanem azért, mert megint látom egyszer, hogy a szellemi felajzottság, az »ihlet« mennyire a természet járuléka: tele vagyok érzéssel és gondolattal.*” (Veres Péter: Csillag, 1956. 751)

3.3.3. A szöveg teljesebb, mindkét irányú összefüggésében a szerkezet utótagja lesz dominánsabb, hiszen a folytatásnak ez lesz az antecedense. Egy erre is kitekintő elemzés ezért a többi koreferenciális szál egyikének tekintheti majd a beépített kizáró ellentétet.

4. Összegzés. – Az itt felvázolt, minden látszat ellenére is elnagyolt elemzés főként a *de*-viszony környezetstruktúráján belül vizsgálta a kizáró ellentétet. Bizonyára nem hibátlanul, de remélhetőleg nem elriasztó módon. Érdemesnek látszik ugyanis az itteninél általánosabb kiindulásból vizsgálni az egyes koordinatív viszonyfajták együttes szereplését. A 2.3.1. pont alatt szóba hozott ’választó’ viszony például még távolabbra utal, ha neki (’kizáró’ altípusának) a nagy premisszában adunk szerepet.

(31) „*A gyártás visszafogása miatt elbocsátások nem lesznek, de a szerződéses munkatársak számát csökkenti*” (index, 2009. okt. 2.)

Ha az idézett kijelentést a feltételes szillogizmus implikátumaként helyezzük el, akkor a konklúzió alanyának tagadásával kizáró, állítmányának tagadásával pedig elvárástörli ellentét vezethető le belőle:

(pr) *Ha visszafogják a gyártást, akkor vagy elbocsátások lesznek, vagy a szerződéses munkatársak számát csökkenti.*

(p) visszafogják a gyártást,

(q) – *de [nem elbocsátások lesznek, hanem] a szerződéses munkatársak számát csökkenti;*

– *[elbocsátások nem lesznek], de a szerződéses munkatársak számát csökkenti.*

A fenti elemzések megerősítik, hogy a mellérendelő (koordinatív) viszonyítást a klasszikus nyelvtanok nem véletlenül jellemzik 'tartalmi-logikai' viszonyításként.

3.4. A tagadó mondat a kizáró ellentét előtagjában

Nem azért nem, mert...

A kutató néha azért nem kezd bele egy számára egyébként vonzó téma vizsgálatába, mert az azzal kapcsolatos szakirodalom feldolgozására nincs elég ideje. Így aztán nem lehet eléggé hálás, ha ezt a munkát valaki nagy figyelemmel, hozzáértéssel elvégzi, s jól rendezett formában közreadja, miként PETE ISTVÁN azt az áttekintést, amelyet 1999-ben jelentetett meg. Az áttekintés 3. pontjában (Tagadó mondataink és azok típusai) találkozunk a tagadó mondatnak azzal az altípusával, amelyben a *Leckét nem ír* mondat egésze kerül tagadott helyzetbe: *Nem leckét nem ír, (hanem levelet nem ír)*.

A téma klasszikus kezelése

A példamondat zárójelben közölt részének itt, azaz PETE ISTVÁN munkájában az a szerepe, hogy – számunkra, a tanulmányt olvasók számára – értelmezze a tagadó mondatot; a *hanem* kötőszó használatával azonban – akarva, akaratlanul – felhívja a figyelmet arra is, hogy a tagadó mondatot a kizáró ellentétes viszony előtagjaként is érdemes vizsgálat tárgyává tenni. Ha – miként az alábbiakban – erre vállalkozunk, két tudnivalót előre kell bocsátanunk. Az egyik az, hogy a kizáró ellentét keretében a tagadás tipikusan nem mondat-, hanem mondatrész tagadás, vagyis a cikkünk alcímeként kiemelt *Nem azért nem, mert...* ezen a ponton különbözik a *Nem leckét nem ír*-féle mondat tagadó mondattól.

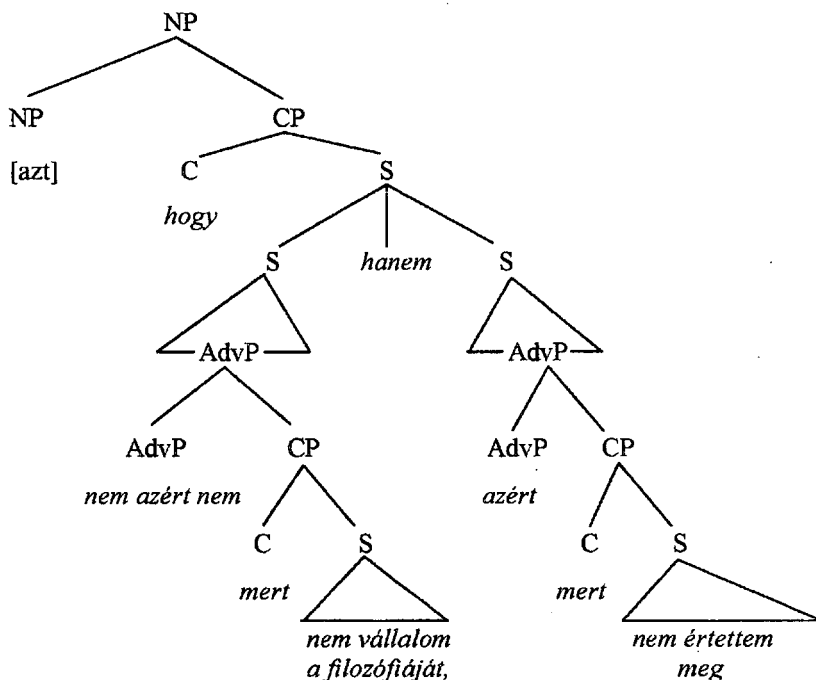
A téma kiterjesztett vizsgálata

A másik előzetes megjegyzés a vizsgálat kiterjesztett keretére vonatkozik. A kizáró ellentétes viszonyt – mint minden ellentétfajtát – ma már lehet szemantikai-pragmatikai keretben is értelmezni (BÉKESI IMRE 1981. 161–181). Így az alábbi példák elemzése abból a feltevésből indul ki, hogy a kizáró ellentétes viszony az utótagja egyúttal komponense is egy összetett szerkezetnek, amelynek az előtagja implicit (a szövegelőzményben vagy elhangzott, vagy nem); az elő- és az utótag közötti fő viszony koordinatív, a viszonyított tagok szemantikai-pragmatikai összefüggései szerint *de, tehát, ugyanis* stb..

- (1) „Még mindig nem fogtam fel, hogy én ezt a verset [A merengőhöz] **nem azért** nem tudom közel érezni magamhoz, és átadni a tanulóknak, **mert** nem vállalom a filozófiáját, **hanem mert** nem értettem meg, mit akar kifejezni voltaképpen, s aki annak idején nekem tanította ugyanúgy nem értette, mint most én.” (Szabó Magda: *A lepke logikája*. 1996. p. 161.)

Az alábbi [I] ábra az (1) példa belső viszonyait reprezentálja. E viszonyok ismeretében kérdezhetünk rá, hogy az idézett mondat – itt nem idézett – előzményében a jelentésesség mely komponenseinek kell jelen lenniük. Az [I] ábráról leolvashatjuk, hogy az előzményben (itt kimondatlanul) az „**azért nem tudom közel érezni magamhoz, és átadni a tanulóknak, mert nem vállalom a filozófiáját**” részlet van jelen. A [I] ábra ezt a jelenlétet reprezentálja.

[De] még mindig nem fogtam fel,



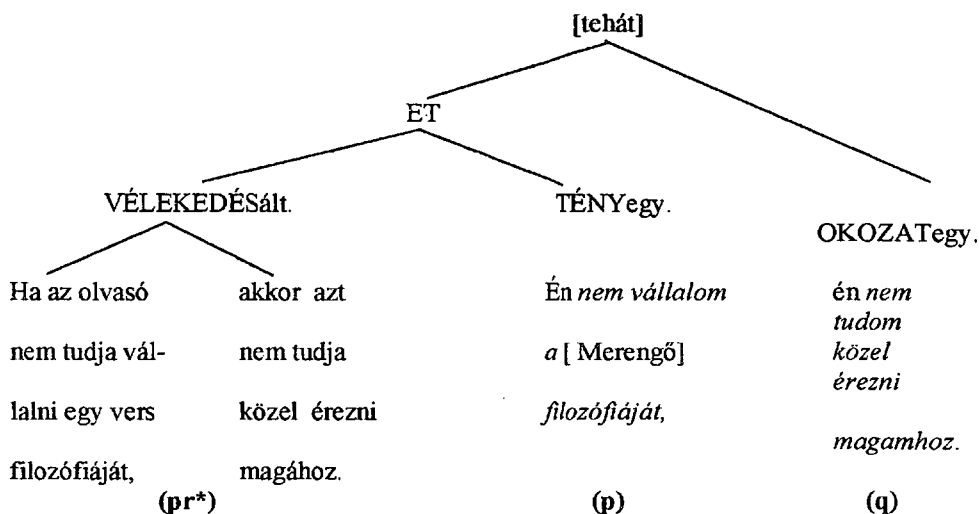
Az „*azért nem tudom közel érezni magamhoz...*, *mert nem vállalom a filozófiáját*” részlet szintaktikai külső és belső viszonyát az [I] ábra egyértelműen mutatja. Arra azonban, hogy ennek az – itt alárendelő – összetett mondatnak két tagja (*nem tudom közel érezni magamhoz...*, *nem vállalom a filozófiáját*) miféle szerepet tölt be egy jelentésszerkezetben, az [I] ábra nem alkalmas.

A [II] ábrának az a szerepe, hogy rekonstruálja a jelentésszerkezet implicit előtagja egyes tételeinek szerepét. Erre – mivel két kijelentés között oki-okozati kapcsolat van – természetes módon kínálkozik a szillogisztikus következtetés egyik alapformája. Ebben a kis premissza szerepű egyedi tényállásleírás tömböt alkot a hozzá rendelődő – nagy premissza szerepű – általános tudással/hiedelemmel/vélekedéssel stb. Ebből az egységből mint következtetési alappól származik a konklúzió szerepű okozat.

[II]

..., *nem tudom közel érezni magamhoz, nem vállalom a filozófiáját*

A téatszerepek szimbólumai: (pr*) = implicit általános tudás/vélekedés/hiedelem stb., (p) = egyedi tényállásleírás, (q) = egyedi konklúzió.



A [II] ábráról leolvasható, hogy a két explicit kijelentés jelentésszerkezeti viszonya előre vetett okozattal kezdődik, amely egy egyedi tény szerepű kijelentésből (s a hozzá rendelődő általános tudásból/vélekedésből) származik:

(q) *nem tudom közel érezni magamhoz, mert (p) nem vállalom a filozófiáját.*

Az (1) példának ezt az implicit előtagját nem csupán szillogisztikus összefüggéseivel lehet reprezentálni, hanem szintaktikai viszonyaival is. A (2) példa ezt igyekszik szemléltetni.

(2) [A kiáltvány visszhangjának vizsgálata során világosan kiderül, hogy a nemesség 1809-ben egyáltalán nem akart komolyan megszabadulni Ausztriától, nem kívánt a francia császár által felkínált lehetőséggel élni. Kosáry találóan úgy fogalmazza a helyzetet, hogy a] „*hídra... nem azért nem lépett, mert gyengének tartotta, hanem mert nem akart a tulsó partra jutni*”. (Tarnai Andor: Irodalomtörténet. 1972. p. 386)

A [II] ábra tanulsága alapján a Kosáry-idézet implicit előtagját szintaktikai alakulatként is leírhatjuk. A belsőleg szintaktikailag tagolódó mondatok egy-egy implicit 'szubvilág'-ba (VAN AKI ÚGY GONDOLJA, illetőleg VALÓJÁBAN) ágyazódik be. (A szillogisztikus szerepek jeleit itt kibővítjük az implicit előtagot képviselő (A)-val, az explicit utótagot pedig (B)-vel).

[A nemesség] (Aq*) *hídra azért nem lépett, mert (Ap*) gyengének tartotta, ÉS (Apr*)* ha valaki egy hídra gyengének tart, akkor általában nem lép rá. A [III] ábrán T

[III]

VAN AKI ÚGY GONDOLJA [azonban] VALÓJÁBAN

S

AdvP

AdvP CP

azért nem

(Aq)

C S

mert

gyengének

tartotta,

(Ap)

S

hanem

S S

AdvP AdvP

AdvP CP AdvP CP

nem azért nem azért

(Bq)

C S C S

mert

gyengének

tartotta

(Bp1)

mert

nem akart

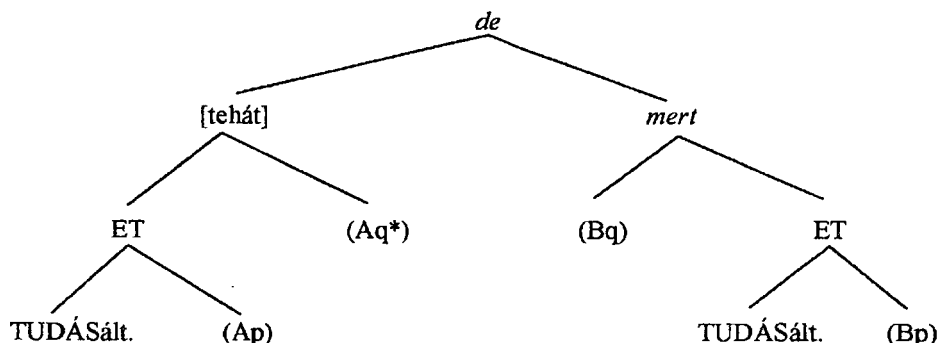
(Bp2)

(2) „Hallottam, itt járt egy nyilas karszallagos szakaszvezető, szónokolt. Nem azért nem fogtak munkára, mert vasárnap van, hanem mert nincsenek még ott a munkaeszközök.” (Szép Ernő: Emberszag.1945. p.79)

143

[IV]

(Ap) Azzal fenyegetőzött, hogy munkára fognak bennünket, de (Bq) mi ettől nem tartottunk, mert (Bp) vasárnap volt, és (Bpr*) tudtuk, hogy ha vasárnap van, akkor még a munkaszolgálatosokat sem szabad munkára fogni.



A kiegészített szöveg:

(Ap) Azzal fenyegetőzött, hogy munkára fognak bennünket, de (Bq) mi ettől nem tartottunk, mert (Bp) vasárnap volt, és (Bpr*) tudtuk, hogy ha vasárnap van, akkor még a munkaszolgálatosokat sem szabad munkára fogni. KIDERÜLT AZONBAN, hogy (Cq) „Nem azért nem fogtak munkára, mert (Cp1) vasárnap van, hanem mert (Cp2) nincsenek még ott a munkaeszközök.”

Összegzés

Az itt vizsgálat tárgyává tett szerkezet érdekessége nem önmagában a *nem azért nem, mert* szerkezetben van, hiszen – mint láttuk – a lényege a különféle példákban is azonos. Magva egy mondat tagadó tagadó mondat, amelyre mint egy kis premissza szerepű tényállásleírásra rá lehet kérdezni: Munkára fogtak? *Nem fogtak munkára*. Ez a tagadó mondat a *mert* (célhatározói szerepben *hogy*) kötőszóval ágyazódik be az adverbialis *azért* 'fej' alá; így az ehhez társuló *nem* tagadósó már nem mondatot, hanem mondatrészt tagad.

Más kérdés, hogy egy negált kijelentés 'tagadó mondat' mivoltát kérdő mondatnál már nem lehet igazolni, hiszen a *nem azért nem, mert* mondatra nem lehet rákérdezni.

3.5. A márpedig kötőszó helyzetei és szerepei

1. Előzmények

A *márpedig* kötőszóhoz több irányból is vezetnek szálak¹¹, közülük egyelőre csak kettőt veszünk kézbe.

1.1. Az egyik a Magyar értelmező kéziszótár összegzése, amely – más-más helyzetben – kétféle szerepben, azaz kétféle viszonyfajta képviselőjében látja a *márpedig*-et:

¹¹ A *Nyelvművelő* kézikönyv szerint a *márpedig*-ről, azaz a határozósó és a kötőszó egybeírásáról 1951-től vannak adatok.

1. <Ellenkezés nyomatékos bevezetésére> *Márpedig ez rossz!* 2. <Megokoló közbevetésben.> *Ha rossz – márpedig rossz –, el kell dobni.*

1.2. A *márpedig* kötőszó másik megközelítése az ellentétes fő viszonyra épülő jelentésszerkezetek deduktív vizsgálatában kezd kialakulni; a fentiekkel részben egyetértve, részben kritizálva azokat. Egyetértünk mind a helyzet, azaz a beépítettség szempontjának kiemelésével (közbevetés, bevezetés), mind pedig a szerepek tartalmával (ellenkezés, megokolás). Nem tartjuk viszont elegendőnek csupán az elkülönítést a helyzetnek és a szerepnek. Az ÉrtK. szerint ugyanis a „*Márpedig ez rossz!*”-féle kijelentés – egy dialógus válaszoló részének bevezetéseként – a saját ellentétes vélekedésének ad nyomatékot; ugyanez a kijelentés egy feltételes mondat tagjai közé ékelődve („*Ha rossz – márpedig ez rossz –, el kell dobni*”) megokolja közvetlen előzményét.

A felvázolt helyzetből fakadó hiányérzet indokolja a *márpedig* kötőszó szerepének deduktív megközelítését. Feltételezhető ugyanis, hogy az ÉrtK.-ban felvázolt két szerep valójában egyetlen jelentésszerkezet más-más helyzetű változata, vagyis vizsgálni kell a „megokoló közbevetés” és az „ellenkezés nyomatékosítása” szerepek összefüggését is. Ezt a feladatot az olyanféle vizsgálatok indokolják, amelyek a használatban általános összefüggést feltételeznek az ellentétes, valamint az ok-okozati viszonyfajták között (DORFMÜLLER–KARPUSA 1982. 107–108; BÉKÉSI 1991. 38–54; CSÜRY 2005. 63–72); de erre készteti a kutatót a tradicionális logikából ismert szillogisztikus következtetési séma is:

Ha (egy feltevés) rossz, akkor el kell vetni.

Márpedig (ez a feltevés) rossz.

Ezt a feltevést el kell vetni.

Láttnivaló, hogy az itt leírt változatban a *márpedig* kötőszó „kibeszél” a merev sémából. A feltételes szillogizmus nagy premisszája conditiójának feltételelességéhez a kis premissza *márpedig* kötőszava itt a *kételkedés* mozzanatát is hozzárendeli, s valójában e kételkedéssel áll ellentétben. Ezt a jelenséget *dubitatio* néven a retorika is vizsgálja. Számunkra azonban – legalábbis egyelőre – csupán az a feltevés fontos, hogy a deduktív következtetési séma keretében a szerep és a helyzet együttesen értelmezhető.

2. A szerep és a helyzet reprezentálásának kérdései

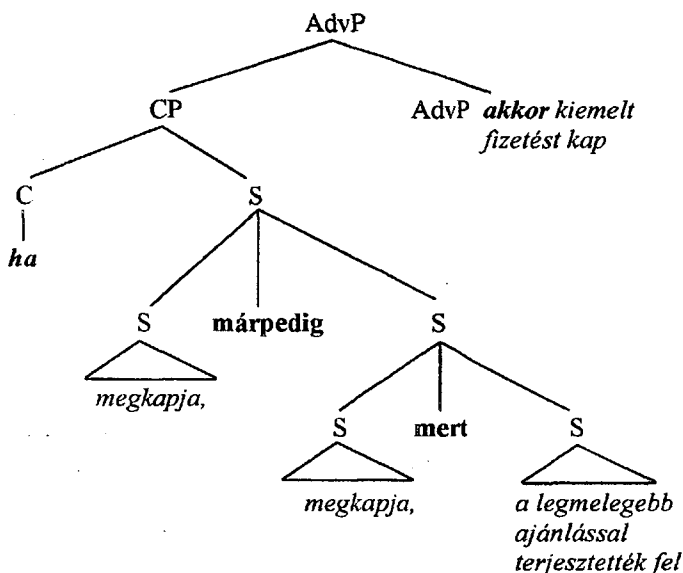
E kérdéskör értelmét legkönnyebben a *márpedig* kötőszó közbevetett helyzetével lehet megvilágítani. Mivel ez a helyzet a feltételes alárendelés tagmondatainak egyik sorrendi változataként jelenik meg, a benne szereplő kötőszók helyzeteit s egymáshoz való viszonyaikat a szintaktikai ábrázolásmód is kifejezésre tudja juttatni. Nem tudja viszont ez megjeleníteni a jelentésszerkezet konstituenseit: pl. a világalkotó-tényállásleíró szerepeket (PETŐFI 1996. 70–72), a szillogisztikus következtetések lépéseit, valamint ezek explicit–implicit jelenlétének különbségeit. Tekintsük át mindezt az (1) példa segítségével!¹² (Az elemzett szegmentumok érthetősége érdekében egyes példák esetében kapcsos zárójelben közöljük a közvetlen előzményt/folytatást is.)

¹² A példák az MTA Nyelvtudományi Intézete Adattárából származnak.

2.1. Az (1) példa szintaktikai reprezentálása¹³

(1) „[A férje minden egyes üvegburában felnevelt bivalyborjú után jelentős prémiumot kap, s] **ha megkapja a Sztahanovista Bivalydocens címet – márpedig megkapja, mert a főinstructor legmelegebb ajánlásával terjesztették fel** –, [akkor] **kiemelt fizetést kap majd, ...**” (Rákosi Gergely: A kolorádóbogár, 1969. 185)¹⁴

[I]



Az [I] ábra domináns sajátossága, hogy csupán explicit konstituensekkel számol. A közbevetést modelláló *márpedig* kötőszó ekkor az adverbialis szintagma előtagjában helyezkedik el. (A helyzettel járó szereppel a – [II] ábrán megjelenő – jelentésszerkezeti ér-

¹³ A szintaktikai reprezentálásban B. FEJES KATALIN ábrázolásmódjára építünk. Vö. B. FEJES 2005.

¹⁴ Itt és a következőkben a közbevetést a feltételes mondat környezetében vizsgáljuk – mivel ebben a környezetben a leggyakoribb –, de az itteni tanulságok érvényesek másféle alárendelésekre is. Az [I] és a [II] ábrát szemléltethetnénk az alábbi, *hogy...*, *ahhoz* viszonyítású, sőt a vonatkozó *amit* példamondattal is, miként az alábbiakban. A *márpedig* ezekben is 'állító' modalitást rendel a 'nem állító' modalitású mellékmondatokhoz.

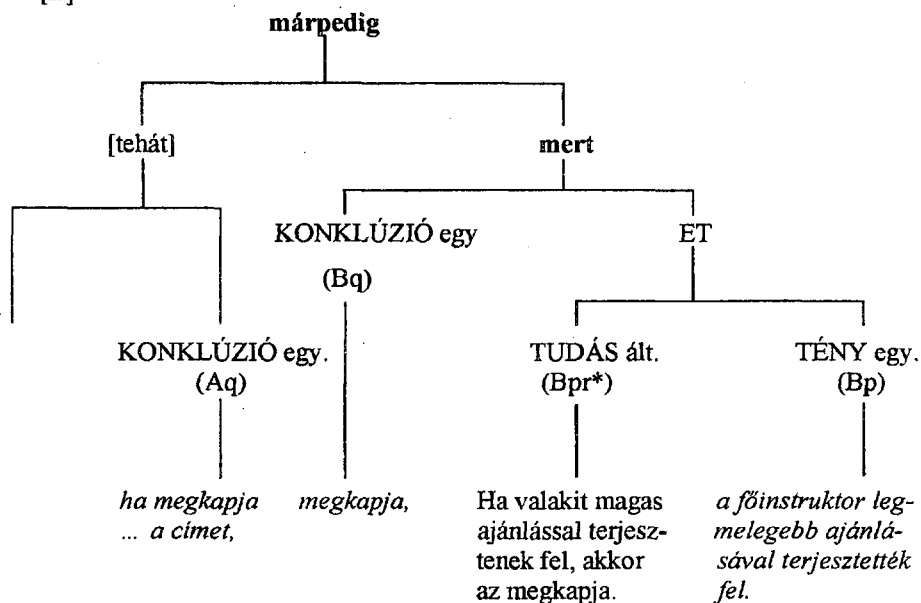
„[Nem a dolgok műveltetnek minket, hanem fordítva.] *Hogy ebben higgyünk – márpedig ebben himni a legnehezebb!*, [mivel...] – *ahhoz a legtökösabb szerkezeteink épségben tartása szükséges: foggal-körömmel, amiről Ottlik beszélt egykor, ám egyre jelenvalóbban.*” (Balassa Péter: Észjárások és formák, 1985. 263)

„Örök kár, *hogy Kemény nem azt rögzíti le, amit magától Bethlen Gábortól hallhatott, márpedig egyet s más hallania kellett, mert belső inasa volt, s a fejedelem inasaival titkos tárgyalásait is nemegyszer rejtekhelyről kihallgattatta, hogy tanuljanak belőle.*” (Lengyel Balázs: Hagyomány és kísérlet, 1972. 270)

telmezés is tisztában van, de az az adverbialis beágyazódás vizsgálatával nem foglalkozik.)

2.2. Az (1) példa jelentésszerkezeti reprezentálása¹⁵

[II]



2.3. A kétféle reprezentálás tanulságai

Mind az [I], mind pedig a [II] reprezentáción vannak egymással azonos és vannak egymástól különböző alkotórészek. Különböznek mindenképp a reprezentált szerkezet másféle teljességében. Az [I] jelű ábra a teljes *ha... , akkor*-szerkezetet reprezentálja; a következtetési alaphoz viszont csak azt a komponenst, amely explicit (*mert a főinstructor legmelegebb ajánlásával terjesztették fel*).

A [II] ábrán megjelenik a teljes következtetési alaphoz szükséges – általános TUDÁS-t implicit módon tartalmazó – nagy premissza is. Így ebben a keretben a „megkapja” szegimentum nem csupán előtagja egy magyarázó utótagú mellérendelő viszonyoknak, hanem egyúttal – az alábbiakban (Aq)-val jelölt – előre vetett explicit konklúziója is egy szillogisztikus következtetésnek. Ha ez így van, akkor – a vizsgált szerkezet típusban – a *márpedig* utáni konklúziót akkor is jelen lévőnek tekinthetjük, ha az implicit, azaz nyelvi

¹⁵ A szimbólumok feloldása. A, B = a jelentésszerkezet elő- és utótagja; q = konklúzió, p = egyedi TÉNY, kis premissza; pr = általános TUDÁS, nagy premissza. A * a tétel implicit jelenlétét képviseli.

eszközökkel nem fejeződik ki.¹⁶ Az implicit jelenlétet, miként a (2) példában is, (Bq*)-val reprezentáljuk.

3. A *márpedig* kötőszó ÉrtK-beli két típusának jelentésszerkezeti elkülönítése

Jóllehet a két típus megjelenési formái – részleges egybeeséseik miatt – nem minden helyzetben különíthetők el élesen egymástól, egy megkülönböztető jegyet előre bocsáthatunk. Ez abban jelenik meg, hogy a *márpedig* által kapcsolt konklúzió explicit-e (Bq), avagy implicit (Bq*). Az explicit konklúzió esetében a *márpedig* kötőszó alászerkesztett helyzetben van, s szerepe az, hogy előtagjának modális szerepét nyomatékosítsa vagy módosítsa. Az implicit konklúzió a jelentésszerkezet fő viszonyaként ellentétet modellál.

3.1. A modalitást módosító *márpedig*

A *márpedig* utáni explicit konklúzió

Ennek a szerepnek a helyzete összefügg az alárendelő összetett mondatdal (többnyire a feltételes alárendeléssel). Az egyik helyzetben közbevetésként foglal helyet a konklúzió (3.1.1.), a másikban az összetett mondat egésze után következik (3.1.2.).

Ezt az altípust képviseli a 2. pont alatt már megismert példa. Itt megismételve, félkövérrel kiemeljük az explicit konklúziót. Láthatjuk, hogy ebben a helyzetben a konklúzió explicit volta nem tetszőleges; jelentésszerkezeti szerepét, azaz a mellékmondat feltételes modalitásának (ebben a példában) állítóvá módosítását csakis explicit módon lehet megtenni.

3.1.1. Az explicit konklúzió közbevetett helyzete

(1) „[A férje minden egyes üvegburában felnevelt bivalyborjú után jelentős prémiumot kap, s] *ha* (Aq) *megkapja* a *Sztahanovista Bivalydocens* címet – *márpedig* (Bq) *megkapja*, (Bp) *mert a főinstruktor legmelegebb ajánlásával terjesztették fel* –, [akkor] *kiemelt fizetést kap majd...*”

Néhány további példa más-más modalitással. Ezekben az explicit (Bq) az – (Aq)-val jelölt – explicit feltételes mondatnak az állításon belüli: valószínű, valószínűs, szükséges stb. árnyalatot ad.

(Aq) Feltételes – (Bq*) valószínűs:

¹⁶ Az (1) példa megerősítésétől közlünk még további két olyan példát, amelyben az utótag konklúziója, azaz a (Bq) explicit:

[„A tudomány azért kíváncsi az értékekre, mert azokban rejlik a társadalomban zajló viselkedés valódi magyarázata: a szükség, az ösztön, a szokás, az erőszak vagy a véletlen műve lehet egy-egy cselekvés, de semmiképpen sem az a viselkedés mögötti váz, melyet jellemnek nevezünk. VAGYIS] *Ha előre akarjuk látni az emberek viselkedését – márpedig* (Bq) *miért ne akarnánk, hiszen ez által könnyebb lehet az életünk –, akkor le kell hántani róluk a felszínt, s értékeik mélységébe kell hatolnunk.*” (Csepeli György: A hétköznapi élet anatómiája. 1986. p. 108)

[„Riminszky] Tudja, hogy a lőcsei lányok mind szépek, dolgozók, erkölcsösek. [VAGYIS] *Hogyha* a három tulajdonság közül csak egy is ráragad a kis menyasszonyra – *márpedig* (Bq) *valamelyik csak ráragad, hisz az odavaló levegőt szívja, meg a vizet issza – Riminszky akkor is boldog ember lehet.*” (Krúdy Gyula: A podolini kísértet. Tizedik fejezet, 3. old.)

- (2) „(Aq) *Ha a császár és a kormány között nem jön létre megegyezés (...), márpedig (Bq) a császár és Kossuth nem egyezhet meg, [(Bp*) hiszen...], [akkor] Rukavina tábornoknak joga lesz Temesvárt ostromállapotba helyezni.*” (Sándor Iván: A futár, 1976. 76)

(Aq) Feltételes – (Bq*) valószínű:

- (3) „[Kagylót, rákot keresnek Saint Malo bisztrói, bárjai, éttermei számára.] (Aq) *Ha ebből élnek – márpedig (Bq) legalábbis részben, bizonyára ebből,* [hiszen (Bp) ...] –, [akkor] *ez sem lehet könnyű kenyér.*” (Rákos Sándor: Elforgó ég. Franciaországi napló, 1974. 50)

3.1.2. Az alárendelő összetett mondat után következő explicit konklúzió

A konklúzió szerepű kijelentés itt is (vagyis ennek az altípusnak a tagmondat-sorrendjében!) a feltételes mellékmondatra vonatkozik, amiként az (1) példa alábbi, (1a) változatában láthatjuk.

- (1a) „...*ha (Aq) megkapja a Sztahanovista Bivalydocens címet, [akkor] kiemelt fizetést kap majd, márpedig (Bq) megkapja, (Bp) mert a főinstruktor legmelegebb ajánlásával terjesztették fel.*”

A tagmondatok sorrendi felcserélését más, azonos szerkezetű összetett mondatokban is gond nélkül végrehajthatjuk, ha a fő- és a mellékmondat lexikai-szemantikai összefüggését tartalmazó lexémák alkotják, miként a (2a) jelű példában. A (3a) jelűben az *ebből* névmási határozószó nagyobb figyelmet (és memóriát) igényel az olvasótól. Mindkét példában azonosan fontos, hogy a *márpedig* kötőszóval viszonyított konklúzió a mellékmondatot nyomatékosítja. (A 3.2.1. pontban fogjuk látni, hogy a *márpedig* a főmondatához is kapcsolódhatik, de az a helyzet az ittenitől eltérő interpretációt igényel.)

- (2a) „*Ha a császár és a kormány között nem jön létre megegyezés, [akkor] Rukavina tábornoknak joga lesz Temesvárt ostromállapotba helyezni, márpedig (Bq) a császár és Kossuth nem egyezhet meg.*”

- (3a) „*Ha ebből élnek, [akkor] ez sem lehet könnyű kenyér, márpedig (Bq) legalábbis részben, bizonyára ebből élnek.*”

3.2 Az ellentétes szerepű márpedig

A márpedig utáni implicit konklúzió

Ebben a helyzetben a *márpedig* kötőszó ellentétes kötőszóként viselkedik. Ezen – a jelen vizsgálatban alkalmazott 'kettős szillogizmus' keretében – azt értjük, hogy az összetett mondat *márpedig* kötőszóval viszonyított explicit tagmondata kis premissza szerepet tölt be. Az ellentétet a *márpedig* kötőszó közvetlenül modellálja az előtagi explicit, illetőleg az utótagi implicit konklúzió között.

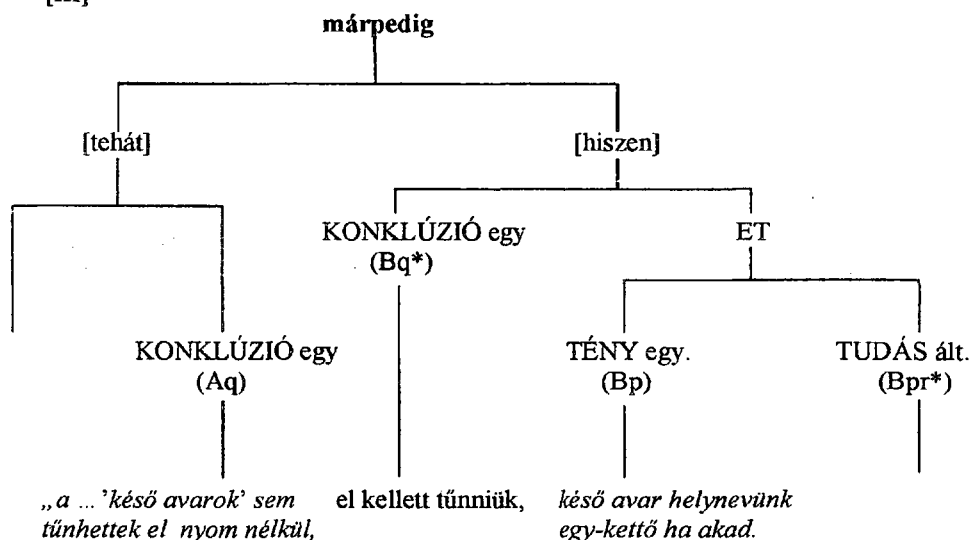
3.2.1. Az előtag konklúziója főmondat (vagy főmondati szintű tömb tagja)

Az utótagi konklúzió implicit volta, azaz a (Bq*) lehetővé teszi, hogy a konklúziót az olvasó maga rekonstruálja:

„(Aq)... a ... késő avarok nem tűnhettek el nyom nélkül, **márpedig** (Bq*) el kellett tűnniük,...”

- (4) „[...mi, régészek tudjuk, hogy a VII. század végétől hatalmas tömegű, úgynevezett »késő avar« népesség árasztotta el a Kárpátok medencéjét. Kérdezzük: hol van ezeknek a nyoma a helynevekben? Hiszen] (Aq) *ha a velük egyidős, csekélyebb számú szlávsnak bőséggel találjuk nyomát, akkor természetes lenne, hogy a hatalmas számbeli fölényben lévő »késő avarok« sem tűnhettek el nyom nélkül. Márpedig* [(Bq*) el kellett tűnniük, hiszen] (Bp) – nyelvészeink szerint – késő avar helyneveink egy-kettő ha akad.” (László Gyula: Ötágú síp, 1975. 100)

[III]



A [III] ábrán az előtag konklúziója, vagyis az (Aq) saját szerepeként mellékmondat ugyan, de a *ha...*, *akkor*-viszony főmondatának a mellékmondata (*akkor természetes lenne, hogy a hatalmas számbeli fölényben lévő »késő avarok« sem tűnhettek el nyom nélkül*). Van azonban olyan eset is, amelyben az utótag implicit konklúziója, vagyis a (Bq*) az előtagnak a főmondatához is és a mellékmondatához is kapcsolódhat.

3.2.2. Az előtag konklúziója főmondat is, mellékmondat is lehet

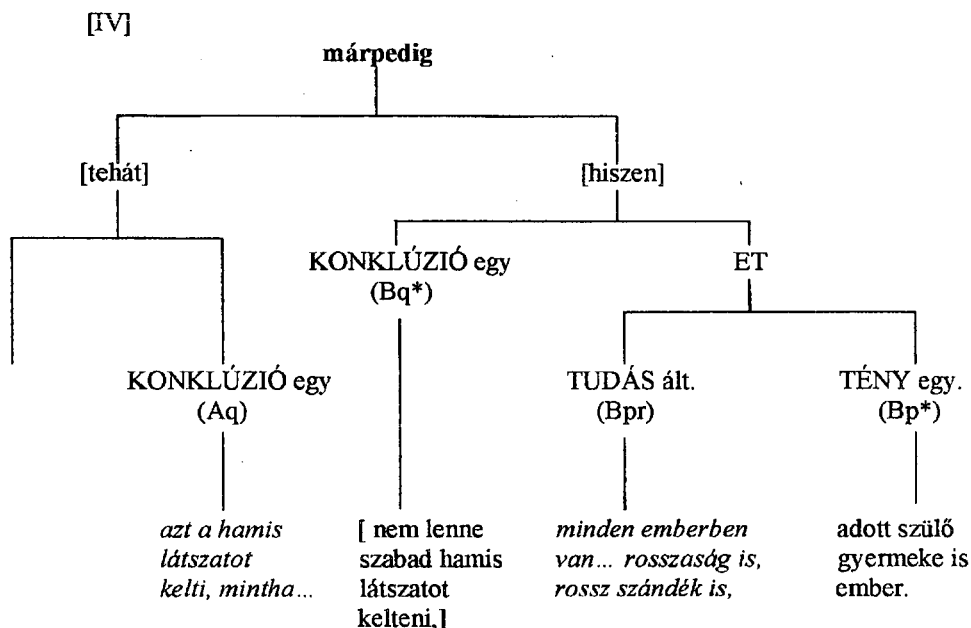
A mondat értelmezése szempontjából természetesen nem mindegy, hogy a szöveg értelmezésében az implicit konklúziónak mi lesz a közvetlen előtagja: a főmondat-e (3.2.2.1.), vagy pedig a mellékmondat (3.2.2.2.).

- (4) „... a szülő feltétel nélküli hite a gyereken azt a hamis látszatot kelti, mintha a felnőtt nem tudna rosszaságot vagy rossz szándékot feltételezni gyerekéről. **Márpedig** [(Bq*)] minden emberben van időnként rosszaság is, rossz szándék is.” (F. Várkonyi Zsuzsa: Már százszor megmondtam... 1986. p. 29)

A jelentésszerkezet előtagja az összetett mondat főmondata

Ha az elemző/olvasó az előtag főmondatát érti az implicit konklúzió közvetlen előtagjának, akkor az implicit konklúzió ehhez igazodik, azaz – az előtagban – annak ad konklúzió, azaz (Aq) szerepet:

(Aq) ... *a szülő feltétel nélküli hite a gyerekekben azt a hamis látszatot kelti, Márpedig (Bq*) [nem lenne szabad hamis látszatot keltetni]*



A jelentésszerkezet előtagja az összetett mondat mellékmondata

A (4) példában az előtag mellékmondatát is tekinthetjük jelentésszerkezeti előzménynek (*mintha a felnőtt nem tudna rosszasságot vagy rossz szándékot feltételezni gyerekekről*). Az utótag implicit konklúziója ehhez igazodik: *márpedig [tudhatna rosszasságot vagy rossz szándékot feltételezni gyerekekről]*. Az [V] ábrán elegendő csupán a két konklúziót szerepeltetni, hiszen a többi jelentésszerkezeti konstituens nem változik.

[V] ábra

KONKLÚZIÓegy.
(Aq)

mintha a felnőtt nem tudna rosszasságot vagy rossz szándékot feltételezni gyerekekről,

KONKLÚZIÓegy.
(Bq*)

márpedig [tudhatna rosszasságot vagy rossz szándékot feltételezni gyerekekről,]

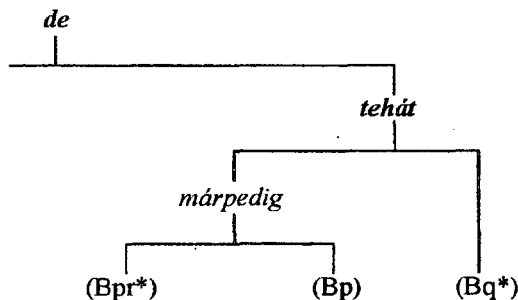
3.3. Részösszegzés

E pont alatt kísérletet tettünk a *márpedig* kötőszó ÉrtK-beli két típusának jelentésszerkezeti elkülönítésére. Az alkalmazott kiindulószerkezet keretében úgy találtuk, hogy a két típus eszközhasználati különbsége a *márpedig* kötőszó által közvetlenül kapcsolt konklúzió szerepű tagmondat explicit, illetőleg implicit voltában rejlik. Ez alapján a két típus szerepkülönbségét egyrészt modalitást módosító, másrészt ellentétet modelláló szerepében látjuk.

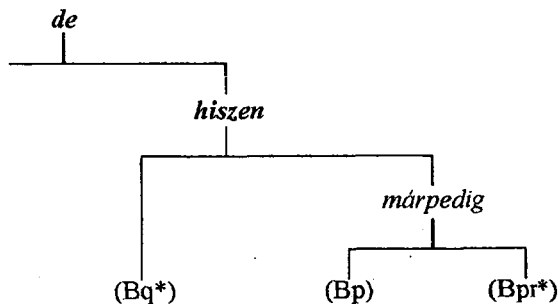
4. Kiterjesztett vizsgálat

A 3. pontban előadott érvelés módjával szemben legalább két kétely merülhet fel. Egyik a vizsgálat szűk kontextusa. A másik a szemléltető anyag jelenségvolta, a példák kiválogatott esetlegessége, amelyet azonban meggyőzőbbé tehetne egyetlen példamondat permutálása. Az alábbiakban ezért egy *de*-viszony – egy ellentétes jelentésszerkezet – utótagján belüli helyzetben vizsgáljuk meg a *márpedig* kötőszó ellentétes, illetőleg megokoló szerepét. A jelentésszerkezet ellentétes fő viszonya ekkor az utótagot oki, illetőleg okozati (*hiszen, tehát*) alviszonnyal egységben tagolja szét, s – miként az alábbiakból kitűnik – ezeken belüli helyzetben jut szerephez a *márpedig*. A [VI]a és a [VI]b jelű sé mákon még szerepel a *de* kötőszó mint a jelentésszerkezet fő viszonya, a későbbi részleteken azonban – mivel a jelentésszerkezet előtagjával itt nem foglalkozunk – már nem.

[VI]a



[VI]b



A következőkben az (5) számú – konstruált – példa sorrendi változatainak létrehozásával közelebb juthatunk a *márpedig* kötőszó megjelenési formáinak pontosabb leírásához. Előre bocsátjuk, hogy az alábbi példamondatban a tényállásra vonatkoztatható általános TUDÁS nem implicit, hanem explicit. Ebben az esetben a két, egyaránt felszíni, explicit (egyedi és általános) kijelentés (mint kis premissza és nagy premissza) – az ET helyén – a *márpedig* kötőszóval kapcsolódik egymáshoz.

Az alábbi sorrendi változatok a [VI]a és a [VI]b ábrák összefüggéseire épülnek. A belőlük következő első szempont a *de* után közvetlenül álló tétel jelentésszerkezeti szerepe: konklúzió, vagy pedig a konklúzió megokolása.

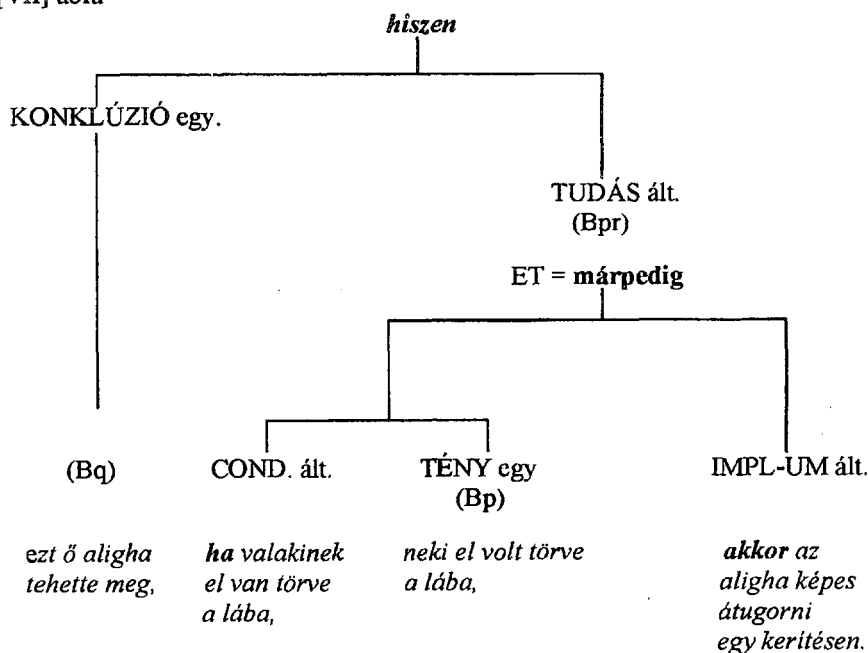
4.1. A *de* utáni első helyen a konklúzió

Az (5) jelű példa sorrendi változatainak első csoportját itt a [VI]b ábra szerint értelmezzük. Az ellentétes utótag ekkor explicit konklúzióval kezdődik. Ha a *márpedig* kötőszó közbevetett helyzetben, vagyis az általános TUDÁS két tagja, a CONDITIO és az IMPLICATUM között van, akkor a szerepe – a 2. pont alatt megismert esetekhez hasonlóan – a mellékmondat modalitásának módosítása.

4.1.1. A mellékmondat modalitásának módosítása közbevetett helyzetben

(5a) *A szomszéd azt állította, hogy átugrott a kerítésen, de (Bq) ezt ő aligha tehette meg, hiszen (Bpr) ha valakinek el van törve a lába – márpedig (Bp) a szomszéd lába el volt törve –, akkor az aligha képes átugorni egy kerítésen.*

[VII] ábra



A [VII] ábrán nemcsak az jelenik meg, hogy az egyedi TÉNY az általános TUDÁS alatt, annak komponenseként szerepel, hanem az is, hogy a (Bp) a CONDált. és az IMPL-UMált. közül – a jelentésszerkezet sérülése nélkül – kivethető:

(Bq) *ezt ő aligha tehette meg, hiszen (Bp) a szomszéd lába el volt törve.*

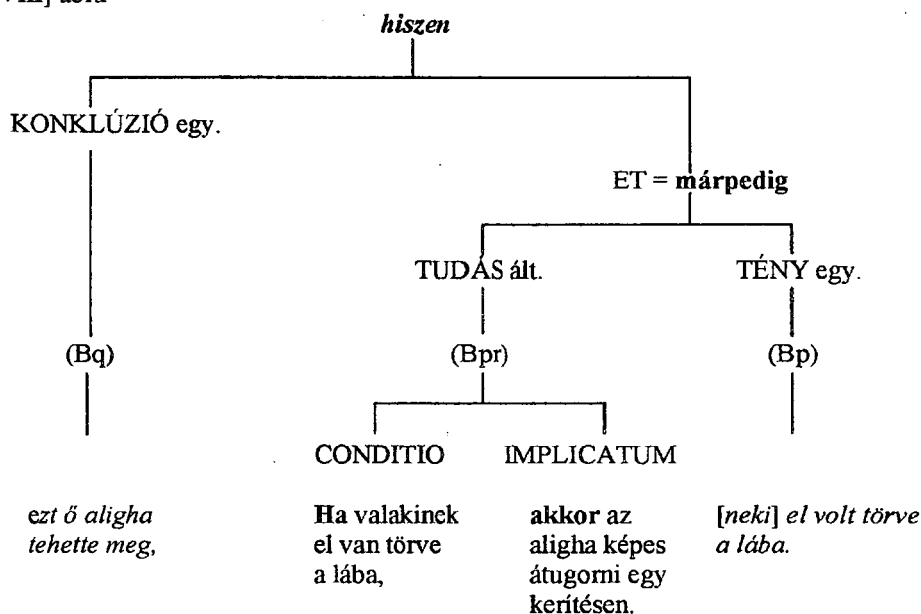
4.1.2. A mellékmondat modalitásának módosítása nem közbevetett helyzetben

A *márpedig* kötőszóval viszonyított egyedi TÉNY követi az általános TUDÁS-t.

Az (5b)-ben az egyedi TÉNY, azaz a (Bp) helyzete nem 'közbevetés', szerepe azonban itt is – miként az előző esetekben, valamint az (5)c-ben is – a modalitás módosítása.

(5b) (Aq) *A szomszéd azt állította, hogy átvugrott a kerítésen, de (Bq) ezt ő aligha tehette meg, hiszen (Bpr) ha valakinek el van törve a lába, akkor az aligha képes átvugorni egy kerítésen, márpedig (Bp) neki el volt törve a lába.*

[VIII] ábra



Az (5)c jelű változatban is záró helyzetben szerepel a *márpedig* kötőszóval viszonyított egyedi TÉNY. Az (5)b-től ez mindössze abban különbözik, hogy az általános TUDÁS két összetevője fölcserélődik. A *márpedig* kötőszó modalitást módosító szerepe természetesen ekkor is a mellékmondat modalitására vonatkozik: *Ha valakinek el van törve a lába, akkor...*; *márpedig neki el volt törve a lába.*

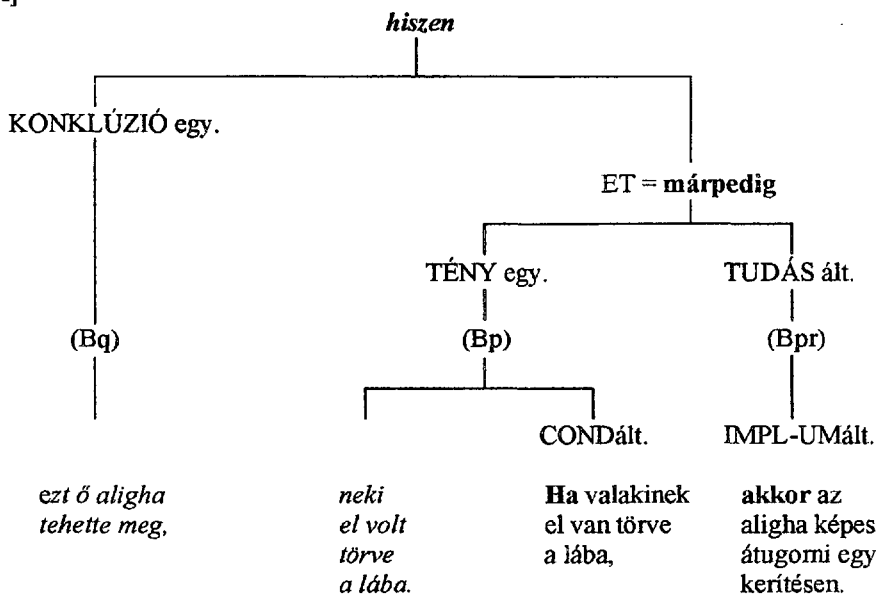
(5c) *A szomszéd azt állította, hogy átvugrott a kerítésen, de (Bq) ezt ő aligha tehette meg, hiszen (Bpr) aligha képes valaki is átvugorni egy kerítésen, ha el van törve a lába, márpedig (Bp) a szomszéd lába el volt törve.*

A *márpedig* kötőszóval viszonyított egyedi TÉNY megelőzi az általános TUDÁS-t

A [IX] ábra alapján már magától értetődik az (5)d változat sorrendje. Ha az egyedi TÉNY az (5)b-ben és az (5)c-ben a teljes implikáció utáni helyzetben is érvényesíthette szerepét, akkor ez a lehetősége a ((Bp) *márpedig* (Bpr)) sorrendben is érvényesül.

(5d) (Aq) *A szomszéd azt állította, hogy átvugrott a kerítésen, de* (Bq) *ezt ő aligha tehette meg, hiszen* (Bp) *neki el volt törve a lába, márpedig* (Bpr) *ha valakinek el van törve a lába, akkor az aligha képes átvugorni egy kerítésen.*

[IX]



A [IX] ábráról egyértelműen leolvasható, hogy az (5)d esetben – mivel az egyedi TÉNY önmaga betölthetné az ellentétes mondat megokolásának szerepét – a *márpedig* kötőszóval viszonyított általános TUDÁS-nak már csupán a megerősítés, nyomatékosítás szerepe marad.

4.2. A *de* utáni első helyen a kis premissza

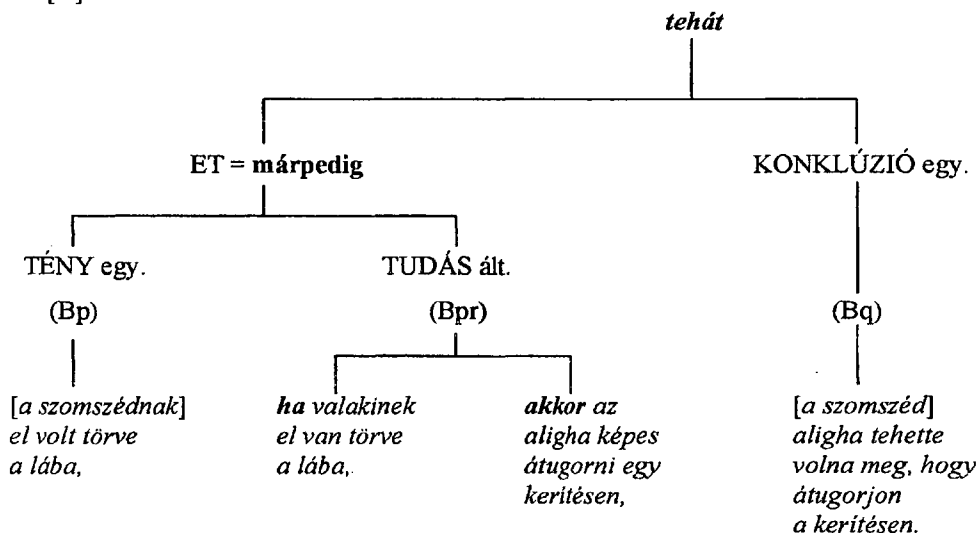
A jelentésszerkezet utótagjának a fő kapcsolása itt nem a magyarázó *hiszen*, hanem a következtető *tehát*. Az itteni szerkezeten belül viszont két altípus is van. Az egyikben a kis premissza szerepű egyedi TÉNY áll közvetlenül az ellentétes fő viszony után: ...*de* (Bp) *neki el volt törve a lába*. A másik altípusban a nagy premissza szerepű általános TUDÁS követi közvetlenül a jelentésszerkezet fő viszonyát: ...*de* (Bpr) *ha valakinek el van törve a lába, akkor az aligha képes átvugorni egy kerítésen*.

4.2.1. Az első altípus: ...*de* (Bp) neki *el* volt törve a lába,...

Ebben a szerepkörben is megokol a *márpedig* kötőszó, de nem a konklúziót, vagyis a (Bq)-t okolja meg – miként az eddigiekben –, hanem a kis premissza szerepű egyedi TÉNY-t, vagyis az ellentétes fő viszony első tételét. Magától értetődik, hogy a (Bp)-t megokolni ebben a szerkezetben – az implikációs szerkezetű – (Bpr)-rel lehet.

(5e) *A szomszéd azt állította, hogy átugrott a kerítésen, de* (Bp) *el volt törve a lába, márpedig* (Bpr) *ha valakinek el van törve a lába, akkor az aligha képes átugorni egy kerítésen, tehát* (Bq) *ő aligha tehette meg, hogy átugrott volna a kerítésen.*

[X]



A [X] ábráról két következtetést is levonhatunk. Az egyik az, hogy a (Bpr) és a (Bq) jelű tételek közül csak az egyiknek kell explicitnek lennie, a másik implicit maradhat.

A másik következtetés a jelentésegész egységeinek hierarchikus-lineáris viszonyaiból adódik. A *márpedig* által egymáshoz viszonyított tömb, vagyis a ((Bp) *márpedig* (Bpr)) közvetlenül, azaz *h i e r a r c h i k u s* szerepe szerint a kauzális viszony (a *tehát*-nak) az előtagja. *L i n e á r i s* helyzete viszont – vagyis az, hogy közvetlenül az ellentétes szerepű főmondat után következik – arra való, hogy az ellentétet nyomatékosítsa.

Az (5e)-nek ez az utóbbi tanulsága nem korlátozódik önmagára, hanem távolabbra mutat, éspedig a jelentésegész tagjainak elemi, valamint tömb létének szerkezeti különbségére. Nem mindegy ugyanis, hogy az (5e)-nek a tényállásleíró, azaz (Bp) szerepű tagja (*a szomszédnak el volt törve a lába*) az általános TUDÁS egészével cserél-e helyet – miként az (5f)-ben –, vagy csupán annak az első, feltételes mondat (CONDITIO) szerepű tagjával, miként az (5g) esetében.

4.2.2. A második altípus: ... **de** (Bpr) **ha** valakinek el van törve a lába, **akkor** az aligha képes átugorni egy kerítésen

Ez az altípus a [VIII] és a [IX] ábrákon látott esetek belső variánsa. Azokban a következtetési alap, vagyis a ((Bpr) *márpedig* (Bp)) követi az előre vetett konklúziót, vagyis a (Bq)-t; az alábbi kettőben megelőzi azt: (((Bpr) *márpedig* (Bp) *tehát* (Bq)).

(5f) *A szomszéd azt állította, hogy átugrott a kerítésen, de (Bpr) ha valakinek el van törve a lába, akkor az aligha képes átugorni egy kerítésen, márpedig (Bp) a szomszédnak el volt törve, tehát (Bq), ő aligha tehette meg, hogy átugorjon a kerítésen.*

(5g) *A szomszéd azt állította, hogy átugrott a kerítésen, de (Bpr) ha valakinek el van törve a lába, márpedig (Bp) a szomszédnak el volt törve, akkor az aligha képes átugorni egy kerítésen, tehát (Bq), ő aligha tehette meg, hogy átugorjon a kerítésen.*

4.3. Részösszegzés

E pont alatt egy a vizsgálatunkban relevánsnak gondolt komplex megnyilatkozás tagjainak sorrendjét igyekeztünk következetesen cserélgetni. E vizsgálati anyag feltételezett jelentésszerkezete a *de* kötőszóval modellált ellentétes fő viszonyra épül, amelynek utótagján belül helyezkedik el a vizsgált *márpedig* kötőszó. Úgy találtuk, hogy a *márpedig* kötőszó jelentésszerkezeti szerepei összefüggnek azzal, hogy a *de* kötőszó utáni első helyen miféle szillogisztikus szerepű tagmondat áll: konklúzió, vagy pedig kis premissza.

5. Összegzés

A fentiekben követett gondolatmenet annak az összefüggésnek a feltételezéséből indult ki, amely szerint az ÉrtK.-ban felvázolt két szerep valójában egyetlen jelentésszerkezet más-más helyzetű változata, ezért – a szokásos szempontok mellett – vizsgálnunk kell a „megokoló közbevetés” és az „ellenkezés nyomatékosítása” szerepek összefüggését is.

A vizsgálatban alkalmazott kiindulás szerkezet keretében úgy találtuk, hogy a két típus eszközhasználati különbsége a *márpedig* kötőszó által közvetlenül kapcsolt konklúzió szerepű tagmondat explicit, illetőleg implicit voltában rejlik. Ez alapján a két típus szerepkülönbségét egyrészt **modalitást módosító**, másrészt **ellentétet modelláló** szerepében ismertük fel.

Kiterjesztett vizsgálatunkban a *de* kötőszóval modellált ellentétes fő viszony utótagján belül helyeztük el a *márpedig* kötőszót. Ebben a tágabb összefüggésben a *márpedig* kötőszó jelentésszerkezeti szerepeit összefüggésben találtuk azzal, hogy a *de* kötőszó utáni első helyen miféle szillogisztikus szerepű tagmondat áll: konklúzió, vagy pedig kis premissza.

3.6. Mégis, mégsem

Az ÉrtK e két határozószót azonos módon értelmezi: 'ellentét, szembenállás nyomósító szavaként' [használt szók]. Vajon többet tudhatunk-e meg róluk, ha a *de* kötőszóval reprezentált ellentétet nyomatékosítják: *de mégsem*, *de mégis*?

1. A kettő közül a *de mégsem* szókapcsolattal könnyebb a dolgunk, hiszen a *de*-viszony környezetstruktúrájában a *mégsem* 'nem' értékű határozószó,¹⁷ s – mint ilyen – egy implicit állító konklúziót tagadó explicit konklúzió domináns eleme. Ebben a tisztán átlátható szerkezetben módunk van arra is, hogy az előtag implicit állító konklúziójának létrejöttét közelebből is szemügyre vegyük. Az alábbi két példa azt szemlélteti, hogy a *de*-viszony előtagjának implicit állító konklúziója létrejöhetne egyes szillogizmusként is.

Az előtag implicit konklúziója létrejöttében saját explicit kis premisszájának van szerepe, többféle módon is. Így például referenciális eszközével, miként az (1) példában, illetőleg megengedő jelentése által, miként az (2) példában.

1.1. Az *alkalom* lexéma referenciális jelentése révén keletkező konklúzió

- (1) „Ennek a könyvnek az írásait a nap, a hét, a hónap teremttette ki magából, de sohasem az esztendő. *Megannyi alkalom szülte őket, de mégsem alkalmi cikkek.*” (Pogány József: *Harcok emberei*, 1911. 5)

Kis premissza: *Megannyi alkalom szülte őket,*

Implicit nagy premissza: Ha adott írásokat „*alkalom* szüli”, akkor „*alkalmi cikkeknek*” is tekinthetjük őket.

Implicit konklúzió: Ezeket az írásokat „*alkalmi cikkeknek*” is tekinthetjük.

(Példánkban ezt az implicit konklúziót törli a *de*-viszony utótagjának explicit konklúziója:

(Aq*) Ezeket az írásokat „*alkalmi cikkeknek*” is tekinthetjük, *de* (Bq) *mégsem alkalmi cikkek.*)

1.2. Az explicit kis premissza megengedő szerepe révén keletkező konklúzió

- (2) „...alkothatunk olyan mondatokat [is], *amelyeknek külön-külön van ugyan értelmük, de mégsem szerveződnek szöveggé*, mivel nincs közöttük a (...) szintek mindegyikére egyaránt kiterjedő összefüggés, s így mondanivalójuk nem alkot értelmes egészet.” (Balázs János: *A szöveg*, 1985. 195)

Kis premissza: *amelyeknek külön-külön van ugyan értelmük,*

Implicit konklúzió: e mondatok szöveggé szerveződhetnek,

Implicit nagy premissza: Ha adott mondatoknak van külön-külön értelmük, akkor egészükben is lehet, azaz szöveggé szerveződhetnek.

(Példánkban az implicit állító konklúziót törli a *de*-viszony utótagjának explicit tagadó konklúziója:

(Aq*) E mondatok szöveggé szerveződhetnek, *de* (Bq) *mégsem szerveződnek szöveggé, mivel...*).¹⁸

¹⁷ Az (1) és a (2) példában – jelentésszerkezeti szempontból – a *mégsem* helyett állhatna a *nem*: (1) „*alkalom szülte őket, de nem alkalmi cikkek*”, (2) „*külön-külön van ugyan értelmük, de nem szerveződnek szöveggé*”.

¹⁸ Érdekes felfigyelnünk az itteni *de*-viszony utótagjának explicit tagjaira. A konklúzió szerepű tagadó mondat megkapja saját – kis premissza szerepű – megokolását: „*de* (Bq) *mégsem szerveződnek szöveggé, mivel* (Bp) *nincs közöttük a (...) szintek mindegyikére egyaránt kiterjedő*

2. A *mégis* határozószó is viselkedhetik a *mégsem* mintájára *de mégis* szókapcsolatban, s akárcsak a (2)-ben, itt is a kijelentés – implicit – megengedő szerepe uralkodik a szerkezeten.

- (3) „Az élő szervezetek egész tömegét hordozzák azoknak a csökevényeknek, amelyek feleslegessé váltak [ugyan], *de mégis fennmaradtak*.” (Ákos Károly: A lélek, 1964. 102)

Magától értetődik, hogy ekkor az ellentétet állító módon nyomatékosító *mégis* egy implicit tagadó konklúziót hozat létre a megnyilatkozás értelmezése folyamán.

Kis premissza: *amelyek feleslegessé váltak* [ugyan],

Implicit tagadó konklúzió: [ezért] **nem** maradhattak volna fenn,

Implicit nagy premissza: Ha valami feleslegessé válik, akkor az (általában kiesik a használatból, elvész, elpusztul stb.) **nem** marad fenn.

Példánkban az implicit tagadó konklúziót törli a *de*-viszony utótagjának explicit állító konklúziója:

(Aq*) **amelyek nem** maradhattak volna fenn, *de* (Bq) *mégis fennmaradtak*.

3. Vizsgálatunkban a *mégis* határozószó egy állító mondat éléről ad nyomatékot a *de* kötőszóval modellált ellentétnek. Az állító mondat konklúzió szerepe itt olyan szerkezetben egyértelmű, amelyben az előtag kis premisszája tagadó mondat. Például (1) *Nem alkalom szülte őket, de mégis alkalmi cikkek*, (2) *Külön-külön sincs értelmük, de mégis szöveggé szerveződnek*.

3.7. Szókapcsolatok jelentésszerkezeti háttere

3.7.1. *De hiába, mert*

1. A téma tipológiai értelmezése

Témám címében használhatnám a *tipológiai* kategóriát is: „Egy szókapcsolat *tipológiai* megközelítése”, de ez itt – indokoltsága mellett – félreértésre is vezethetne. Vizsgálatom feltevésének életrevalóságát ugyanis példákkal bizonyítom¹⁹, és a példák sora a tipológia értelmét a ’lényegi közös’ irányába terelhetné el. Ez az „elterelés” olyan formák (pl. a szintagmabokor aleseeteinek) vizsgálatában, amelyek alkotórészei dominánsan *explicit*ek, nem okoz gondot. A különféle szemantikai-pragmatikai alakulatok egyes összetevői azonban – beépítettségük következtében – implicit módon is betölthetik szerepüket, ezért eredményesen csupán empirikus módon nem tárhatók fel. A kutató az ilyen helyzetekben konstruál egy – az elképzelése szerint a valóságot megközelítő – elvi formát, egy ún. kiinduló szerkezetet, amit aztán a felszíni formákkal: fő- és altípusokkal szembeállít.

összefüggés”. A kis premisszából saját konklúzió következik, amely – sorrendjük cseréjével – szintén megokolhatná a tagadó minőségű konklúziót: „*de* ((Bq) *mégsem szerveződnek szöveggé, ugyanis* (Bp) *mondanivalójuk nem alkot értelmes egészet*”.

¹⁹ A példákat az MTA Nyelvtudományi Intézet Adatbázisából gyűjtöttem. Magyar Irodalmi és Köznyelvi Nagyszótárának Korpusza / Magyar Történeti Korpusz.

Az elvi kiindulás azonban jogosan vet fel egy kérdést. Vajon nem saját „elmeszüleményét” vizsgálja-e a kutató a valóságos tárgy helyett, azaz nem csupán azokat az eseteket hozza-e fel példának, amelyek feltevését igazolják? A válasz – mint minden efféle kutatásban – egyrészt beismerő. Másrészt azonban az is igaz, hogy konstruált elvi formák nélkül a felszíni formák implicit konstituensei csak nehézkesen lennének kutathatók.

Az egymást követő *de*, *hiába*, *mert* szavak adott sorrendű kapcsolatára például – az alakulat gyakorisága miatt – bárki figyelhet, összefüggésük természetét megfelelő mennyiségű anyag gyűjtésével vizsgálhatja, s a feltárt közös jegyek alapján fő- és altípusokat állapíthat meg. Egy feladat elől azonban nem térhet ki. Minősíteni kell a szókapcsolat tipológiáját alkotó közös jegyek összefüggésének természetét.

Előadásomban a tipológiát alkotó feltételezett közös jegyek összefüggését **jelentésszerkezeti**, azaz szemantikai-pragmatikai összefüggésnek tekintem, a vizsgálat elméleti-módszertani keretét pedig a kettős szillogizmust alkalmazom (Békési 2004).²⁰

2. A vizsgálat indoklása

2.1. Ismereteseek – főként költői szövegekből – olyan „ellentétes mondatok”, amelyek elméleti vizsgálata többet ígér az elvárható versmondói/befogadói értelmezésnél. Ilyen például Petőfi Sándor közismert mondata – *A négy ökrös szekérből* – a *Szekéren mentek, de ökörszekéren*, vagy a *Nem nyafognék, de most már késő* a *Mama* című József Attila-versből. Az előbbiről már készült elméleti kiindulási elemzés (BÉKÉSI 2001: 11–17), sőt ennek s a hasonló eseteknek van több kritikája is (SZATHMÁRI et al. 2001: 37–60, GECSŐ 2002: 497–499, CSÜRY 2005: 63–72). Az idézett József Attila-mondat az itteni előadás problémafelvető példája.

(1) *Nem nyafognék, de most már késő*

Mindenféle elvi szerkezet alkalmazása nélkül is egyértelmű, hogy az itt idézett mondat *de*-vel viszonyított utótagja („*de most már késő*”) közvetlenül nem az explicit előtagjával áll ellentétben („*Nem nyafognék*”), így az sem kétséges, hogy a *de*-vel modellált ellentétes viszony közvetlenül nem e két explicit tag között van. Elvi szerkezet egy elméleti igényű elemzésben ahhoz kell, hogy rekonstruálhassuk az egész értelmet, amelynek van legalább egy olyan implicit tagja is, amely az ellentétes viszonyban közvetlenül vesz

²⁰ A kettős szillogizmus egy elvi formára épülő kutatási feltevés, amely a *de*-viszony környezetében (elő- és utótagjában) kauzális viszonyokkal számol. Ehhez a feltevéshez az az empirikus vizsgálat vezetett el, amely az említett elő- és utótagok belső viszonyaiban az átlagosnál jóval több *mert*- és *tehát*-féle kötőszókat talált (BÉKÉSI 1986). E felismerés alapján indokolt volt feltételezni, hogy a *de*-viszony elő- és utótagja nem csupán egy-egy tag (szintagmabokor-tag vagy összetett mondat-tag), hanem olyan tagok, amelyek – szerepük szerint – egy-egy szillogisztikus következtetésnek a tételei: kis premisszái, konklúziói. (A következtetés ’szillogisztikus’ jelzője természetesen nem arra utal, hogy a konklúzió a következtetési alaphoz – miként a logikában – szükségszerűen jönne létre, hanem csak arra, hogy a folyamat lépései szabályosan történnek.)

részt. Az [I] sémán az (1) példa olyan értelmezése látható, ahol a *de* kötőszó egy explicit és egy implicit konklúzió közvetlen ellentétét képviseli.²¹

[I]

		Tény, hogy:
	[hisz] (Bp)	<i>most már késő</i>
Eredmény reményében történő fogadkozás:		Eredmény reménye nélküli vélekedés:
(Aq) <i>Nem nyafognék.</i>	<i>de</i> (Bq*)	[h i á b a nem nyafognék]

Az [I] alapján értelmezett ellentétes viszonyt – explicit tételei alapján – az alábbi képletel reprezentálhatjuk: ahol az (Aq) az előtag konklúziója, a (Bp) az utótag kis premisszája:

((Aq) *de* (Bp)).

2.2. Az alakulat értelmének nélkülözhetetlen konstituense továbbá az utótag konklúzió szerepű – e példában implicit – *hiába* határozószója, tudniillik e nélkül nem kaphatna megokoló (kis premissza) szerepet az explicit utótag („most már késő”). Úgy tűnik tehát, hogy mind az (1) mondat értelmezésének, mind pedig az értelmezéshez alkalmazott elvi szerkezetnek a kulcskérdése a *de* kötőszó után szerepeltetett határozószó, a *hiába*. Mivel ez – ahogy az (1) példában is – implicit módon van jelen, olyan megnyilatkozásokat célszerű szemügyre vennünk, ahol a *mert/hisz-szel* kapcsolt kijelentés a *hiába* közvetítésével okolja meg a *de*-vel kapcsolt kijelentést.

3. A *de hiába, mert* szókapcsolat

Az (1) példa már jelzi, hogy a három lexéma, vagyis a *de*, a *hiába* és a *mert* aligha véletlen együttlétként alkotja a vizsgálat anyagát képező szókapcsolatot; az viszont kérdés, hogy a három lexéma együttlészereplése mögött – miként a vizsgálat feltételezi – valóban értelemszerkezeti összefüggések rejlenek-e. A kérdést az a felszíni hasonlóság veti fel, amely a *hiába* határozószó, valamint a *nem* tagadószó egyes alakulatai között mutatkozik, pl. *de nem sikerült, mert / de hiába, mert*.²²

²¹ Az elvi jelentésszerkezetnek – miként PETŐFI S. JÁNOS értelmezéseiből ismerhetjük – a szillogisztikus következtetés tételei mellett egy másik jelentéstartományból származó, szintekként elkülönülő konstituensei is vannak: performatív-modális, szubvilágalkotó, valamint tényállásleíró proposíciók szintjei (PETŐFI 1991: 33). Az (1) ellentétes mondat két explicit proposíciója – az itteni elemzés feltevése szerint – a ‘fogadkozás/remény’, valamint a ‘hiábavaló fogadkozás’ implicit szubvilágaiba ágyazódik be.

²² Természetesen a *de hiába, mert* alakulatnak is van tagadó formája (*de nem hiába, mert*), csak ritkábban fordul elő. Pl. „Van a közelünkben egy talponálló, [...] csak azt tudtam eddig megjegyezni, hogy egy hegyi üdülőhelyről keresztelték el. *De nem hiába* [keresztelték el egy hegyi üdülőhelyről], *mert* mindig pihen valaki a küszöbe előtt.” (Bajor Andor: Az éjjeliőr nem tud aludni, 1976: 28.)

A feltételezett jelentésszerkezet domináns viszonya a *de*-viszony; indokolt hát, hogy első lépésként ennek mind az elő-, mind pedig az utótagját (pontosabban: ezek szerkezeti jellemzőit) közelebbről is megvizsgáljuk.

3.1. A *de*-viszony előtagjának szerkezeti jellemzői

3.1.1. Az előtag konklúzió szerepe

- (2) [Rimbaud] [Csakhamar megunta és faképnél hagyta Verlaine-t], *aki megbetegedett, szeretett volna kibékülni családjával, de hiába, mert felesége, szülei biztatására, beadta ellene a válókeresetet.* (Szabó Lőrinc: A költészet dicsérete. 1967: 125)

A szemléltető szerep szempontjából a (2) példa legtanulságosabb részlete a [*Verlaine*] *szeretett volna kibékülni családjával*. Ez közvetlen előtagja a *hiába* határozószónak, amely elliptikus tagmondatként áll vele ellentétben (*de hiába* [*szeretett volna kibékülni családjával*]).

Nem ennyire nyilvánvaló ugyan az előtag konklúzió (okozat/eredmény) szerepe, de e szerep betöltésére itt három tény is utal: az egyik szemantikai-pragmatikai (a), a másik szemantikai-grammatikai természetű (b), a harmadik az itt tárgyalt értelemszerkezet szerkezeti helyéből következik (c). Vegyük ezeket sorba!

(a) Konklúzió szerepét ad a [*Verlaine*] *szeretett volna kibékülni családjával* kijelentésnek egyrészt a közvetlen előzményként elhelyezett [*Verlaine*] *megbetegedett* kijelentés, másrészt a két kijelentés egységéhez rendelhető – adott kultúrában általánosnak tekinthető – tapasztalat: 'Ha a családját elhagyó férj/feleség megbetegszik, új kapcsolatából kiesik stb., akkor – általában – szeretne kibékülni családjával.' Ebben az összefüggésben a [*Verlaine*] *megbetegedett* kis premissza, egyedi tény, azaz 'ok', az alábbi mátrixokban használt jele: (Ap). A [*Verlaine*] *szeretett volna kibékülni családjával* egyedi konklúzió, azaz 'okozat/eredmény', a mátrixokban használt jele: (Aq).

(b) A vizsgált kijelentés – (Aq)-val jelölt – konklúzió szerepe mellett szól a kijelentés feltételes múltban álló igealakja. A *szeretett volna* igealak a *de*-viszony előtagjában tipikusan együtt jár a szillogisztikus következtetésben betöltött szemantikai-pragmatikai szereppel (Békési 2001: 52–63).

(c) A (2) példa *mert* kötőszavával viszonyított kijelentés mint a *de*-viszony utótagjának kis premisszája, egyedi ténye (*mert felesége [...] beadta ellene a válókeresetet*) az elliptikus szerkezet *hiába* kijelentését okolja meg, vagyis azzal alkot okozati-oki viszonyt. Ha pedig az ellipszisben a *hiába* kijelentés konklúzió (okozat/eredmény), akkor az általa közvetlenül tagadott explicit előtag szerepe sem lehet más. Ez különösen akkor egyértelmű, amikor az előtag – például szövegkezdő helyzetben – egy szál kijelentésként (azaz saját előzménye/oka nélkül) tölti be a *de*-viszony előtagjának szerepét, miként a Csoóri Sándor-idézetben.⁵

A (2) példában érvényesülő *de hiába, mert* szókapcsolattal reprezentált értelemszerkezet alkotórészeinek összefüggéseit a [II] jelű mátrix szemlélteti. (Az utótag következtetési alapjához tartozó általános tudásnak – jele: (Bpr*) – fontos eleme a 'szülei biztatására', de ennek a részletezésére itt nem térünk ki.)

[II]

- | | |
|---|---|
| (Apr*) Ha a családját elhagyó... megbetegszik,
akkor – általában – szeretne kibékülni. | (Bpr*) Ha a szülők...,
akkor... |
| (Ap) [Verlaine] „megbetegedett”, | (Bp) mert „felesége [...] beadta
ellene a válókeresetet” |
| (Aq) [Verlaine] „szeretett volna
kibékülni családjával” | de (Bq) hiába [szeretett volna ki-
békülni családjával] |

E gondolatmenet példáinak sorában nem véletlenül lett első a Verlaine-ről szóló Szabó Lőrinc-idézet, ebben ugyanis a vizsgált jelentésszerkezet mindegyik konstituense a „helyén van”. Ezek tapasztalatai közül az alábbiakban a (2) példa (c) indoklását kell árnyalnunk. Mert igaz ugyan, hogy a *de*-viszony konklúzió szerepű előtagja – a *hiába* esetében – leggyakrabban explicit, de az is igaz, hogy jól meghatározható esetekben implicit módon is jelen lehet.

A konklúzió szerepű előtag explicit/implicit formája:

Az alábbi, már ismert két idézetben – miként a későbbiek többségében – a konklúzió szerepű előtag explicit:

[Verlaine] szeretett volna kibékülni családjával.

A tekintetünkbe fogott ház udvarát beragyogja az augusztus végi nap.

A következő példa előtagjában azonban implicit módon szerepel a konklúzió. Ennek fontos feltétele, hogy a konklúzió az utótagban a *hiába* határozószó szerkezeti alaptagjaként (pl. *hiába ügyetlenkedik*) jelenjék meg, miként a (3) példában.

- (3) A sebesült ápolására fellép egy kuruzsló, nagyhangú, komikus alak, *de hiába ügyetlenkedik*, Jonathanon nem tud segíteni. (Szobotka Tibor: Közönség és irodalom. 1964: 165)

A (3)-ban lévő kijelentésben az *ügyetlenkedik* ige voltaképpen az előtag kis premiszájának a konklúziója:

(Ap) „A sebesült ápolására fellép egy kuruzsló, nagyhangú, komikus alak,

(Aq) *ügyetlenkedik*, *de*

(Bq) *hiába*, [mert]

(Bp) Jonathanon nem tud segíteni.”

A (3) példa fontos jellemzője, hogy az előtag implicit konklúziója megjelenik az utótagban, így onnan szinte mechanikusan visszahelyezhető a *de*-viszony – vizsgálatunkban eredetinek tekintett – helyére. A (4) példában összegző szerepű szinonim igék reprezentálják az előtag implicit konklúzióját, így ezeket mechanikusan nem lehet oda visszahelyezni.

- (4) [A tündérkirálynő] Nem is mert arra gondolni, hogy egyszer majd eljönnek érette [a kikirálykisasszonyért], hazaviszik a szülei, s Isten tudja, látja-e többé vagy sem. *De hiába reménykedett*, búcsálódott szegény, [mert] semmiképpen sem tudta ott tartóztatni a királyt s a királynét. (Benedek Elek: A csudafa. 1927: 75)

A (4)-ben a *hiába* határozószó egyértelművé teszi, hogy a szerkezeti alaptagjaiként szereplő *reménykedett*, *búcsálódott* szinonim összegzése az előtag főmondati szintű tagmondatának (*Nem is mert arra gondolni*), így a szinonim összegzés elvileg – helyette – visszavihető volna a *de*-viszony előtti konklúzió szerepébe: „*Reménykedett, búcsálódott* szegény, hogy egyszer majd eljönnek érte [a királykisasszonyért], hazaviszik a szülei, s Isten tudja, látja-e többé vagy sem. *De hiába*, [mert] semmiképpen sem tudta ott tartóztatni a királyt s a királynét”. Ez az elvileg szabályos sorrendi változat azonban két okból sem helyeselhető. Az ellentétes szerkezet két fő tagja így túlságosan messze esnék egymástól (*Reménykedett, búcsálódott szegény* [...]. *De hiába*), ráadásul a – főmondati szintű – két fő tag közötti rész mellékmondati szinten halad (*[...] hogy egyszer majd eljönnek érte* [...])).

3.1.2. Az előtag megokoló, azaz kis premissza szerepe

Amennyire magától értetődik a *de*-viszony utótagjában a kis premissza-szerep, annyira szabad és nyelviileg változatos ugyanez a szerep az előtagban. Viszonylag egyértelmű a (2) példában, ahol Verlaine kibékülési szándékát – a szöveg írója szerint – okszerűen előzi meg a magára maradottság és a betegség. A költői szemléletű Csoóri-idezetben viszont mintha egy emberbarát *Nap* akarná oldani a ház elhagyatottságát. Ez értelmezhető okként is (‘mert a házat elhagyatottnak látja’), de inkább – és tipikusabban – célként (‘hogy a ház ne legyen elhagyatott’).

A célhatározói mellékmondatként megjelenő kis premissza:

(5) *Aranka, hogy meggyőződjék, kik voltak e találka személyei, a bokrok közé lépett, de hiába, mert nem talált az illetőkre, azok már eltűntek.* (Cziklay Lajos: *Dívatos jellemek*. 1885: 32)

Az eddigi példák tanulságai alapján már felismerjük, hogy az (5)-ben azért válik ketté a főmondat, hogy az a *de* utáni részben elliptikusan ismétlődhessék meg: „*de hiába* [lépett a bokrok közé]”. Így az sem okoz számunkra meglepetést, hogy a közbeékelődő mellékmondat nem ok-, hanem célhatározói formát kapott. E két forma grammatikai szempontból jelentősen különbözik ugyan egymástól: a *hogy* kötőszó felszólító igelakkal jár (*hogy meggyőződjék*), a *mivel* kötőszó viszont kijelentő múltban hozná az igealakot a főnévi igenév mellett (*mivel meg akart győződni*). E grammatikai, valamint grammatikai-stiláris különbségek ellenére (*meg akarván győződni*) a *de hiába, mert* szókapcsolattal reprezentált jelentésszerkezet az ok helyén – mint látjuk – elfogadja a célt.

[III]

(Ap) „...hogy meggyőződjék,...”

(Bp) „mert nem talált az illetőkre,...”

(Aq) „Aranka...a bokrok közé lépett”,

de (Bq) *hiába* [lépett a bokrok közé].

3.1.3. A *de*-viszony előtagja közvetlen voltának értelmezése

Az eddigiekben az előtag közvetlen voltából a helybeli közelség értelmében vett közvetlenséget láttuk:

(2) [...] szeretett volna kibékülni, családjával, de hiába [szeretett volna kibékülni], mert [...]

(5) Aranka a bokrok közé lépett, de hiába [lépett a bokrok közé], mert [...]

A következő példák már arra is felhívják a figyelmet, hogy nemcsak helyileg közvetlenül közeli a *de hiába* előzménye, hanem – s ez a domináns! – szintben is, sőt a szintnek kétféle értelmében is az.

Az értelemszerkezet szempontjából – amiként az (2) és a (5) példa szerkezeti sémái mutatják – a *de*-viszony (A) és (B) oldalának konstituensei (Ap–Bp, Aq–Bq, Apr*–Bpr*) azonos szillogisztikus szerepet töltenek be, s így – a szerepükkel járó – szintjük is azonos egymással. Az értelemszerkezetnek ez meghatározó tulajdonsága, erre épül a közvetlen előtagnak az (Aq)-val jelölt, konklúzió szerepe: ha ugyanis a *hiába* határozószóval képviselt elliptikus mondat konklúzió, azaz (Bq), akkor közvetlen előzményének szintje is konklúzió, azaz (Aq).

A szint másik értelme a mondatantból származik. Deme László (1971) tulajdonított nagy fontosságot a beszéd (a kommunikáció, vagyis a főmondati szintű mondategységek) szintje, valamint az információ tengelyén elhelyezkedő mellékmondati szerepű mondategységek szintje elkülönítésének. Ha nem így járnánk el, vagyis ha a (6) példa előtagjának közvetlen voltát helyi közelségként értelmeznénk, és nem vennénk figyelembe annak mellékmondati helyzetét, akkor még félre is érthetnénk a közlést.

(6) *Segédem nemegyszer megsürgetett nála bizonyos összeget, amit néhány gyűrű fejében követelt tőle, de hiába, mert a gyűrűk árával még nem számolt el.* (Füsi József: Élete. 1961: 114)

A (6)-ban a vonatkozó mondat állítmányi része közvetlenül a *de hiába* előtt foglal helyet (amit [...] követelt tőle, de hiába), így – figyelmen kívül hagyva – akár azonos hangsúlyszakaszba is kerülhet vele. Az értelemszerkezet ismeretében azonban világos, hogy a konklúzió szerepét a *de*-viszony előtagjában a közlést indító s így a *de* kötőszótól távolabbi főmondat tölti be: [...] megsürgetett nála bizonyos összeget, de hiába [sürgetett meg], mert [...].

A szintekre vonatkozólag tehát fontos szerepkülönbséget állapíthatunk meg. A *de hiába, mert*-féle értelemszerkezetben a *de*-viszony két oldalán álló (Aq)-nak és (Bq)-nak egymással mondat szinten is azonosnak – egyaránt főmondati szintű kijelentésnek – kell lennie. (Ugyanez a helyzet azonban a *de*-viszony elő- és utótagján belül – pl. ((Ap) tehát (Aq)), illetőleg ((Aq) mert (Ap)) – már szerkezeten belüli változat.)

3.2. A *de*-viszony utótagjának szerkezeti jellemzői

3.2.1. Az utótag konklúzió szerepe

A – (Bq)-val jelölt – konklúzió tipikusan elliptikus mondat. Az explicit előtagot az implicit utótagban a *hiába* határozószó képviseli. Ez a gyakori forma azonban nem zárja ki az előtag explicit megismétlését versben pl. rímhívó szerepben, illetőleg ritmikai okokból szépirodalmi szövegben.

- (7) *Barna kislány várja, / De hiába várja, / Azt a szőlke magyar legényt / Megölte a bánya.* (Bán Oszkár: Ötágú Síp. 1973: 326)

3.2.2. Az utótag kis premissza szerepe

A (2–8) példák azt sugallják, mintha a *de hiába*-kapcsolat nem lehetne meg explicit kis premissza, vagyis a konklúzió megokolása nélkül. Van azonban olyan felszíni forma is, amelyben a konklúzió indoklása implicit.

- (8) *A gyermekek leszaladgáltak az utca végére, hogy jön-e már a szekér, de hiába. Az égen komor felhők tornyosultak, a közeli erdő zúgása vihart jósolt, és a halotti gyülekezet aggodalommal várakozott.* (Böződi György: Rebi néni feltámadása. 1946: 20)

Az okozattal induló gondolatmenetet már több példából ismerjük, továbbá a határozói mellékmondatként megfogalmazott okot is: *mert látni akarták / hogy lássák, jön-e a szekér.* A *hiába* által képviselt elliptikus konklúzióval ebben az esetben együtt jár az implicit megokolás: *de (Bq) hiába [szaladgáltak le az utca végére, (Bp) nem látták jönni a szekere].* A mondatban egyébként a tematikai váltás is jelzi – *Az égen komor felhők tornyosultak [...]* –, hogy a *de hiába* indoklása implicit módon már megtörtént. (Ennek a megjelenési formának egyébként tipikus jegye a tematikai és/vagy nézőpontbeli váltás.)

3.3. Explicit indoklás kötőszó nélkül

Példacsoportjaink többsége szerint az utótag kis premisszáját a *hiába* utáni helyzetben a *mert / hiszen* kötőszó viszonyítja. Egyértelmű azonban, hogy – amikor a *hiába* utáni közlésrész nyilvánvalóan megokol – a *mert / hiszen* kötőszó el is maradhat.

- (9) *Pinokkio ... kétségbeesésében legszívesebben haját tépte volna, de hiába, fából volt a haja is, még csak bele se tűrhatott.* (Rónay György: Pinokkio kalandjai. 1967: 83)

4. A tamulások alkalmazhatósága

A vizsgálat alapján olyan kérdésekre is választ kaphatunk, amelyek a kiindulásul szolgáló feltevés nélkül föl sem merülnének. Itt csupán egy ilyen kérdésre térünk vissza, amelyre a 3. pontban már utaltunk. Ez a *de hiába, mert* szókapcsolat viszonya a tagadó, vagyis a *de nem* (sikerült stb.), *mert* utótagú szerkezethez. Vajon csupán szinonim alakulatokról van szó, vagy van közöttük kimutatható szerepkülönbség is? Előre bocsátjuk, hogy van: a *de*-viszony utótagjában a *nem sikerült* tipikusan megokol, azaz kis premissza, míg a *[de] hiába, mert* szókapcsolat okozatot képviselő konklúzió. Ez azonban nem jelenti azt, hogy meghatározható helyzetben nem vehetik át egymás szerepét.

4.1. A *de hiába, mert*, valamint a *de nem sikerült, mert* szókapcsolatok szerepazonossága és szerepkülönbsége

4.1.1. Ha a *de*-viszony előtagjában szereplő ige az *akar, törekszik* valamire (továbbá feltételes módban áll: pl. *szeretne/szeretett volna* stb.-féle szemantikai körbe tartozik), akkor a *nem sikerült* szókapcsolat megokolja a tipikusan okozati szerepű *hiába* határozószót, sőt – a felszíni szerkezetben – be is léphet az implicit *hiába* helyére (*de hiába / de*

nem sikerült, mert...), s magánál konkrétabb kijelentéseket von be a megokoló szerepbe: *nem sikerült, nem volt képes, nem maradt stb.*

(10) *Fölnézett és mosolyogni akart, de [hiába:] nem sikerült neki.*" (Thury Zoltán: A kapitány. 1908: 54)

(11) *Kismama tiltakozni akart, de [hiába:] nem maradt ideje.*" (Boldizsár Iván: Királyalma. 1967: 236)

4.1.2. A (10–11) példák előtagjaiban explicit módon szerepel az *akart* ige, de a szemléltetett összefüggés ott is jelen van, ahol a *de*-vel jelölt ellentét alapja a szerkezet utótagjában jelenik meg (*fel akartak zárkózni*). Itt a *nem sikerült* – a felszíni szerkezetben – konklúzióként szerepel.

(12a) *A svédek messze széthúzódtak a mezőn, s a szárnyon levők éles fordulatot téve, kardjukkal vágták és sarkantyúzták a lovukat. De nem sikerült fölzárkózniuk.*" (Tolsztoj/Németh László: I. Péter. 1953: 502)

Az explicitté tett *hiába* konklúzióval a *nem sikerült* kijelentés visszkapja saját, kis premissza szerepét:

(12b) *A svédek... kardjukkal vágták és sarkantyúzták a lovukat. De [hiába:] nem sikerült fölzárkózniuk.*

4.2. A *de hiába, mert* szókapcsolat révén látott értelemszerkezeti összefüggésekből legalább két tanulságot megerősíthetünk. Az egyik a szerkezetalkotó viszonyok közvetlen voltára vonatkozik.

4.2.1. Eszerint a *de*-viszony elő- és utótagjában lefutó szillogisztikus következtetések egymással azonos szerepű lépései közül csupán egy szereppárnak kell közvetlen kapcsolatban lennie egymással. Ez tipikusan vagy a két konklúzió, vagyis az ((Aq) de (Bq)), vagy pedig a két kis premissza, vagyis az ((Ap) de (Bp)).

4.2.2. A másik tanulság kifejezetten a tipológia területére tartozik. A bevezetésben említett mindkét „ellentétes mondat” *de* kötőszava kauzális viszonyokkal van körülveve, de e kauzális viszonyok aktuális szerepei nem azonosak. A *Nem nyafognék, de most már késő* mondatban a *de* kötőszó a konklúzió szerepű – itt implicit – *hiába* határozószóval van közvetlen viszonyban:

(1) *Nem nyafognék, de [hiába nem, hisz] most már késő.*

A *Szekéren mentek, de ökörszekéren* mondat *de* kötőszava pedig – a legvédehetőbb feltevésként – az ugyancsak implicit *nem [...], hanem*-mel alkot szerkezetet; jóllehet mindkét szerkezet az ((Aq) de (Bp)) altípusra épül.

4.3. Magától értetődik, hogy ezek a megállapítások és értelmezések vitathatók, továbbá az sem zárható ki, hogy az értelmezésekben alkalmazott értelemszerkezet egy-egy részlete vagy akár egésze hibás. Egy vonatkozásban azonban feltehetőleg meg lehet egyezni. Az ellentétes fő viszonyra épülő szerkezetek implicit konstituenseit kizárólag empirikus módon, azaz valamiféle elvi értelemszerkezet nélkül nem érdemes vizsgálni.

3.7.2. De legalább

1. A közbeékelt megengedés utótagja

A *legalább* határozószó felidéztheti a gondolatmenet előzőleg elhangzott, vagyis a jelenlegi helyén már csak a partner memóriájában létező (s ebben az értelemben itt 'implicit') komponenseit. Például Szabó Lőrinc ismert költeményének (*A homlokodtól fölfelé*) befejező sora így szól:

(1) „*Férfi, légy tiszta legalább / a homlokodtól fölfelé!*”

'Vagyis [ha lejjebb (vagyis ott, amiről eddig szóltál: „a homlokodtól lefelé”) nem is, de] „*legalább a homlokodtól fölfelé*” légy tiszta!’

1.1. A költemény jelentéssűrítő természete, miként itt látjuk, az olvasóra hagyja az implicit részlet rekonstruálását [ha lejjebb nem is, de]. Az alábbi prózarészlet gondolatmenetében azonban explicit módon vesz részt ugyanaz a szerkezet („*ha fizikailag nem is, de*”). Fontos azonban előrebocsátanunk, hogy a példában szereplő *fizikailag–szellemileg* ellentétpár tagjai jelen kontextusuktól függetlenül is felidéznek egymást.

(2) „*Az idő eljárt fölöttetek. Én talán megmaradok, ha fizikailag nem is, de legalább szellemileg.*” (Hevesi András: Irén, 1938. 165)

Nézzünk néhány további példát a 'ha nem is, de legalább'-féle szerkezet explicit használatára! Láthatjuk, hogy – miként az előző esetekben – az álló betűvel szedett részek elhagyhatók lennének.

(3) „*A bandagazda kinn van jóelőre, és benn tárgyal a kulcsárral, hogyan is csinálják az osztást, hogy ha nem is mindenkinek, de legalább nekik jó legyen.*” (Veres Péter: Falusi krónika, 1944. 101)

(4) „*Fia (...) a feleségét se szerette, aki sirva panaszkodott anyámnak, hogy még csak meg se verte, ami pedig a falujukban, ha nem is a szeretet, de legalább az érdeklődés egy bizonyos jele volt a másik iránt.*” (Gyergyai Albert: A falutól a városig, 1979. 51)

(5) „*Ennek a rendeletnek abban az időpontban ha jogossága nem is, de legalább jogosultsága még volt, hiszen a »Kémfogó« akkor még csak kézíratos formában volt hozzáférhető a sajtó számára.*” (A kém szólásszabadsága: Heti Világgazdaság, 1991. dec. 7. p. 39)

Az alábbi két példában már kétséges, hogy elhagyható-e a vizsgált szerkezet. Az (5)-ben a megengedő előtag informatív tartalma fontos; a leírt helyzetben egyáltalán nem mindegy (vagyis szükséges lehet annak kinyilvánítása), hogy a remélt befogadás ideje mennyire „rövid”.

(6) „*Kénytelen voltam megintcsak visszamenni a nagynénémhez – ha nem is reggel, de legalább egy rövid időre hátha befognak.*” (Csalog Zsolt: Börtön volt a hazám, 1989. 82)

1.2. Az alábbi idézet elemzése jelzi, hogy eddigi érvelésünk érvényességének a végére érkeztünk. Miként eddig, most is elhagyhatjuk a megengedő előtagot („*ha nem is eszményien szép*”), a *de* kötőszónak azonban maradnia kell.

(7) „...*forma volt ez, ha nem is eszményien szép, de legalább szellemes.*” (Tandori Dezső: Válogatott esztétikai írások, 1980. 372)

Az itt idézet mondat elhagyhatatlan *de* kötőszava egyértelműen utal arra a különbségre, amely a (2)–(6), valamint a (7) példa szerkezete között van. Az előbbi példacsoportban a *de* kötőszó a megengedő szerkezet utótagja, ezért előtagjával együtt hagyható el: [*ha nem... is, de*]; a (7) példában azért nem hagyható el, mert a megengedés mellett elvárástörlést is modellál.

1.2.1. A *de* kötőszó a megengedő előtagnak utótagja

(7a) „... *ha nem is eszményien szép, de legalább szellemes.*”

1.2.2. A *de* kötőszó az elvárástörlő ellentét utótagja

(7b) „*forma volt ez, de szellemes.*”

Ebben az alakulatban a „*de szellemes*” utótag nem az explicit előtagjával áll közvetlen ellentétben, hanem azzal a konklúzióval, amelyet előtagjával („*forma volt ez*”), valamint az előtag tényállásleírásához tartozó általános tudással együtt hozat létre a *de* kötőszó („Ha valami [csupán] *forma*, akkor az nem lehet „szellemes”).

Ebben az összefüggésben a *legalább* határozószó elmaradhat. Ez arra utal, hogy a *de legalább* szókapcsolat olyasféle jelentésszerkezetben működik, amelynek a megengedés az egyik megjelenési formája. Ez a következtetés azonban közelebbi figyelmet kíván.

1.2.3. A '*ha nem is, de legalább*'-féle szerkezet fenti példái abban is közösek, hogy a megengedő előtag mindegyik esetben közbeékelődés. Ez a sorrendi helyzet azonban jelentésszerkezeti szereppel is jár. A közbeékelődés beépítésével az 1.1. pont érvelése véget ér.

Az alábbi szövegrész ugyan kötőszós megengedését hiába alakítjuk át közbeékelődéssé, azaz [*ha nem történt is*] változatra, itt már másféle jelentés-összefüggést találunk. A mondatkezdő helyzetű – s e helyzetében önálló – megengedés igényt tart a teljes, azaz a *de legalább*-bal tagolt információállományára.

(7) „*Sok változás ugyan az [étel]választékban nem történt, de legalább abbahagyták a vég nélküli savanyúkáposzta-etetést és a bűdös ételek kiosztását.*” (Fehérvári István: Börtönvilág Magyarországon, 1990. 137)

(7a) Ha az [étel]választékban sok változás nem történt is, *de legalább abbahagyták a vég nélküli savanyúkáposzta-etetést és a bűdös ételek kiosztását.*

2. A megokoló szerepű *legalább*

2.1. A *legalább* határozószó az alábbi jelentésszerkezetben is a *de* kötőszó után helyezkedik el, vagyis az ellenétes utótag komponense. Kérdés azonban, hogy itt mi a szerepe. Esetleg nyomósítja az ellentétet, miként pl. a *valójában* nyomósítja a *pedig*-et,

vagy miként a márpedig a feltételes mondatot? A választ előrebocsátjuk. A *legalább* határozószó az alábbiakban a *de* kötőszóval bevezetett ellentétet okolja meg.

- (8) „*Hát bizony, egyre hülyébbek leszünk, / de legalább lassacskán veszítjük el az eszünk.*” (Petri György: Versek, 1996. 476)

Az összetett mondat mindkét tagja tényközlés, szillogisztikus szerepük is – mindkető kis premissza – azonos; okkal gondolhatnánk hát, hogy a *de* kötőszó kettejük ellentétét fejezi ki. Közvetve így is van, közvetlenül azonban nem lehet, hiszen az utótagként megjelenő kijelentés (*lassacskán veszítjük el az eszünk*) nem áll ellentétben azzal, amit az előtag állít (*Hát bizony, egyre hülyébbek leszünk*). Arra kell tehát választ találnunk, hogy az idézett két tag között miféle közvetettséggel fejez ki ellentétet a *de* kötőszó.

Ha 'a kettős szillogizmus' keretében gondolkodunk, vagyis abban a feltevésben, amely szerint a *de* kötőszó nem csupán két tagmondat, hanem két következtetés viszonyát hozza létre, akkor a Petri-idézet első tagját kb. az alábbi következtetés tételeként értelmezhetjük:

'Ha valaki egyre hülyébbnek érzi magát, akkor a közérzete rossz. „*Hát bizony, [= ÉS tényként közlöm, hogy] egyre hülyébbek leszünk*”. Tehát a közérzetünk egyre rosszabb.

Az utótagot bevezető *de* kötőszó közvetlenül az előtag ki nem mondott konklúziójával (egyik elemével: rossz) szemben állít ugyancsak implicit (*jó*) ellentétet:

'Tehát a közérzetünk egyre rosszabb, *de* van benne jó is, mert „legalább lassacskán veszítjük el az eszünk”.

Az alábbi idézet mindkét konklúziója szintén implicit, de az explicit kis premisszák tartalmából viszonylag hűen rekonstruálhatók.

- (9) „*Tudták, hogy életük a játszma tétje, de legalább játszottak.*” (Konrád György: Kerti mulatság: Agenda 1. 1989. 638)

Az alábbi rekonstrukcióban az implicit nagy premisszákat már elhagyhatóknak tekintjük, s ezért – a hely kímélése végett – nem tüntetjük fel.

Kis premisszák: *Tudták,*

hogy életük a játszma tétje, [mert] legalább játszottak.

Konklúziók: 'nem kellett volna vállalniuk a játszmát', *de* 'vállalták',

A *de legalább* szókapcsolatnak gyakori az olyan használata, amelyben a két implicit konklúziót nem tudjuk levezetni az explicit kis premisszákból. Ilyenkor ezeket csupán mint 'ez rossz', *de* 'ezzel együtt nem rossz', vagy 'ez hasznos/pozitív', *de* 'ezzel együtt nem hasznos/negatív' stb.-féle konklúziók közvetlen ellentétéként rekonstruálhatjuk. Ez a szerkezethasználát mondatok, valamint szó szerkezeti tagok viszonyításában egyaránt előfordul.

2.1.1. Szövegmondatok, valamint tagmondatok *de legalább*-féle viszonyítása

- (10) „*Szomorúság ül szemünkben. De legalább nem üres.*” (Konrád György: Kerti mulatság: Agenda 1. 1989. 662)

- (11) „...*nem múlik el a fájdalom, de legalább tudjuk, mi az.*” (Egri Csaba: Az angyalok nyelvén sem...1972. 270)
- (12) „*Lehet, hogy elázunk, de legalább átérezzük mások szenvedéseit.*” (Márton László: Lepkék a kalapon, 1987. 173)

2.1.2. Szó szerkezeti tagok *de legalább*-féle viszonyítása

- (13) „[Az archaikus hatalmak mindig nyíltak voltak, vagyis céljukból, az uralkodásból nem csináltak titkot.] *Az uralkodást kiméletlenül, de legalább őszintén üzték,* és ez a viszonyokat nyíltá tette: a társadalom egyik része uralkodott, a másikon uralkodtak.” (Dolinszky Miklós: Legyen-e a zene mindenkié?, in: Holmi, 1992. 391)
- (14) „[A szerző] *hatalmas apparátussal, nem kevés utánjárással és tájékozottsággal – de legalább annyi elfogultsággal és prekoncepcióval – egy meglepő, de sajnos nem éppen meggyőző »végső megoldással« áll elő,...*” (Martinkó András: Milyen malom van a pokolban?: Irodalomtörténeti Közlemények, 1987–1988. 628)

4. Szépirodalmi szövegek elemzései

Szükséges, de szinte reménytelen, s így már-már büntudattal terhelt feladat a műelemzés. Nem véletlen, hogy súlyának cipelésére két tudomány is vállalkozott: az irodalomkutatás és a nyelvészet. Ezek néha egészen közel dolgoznak egymáshoz, máskor egymástól távolabb. TÖRÖK GÁBOR nyelvész létére a hatvanas évek vége felé nem véletlenül ítélte fontosnak a filológia egységét, *osztatlanságát* (*A lira: logika*, 1968. 10). Akkortájt elkezdett versszöveg-elemzéseit nem is alapozhatta volna másra, mint a József Attila-kutatás figyelembe veendő – néhol vitatható – megállapításaira; s éppúgy magától értetődő volt, hogy az ő elemzéseiben megnyilvánuló nyelvészeti elfogultság az irodalomkutatóknak, köztük SZIGETI LAJOS SÁNDORNak adott lehetőséget elgondolkoztató el-
lenvetésekre (*József Attila-versek elemzése*, 1980.).

A két testvértudomány a hetvenes évektől a szöveg elméleti vizsgálata kapcsán került egymáshoz ismét közel. Földrajzilag is, hiszen Szegeden – s a szegediség több volt pusztán véletlennél: az egyetemen egy időben működött és hatott DEME LÁSZLÓ és KANYÓ ZOLTÁN – a *Studia Poetica* az irodalomelméleti, a *Szemiotikai szövegtan* a jobbára nyelvészeti érdeklődésű kutatókat gyűjtötte maga köré.

A vizsgálataikban fellelhető közös mozzanatok következhetnek magából a kutatás általános tárgyából, a szövegből. Következhetnek – előre eltervezetten is – ugyanannak a műalkotásnak többirányú, de együttes megközelítéséből, mint pl. Saint-Exupéry: *A kis herceg* című alkotásának irodalomtudományi, pszichológiai, nyelvészeti stb. vizsgálataiból (*Szemiotikai szövegtan* 10., 1997. és 11., 1998.).

Szintén nem véletlen, hogy egyes irodalmi és nyelvészeti elemzések azonos vagy egymáshoz közeli gondolkodásmódja, feltáró eljárásai közös forrásból, a logika valamely részterületéről eredtek. E kérdéskörről, a logika és a nyelvészet találkozási pontjairól ad mérlegelő áttekintést JEAN COHEN Alakzatelmélet c. tanulmánya (*Az irodalom elméletei* I. 171–214. Szerk. THOMKA BEÁTA. Jelenkor–JPTE, Pécs, 1996.). CSÜRI KÁROLY a 'lehetséges világok' logikai elméletéből merített (*Lehetséges világok*, 1987.), e nélkül nem volna lehetséges a szövegelemzőknek oly fontos 'szövegvilág' és 'való világ' fogalmi igényű megkülönböztetése és részleges azonosítása.

Egy lényeges ponton a logikával találkozik, illetőleg különül el a jelen kötetben közölt elemzések gondolkodásmódja is a logikától. Ez a lényeges pont – miként KIEFER FERENC 1983-as könyve óta (*Az előfeltevések elmélete*) a műelemzési gyakorlatban itthon is közismert – az 'előfeltevés'. Az előfeltevés az implicit, azaz a kimondatlan jelentésrészeknek egy fajtája. Ez az implikátumfajta is – mint minden implikátum – az olvasóban keletkezik, de nem tetszőlegesen; egy explicit, vagyis nyelvi eszközökkel kifejeződő szerkezet hívja elő. Így a birtokos jelzős szerkezet implikálja a létezés állítását is: például a *kis herceg kialudt vulkánja* azt, hogy a kis hercegnek volt/van egy kialudt vulkánja.

A feltételes mondatoknak is van előfeltevésük. Legkézenfekvőbb ez a múlt idejű feltételes mondatokban. A *Hogyha már nem égett volna* tagmondatnak az előfeltevése az 'égett' jelentésrész a közismert Petőfi-versben: „Rágyújtottam a pipára ... / Azaz rágyújtottam volna, / Hogyha már nem égett volna.” A feltételes mondat 'égett' előfeltevéséből pedig az a pragmatikai következtetés folyik, hogy 'nem gyújtottam rá'.

Kétségtelen, hogy az előfeltevésnént implikált jelentésrészletnek, a kialudt vulkán 'létezésének' vagy a '*nem gyújtottam rá*'-féle következtetésnek a 'hírértéke' alig több a nullánál, kutatómódszertani jelentősége azonban igen nagy. Azt jelenti, hogy vannak/lehetnek egy szövegmű értelemegészében olyan részletek, amelyek nyelvi eszközökkel közvetlenül nem nyerneek ugyan kifejezést, de közvetve, vagyis nyelvíleg kifejeződő értelemrészletek (mint a birtokos jelzős szerkezet vagy mint a múlt idejű feltételes mondat) által mégis léteznek, s nem csupán létük, hanem mivoltuk is egyértelmű.

Ennek a – logikából származó – felismerésnek a kiaknázása már egy új tudományterületre, a pragmatikára vár. Itt a szűk és szigorú logikai előfeltevéseknél sokkal szélesebb körű tájékozódást enged/kíván meg az implikáció 'konvencionális' fajtája, amelyben a megnyilatkozásban használt szavak konvencionális jelentése határozza meg, hogy a megnyilatkozásban mi implikálódik (H. P. GRICE: *Logic and Conversation*, in: COLE, P. – MORGAN L. J. (eds): *Syntax and Semantics. Speech Acts*. Academic Press N. Y., 1975. 44).

Egy olyasféle Petőfi-megnyilatkozásban is, mint „... *a vízbe löktek, különben majd megmutattam volna nekik.*”, benne van a feltételes múlttal járó előfeltevés: '*nem mutattam meg nekik*'. Ennek az előfeltevésnek a sorrendi helye azonban már megkívánja, hogy igazoljuk összefüggését *a vízbe löktek* mondattal és a *különben* megnyilatkozásrésszel. Ábrázolni kell tudnunk tehát az értelemegészét, ennek részeként a *különben* lexéma '*ha nem löktek volna vízbe*'-jelentését, valamint ennek előfeltevéseként *a vízbe löktek* részletet. (Más kérdés, hogy a *különben* lexémával képviselt implicit feltételes mondat előfeltevése itt nem előfeltevés, hanem explicit megnyilatkozás, ami egy pragmatikai következtetés előre vetett implikátuma.)

Mindezt kettős megfontolásból tartottam fontosnak előrebocsátani. Egyrészt annak a reménynek a kifejezéséül, hogy az elemzett művek jelentésének implicit tartományában egy lépéssel talán tovább tudunk jutni. Másrészt – akár sikerül ez a lépés, akár nem – az olvasó elnéző jóindulatát kérem az ágrajzos ábrázolás helypazarló és fárasztóan túlrészletező mivolta miatt.

Nem volna egyszerűbb inkább elhagyni a túlrészletező ábrákat? – kérdezheti bármely jó szándékú olvasó. Ha csupán a 'szöveg' értelmezéséről lenne szó, akkor meg lehetne fogadni a kérdésben rejlő tanácsot. A 'szövegértelem' tagolása azonban annak a 'világdarabnak' (helyzetnek, változásnak, jellemnek stb.) a tagolása is egyúttal, ami – az olvasó feltevése szerint – az adott szövegben kifejezésre jut. A műelemzésnek az értelme végül is tehát ugyanott található, ahol – PETŐFI S. JÁNOS életműve igazolja ezt – a mű értelme van. Mindkettő a világot tagolja, mindkettő a világnak ad valamiféle strukturáló értelmet. A művész közvetlenül, vagyis az alkotásával; a műelemző közvetve, az alkotás értelmezése által.

4.1. A környezetstruktúra implicit elemei

Arany János: Magányban

Leggyakoribb szerepében maga a *de* kötőszó egy ki sem mondott elvárás törlésére készíti a partnert; van azonban olyan – ritkább – előfordulása is, amelyben az elvárástörli szerepet csak a teljesebb struktúra tudja érvényesíteni. Arany János filozofikus költemé-

nyének alábbi három sorára HUBAY MIKLÓS elemzése hívja fel figyelmünket. (HUBAY 1996. 105)

„Sors! Óraműved oly irtóztató:
Hallom kerekid, amint egybevágnak:
De nincs azokhoz számlap, mutató.”

(Arany János: Magányban)

Ha értelmezésünkben a *De* kötőszónak a közismert elvárástörő szerepet adnánk, akkor az explicit utótag implicit előtagját – mint a két konklúzió közvetlen ellentétét – kb. így képzelhetnénk el:

(Aq*) 'Elvárható lenne, hogy a kerekéhez ennek az órának a lapján is kapcsolódjék számlap és mutató',

De

(Bq) tény, hogy „nincs azokhoz számlap, mutató”.

Ez az értelmezés ha technikailag helytáll is önmagáért, arra azonban, hogy a *sors óraműve* mitől „irtóztató”, nemigen ad érdemi választ.

Idézett elemzése címében HUBAY MIKLÓS az „irányíthatatlanság”, „értelmezhetetlenség” szavakkal jellemzi a három sor lényegét. Ezek indoklásához több tényezőt kell figyelembe vennünk.

Mivel a *De* explicit utótagjának – kis premissza szerepű – kijelentése közvetlenül nem áll ellentétben az ugyancsak explicit előtaggal, az alábbi ábra ellentét-viszonyát sem fogadhatjuk el:

(Ap) Tény, hogy „Hallom kerekid, amint egybevágnak:”

De

(Bp) tény, hogy „nincs azokhoz számlap, mutató”.

Valami elfogadhatóbb értelmezéshez akkor jutunk, ha a *De* kötőszó közvetlenül a két implicit konklúzió elvárástörő viszonyát modellálja, ahol a két implicit konklúzió – természetesen – a két explicit kis premissza konklúziója:

(Ap) Tény, hogy
„Hallom kerekid,
amint egybevágnak:”

[tehát]

(Aq*) Látnom kellene /
Elvárnám, hogy lássam
a számlapot, mutatót is,

De

(Bp) tény, hogy
„nincs azokhoz
számlap, mutató”.

[ugyanis/tehát]

(Bq*) tény, hogy
nem látom
a számlapot, mutatót.

Miért „irtóztató” a *sors óraműve*?

‘Hallom (bizonyos tüneteiből tapasztalom) a „sors” működését, ezért érteni is szeretném. Ahhoz azonban, hogy értem is a sorsot, látnom kellene (látni szeretném; elvárnám, hogy lássam) művének többi mutatóját is, *de* (tény, hogy) ezeket nem látom. Nincs tehát lehetőségem a lényeget megérteni.’

4.2. Kép – szöveg – mentális kép

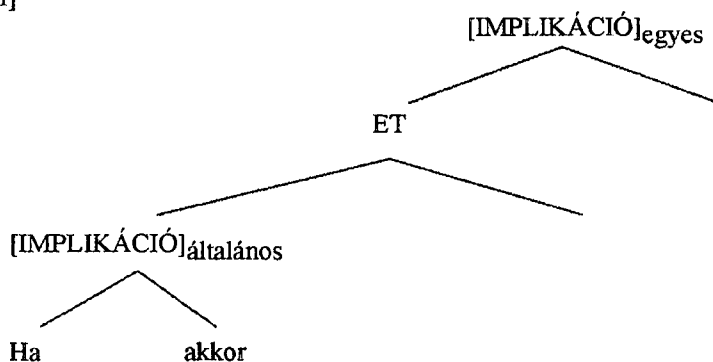
Karinthy Frigyes: Miki

Ebben az elemzésben a 'kép' Walt Disney: *Micky Mouse* című rajzfilmjének egy villanásnyi részlete, a 'szöveg' Karinthy Frigyesnek e villanásnyi filmrészletről szóló írása (Karinthy 1981. 305–306). A 'mentális kép' at itteni elemzésnek – az előző két kategóriával összefüggő – tárgya, és adalék kíván lenni PETŐFI S. JÁNOS 'mentális kép'-éhez (PETŐFI 1991. 13).

A mentális képről (jele: Re) előzetesen annyit, hogy egyik oldala a szóban forgó relátum (jele: Re) felépítésével analóg, másik oldala pedig a relátumra vonatkozó aktuális értelem (jele: S_r), amely az – ugyancsak a szóban forgó – relátumra vonatkozó 'értelem' szabály-/konvenció-rendszere (jele: S_d) elvárásának eleget tesz.

Karinthy Frigyes szövegrészletét azzal a szándékkal elemzem, hogy a mentális kép ÁLTALÁNOS TUDÁS komponenseit az író saját, EGYEDI TUDÁS komponenseivel egyazon szerkezeten belül írjam le. Ehhez az általános tudáskomponenseket 'implikációk'-nak tekintem, s feltételes mondatok formájában (*Ha ... , akkor...*) adom meg; az általános és az egyes implikációk kiindulás szerkezeti összefüggését az ET szimbólum reprezentálja az [I] ábrán. (Ezt a megoldást PETŐFI S. JÁNOSnak köszönhetem, ő javasolta a 'kettős szillogizmus' néven bevezetett elvi jelentésszerkezethez (BÉKÉSI 1991. 38–54).)

[I]



1. Szillogizmusok és entimémák a szövegben

A szillogizmus a 'rendszer' kategóriája; vagyis a fentiek értelmében az [S_d]-hez tartozik, az entiméma a 'használat'-é: az [S_r] kategóriája (EYSENCK-KEANE 1997. 461–471).

Ez a leegyszerűsítés arra a tapasztalatra épül, amely szerint a szillogizmusra (illetőleg elvi sorrendi típusaira) a maga teljességében a használat csak ritkán tart igényt. Ha mégis – miként az alább elemzendő szövegegységben –, akkor általa egy adott kontextusban az író egy sor entimémát alkalmazhat, azaz hiányos szillogizmusok tételeit, konklúzióját képes az olvasóval felidéztetni. Ezt a kérdéskört szeretném a Karinthy-szövegrészlet elemzésével felvázolni. Karinthy alábbi szövegrészletének kétmondatnyi szegmentuma

(9–10) azért tanulságos, mert szerkezetének főbb komponensei egy alakilag teljes szillogizmus lépéseit követik; továbbá azért, mert az alábbi részlet lezáró helyzetű alanyi tömbjének megengedő mellékmondata (*bár szalad*) a 'kettős szillogizmus' egyes implicit tételeit az olvasóval rekonstruáltatja. Itt tehát az entimémák értelemszerkezeti helyét és szerepét kell reprezentálnunk.

A 'teljes szillogizmusra' épülő szövegszerkezeti egység:

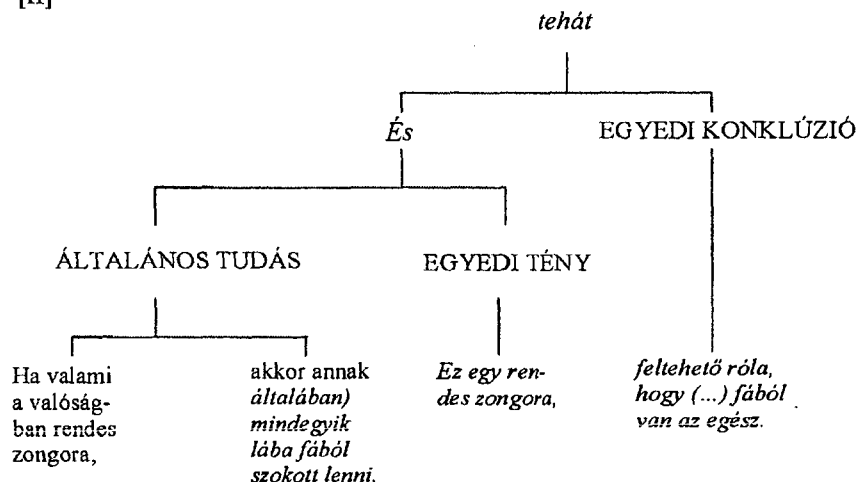
„⁹... általában a zongorának mindegyik lába fából szokott lenni. ¹⁰*És ez egy rendes zongora, tehát feltehető róla, hogy bár szalad, fából van az egész.*”

A Karinthy-idézet két szövegmondata – ha kihagyjuk belőle a *bár szalad* tagmondát – a szillogizmus legismertebb sorrendjének, az (F – G, G – H, F – H)-nak a teljes használata, méghozzá a relációk (ÉS, TEHÁT) jelölésével együtt. [I] ábra

Tekintsük át előbb tételek szerint tagolva, (ahol a 'nagy premisszát' *ha \ akkor*-formában jelenítjük meg)! [II] ábra

	Ha <i>p</i> , akkor <i>q</i>	Ha valami a valóságban rendes zongora, akkor annak (általában) mindegyik lába fából szokott lenni.
<i>p</i>		Ez egy rendes zongora.
	<i>q</i>	TEHÁT: feltehető róla, hogy (...) fából van az egész.

[II]



2. A szöveg

E kiemelt és előrebocsátott teljes szillogizmus után ismerkedjünk meg a szöveggörnyezettel is. A teljes szövegmű az *Idomított világ* című gyűjteményes kötetben található. (A részlet 13 szövegmondatra tagolódik.)

¹„Egy villanó részletet idézek – a Miki-rajzok szédlítő ötletzuhatagában észre se vette talán a közönség: egy pillanat volt az egész.

²Hangszerek futnak, bosszút állani Mikiért, akit kidobott a gazda, mert szerenádott adott. ³Öreg hegedűk, csellók, trombiták szaladnak hosszú sorban.

⁴És közöttük egy zongora.

⁵Három lábán fut persze, billentyű-fogsorát vicсорítva. ⁶De még ehhez képest is feltűnően biceg. ⁷Jobban odanézek – hát kiderül a bicegés oka.

⁸A zongora egyik lába fából van.

⁹Értsék meg: általában a zongorának mindegyik lába fából szokott lenni. ¹⁰És ez egy rendes zongora, tehát feltehető róla, hogy bár szalad, fából van az egész. ¹¹De ha játék, legyen játék – az a körülmény, hogy egy zongorának mind a három lába fából szokott lenni, nem veheti el a zongorának azt a jogát, amit más élőlények élveznek, hogy műlábat hordjon, ha neki úgy tetszik: ő nem tehet róla, őt nem lehet azért megrövidíteni, kizárni az élők sorából, hogy véletlenül a műlábat is fából szokták csinálni. ¹²Ezt a vendég-lábat, ami bele van illesztve, úgy kell tehát értelmezni, hogy a zongorának, azonkívül, hogy mind a három lába fából van, ezek között van ezúttal egy fából való faláb is, hogy részvétet és megértést keltsen szívünkben a kedves, öreg rokkant zongora iránt.

¹³Ebből az egy részletből meg lehet érteni Miki egész világát.”

A teljes Karinthy-idézetben – mint minden írói szövegben – sok-sok enthiméma van; itt azonban csupán azzal foglalkoztunk, amely a kiemelt szegmentumban a teljes szillogizmus keretén belül szerepel.

2.1. Entimémák rekonstrukciója

... feltehető róla, hogy bár szalad, fából van az egész.

A kurzivált szövegrészletben, azaz közelebbről csupán a megengedő összetett mondat előtagjában (*szalad*) egy következtetés TÉNYbeli előtagja jelenik meg; az olvasót a bár kötőszó olyan interpretációra készteti, amely során rekonstruálnia kell a TÉNYhez rendelhető ÁLTALÁNOS TUDÁS-t (Aq*), valamint a belőle és az explicit TÉNYből levonható EGYEDI KONKLÚZIÓ-t (Aq*):

(Ap) (Ez a zongora) *szalad*.

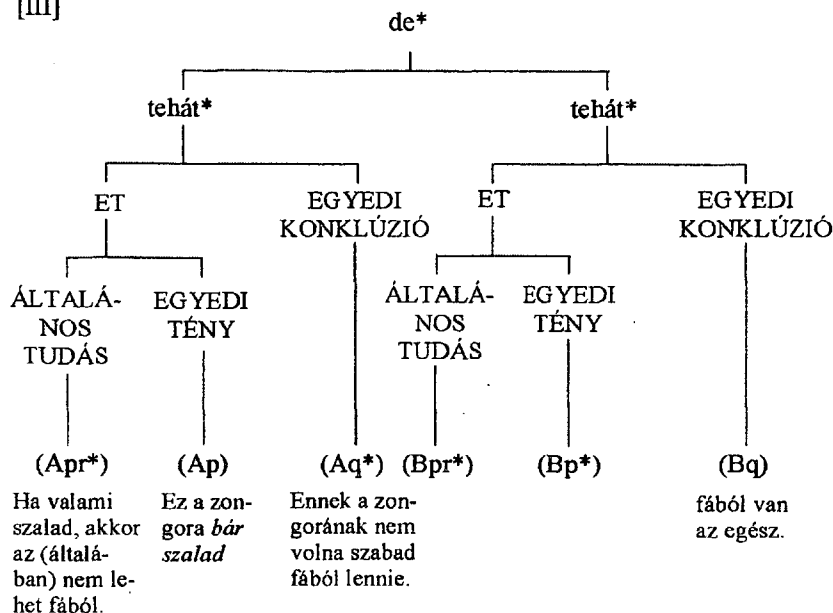
(Apr*) Ha valami *szalad*, akkor az (általában) nem lehet fából.

(Aq*) (Ennek a zongorának) nem volna szabad fából lennie.

A *bár szalad*-ban a *bár* kötőszó arra való, hogy az olvasót már előre figyelmeztesse, hogy a levonható konklúzióval szemben ellentétes tartalmú kijelentés fog következni: (Aq*) ... nem volna szabad fából lennie, de (Bq) *fából van az egész*.

A megengedő összetett mondat főmondatának jelében (Bq) a B az ellentét elhelyezkedését reprezentálja (azt tudniillik, hogy utótag), a q pedig azt, hogy nyelviileg kifejezett konklúziója egy második szillogisztikus következtetésnek. [III] ábra

[III]

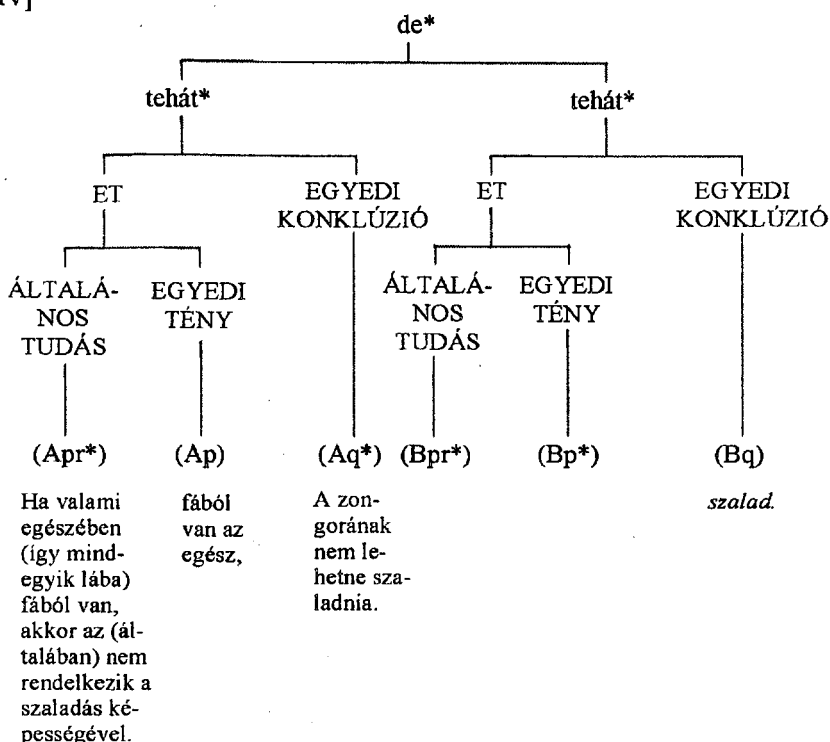


A [III] ábrán rekonstruálható a (Bp*) és – vele együtt – a (Bpr*), ezt azonban meghagyom e cikk tisztelt olvasóinak. Kutatásmódszertani szempontból fontosabb tanulsággal járhat a megengedő viszonyt alkotó két proposíció felcserélhetőségének vizsgálata. Tudniillik – elvileg – lehetne a *fából van az egész* kijelentés is az első szillogizmus következtetési alapja: *bár fából van az egész, szalad*. Ebből az explicit előtagból a *bár* készíttetésére az olvasó az alábbi implicit tagokat rekonstruálná:

- (Apr*) Ha valami egészében (így mindegyik lába) fából van, akkor az (általában) nem rendelkezik a szaladás képességével.
- (Ap) *fából van az egész*.
- (Aq*) A zongorának nem lehetne szaladnia.

A *bár* kötőszó ebben a sorrendi változatban arra hívna fel az olvasó figyelmét, hogy a levonható konklúzióval szemben ellentétes tartalmú kijelentés fog következni: (Aq*) ... nem lehetne szaladnia, de (Bq) *szalad*. Az ilyen sorrendű megengedő összetett mondat értelemszerkezete elvileg ugyanaz, mint az eredeti sorrendű megengedése volt. [IV] ábra

[IV]



A [III] és a [IV] ábra összehasonlításából kitűnik, hogy az elvileg azonos értelem-szerkezet két sorrendi variánsa közül Karinthy idézett szövegében csakis az első való-sulhatott meg. A szövegegész humorának fő vonala ugyanis nem a valóságban élettelen tárgyak megszemélyesítésére épít, hanem a zongora szokásos anyagi mivoltának (fából való létének) eltúlzására: ez a zongora oly mértékben fából van, hogy még a falába is fá-ból van.

3. A mentális kép általános, valamint egyes komponensei

Az értelmezésnek ez a lehetősége minden filmnézőnek rendelkezésére áll. A zongora fából való léte nem valamiféle rejtett szaktudás (mint pl. adott zongora páncéltőkes vagy fatőkes típusa), hanem közismeret tárgya. Hasonlóképpen lehetett közismeret tárgya – legalábbis Karinthy korában – a mûláb fából készült volta, vagyis – anyagi érintke-zés/azonosság folytán – a filmnézők fejében a mûláb anyaga éppúgy felidézhet-e a zon-gora testének anyagára vonatkozó tudását, miként a zongora anyaga a mûláb anyagára vonatkozó tudást.

E két valóságdarabra vonatkozó anyagtudásnak kell egyazon fejben egymásra vonat-kozólag felidéződnie, hogy a rokkantság groteszk foka jöhessen létre: a *fából való faláb*.

(Miként „A hagymát is hagymával eszem”-kijelentés a *Hyppolit, a lakáj* c. filmben; hiszen az *eszik* valamit valamivel szétagolása éppen arra való, hogy a megkülönböztetésre legyen lehetőség. Hasonló – csak enyhébb – a népmesékben a *csupán kenyeret eszik* szétagolása: *héját belével*.)

Kérdés azonban, hogy az átlagos néző fejében – csupán a látott filmrészlet hatására – felidéződik-e a kétféle valóságdarabra vonatkozó tudás. Az átlagos néző számára ugyanis egy egyszerűbb következtetés is felkínálkozik. Ha valakinek mülába/falába/vendég-lába van, akkor attól különösen nagy áldozat a (valakiért való) futás. És a rokkant, falábú zongora is fut – bosszút állni – barátjáért. Futásával tehát különösen nagy áldozatot hoz, nagyfokú együttérzést vált ki a nézőből önmaga s – barátsága révén – barátja iránt is az öreg zongora.

Az egyedibb, valamint az általánosabbnak tekinthető értelmezés és viszonyulás mögött általános komponense a mentális képnek:

Ha a történet hőisével a (mindig ellenszenves) hatalom méltatlanul bánt, akkor a (mindig rokonszenves) hőséért a barátai bosszút állni indulnak. A hő iránti rokonszenvet a barátai iránt érezhető rokonszenv foka (is) növeli. Ha a barát rokkant, vagyis olyan, akitől nem várható el a futás, és mégis fut, az a barát – s így általa a hő is – még rokonszenvesebb. Ha pedig oly elesett, hogy még a falába is faláb, „résztétet és megértést kelt” szívünkben a kedves, öreg rokkant zongora iránt. A mentális képnek ez a komponense azonban – valószínűleg – csak az íróé, s szövegének hatására alakul ki az olvasóban is.

4. A mentális kép és a szöveg explicitása

Az előzőekben kiemelt két értelmezés más-más irányt követ. A 'nem kellene futnia, mégis fut'-értelem azonos irányba tart/ halad/fut az eseményekkel; a néző ettől kezdve azon is izgulhat, hogy kitartson, nehogy széthulljon a nagy futásban a rozzant faláb.

Karinthy értelmezése viszont megállítja a cselekményt. [Az olvasók] „Értsék meg” a 'fából való faláb' költői győzelmét a konvenciók és az anyag fölött. S hogy meg is érthessék ezt az ideát, az író a lehető legteljesebb mértékig 'explikálja' a konklúzióhoz vezető gondolatmenetet. Kötőszókkal jelöli a 'viszonyok viszonyait', a tagmondatok alárendelését a harmadik mélység szintig igénybe veszi. [VIII] ábra

A Karinthy-szövegnek azt az egységét, amelyet a 9., a 10. és a 11. szövegmondatok sora alkot, az [V], a [VI], és a [VII] ágrajz egyre közelebből mutatja be. Az [V] ágrajz a szövegmondatok közti és belseji mellérendeléseket ábrázolja; a [VI] és a [VII] ágrajzon a tagmondat-alárendelések is megjelennek.

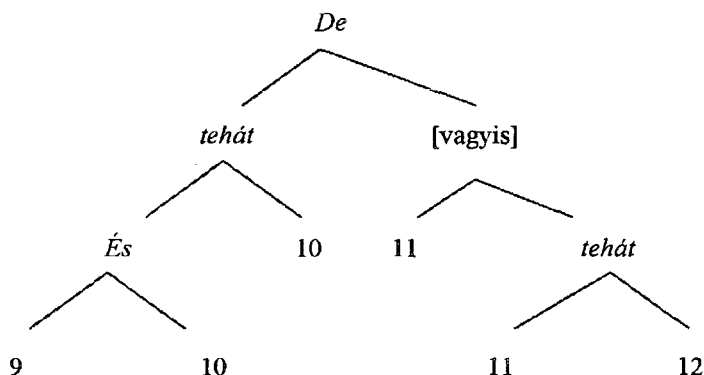
(Jelmagyarázat. A számok a főmondati szerepű mondat egységeket, a háromszögek a mondat egységeket képviselik. A melléktömbök, mint pl. (t), (h) a 'mondatbevezető csoport'-nak: (CP) felelnek meg (KENESEI 1992. 889).

⁹Értsék meg: általában a zongorának mindegyik lába fából szokott lenni. ¹⁰És ez egy rendes zongora, tehát feltehető róla, hogy bár szalad, fából van az egész. ¹¹De ha játék, legyen játék – az a körülmény, hogy egy zongorának mind a három lába fából szokott lenni, nem veheti el a zongorának azt a jogát, amit más élőlények élveznek, hogy mülábat hordjon, ha neki úgy tetszik: ő nem tehet róla, őt nem lehet azért megrövidíteni, ki-zárni az élők sorából, hogy véletlenül a mülábat is fából szokták csinálni. ¹²Ezt a vendég-lábat, ami bele van illesztve, úgy kell tehát értelmezni, hogy a zongorának, azonkívül,

hogy mind a három lába fából van, ezek között van ezúttal egy fából való faláb is, hogy részvétet és megértést keltsen szívünkben a kedves, öreg rokkant zongora iránt.

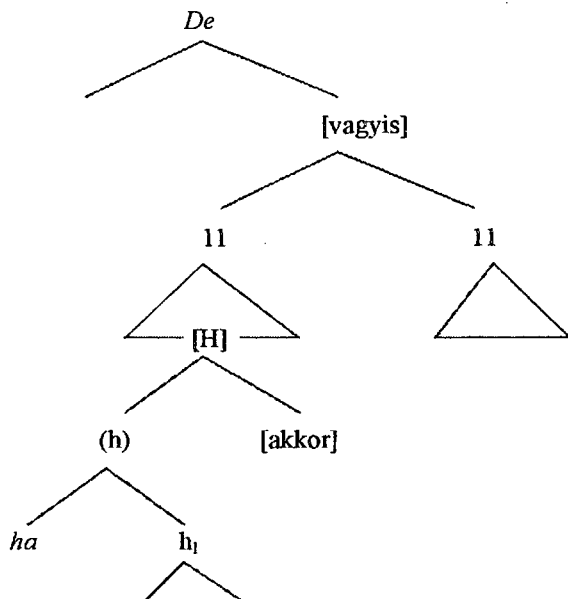
[V]

⁹Értsék meg: általában a zongorának mindegyik lába fából szokott lenni. ¹⁰És ez egy rendes zongora, tehát feltehető róla, hogy bár szalad, fából van az egész.



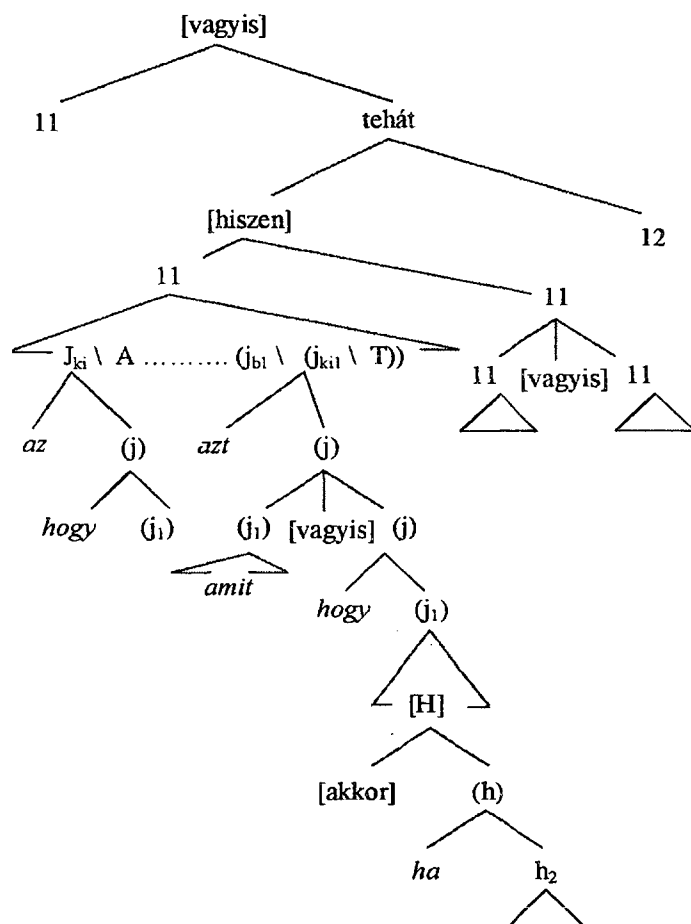
[VI]

¹¹De ha játék, legyen játék, [vagyis] (...) az a körülmény, (...) nem veheti el a zongorának (...) a jogát, (...)

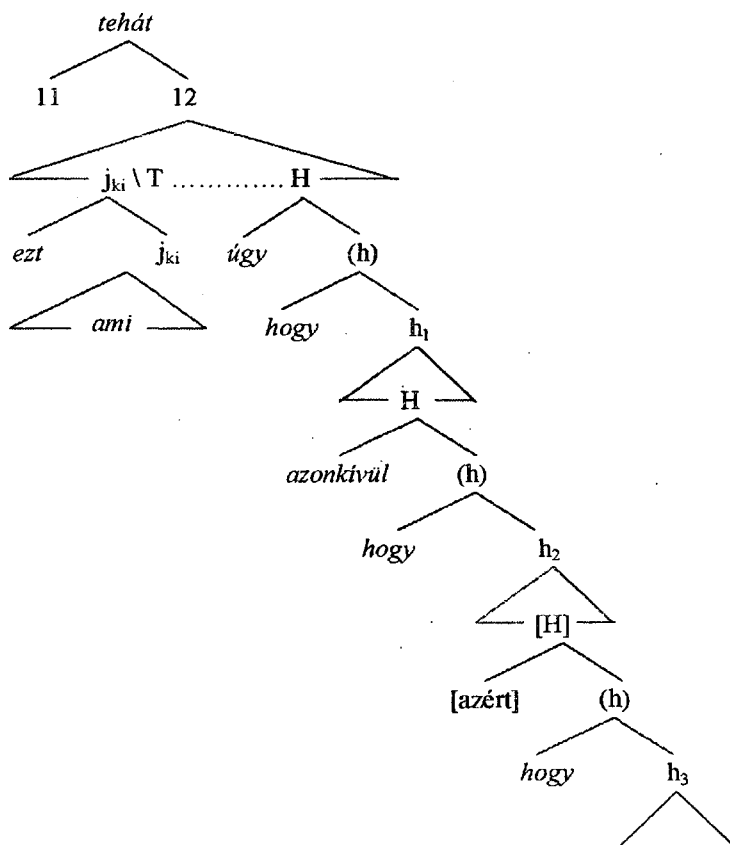


[VII]

¹*De ha játék, legyen játék – az a körülmény, hogy egy zongorának mind a három lába fából szokott lenni, nem veheti el a zongorának azt a jogát, amit más élőlények élveznek, hogy műlábat hordjon, ha neki úgy tetszik: ő nem tehet róla, őt nem lehet azért megrovidíteni, kizárni az élők sorából, hogy véletlenül a műlábat is fából szokták csinálni.*



¹²Ezt a vendéglábat, ami bele van illesztve, úgy kell tehát értelmezni, hogy a zongorának, azonkívül, hogy mind a három lába fából van, ezek között van ezúttal egy fából való faláb is, hogy részvétet és megértést keltsen szívünkben a kedves, öreg rokkant zongora iránt.



4.1. Összegzés

Nem akarom eltúlozni az [V], [VI], [VII] és [VIII] séma tanulságait, de annyit azért megkockáztathatok, hogy az explicit komplex gondolatok legalkalmasabb szintaktikai közege a tagmondat-viszonyítás.

4.3. A regény első mondata

Franz Kafka: A per

1. Az érvelés mint vizsgálati tárgy

Az érvelés, a mérlegelés mint gondolkodási-megismerési stratégia – különféle rész-vizsgálatok összegzéséeként – T. A. VAN DIJK és WALTER KINTSCH könyvében (1983) jelent meg a maga valóságában. Az ezt követő években saját szempontjai szerint vizsgálta az érvelés pragmatikai-szemantikai szabályait a nyelvészet, a szövegelmélet és a műelemzés. A műelemzés különösen olyan alkotások esetében, amelyekben a mérlegelés kitüntetett szerepet kap. Jellegetesen ilyen mű Franz Kafka regénye (1993), *A per* (*Der Prozeß*). Idézek a 10., befejező fejezetből. Itt Josef K. – miközben a két bírék szorosan közrefogva vezeti őt a kivégzőhelyre – az alábbi következtetésre jut:

„... most már csak egyet tehetek: mindvégig nyugodtan megőrzöm mérlegelő értelmem. (...) Most mutassam meg, hogy még az egyéves perből sem okultam? (...) S utóbb tán azt mondják rólam, hogy a kezdetén be akartam fejezni, s most a végén újrakezdeném a pert?” (158. old.)

A fent idézett részletben a főhős mérlegel, más helyeken más szereplők, illetőleg a narrátor. A különféle szereplők mérlegelésének nyelvi megvalósulása nem különbözik egymástól. Ez természetes, hiszen egy gondolatmenet konklúziója előre vetett helyzetben 'tételmondat'-ként szerepel:

NARRÁTOR: *„Valaki megrágalmazhatta Josef K.-t, mert noha semmi rosszat sem tett, egy reggel letartóztatták.” (5. old.)*

NARRÁTOR: *„K. kérdésében volt némi dac, mert bár nem fogtak vele kezét, mégis (...) úgy érezte, egyre függetlenebb ezektől az emberektől.” (14. old.)*

JOSEF K.: *„Nem mondom hát, hogy tréfa. (...) Másrészt viszont (...) nagyon fontos sem lehet az ügy. (...) vádolnak ugyan, de én nem lelem magamban a legcsekélyebb olyan vétket sem, amely miatt vádolhatnának.” (12. old.)*

FELÜGYELŐ: *„Ha ... most nem válaszolok is a kérdéseire, azért ajánlom: ne annyira ránk gondoljon, és arra, hogy, mi történik majd Önnel, gondolkozzék inkább többet önmagán.” (12. old.)*

NARRÁTOR: *„K. végül mégis csak rászánta magát, hogy megvonja képviselőjét az ügyvédől. Cselekedete helyességét illető kételyeit nem írhatta ugyan ki, de meggyőződése, hogy így kell tennie, erősebb volt.” (118. old.)*

2. Érvelés a regény első mondatában

A téma közismert: a szöveg/szövegrész, valamint egy kitüntetett (kezdő, befejező) mondatának a viszonya. A vizsgálat tárgya jelen esetben az, hogyan épül fel a regény első mondata mint jelentésegész, s ennek egyes konstituensei milyen viszonyban vannak a közvetlen s távolabbi folytatással. Elemzésemben a regénykezdő mondatban – a fent idézett részletekből már ismerős – megengedő viszony összefüggéseit vizsgálom:

„Valaki megrágalmazhatta Josef K.-t, mert noha semmi rosszat sem tett, egy reggel letartóztatták.” (Jemand mußte Josef K. verleumdet haben, denn ohne daß etwas

Böses getan hätte, wurde er eines Morgens verhaftet. – Il fallait qu'on ait calomnié Joseph K.: un matin, sans avoir rien fait, il fut arrêté.)

Egy megnyilatkozás két részét az olvasó akkor is viszonyítja egymáshoz, ha a viszonyfajtaját az író kötőszóval nem jelöli. Így az alábbi kéttagú összetett mondat két tagmondatát is lehetne kötőszó nélkül közölni, amikor is az olvasóra lenne bízva, hogy a két tagmondat mint két tényállásleírás miféle viszonyban lehet egymással:

Josef K. semmi rosszat sem tett, egy reggel letartóztatták. Hogy az olvasónak viszonyítania kell egymáshoz a két tagmondatot, arra elsősorban 'nyelvi ismeretek' készítetik. Egyik ilyen nyelvi ismeret az, hogy a második tagmondat tárgyasan ragozott tárgyas igéjének tárgyát (*őt*, azaz *Josef K.-t*) az első tagmondatból kell átvennie; a másik nyelvi természetű ismeret az értelemtükröző két írásjel: a tagmondathatárt jelölő vessző és a szövegmondathatárt jelölő pont. Ha az olvasó e két írásjel utasítása szerint olvassa el a kéttagú megnyilatkozást, akkor az első tagmondat után szünetet tart, s ahhoz, amit addig elolvasott, viszonyítja a második tagmondatban következő folytatást.

A két tagmondat egymáshoz viszonyítására azonban nem csupán 'nyelvi ismeretek' készítetik az olvasót. E viszonyítást megkívánják azok az ismeretek is, amelyeket az olvasó e két tagmondatnyi megnyilatkozásban leírt valóságdarabról általánosított tapasztalatként (azaz az itteni megnyilatkozástól függetlenül, már annak olvasása előtt) tud. Esetünkben ezt – hozzávetőlegesen – így lehetne rekonstruálni:

'Ha valaki semmi rosszat sem tett, akkor őt általában nem szokás/nem szabad/nem lehet stb. letartóztatni.'

3. A regénykezdő mondategész mint jelentésegész elméleti leírása

A három tagmondat közti mindkét viszonyfajtaját jelöli kötőszó: az oki-okozati *mert*, valamint a megengedő *noha*. Mindkét viszonyfajtanak saját értelemszerkezete van, vagyis a regénykezdő mondategész jelentésszerkezetét két jelentésszerkezet együttese alkotja. Ezeket látjuk az alábbiakban.

3.1. A megengedő viszonynak mint jelentésszerkezetnek elméleti leírása

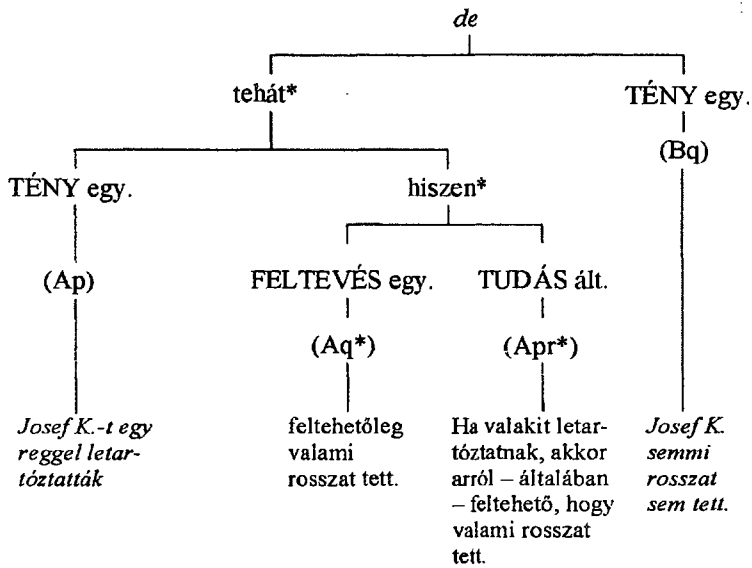
A megengedő ('concessive') viszonyt ajánlatos együtt tárgyalni a megszorító ('denial of expectation') viszonyal. A vizsgált két tagmondatos szegmentum mélyén így 4 elvi lehetőséget találunk:

- (1.1.) Josef K.-t egy reggel letartóztatták, de semmi rosszat sem tett.
- (2.2.) Josef K. semmi rosszat sem tett, *noha* egy reggel letartóztatták.
- (1.2.) Josef K.-t egy reggel letartóztatták, *noha* semmi rosszat sem tett.
- (2.1.) Josef K. semmi rosszat sem tett, *de* egy reggel letartóztatták.

E 4 elvi jelentésszerkezet leírását szemlélhetjük a következő ábrákon.

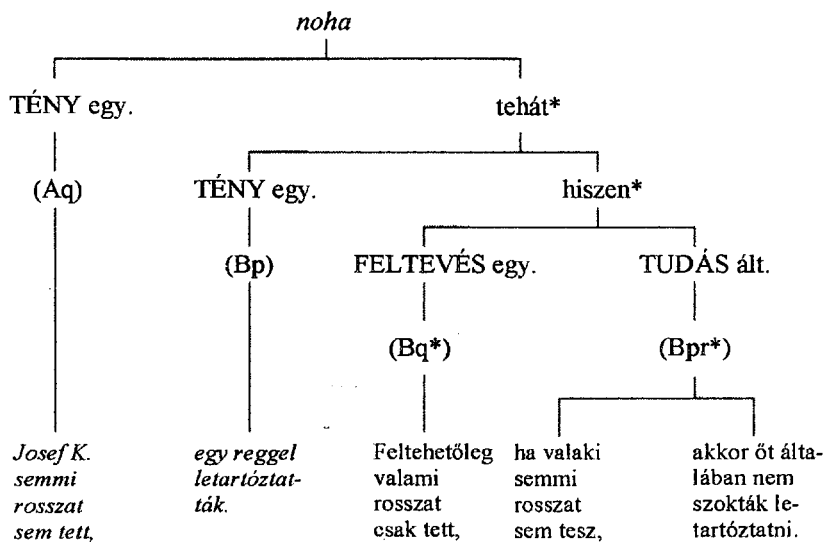
(1.1.) ((Ap) de (Bq))

Josef K.-t egy reggel letartóztatták, *de* semmi rosszat sem tett.



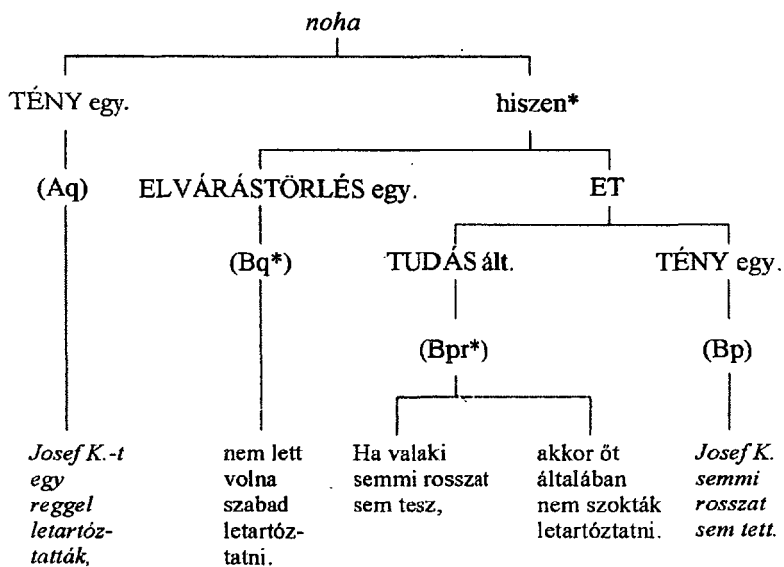
(2.2.) ((Aq) *noha* (Bp))

Josef K. semmi rosszat sem tett, *noha* egy reggel letartóztatták.



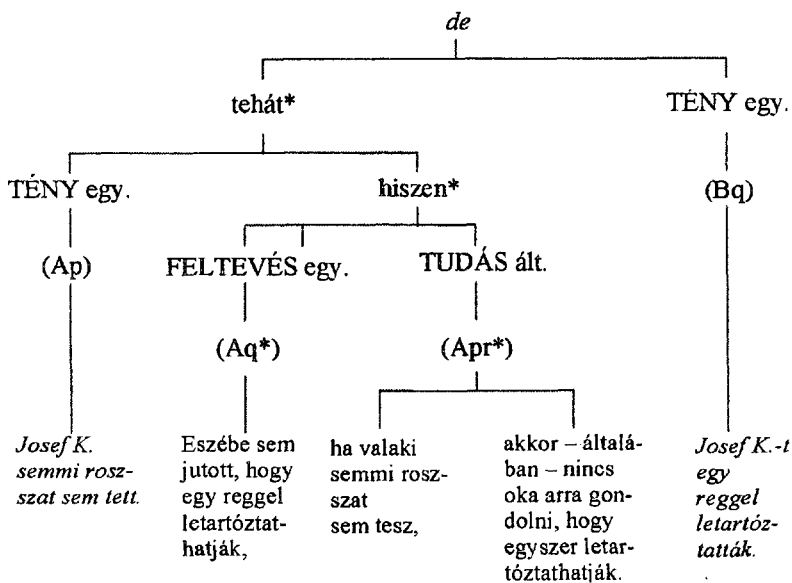
(1.2.) ((Aq) *noha* (Bp))

Josef K.-t egy reggel letartóztatták, *noha* semmi rosszat sem tett.



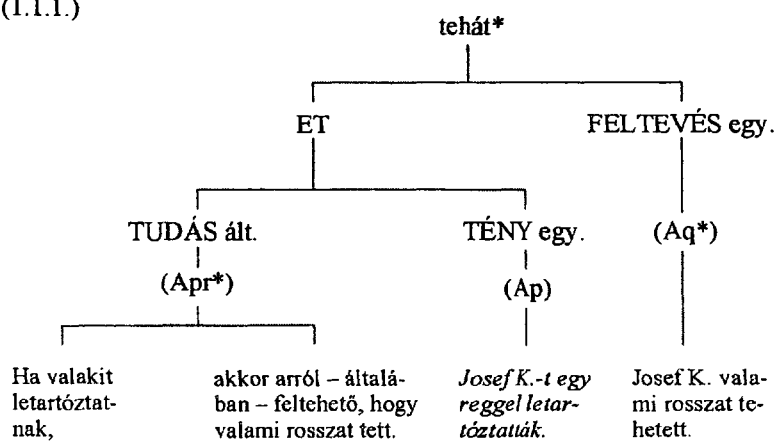
(2.1.) ((Ap) de (Bq))

Josef K. semmi rosszat sem tett, *de* egy reggel letartóztatták.

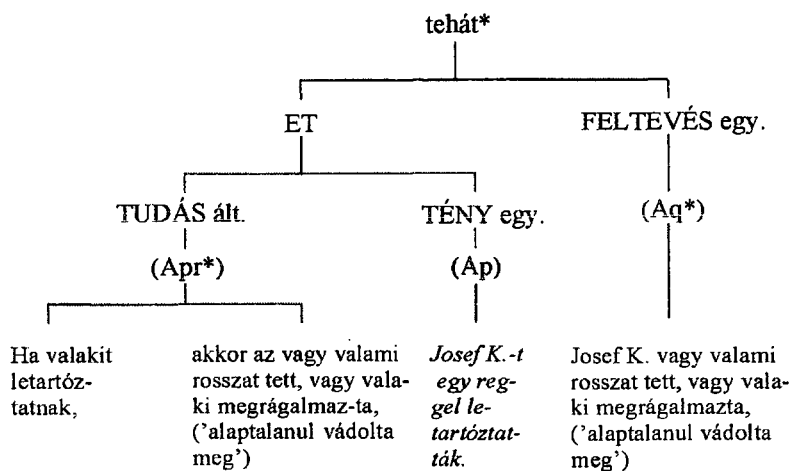


3.2. Az oki-okozati viszonynak mint jelentésszerkezetnek elméleti leírása

(1.1.1.)

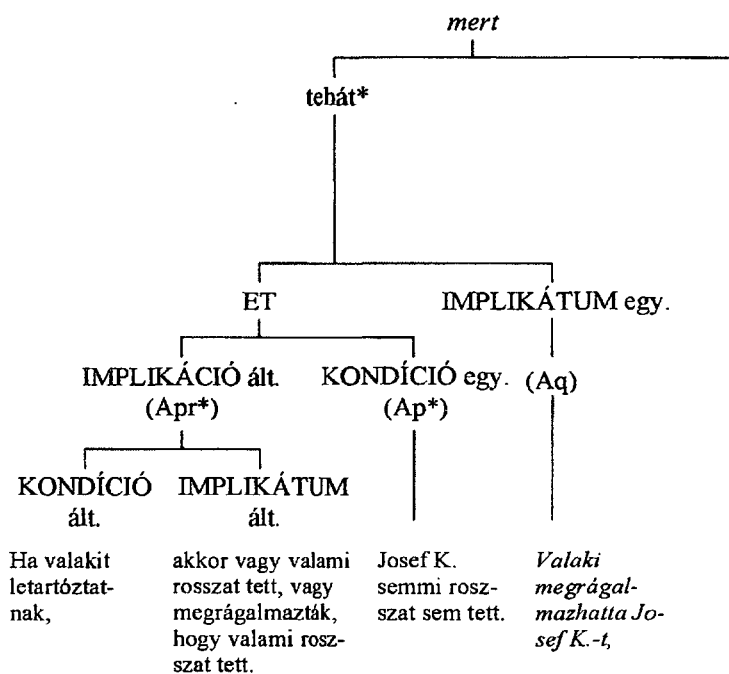


(1.1.2.)

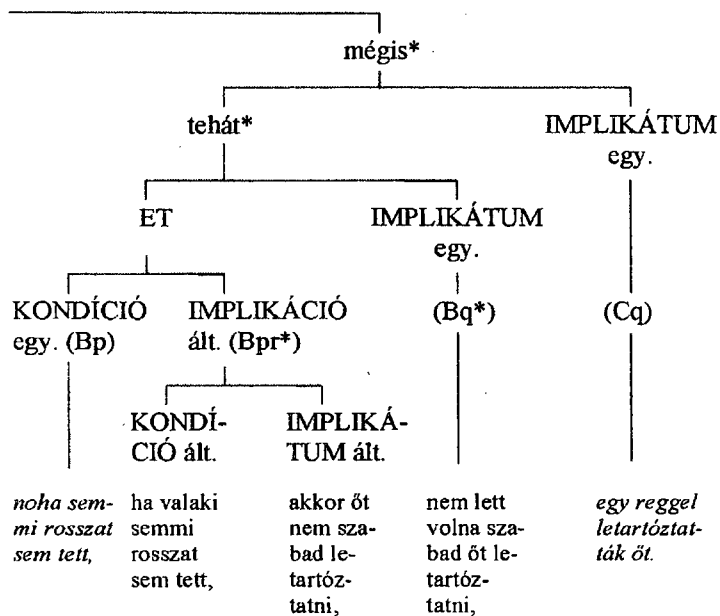


3.3. A regénykezdő mondategész mint komplex jelentésszerkezet elméleti leírása

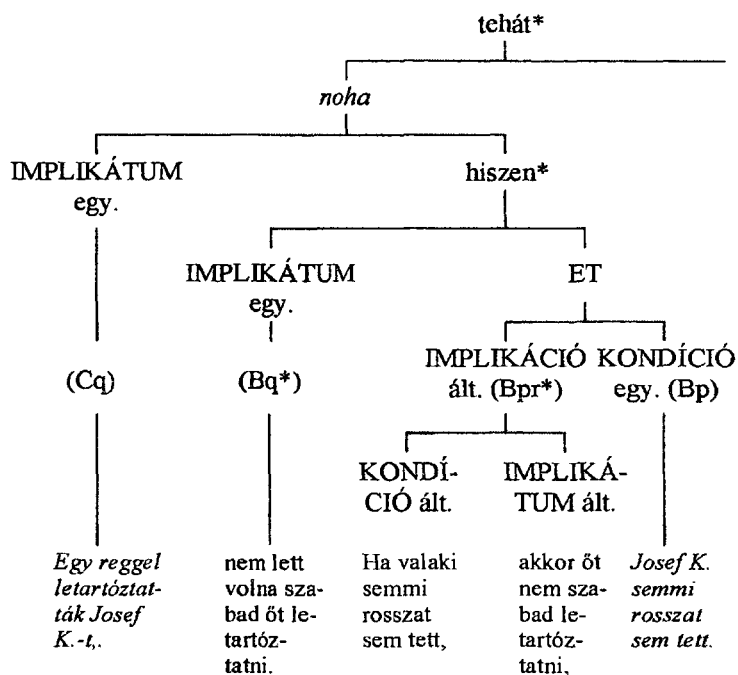
(1.2.1.) *Valaki megrágalmazhatta Josef K.-t, mert noha*



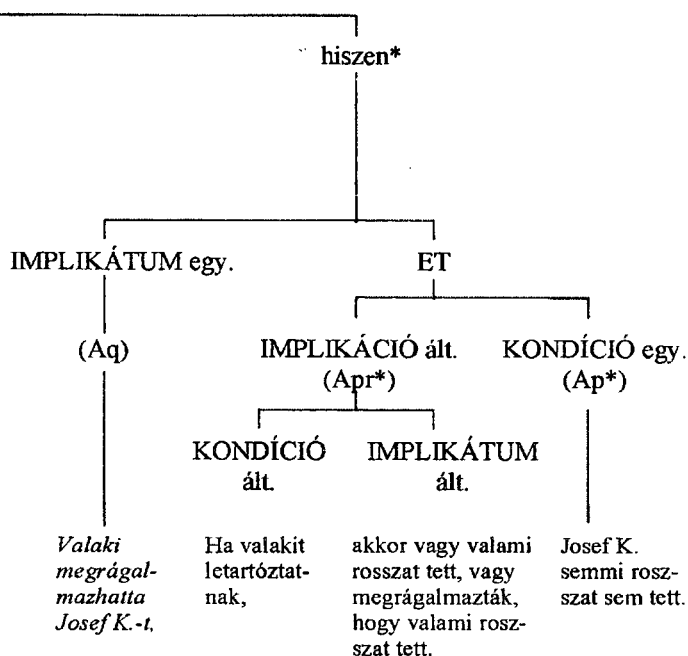
semmi rosszat sem tett, egy reggel letartóztatták.



(1.2.2.) *Egy reggel letartóztatták Josef K.-t, noha semmi*



rosszat sem tett, tehát valaki megrágalmazhatta őt.



4. Összegzés

Van-e érdemi hozadéka a tagmondat-viszonyítás itt végigvitt elméleti vizsgálatának? Remélhetőleg nem csupán a nyelvész számára van. A szillogisztikus érvelésben az (Aq) helyzetből, vagyis az első tagmondat által megvalósított szerepből (az előre bocsátott konklúzióból) nem származhatik saját (azaz saját jelentésszerkezetéből folyó) következtetés. Így aztán nemcsak mindegy, hogy *Megrágalmazta-e valaki Josef K.-t, vagy pedig mégis csak elkövetett valami rosszat*, hanem föl sem merülhet e kérdés. Josef K. történetének 'abszurd' voltát már a regény első mondata (az első mondat jelentésszerkezete) tudomására hozza az olvasónak.

JEGYZET

A kérdéskör szemléltetéséül világirodalmi példákat szokás említeni. Így – többek közt – a Faust kezdő sorait: „*Ó jaj a filozófiát, / a jog- s az orvostudományt / és – haj – a teológiát: / mind buzgón bűvároltam át. / S most mégis így állok, tudatlan, / mint amikor munkámba fogtam.*” (Ford.: Jékely Zoltán és Kálnoki László).

Súlyos első mondata van az Anna Kareninának is: „*Az Oblonszkij-házban minden összekavarodott.*” (Ford.: Németh László)

A magyar novellairodalomból gazdag válogatást közölhetnénk, hogy miként jelzi előre a konfliktust az első mondat. Csupán néhány példa:

„*Olyan bolond gyanú van elterjedve Csoltón, Majornokon, Bodokon, hogy az öreg Filcsik híres bundája csak képzeletbeli; beszél róla, kérkedik vele, fölteszi, de tulajdonképpen nincs bundája, s talán nem is volt soha.*” (Mikszáth Kálmán: Az a pogány Filcsik)

„*A kormányos nem valami jó kedvvel indult ennek az útnak, mert úgy vélte, hogy igen hideg már az idő, és nemsokára ereszkedni kezdenek lefelé a marosi jegek.*” (Törmörkény István: Szent Mihály a jégben)

„*Jól rendelték az istenek, hogy a szegény ember is tudjon kacagni.*” (Móricz Zsigmond: Hét krajcár)

„*Pisztoli sohasem beszélt arról az időről, amelyet a másvilágon töltött.*” (Krúdy Gyula: Kleofásné kakasa)

„*Mindenkinek ad a sors fiatal korában olyan kalandot, amire még öregen is szívdobogva gondol vissza.*” (Móra Ferenc: Kalcinált szóda)

„*A Tündérlaki-lányok hárman voltak. Kettő közülök tisztességes volt, a harmadik nem.*” (Heltai Jenő: A Tündérlaki-lányok)

Verskezdeként is tipikus a lényegyet előre bocsátó első mondat (gondoljunk Ady Endre költészetére!), de tanulmánykötet is indulhat a lényegyet előre bocsátó kijelentéssel: „*A versfordítás a kör négyyszögesítése.*” (Rába György: A szép hűtlenek. Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai. Akadémiai Kiadó, 1969.)

4.4. Hangsúly és szerkezet

József Attila: [Magad emésztő ...]

A [Magad emésztő ...] kezdetű József Attila versről irodalomtudományi szempontból nagyon sokat elmondtak már (SZIGETI 1988. 371, SZÓKE 1996. 178–183, SZABOLCSI 1998. 308–315). A szövegnyelvészeti elemzés, amely többnyire egy-egy eszköz sajátos használatán tűnődik el, itt a *Pedig* kötőszó szerepére figyel fel a költemény bevezető részében:

„(…)
Világomon, mint üvegen át
hallgattam új álmod madara dalát.
Azt hittem, annyi az ének,
amennyi a magány üvegének
vastag tábláin átszüremlik.

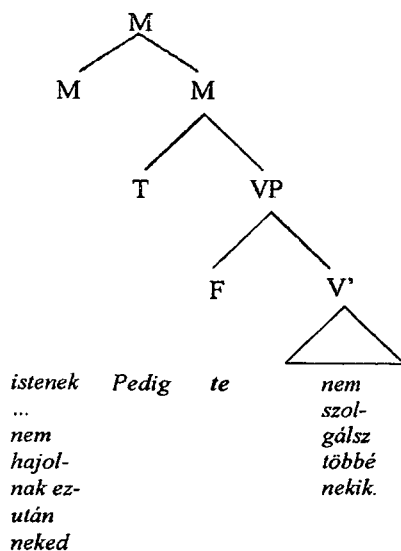
S hallottam, említ
az a szó isteneket,
kik nem hajolnak ezután neked.
Pedig
te nem szolgálsz többé nekik (…)”

1. Miért tagolódik vajon külön sorba az idézett részlet végén a *Pedig*? E kérdésre vannak egészen kézenfekvő válaszok. Külön sorként a *Pedig* rímhívó helyzetbe/szerepbe kerül: *Pedig – nekik*. De mire jó a rímhívó szerep? Közelebbről nézve rájövünk, hogy ez a szerep itt különösen fontos. A *te* névmás a *Pedig* helyzete által kerül a következő sor elejére, s ezáltal van esélye arra, hogy az olvasó/versmondó főhangsúlyt helyezzen rá: *te nem szolgálsz többé nekik*. A *te* névmás így kialakított helye és szerepe nélkül a főhangsúly az állítmány tagadására esnék: *te nem szolgálsz többé nekik*.

Gondolatmenetünkben arra lehetne következtetni, hogy a főhangsúly helyi, mikroszerkezeti okok miatt kerül a tagadószó helyett a mondat alanyára; pedig ez csak a felszín. A valódi ok a tagadósónak, illetőleg az alanynak az jelentésszerkezetben elfoglalt helye. Ennek indoklásához azonban már elmélyültebb elemzés kell. A kétféle hangsúlyozás (értelmezés) különbségét az [I/a] és az [I/b] ábrák jelenítik meg (vö. É. KISS 1993. 163–172). I/a]

Pedig

te nem szolgálsz többé nekik



M = mondat

T = ismert rész

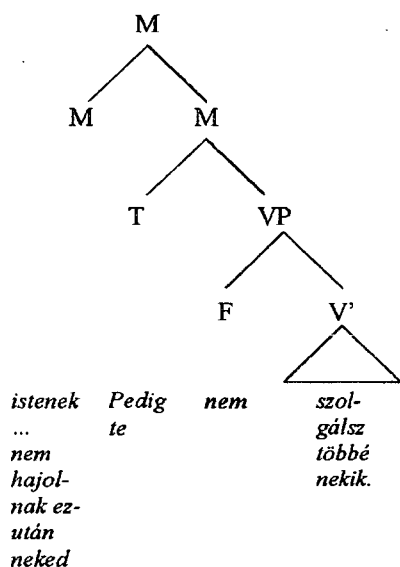
VP = igei csoport

F = főhangsúly

[I/b]

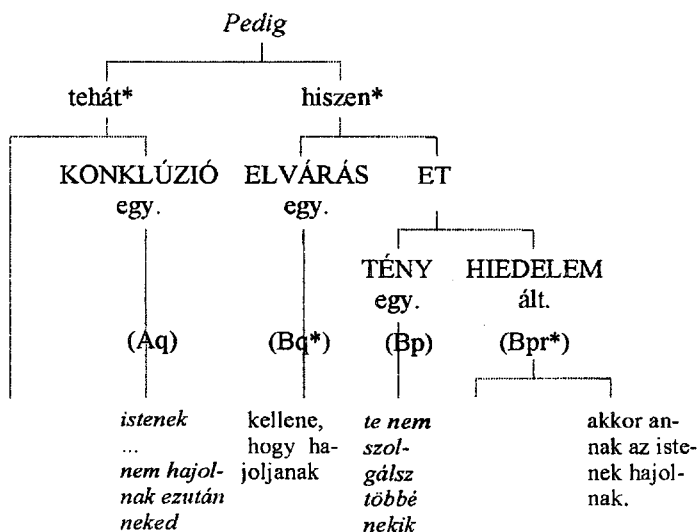
Pedig

*te **nem** szolgálsz többé nekik*



2. A mondat hangsúly ismeretében rátérhetünk az elemzett mondat jelentésszerkezeti helyének a vizsgálatára. Ehhez olyan ábrára van szükségünk, amely az értelem kimondatlan következtetését is feltünteti.

[II]



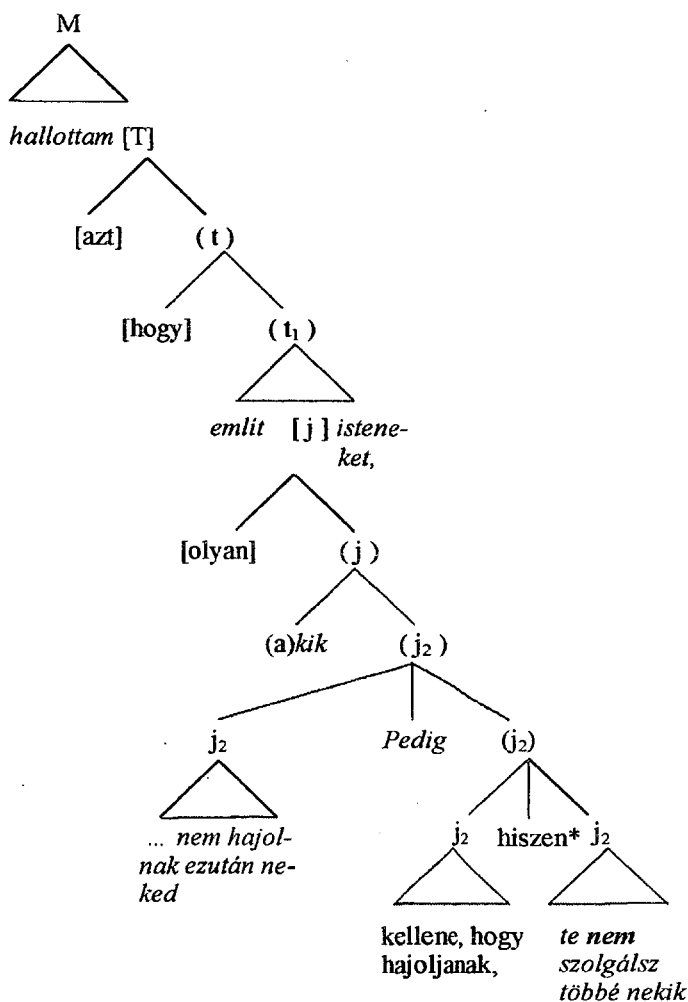
A [II] ábra két fontos tanulságot kínál. Az egyik az elhangzó (explicit) megnyilatkozások szerepkülönbségét mutatja meg.

2.1. A *Pedig* előtti megnyilatkozás (*istenek ... nem hajolnak ezután neked*) jelentésszerkezetben – mint egyedi TÉNY – 'kis premissza'; ehhez egy – feltételezett mély szerkezeti – ET konjunkcióval kapcsolódik valamiféle általános HIEDELEM/TUDÁS, amit a két explicit komponens, az (Aq) és a (Bp) hozat létre az olvasó tudatában kb. így: 'Feltételezhetően a költő szerint az istenek annak hajolnak, aki nem szolgál nekik'.

A figyelmes olvasót azonban nem győzi meg maradéktalanul a [II] sémából kínákozó jelentésszefüggés, s ennek folytán jut a már ismert másik értelemhez.

2.2. Ez szintaktikai összefüggésként tűnik először szembe, az a sajátossága tehát, hogy a *Pedig*-gel indított összetett megnyilatkozás jelzői tömbként van beágyazva; a jelzői tömb pedig a *hallottam* ige kimondatlan (implicit) tárgyának fejtí ki a tartalmát. Ezt jeleníti meg a [III] ábra.

[III]



A [III]-nak az a legfontosabb tanulsága, hogy a *Pedig*-gel viszonyított jelentésrészek közvetlenül az *említ* s – ennek közvetítésével – a *hallottam* ige alá ágyazódnak be.

2.3. A [II] és [III] ismeretében már tudunk érvelni az [I/a]-ban feltételezett jelentés- szerkezet mellett, amellett tehát, hogy a *Pedig* / *te nem szolgál sz többé nekik* megnyilat- kozás főhangsúlyát a *te* névmásra kell helyezni.

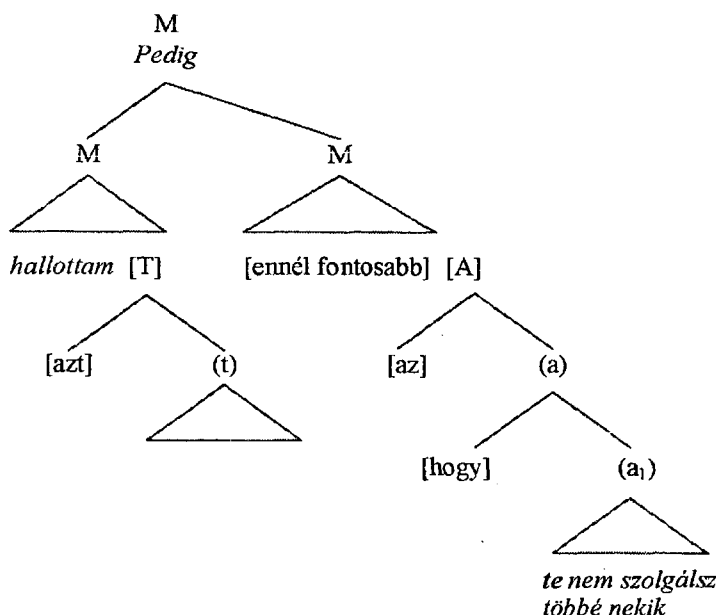
Érvelésünknek az a kiindulópontja, hogy a *hallottam* ige alá csupán az *istenek ... nem hajolnak ezután neked* megnyilatkozás tartozik; a *te nem szolgál sz többé nekik* megnyi- latkozás egy olyan 'szubvilágalkotó' szerepű kifejezésbe ágyazódik be, amely a versben kimondatlan (implicit) marad. Ezt kb. így képzelhetjük el:

'Meggyőződésem szerint ennél fontosabb, hogy *te nem szolgál sz többé nekik*.'



Az elemzett szövegegység jelentésszerkezetét – ebben az értelmezésben – a [IV] ábra jeleníti meg, amit érdemes egybevetnünk a [II] ábrával.

[IV]



4.5. Az ellentétes szerkezet elő- és utótagja

Radnóti Miklós: *Negyedik ecloga*

Azt a szerkezeti különbséget, amely az ellentétes viszony elő- és utótagjának jelentésalkotó szerepe között van, itt egy Radnóti-részleten szemléltethetjük. A *Negyedik ecloga* 'költő'-jének négy sorából a második kettőt fogjuk közelebbről megvizsgálni. (A számok a szövegmondatok sorszámai.)

(1) Költő

„¹Születtem. ²Tiltakoztam. ³S mégis itt vagyok

⁴Felnőttem. ⁵S kérdezed: miért? ⁶hát nem tudom.

⁷Szabad szerettem volna lenni mindig

s örök kísérték végig az uton.”

(Radnóti Miklós: *Negyedik ecloga*. 1943. március 15.)

A 7. szövegmondat mindkét tagmondata egyaránt kijelentés, a jelentésegészben betöltött szerepük azonban más és más. Az első kijelentés 'vallomás', vagyis belső állapotról szóló közlés, amely éppen e közlés által valósul meg, jut az olvasó tudomására: „Szabad szerettem volna lenni mindig”. A második kijelentés viszont 'tényállásleírás', amely

akkor is az lenne, ha nem pontosan fedné a történéseket (jóllehet sajnos, pontosan fedi): „*örök kísérték végig az uton*”.

Az *s* kötőszóval viszonyított összetett mondat előtagja egy szillogisztikus érvelés ’konklúzió’-ja. Ezt a szerepet akkor ismerjük fel, ha a ’következtetési alap’ két implicit tételét is láthatóvá tesszük.

(Apr*) Ha valaki ember, akkor – általában – szabad szeretne lenni.

(Ap*) Ember vagyok.

(Aq) *Szabad szerettem volna lenni mindig.*

Az előtag konklúziójával, vagyis az (Aq)-val áll ellentétben az utótagban megfogalmazott ’tény’:

(Bp) *örök kísérték végig az uton.*

A (Bp)-vel jelölt ’tény’ is része az érvelésnek. Ennek a két implicit tagja a ’következtetés’, azaz a (Bq*), valamint az általánosított pragmatikai előfeltevés, a (Bpr*):

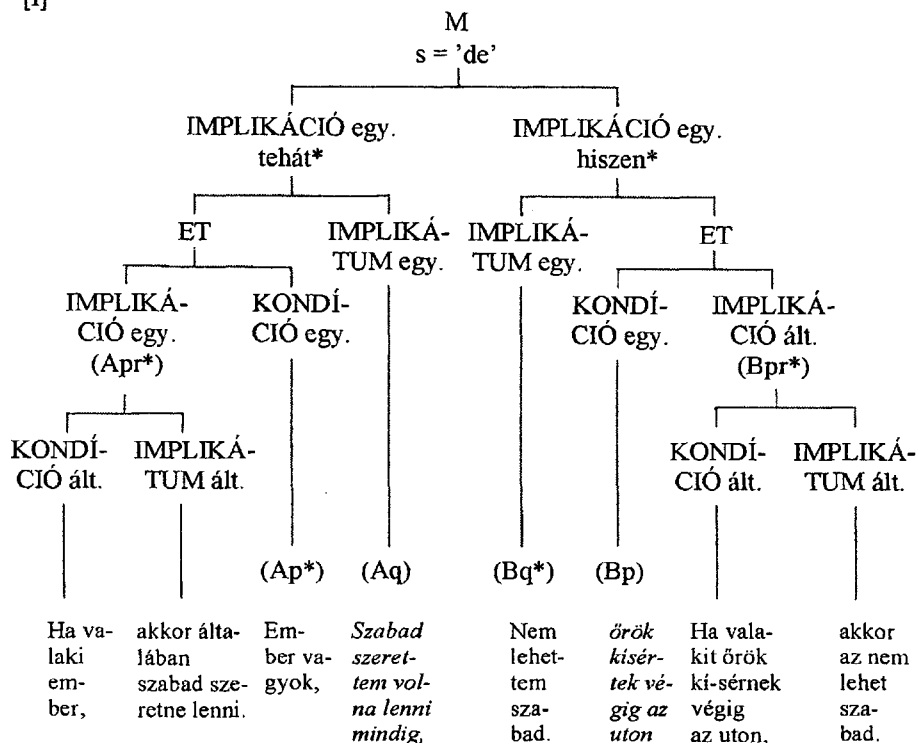
(Bq*) nem lehettem szabad.

(Bpr*) Ha valakit örök kísérnek végig az úton, akkor az nem lehet szabad.

1. A fentieket látva felmerül a kérdés: miért az *s*, és miért nem *de* jelöli a két kijelentés viszonyát? Ha itt most eltekintünk attól a tényről, hogy versmondatokról van szó, amelyeknek lehetnek a kérdésre válaszoló ritmikai, rímelési stb. sajátosságai is; akkor szemantikai-pragmatikai feleletet kell keresnünk. A két kijelentés ellentéte magától értetődik: *szabad (...) lenni* – *örök kísérték ...*, aligha szükséges – *s* nem csupán költeményben – *de* kötőszóval is utalni arra, ami nyilvánvaló.

Fontosabb érv a két kijelentés ellentétes viszonya mellett az előtag igealakjának feltételes múltja: *Szabad szerettem volna lenni mindig*. A feltételes múlt önmagában tudomására hozza a partnernek, hogy ’nem voltam szabad’. Ez implicit ’konklúziója’, (Bq*)-ja az utótag jelentésszerkezetének; ennek nyelvi kifejtését még kevésbé engedi meg a költemény, mint a *de* itteni használatát. Az *örök kísérték végig az uton* kijelentésből, valamint az erre a tényállásra vonatkozó konvencionális tudásból (mint következtetési alaptól) következik az implicit konklúzió. Mindez áttekinthetőbbé válik az [I] ágrajzból.

[I]



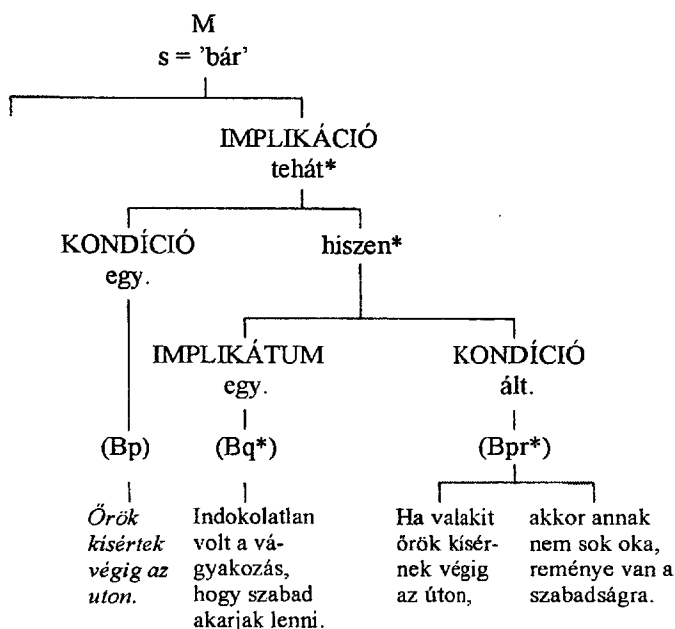
Az [I] ágrajz (Bp)-vel jelölt egyedi kondíciójában az a TÉNY jelenik meg, amely megakadályozta az előtag – (Aq)-val jelölt – magától értetődő konklúziójának (*Szabad szerettem volna lenni mindig*) megvalósulását.

2. Ha az eddigi gondolatmenet után az *s* kötőszó helyére nem a *de*, hanem az – ugyancsak ellentétes – *bár* kötőszót helyezzük, közelebb jutunk a *de* és a *bár* szerepkülönbségének megértéséhez. Ekkor is konklúzió (egyedi IMPLIKÁTUM) lesz ugyan az (Aq)-val jelölt vallomás (*Szabad szerettem volna lenni mindig*), de ez a konklúzió – a *bár* anaforikus irányú hatására – ekkor más következtetési alaphoz folyik, kb. így:

(1/a) Szabad szerettem volna lenni mindig,
bár örök kísérték végig az uton.

Mivel a *bár* saját tagmondatát teszi meg következtetési alapnak (BÁNRETI 1983. 35), az általa irányított következtetési műveletet hozzávetőlegesen úgy rekonstruálhatjuk, ahogyan a [II] ábrán látható. A *bár*-ral viszonyított utótag mint egyedi tény ('kondíció egy.') ekkor az elvi sorrend első helyét foglalja el. (Az ellentétes szerkezet előtagja azonos az [I] sémán ábrázolt előtaggal.)

[II]



A [II] szerkezet ismeretében fontos felismeréshez juthatunk, ha az ellentétes szerkezet elő- és utótagját felcseréljük egymással.

(1/b) **Bár** örök kísérték végig az úton,
szabad szerettem volna lenni mindig.

Az (1/b) megengedő kötőszós előtagjában az ellentét valódi előtagja az implicit konklúzió:

((Ap) tehát* (Aq*)) de/mégis* (Bq):

(Ap) Bár örök kísérték végig az úton,

(Aq*) Indokolatlan volt, hogy szabad akarjak lenni.

(Bq) Szabad szerettem volna lenni mindig.

3. Az (1/b)-ben képviselt helyzetnek három tanulsága van.

3.1. Az egyik az, hogy az ellentétes szerkezet utótagja (*Szabad szerettem volna lenni mindig*) ekkor is 'konklúzió', vagyis előtagi szerepét és szintjét a sorrendi cserében is megtartja. Ennek az az oka, hogy a közvetlen ellentét nem az (Ap) és a (Bq) között, hanem az (Aq*) és a (Bq) között van:

(Aq*) Indokolatlan volt, hogy szabad akarjak lenni, de/mégis* (Bq) *Szabad szerettem volna lenni mindig.*

3.2. Az (1/b)-ben létrehozott sorrendi csere másik tanulsága, hogy az előtag egyedi 'kondíció'-ja (Ember vagyok.) akkor sem kaphatna megengedő szerepet, ha nyelviileg ki-

fejeződnek. Ha ugyanis az előtag egyedi 'kondíció'-ja, azaz az (Ap) kötőszóval jelölt megengedő szerepben áll, akkor az utótag, vagyis a (Bp) nem lehet szintén megengedő:

(Ap) **Bár** örök kísérték végig az uton, (Bp) **pedig** szabad szerettem volna lenni mindig.

3.3. A jelentésszerkezet érvényesülését az előzőekben nem teljes szövegműben, hanem csak egy versszakban, vagyis egy szövegegész relatíve önálló részletében vizsgáltuk meg. Az ((Ap) *de* (Bq))-féle értelemszerkezetre épül Juhász Gyula: *Anna örök* (BÉKESI 1993. 104) és Utassy József: *Fohász* című költeménye. Ez utóbbról VASS LÁSZLÓ készített – szemiotikai textológiára alapozott – részletes elemzést. (VASS 1996. 357–368)

4.6. Egy Ady-versszak szemantikai-pragmatikai megközelítése

Ady Endre: Séta bölcső-helyem körül

1. 'Szemantikai-pragmatikai'-n a szokásos megközelítést értem. Eszerint egy nyelvi megnyilatkozás folyamatosságát-összefüggőségét a benne érvényesülő pragmatikai, szemantikai és grammatikai szabályok (az ezekre vonatkozó tudások) adják. Hogy aztán ezen az *együttesen* belül miféle szerepben és arányban vesznek részt a folyamatosság létesítésében-fenntartásában, az különféle egyéb (konvencionális és aktuális, műfaji és egyéni stb.) tényezőktől függ. A szabatos, tárgyi leírásban – a mindenben részt vevő grammatikai szabályok mellett – nyilván a lexikai-szemantikai szabályok uralkodnak; a költői szövegekben – a ritmikai-retorikai stb. szabályokkal együtt – a pragmatikaiak. Az alábbiakban egy Ady-versszak szövegfolyamatosságának és -tagoltságának elemzésével ezt a kérdéskört szeretném szemléltetni; különösen a pragmatikait, vagyis a versszakban ábrázolt valóságészre vonatkozó implicit tudás hozzárendelési műveletiorát.

2. Egy versszak mint relatív jelentésmegész

*„Ez itt a falu, az én falum,
Innen jöttem és ide térek.
Mindszentnek hívják hasztalan,
Mert minden gonosz rajta-van,
S itt, jaj, átkos, fojtó az élet.”
(Ady: Séta bölcső-helyem körül)*

A versszak értelmezésének irányát a *Mert* kötőszó jelöli ki (azaz nyelvre vonatkozó ismeret): tudjuk, hogy a *mert* megokolást jelöl.

Ha – ezek szerint – a *minden gonosz rajta* van egy kauzális viszony megokoló tagja, akkor a *Mert* előtti rész az (előre vetett) okozat. Ez kézenfekvő következtetés. Nem ily egyértelmű azonban az, hogy mekkora terjedelmű az okozat. Az egész sor okozat-e (*Mindszentnek hívják hasztalan*), vagy ennek csak egy részlete (*hasztalan*)? Az első lehetőség mellett szólna a vesszőnek (mint tagmondathatárt jelölő írásjelnek a hiánya) (vagyis nyelvre vonatkozó tudás). Az utóbbi lehetőség mellett azonban erősebb érv szól: a verssort szemantikailag különmemű (heterogén) lexémák alkotják. A *Mindszentnek hívják* szegmentum 'tényállásleírás', a *hasztalan* lexikai elemben viszont a tényállásleíráshoz való viszony (vélemény, minősítés, értékelés) fejeződik ki, vagyis a *hasz-*

italan – PETŐFI S. JÁNOS terminus technicusával – egy ’szubvilágalkotó propozíció’-hoz kapcsolódó elem.

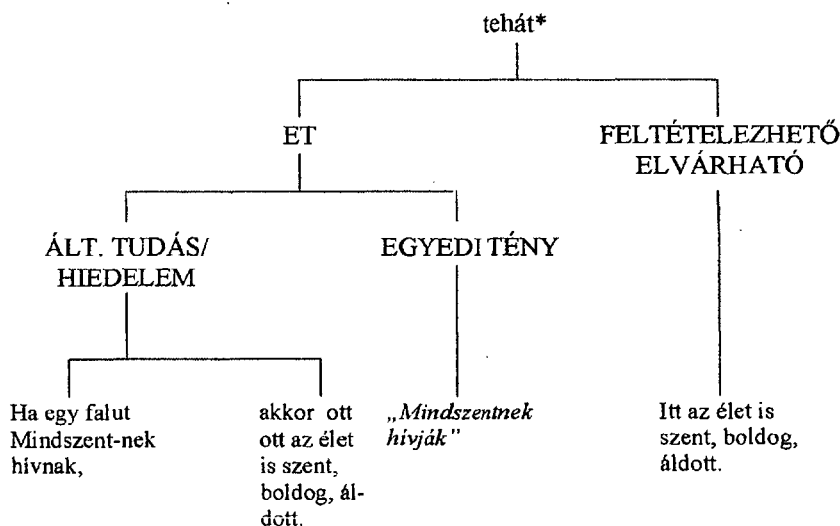
Két kijelentésre tagolódik tehát a verssor, s ha ez a megállapításunk helytálló, akkor rekonstruálnunk kell azt az ÁLTALÁNOS TUDÁSt (hiedelmet, meggyőződést stb.), amely indokolja a *hasztalan* kijelentés viszonyát ahhoz, ami egyrészt a *Mindszentnek hívják* kijelentésben nyelvi tudásként van jelen, továbbá amiből (valamint a tényálláshoz rendelhető ÁLTALÁNOS TUDÁSBól) elvárható, következethető.

Nem kell pontos település- és névadástörténeti szaktudás, vagyis annak ismerete, hogy *Mindszent* nevüket a „minden szentnek tiszteletére épült templomukról” nyerték a *Mindszent* nevű települések. A *szent* önmagában olyan pozitív érték (s ezt a *mind* még növeli is), amely természetesen idézi fel a konvencionális, mindennapi, általános TUDÁSt:

*Ha egy településnek értéksugalló neve van (pl. *Mindszentnek hívják*), akkor az e névben kifejeződő érték jótékonyan hat a település életére, vagyis ott boldog, áldott az élet).

A *Mindszentnek hívják* tényállásleíráshoz kb. ez (vagy ilyesféle) általános TUDÁS rendelhető, s belőlük – ugyancsak megközelítő céllal – az alábbi konklúzió vonható le ([I] ábra).

[I]

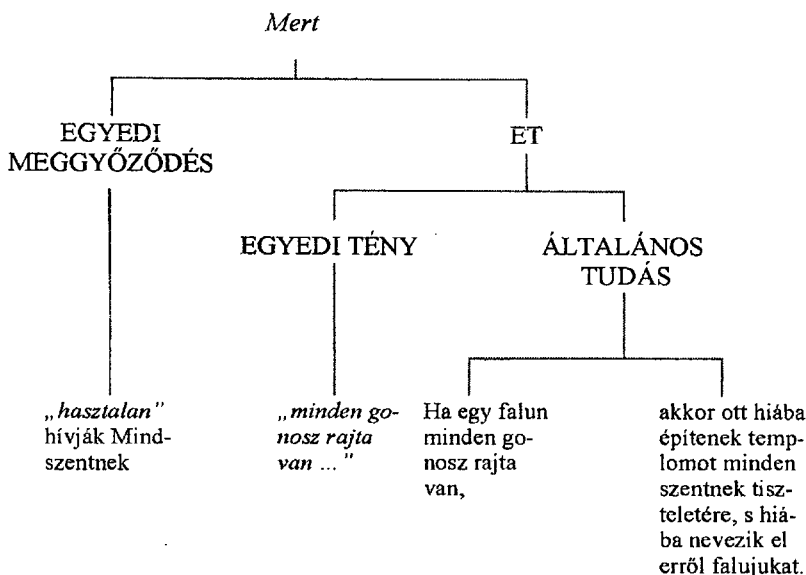


(Jelmagyarázat. A tehát* kötőszón lévő csillag a kötőszó implicit, ’nyelvi eszközzel nem jelölt’ voltát jelöli.)

A versszak megközelítő (Mert utáni) részében olyan lexikai elemek vannak, amelyek a *szent* (boldog, áldott) jelentéskörrel nyilvánvaló ellentétben állnak: a *gonosz*, a *jaj*, az *át-kos*, a *fojtó* az előzőek antonimái. Ezeket ’tényállásleírás’-ként építi be a költő, s ezek fő-lé (mögé) ugyancsak rekonstruálható az az általános TUDÁS/MEGGYŐZŐDÉS, amely

a (tényállásleírással együtt) következtetés levonására ad lehetőséget. Ez ebben az esetben explicit: *hasztalan* (hívják Mindszentnek).

[II]



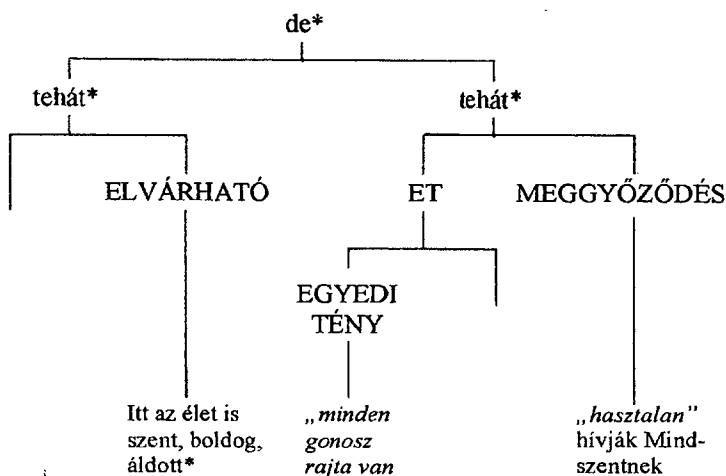
Az [I] és a [II] ábra összehasonlításából kiderül, hogy a jelentésegész két oldalának azonos szintű komponensei hol töltenek be azonos, és hol ellentétes szerepet.

A két tényállásleírás egyaránt EGYEDI TÉNY, közöttük egyszerű konjunkció van: (TÉNY, hogy) „Mindszentnek hívják”, és (TÉNY, hogy) „minden gonosz rajta-van, (...) átkos, fojtó itt az élet).

Ellentétben itt a valóságra vonatkozó ÁLTALÁNOS TUDÁS más-más vonatkozása áll egymással. E kétféle nézőpont ellentétesége általánosítja és felerősíti a két tényállásleírásban lévő, egymással ellentétes lexikai-szemantikai komponenseket (*szent*, mégis *gonosz*), ezekből vonható le mind az előtag következtetése: (ELVÁRHATÓ, hogy) itt az élet is szent, boldog áldott legyen; mind pedig ezen elvárás explicit törlése: (MEGGYŐZŐDÉS), hogy „*hasztalan*” hívják Mindszentnek.

A valóság, valamint a név viszonyának fonákságát NÉMETH LÁSZLÓ sem hagyta megjegyzés nélkül: „Ha vannak fátumos faluk, Érmindszent fölött végzetszél füttyül. Nem, mert valóban végzetesebb más falvaknál, de mert Ady Endréhez ért, s ami hozzá-ér, különös, fekete értelmet nyer, ha mindjárt egy egyszerű szilágysági fészek is. Még a Mindszent név is paródia e falun, melyen minden átok rajta van.” (NÉMETH, 1970. 28)

Kötőszó nem jelöli ugyan az elvárás törlését, implicit módon azonban szerepel a *de**, jelenléte az utótag sorrendi cseréjével markánsan megmutatkozik.



3. Az elmondottakból, de főként a három ábrából talán kitűnik, hogy egy élő szöveg vagy szövegrész (esetünkben egy versszak) jelentésegészének nem explikált komponenseit egy elvi jelentésegész segít felidézni az olvasóban. Lehetséges persze, hogy ez a következtetés egyáltalán nem „tűnik ki” sem az ábrákból, sem az Ady-versszak itteni elemzéséből. Elegendő annak a feltevésnek a fennmaradására is, hogy érdemes törekvés egy aktuális értelmezés mögött elvi jelentésszerkezetet feltételezni.

4.7. Egy jelentésszerkezet szemantikai-pragmatikai és szintaktikai vonatkozásai

József Attila: [Ez éles, tiszta szürkület ...]

Ha az ellentétéről inkább szerkezetként, mint viszonyként gondolkodunk, akkor a szerkezet szemantikai-pragmatikai természete magától értetődő tényként jelenik meg, vizsgálata ekkor jórészt grammatikán kívüli feladattá válik. Teljesen ekkor sem szorul ki azonban a grammatika az ellentétes szerkezet vizsgálatából, mert vele kapcsolatosan egy fontos kérdés megmarad. Ez arra vonatkozik, hogy az 'önállóság' milyen szintű tagjai közt szerepel az ellentét, vagyis viszonylag önálló (beépítetlen)-e a szerkezet, egy komplexebb alakulat része-e a szerkezet, illetőleg teljesen beépített (grammatikailag alárendelt) helyzetben kapott-e szerepet a vizsgált szerkezet (BÉKÉSI 1986. 179–200). Az alábbi (1) és (2) szegmensek elemzésével ehhez a kérdéskörhöz szeretnék néhány gondolattal hozzájárulni.

1. Elméleti kérdések néha a lehetséges válaszukkal együtt merülnek fel, többnyire valószínűség (a pusztán egyediségnél általánosabb értékű) vers- és prózarészletek kapcsán. Különösen az olyan esetek késztetnek elméleti magyarázat keresésére, amelyekben több hasonló vonás van, a lényegük mégsem azonos. Ilyen az alábbi két József Attila-részlet is. Az egyik egy kései, töredékben maradt verse a már nagyon beteg költőnek, amelynek első sorát szokás címnek tekinteni: „Ez éles, tiszta szürkület ...”. „Még jó, hogy vannak

jambusok és van mibe / beléfogóznom.” – írja itt a költő, s a valóságot írja, mert az olvasót is a jambikus lejtés (SZILÁGYI 1971. 317) vezeti végig a rímtelen sorok egymásutánján (SZIGETI 1988. 371; TÖRÖK 1988. 319–326, 419–426; SZABOLCSI 1988. 422–425). Azazhogy nem csupán a jambikus lejtés. A mondat szemantikai-pragmatikai, illetőleg szintaktikai összefüggései mélyén húzódó ’jelentésszerkezet’ is szervezi a gondolatmenetet, méghozzá a mű látszólag legkomplikáltabb – az alábbiakban (1)-gyel jelölt – mondatában:

- (1) „... Válaszolna erre ösztönöm,
de mint az eb, melyet gazdája megszirott
s kedvetlenül borong a rideg udvaron
s ha idegen jó, rávonít, de nem beszél,
olyan most ő.”

Mielőtt az egésznek tekinthető töredéket elolvasnánk, az imént idézett részlet előtt tekintsük át – a (2)-vel jelölt négy sort is a [Szólj hát ...] kezdetű töredékből (1936):

- (2) „Mint a motor, mely már begyulladt,
de nincsen utja és nem indulhat
olyan vagyok s ha bátrabb volnék,
értelmetlen szavakat szólnék.”

Az (1)-ben és a (2)-ben feltűnően közös megoldás a hasonlító mondat szerkezet, valamint az ellentétes viszonyok jelölése a megszorító (elvárástörő) *de* kötőszóval. Ezek ismeretében olvassuk el az [Ez éles, tiszta szürkület...] kezdetű költeményt.

*Ez éles, tiszta szürkület való nekem.
A távolban tar ágak szerkezetei
tartják keccsel az üres levegőt.
A tárgy-egyen mind elválík a többtől,
magába mélyed és talán megsemmisül.
Ki tudja? Válaszolna erre ösztönöm,
de mint az eb, melyet gazdája megszirott
s kedvetlenül borong a rideg udvaron
s ha idegen jó, rávonít, de nem beszél,
olyan most ő. Mihez foghatnék nélküle?
Csak egy bizonyos itt – az, ami tévedés.
Még jó, hogy vannak jambusok és van mibe
beléfogóznom. – Jární gyermek így tanul.
Hisz gyermek is csupán azért nem lehetek,
mert túlnyűgös volnék, makacs és kétszínű,
talán mivelhogy minden ember épp ilyen
ravasz és csökönyös, ha az – hogy tudjam én?
Az egyik rámkacsint s azt mondja, szép fiu
s a másik: randa dög, megint nem dolgozol,
de hasadat azt félted! (Hát ne féltsem-e?)
Ez pénzt nyom a kezembe s így szól: Boldogulj,
megértelek, szenvedtem én is eleget*

s amaz ellopja tőlem a szemetet is.

*Ez ideránt, az odahúz, mind fogdos, vartyog, taszígál,
de észre egyikük sem veszi púpomat,
mit úgy hordok, mint örült anya magzatát,
amellyel némaságot szül – azt hiszi ő –
vagy ősi, tiszta úrt.^{1*}*

Az (1) számú mondatban két helyen is jelöl ellentétet a *de* kötőszó:

[I] „Válaszolna erre ösztönöm, *de* mint az eb (...), olyan most ő.”

[II] „... *ha* idegen jó, rávonít, *de* nem beszél.”

Ezek után nézzük meg közelebbről az [I] és a [II] részletet!

[I] „Válaszolna erre ösztönöm, *de* mint az eb (...), olyan most ő.”

1.1. Az ellentét szemantikai-pragmatikai szintje, valamint szintaktikai beépítettsége

1.1.1. Az ellentét szemantikai-pragmatikai szintje

Az [I] alatt kiemelt részlet az ((Aq) *de* (Bp)) típusú jelentésszerkezetre épül. Itt az (Aq) olyan előtagja az ellentétes viszonyinak, amely egy – nyelvileg ki nem fejezett – érvelés konklúziója:

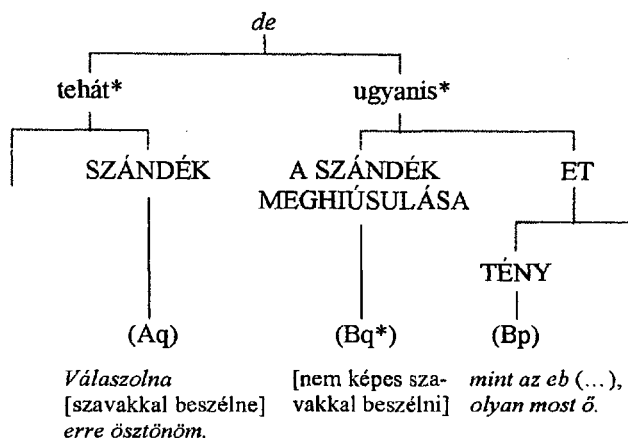
[tehát] – mint rendesen – még volna ösztönömben szándék/ vágy/készítetés, hogy szavakkal, beszéddel válaszoljon, *de* [hiába a mostani/ítteni szándék], jelenleg ez nem valósulhat meg: az ösztön nem képes szavakkal, beszéddel válaszolni, [ugyanis] „*mint az eb (...), olyan most ő*”.

* A vers az alábbi három sorral szakad meg (József Attila összes versei 2. 1928–1937. Kritikai Kiadás. Közzéteszi: Stoll Béla):
*Viselem púpomat
ödöngve én a hemzsegő körútakon
és senki*

Mindezt az [I] ábra szemlélteti.

[I]

Válaszolna erre ösztönöm, de mint az eb (...), olyan most ő.



1.1.2. Az ellentét szintaktikai beépítettsége

Szintaktikailag lehet beépítetlen az ellentétes viszony, vagyis úgy, ahogyan az [I] ágrajz mutatta („*Válaszolna erre ösztönöm, de mint az eb (...), olyan most ő.*”). Az (1) mondat [II]-vel jelölt részletéből azonban nem fejthető ki az [I]-ben rekonstruált értelem-szerkezet. A [II]-ben ugyanis nem lehet feltételezni semmiféle elvárást: szándé- kot/vágyat/késztetést, amit majd a *de*-viszony utótagja törölhetne: („... *ha idegen jő, rá- vonít, de nem beszél*”).

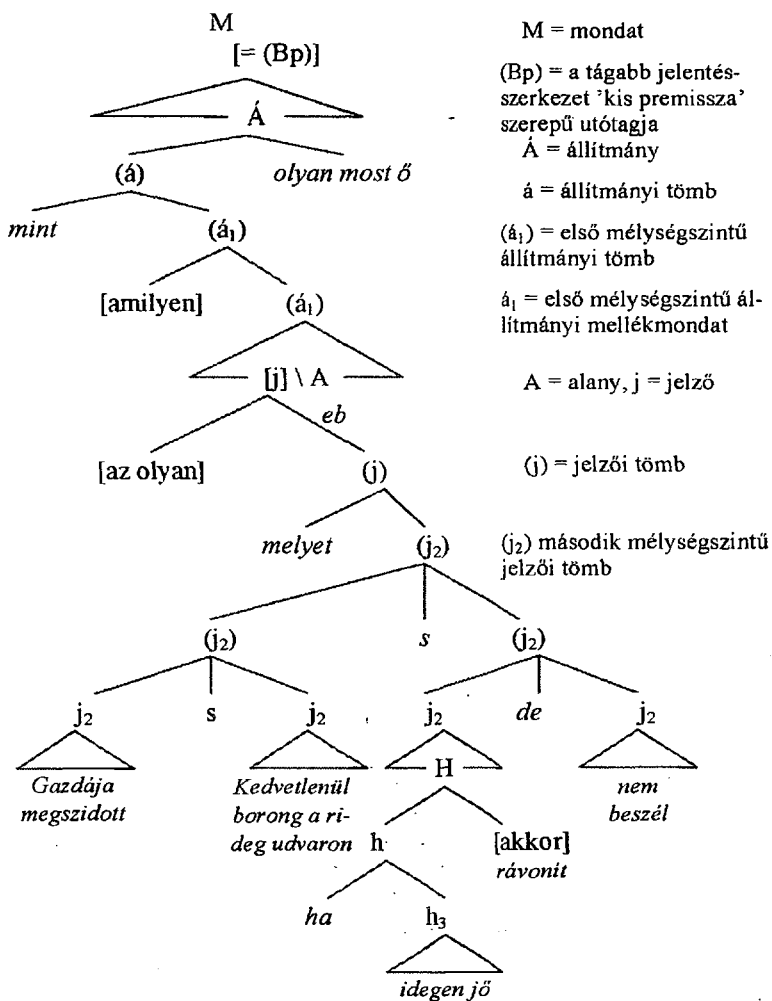
Az *ebtől* ugyanis nem várható el, hogy *beszéljen*, így nincs mit törölni a *de* utótagjá- ban: az *eb* *vonítani* tud, *beszélni* nem. A költő – miként az *eb* (itt és most, amikor ezt a költeményt írja) – másokkal legfeljebb ösztönviszonyt képes létesíteni; ahogy az *ebtől* sem, úgy tőle sem várható el/nem remélhető, hogy *beszél*.

A [II]-vel jelölt alábbi részlet nem a mondat egész értelemegészét építi közvetlenül, hanem egy második mélységszintű jelzői tagmondattömb belső komponenseként szere- pel.

A *de* kötőszó által viszonyított két tényállásleírás itt (*rávonít, de nem beszél*) egyaránt az implicit TÉNY világalakító propozíció alá tartozik. Ezt szemlélteti a [II] séma.

[III] „... mint az eb (...), olyan most ő”

„... ha idegen jó, rávonít, de nem beszél.” Vö. [I] : (Bp)



A [II] ágrajz összefüggéseit zárójelpárokkal lineárisan az alábbi módon lehet ábrázolni:

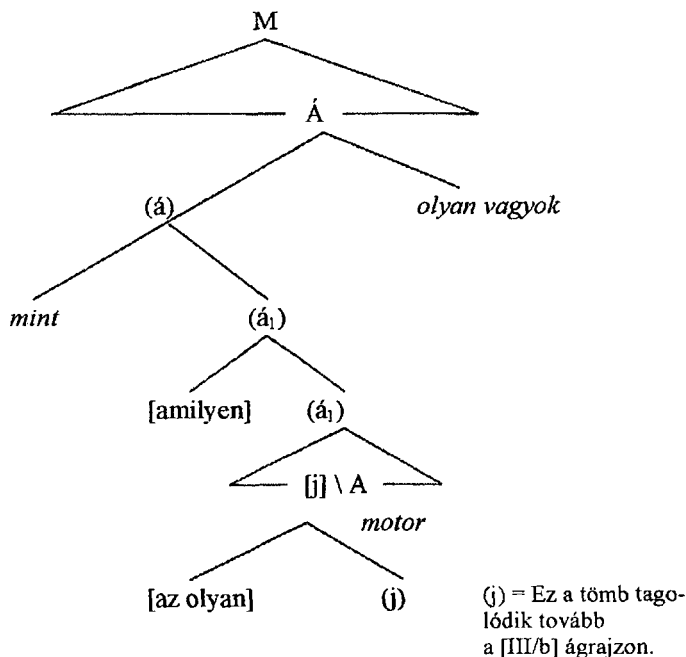
$mint (\acute{a}_1 / (j_2 \text{ s } j_2) \text{ s } (ha \ h_3 \setminus (j_2 \text{ de } j_2))) \setminus F$ (F = főmondat)

2. Az (I)-gyel jelölt mondat [I] és [II] alatt elemzett ellentétes viszonyainak a különbségében a szemantikai-pragmatikai, illetőleg a szintaktikai szintek különbségét láttuk. Alább a (2)-vel jelölt mondatban szereplő ellentét azért tanulságos, mert tagmondattömbök közt, vagyis szintaktikailag alászerkesztett helyzetben szerepel ugyan, miként a [II]-ben; mégis szemantikai-pragmatikai szerkezet konstituense.

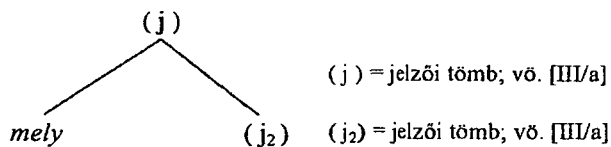
- (2) „Mint a motor, mely már begyulladt,
de nincsen utja és nem indulhat
olyan vagyok s ha bátrabb volnék,
értelmetlen szavakat szólnék.”

Az egyszerűség kedvéért előre bocsáthatnánk, hogy a (2) mondat tömb- és tagmondat-viszonyai felszíni jegyeikben megegyeznek a [II] ágrajz felszíni jegyeivel. Mivel azonban itt épp a különbség kiemelése a célunk, a (2)-t ábrázoló [III] ágrajzot az alábbiakban két részre tagoljuk. A [III/a] a *mint ... olyan* szintaktikai alászerkesztést, a [III/b] az ellentétes viszonyra épülő szemantikai-pragmatikai értelemszerkezetet ábrázolja. (E két ágrajz egymáshoz is rendelhető.)

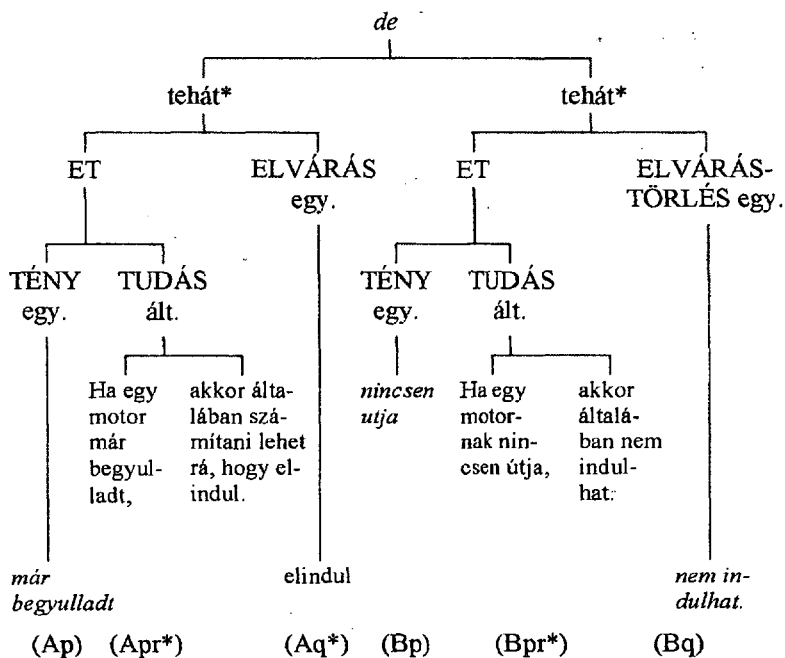
[III/a] „Mint a motor (...), olyan vagyok”



[III/b] „... mely már begyulladt, / de nincsen útja és nem indulhat”



[III/b]



3. Összegzés

Az ellentétes viszony vizsgálatában legalább két szempontot meg kell különböztetnünk egymástól. Az egyik az ellentét szemantikai-pragmatikai természetének kérdésköre. Ide az ellentét fajtái tartoznak: megszorító-megengedő, szembeállító, kizáró; továbbá e fajták alesetei, az például, hogy a megszorító ellentét elő- és utótagja kis premissza-e, avagy konklúzió:

((Ap) de (Bq))

((Ap) de (Bp))

((Aq) de (Bq))

((Aq) de (Bp)).

Az ellentét fajtái és alesetei elvileg nem függetlenek az általuk viszonyított tagok elemi vagy komplex voltától, vagyis pl. az ellentét szembeállító fajtája 'szembeállító' marad, akár tagmondatok, akár megnyilatkozások viszonyításaként szerepel.

A [III/b] ágrajz („... *mely már begyulladt, / de nincsen útja és nem indulhat*”) olyan esetét képviseli az elvárástörő ellentétnek, amely a szintaktikailag alászerkesztett (második mélység szintű jelzői tömbként alászerkesztett) helyzetében is megőrzi szemantikai-pragmatikai természetét.

Különbözik ettől a [II] ágrajz hasonló helyzetű (ugyancsak második mélység szintű jelzői tömbként alászerkesztett) *de*-viszonya („... *ha idegen jó, rávonít, de nem beszél*”). Az az *eb*, amely a költemény 'szövegvilágában' szerepel, megegyezik a 'valós világ' *ebével*, tehát ez az *eb* nem egy 'lehetséges világ' beszélő-éneklő *ebe*. Ez az *eb* így nem *beszél*, hanem *vonít*; az ellentét fajtája nem elvárástörő, hanem kizáró, ami akkor is kizáró maradna, ha kiemelnénk szintaktikailag alászerkesztett helyzetéből.

5. Egy adalék a magyar történeti szövegtanhoz

A Halotti Beszéd jelentésszerkezeti elemzése

Elvi-módszertani alapvetés

Ha egy kutató abból a személyes benyomásból indul ki, hogy a *HALOTTI BESZÉD* és *KÖNYÖRGÉS* – legalábbis számára – összefüggő egész ('befejezett és teljes közlés'), akkor e benyomásának forrásait mindenekelőtt szemantikai-pragmatikai eszközökben és megoldásokban keresi. Ezek természetükből – az emberi kommunikáció természetéből – következően csak viszonylag ritkán egyértelműek, így a rájuk épített következtetéseket sem szabad megfellebbezhetetlen igazságoknak tekinteni. Hitelük, komolyságuk jórészt azon mérhető le, hogy mennyire egyértelmű a kiinduló tételük, illetőleg mennyire tiszta, ellenőrizhető a vizsgálati apparátusuk.

Az alábbi elemzés a 'jelentésegész' feltételezéséből indul ki. Így magától értetődőnek tekinti, hogy a *HALOTTI BESZÉD* jelentésegészének – mint minden szövegegész jelentésegészének – vannak 'implicit', azaz nyelvi eszközökkel ki nem fejezett komponensei is. Ezekre az elemzés egyrészt az 'explicit', vagyis a nyelvi eszközökkel kifejezett jelentéskomponensekből, másrészt az ezekkel megjelenített valósággrészekhez rendelhető 'tudás'-ból következtethet.

Az eddigiekből bizonyára kitűnik, hogy a *HALOTTI BESZÉD*-et szövegtani szempontból vizsgálom; az viszont nem, hogy a szövegtanon 'szemiotikai szövegtan'-t értek. E megszorítás két okból is szükséges. Mindenekelőtt utalnom kell a *HALOTTI BESZÉD* (ez utáni említéseiben: *HB.*) kompozíciós tagolódásáról tett eddigi legfontosabb szövegtani megállapításokra (HORVÁTH 1931. 83–88., BENKŐ 1980. 47., BALÁZS 1985. 169., PAPP 1991. 755–781, GALGÓCZI 1983. 108–112, A. MOLNÁR 2005). Az általam – PETŐFI S. JÁNOS kutatásai és összegzései nyomán – alkalmazott szövegtan 'szemiotikai' jellegének kiemelésére azért van mindjárt itt, a bevezetésben szükség, hogy a szöveg mint komplex nyelvi jel vizsgálatában indokolt lehessen a két fő összetevőnek, azaz a 'jelölő'-nek (a vehiculumnak), valamint a 'jelölt'-nek (azaz a sensusnak, az értelemnek) az elkülönítése (PETŐFI 1990. 9). Először a 'vehiculum' oldaláról közelítem meg előadásom tárgyát, azaz a *HB.* lehetséges kompozíciós egységeit, hogy bemutassam: innen miféle érveket nyerhetünk. Ezután fordulok a másik fő komponenshez, a 'sensus'-hoz. Itt arra törekszem, hogy – ahol lehet – a *HB.* jelentésszerkezeti egységeit a feltételezett jelentésegész (relatív egész) széttagolt részeként mutassam be.

1. A 'vehiculum' vizsgálata

Ahogy a fotómásolaton láthatjuk, a teljes oldalt kitöltő 36 sort 3 iniciálé tagolja: a *HALOTTI BESZÉD*-et kezdő *Latiatuc L*-je, a *Scerelme/bratym*-mal kezdődő *KÖNYÖRGÉS* S-se, valamint a 26+6 sornyi magyar szöveget követő latin szöveg minta első négy sorának *Optime noſtíj fratreS* nagy *O* betűvel kezdődő első mondata.

A *Scerelme/bratym*-mal kezdődő szövegegység formai elkülönítésének nyilvánvaló okai vannak (műfajváltás, kommunikációs szerepváltás, a fordítás pontosságának liturgiai kötelezettsége stb.). Ez mind figyelmeztető érdemű vonatkozás lehet a vizsgálat más területén. Itt azonban, vagyis a 'vehiculum' szempontjából csupán a szövegelözményre, azaz magára a *HALOTTI BESZÉD*-re visszaható szerepe fontos. A *Scerelme/bratym* határozott elkülönítése a 'vehiculum'-on arra az értelmezésre (használati módra) készíti a szertartást végző papot (továbbá a szöveg más olvasóját), hogy a *KÖNYÖRGÉS* előtti, 26 sornyi, folyamatosan írott textust minden szempontból (kommunikációs, műfaji-liturgiai, szónoki-hatáskeltő, bibliai-"ismeretterjesztő" stb.) egyaránt homogén egésznek tekintse. E formai készítés olyan nyilvánvaló érvekre épül, hogy a kutatók *FALUDI FERENC* óta, aki a *HB.* és *K.*-ről első megjegyzéseit megtette (*BENKŐ* 1980. 10), minden fenntartás nélkül fogadják el a *HALOTTI BESZÉD*-et szövegnek, azaz lezárt, teljes közlésnek.

Ami most már a *HALOTTI BESZÉD* mint szöveg mű saját belső tagolódásának (megszerkesztettségének) vizuális megjelenítését illeti, az jórészt a szövegmondathatárok kijelölésével kapcsolatos. E kérdés kutatói megkülönböztetett figyelmet szenteltek a tagolódást jelölő pontok, valamint a mondatkezdőként felfogott piros nagybetűk, továbbá a – csak tagmondatkezdőknek tekintett – nem piros kisbetűk kombinálódásának (*PÁSZTÓ* 1966. 188–194., *BENKŐ* 1980. 363, *KESZLER* 1993. 76). Egy helyen a nagybetű mondatkezdést jelölő szerepe egyedülállóan fontos. Ha nem kezdené nagybetű a (13) szövegmondatot, akkor az előre vetett mellékmondat (*Hug eſ tiv latiatuc ſzumtuchel.*) nemcsak előre, azaz kataforikusan, hanem visszafelé (anaforikusan) is kapcsolódhatnék. E módhátározói mellékmondat szintaktikai alászerkesztési módja tehát a szövegegész kompozíciós tagolódása szempontjából is fontos. Anaforikus értelmezésben belső, lezáró szerepet kapna: (11)Kik azok? (12)Mi vagyunk, (a)hogy ti is látjátok szemetekkel; vagyis elsikadna az 'ismétlés', a *HB.* kezdő sorára visszaütő (1)*Latiatuc ... zumtuchel...* (13)... *latiatuc ſzumtuchel.*

Az előbbi értelmezést megelőzi-kizárja azonban a mondatkezdő szó nagy kezdőbetűje. A *Hug* ekkor is 'ahogy', vagyis vonatkozó határozószóként utal előre a főmondatára (pontosabban: halmozott főmondati tömbjére), de ebben a szintaktikai szerepben – egyetértve *SZILI JÓZSEF* vélekedésével (*SZILI* 1992. 164.) – nem csupán szövegmondatot, hanem kompozíciós egységet vezet be. (Később még visszatérünk erre a helyre.)

matuc seleyu 7 untruchel. Sextus sup sepulchrum.
 me yoginuc. ysa par' es chomuv uoginuc. Denyi mlofiben
 terumteve deve muv demucit aduarr. es ochura vola neki
 paradisiuut ha-za. Ii mend paradisiuiben uolov gimliscit
 munda neki elnuc. Deon talura wt igfa gimlice rvl. Ge
 munda neki merer mi enere. ysa ki nopun ancil oz gimlisc
 rvl. haliduc halatal holz. Hadlana clottat terumteve iten
 rvl. ge seledewe. Engede irdung mte rvinoc. es' evec oz taluv
 gimlisc rvl. es' oz gimliscen halatur evec. U' oz gimliscit rvl
 keleruv uola vize. hug turehuat mige 7 ocortia vola.
 um heon muga nec. ge mend w foratuc halatur evec.
 Drogv ver iten. es' verewe. wt ez mureas vilagbele. es' leyn
 haliduc es' puculnec feze. es' mend w nemenee. Kic oz ve
 muv yoginuc. Hug es' rrv latatuc f' untruchel. isa es' mui
 7 ember murehota ez veruat. ysa muid oz chuz tarov
 yoginuc. Wmagguc urome iten kegibnet ez lelic ert. hug
 iorgollon w neki. es' kagiggen. es' baltalla mend w buier.
 Wmagguc fien achem marat. es' bovdug. nichad archangelz.
 es' mend ang. hug umaggucoc vrette. U' umagguc
 fient peter uror. kinec odur borolm oydonia. es' kenne.
 hug ovgu mend w buier. U' umagguc mend f' entueur.
 hug legenee neki seged urome fient eleur. hug iten r v ui
 madfagnemta baltalla w buier. U' zoboducha wt irdung
 idetut rvl. es' pucul kuzoria rvl. es' verese vtr paradisu
 ingulmabeh. es' ogun neki muhi uruzagbele uior. es'
 mend iorben r' r' r'. U' kassatuc uromeluz elarmul. Krt.
S cerebnel biazim umagguc^{onue} ez segin ember lilka ert.
 kic vtr ez nopun ez homul vilag tinnucebelevl mente.
 kinec ez nopun restet rumetive. hug ur uvt kegimbel
 abram. ysaue. iacob. kebedeben helhezic. hug birsagnoy
 itua mend w f' entu es' mureit euzicun io v
 selevl iochorma ilezie vtr. U' aybenietuc. clamate ui.
 prime nostis f' f' km da mia. hic f' erat facdos f' mone pla
 quanta gr' dñ' es' gratificauerat p'mum adam patre
 nrm. s' diabolus fraudante du peccatum. quid sibi & oib' suis
 posteris te p'merire. ecce f' uidetis oculis uestris

Bizonyára vannak még egyéb, itt nem említett tanulságai is a szöveg mint komplex nyelvi jel formái (különösen a vehiculum szintaktikai) vizsgálatának; több időt szeretnék azonban fordítani a *sensus* (valamint az őt érvényesítő 'világdarab') elemzésére (vö. PETŐFI 1994. 20).

2. A 'sensus', azaz a szemantikai-pragmatikai háttérvizsgálata

2.1. A felvetés elvi megalapozása: kontextus-intertextus

A szövegmű és 19 szövegmondata között kell lenni közvetítő szerepű szövegegységeknek, hiszen a kommunikációs helyzet és szerep (a kapcsolatfelvétel, a valamiről szó-lás, a kapcsolat átvitele másra, illetőleg lezárása) kívülről is hat a szereplésre: a sírbeszéd hatásos elmondására-felolvasására. Egy 19 mondatos (vagyis egy relatíve terjedelmes) szövegműnek azonban már saját, belső, szövegtermészetű szabályai is vannak, amelyek egybeeshetnek a külsőkkel, de el is térhetnek tőlük. A szövegegész azon helyein, ahol különféle szerepek, szabályok, eszközök ugyanazt a célt szolgálják, nyilvánvalóbb a ta-golódás; ahol nem találkoznak, vagy csupán részlegesen, ott vitathatóbb. Ígéretes helyzet témánk szempontjából, hogy a *HB.* első fő részétől, az (1–2.) szövegmondat alkotta kompozíciós egységtől meggyőző módon különül el a 3. szövegmondatlal kezdődő foly-tatás, így az itt feltárható szövegszerkezeti sajátosságok, valamint bizonyításuk mód-szertani tanulságai hasznosíthatók lesznek a későbbi részek vizsgálataiban is. Mielőtt azonban erre rátérnénk, ajánlatos átgondolnunk egy általános kérdést: a kontextus-intertextus viszonyát.

A *HB.*-nek már a latin nyelvű mintája is kétségtelenül 'szövegmű', azaz meghatáro-zott kommunikációs helyzetű és szerepű verbális objektum, tehát a magyar szöveg szö-vegmű volta: 'összefüggősége', 'lezártsága' stb. sem lehet kétséges. Szövegvoltát az sem gyengíti, hogy kompozíciós tagoltságának kontextuális vizsgálatában figyelmet igényel néhány intertextuális vonatkozása, azaz a *HB.* szövegének a Biblia megfelelő szöveg-részeivel való – elsősorban tematikai-koncepcionális – egybeesése (BENKŐ 1980. 30). A 'szövegmű' attól még nem lesz 'vázlat', ha feltételezzük, hogy a *HB.* egy-egy alkalmas szövegmondatát kibővíthette, részletezhette is egy olyan pap, aki a Bibliában járatos volt, és magyarul is jól tudott.

A helyenkénti kibővíthetőséget a teremtés-bűnbeesés-büntetés bibliai részletezettsége kínálja fel a *HB.* szikár, komoran tömör szövegének. Fokozni lehetne például a veszteség nagyságát a Paradicsom édeni világának megjelenítésével: növényeivel, szelid állataival, a négyfelé ágazó folyóval. Övni lehetne a gyászolókat az ördög cselekedeteitől a kígyó ravaszságának elmesélésével; inteni őket, hogy bűnükkel nem rejtőzhetnek el az Úr te-kintete elől. (Gondoljunk csak arra, hogy micsoda hatása van – igaz, hogy KÁROLI GÁ-S-PÁR erőteljes nyelvén – ennek a kérdésnek: „*Kitsoda mondá meg tenéked, hogy mezíte-len volnál?*”)

Amelyik szövegmondat a Bibliából kibővíthető, annak könnyebben tulajdoníthatunk kompozícióalkotó szerepet, mert relatív önállóságára egyéb jegyek is utalnak.

Ilyen jegy lehet a szövegalkotási mód megváltozása például a (10) *Horogu vec iften...* kezdetű szövegmondatban. Ez az előtte lévő (8–9) kompozíciós egység 'érvelő' jellege fölött visszanyúl a (3–7)-ben 'elbeszélő' történethez, de a három bűnelkövetőre külön-külön kimért isteni büntetésből (amelyből az első a kígyóra, a második Évára vo-

natkozott) csupán Ádám büntetését foglalja össze tömören: ... e[vetevé wt ez munca/ világbele.

(A kibővítés tematikai-nyelvi lehetőségét épp az e szövegmondatban tapasztalt tömörítés tematikai-nyelvi valósága indokolja. Ugyancsak KÁROLI GÁSPÁR szövegét idézve: „Légyen átkozott a' föld te éretted, nagy fáradtságos munkával egyed annak gyümölsét életednek minden napjaiban. És töviset és bogátskórót teremjen tenéked; és a' mezőnek fűvét egyed. A' te ortzádnak veritékével egyed a' te kenyeredet, mígnem földé lésszes, mert abból vétettél: mert por vagy, és porrá kell lenned.”)

A Bibliával való intertextuális kapcsolatra utalhat az egység-többség megfeleltetésének az a nyelvi egyeztetési zavara, amely a (8) szövegmondat *turchucat* birtokszavának -uc többsége, valamint a birtokos (*adam*) egyes volta között látszik lenni. (Erről a 2.3. pontban részletesebben szölok.)

2.2. A HB. első tagolódási helye: (1–2) – (3 ...

A 'sensus' első része az 1–2. mondat alkotta bevezető, kapcsolatteremtő szövegegyiség: (1) *Latiatuc feyleym zumtuchel mic vogmue*. (2) *y[pur e[chomuv uogmuc*. KÖTŐSZÓ (3) *Menyi milofben terumteve eleve miv i femucut adamut. e[odutta vola neki para difumut hazoa*.

Az idézett hárommondatos szegmentum itt jelölt szétagolódása azért feltételezhető, mert a szövegegész eddigi (1–2. mondatbeli) folyamatossága a jelölt helyen mindhárom jelentéstartományban (pragmatika, szemantika, grammatika) elvékonyodik. Az (1–2) mondat valóságos közreműködői (a halott hozzátartozói és a szertartást végző pap) egyértelmű helyzetben, kialakult koreográfia szerint vannak jelen; a pap magától értetődően kezdheti s helyezheti el mondanivalóját az általános TUDÁS 'szubvilágá'-ban:

Amint itt látjátok (és TAPASZTALTÁTOK eddig is, TUDJÁTOK tehát), hogy por és hamu vagyunk.

Az ebben a konvencionális helyzetben látott (s az egyéb érzékeléssel tapasztalt, általánosított) közös (a pap és a gyászolók) TUDÁS-tartománya (a jelentésegész koherenciasávja) a (2) szövegmondattal egyelőre véget ér; a folyamatosságot a 'konnexitás' (grammatika) és a kohézió (szemantika) tartja fenn (PETŐFI 1994. 119–130).

'Konnex' marad a szöveg a többes szám első személyiségének további jelöltsége folytán: ((1 *vogmuc*, 2 *vogmuc*) KÖTŐSZÓ (3 *miv i femucut* ...))).

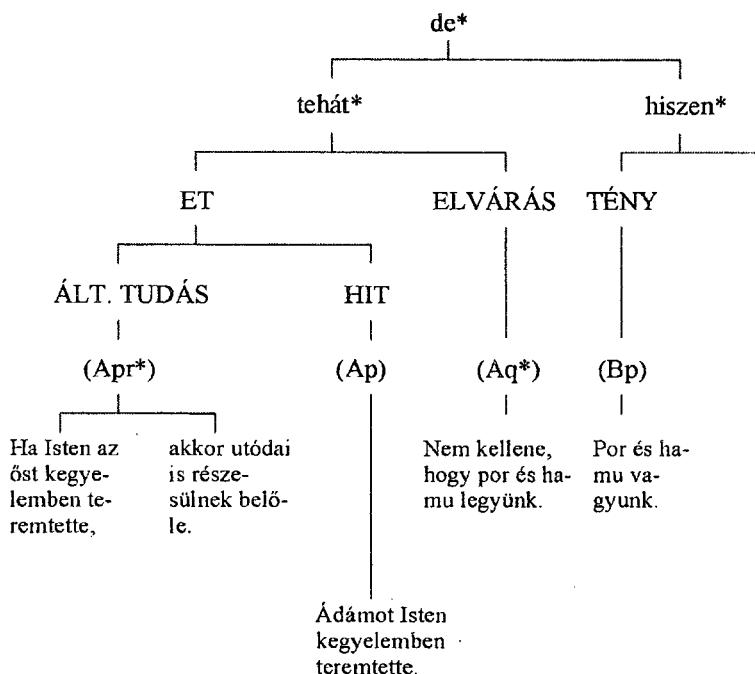
'Kohezív' természetű szövegösszefüggést az a lexikai ellentét alkot, amely a *pur e[chomuv*, valamint a 3. szövegmondat *milof* ('kegyelem') konvencionális értelme között van. Ez a lexikai ellentét az első jelentésmozzanat, amely ráirányítja a figyelmet a HB. rekonstruálható értelemszerkezetére; ezen a szöveghelyen konkrétan arra, hogy az ((1–2) KÖTŐSZÓ (3 ...))-szegmentum KÖTŐSZÓ-szerepkörébe valamely ellentétfajta kötőszava képzelhető el.

Ha e körben vizsgálódunk, rájövünk, hogy az egyes ellentétfajták közül – grammatikai feltételek híján – a szembeállító (egyszerű) ellentét nem jöhet szóba. Elképzelhető lenne a megszorító (elvárástörő) DE. Ez a kötőszó azonban egy implicit következtetés létrehozását írta elő a partnernek, miként a HB. (7) szövegmondatában elő is írja (*Hadlaua choltat* (...) TEHÁT ELVÁRHATÓ LETT VOLNA, HOGY NEM FELEDI, *ge feledeve*). Vagyis ha az első tagolódási helyen a DE-viszonyt rekonstruálnánk, akkor

ez a következőt jelentené: ELVÁRHATÓ VOLNA, HOGY NE VÁLJUNK PORRÁ ÉS HAMUVÁ, *DE* TÉNY (*Latiatuc*), HOGY *pur e fchomuv uogmuc*.

Be kell látnunk azonban, hogy a (3) szövegmondattal kezdődő második szövegegység éléről nem hozhatna létre egy ilyesféle következtetést a *DE* kötőszó. (Vö. az [I] ábrával!) Ehhez ugyanis olyan mértékű aktivitás (tudásanyag, valamint következtetési készség) lenne szükséges a gyászolók részéről, amilyenre ma sem nagyon építhet a szertartást végző pap.

[I]



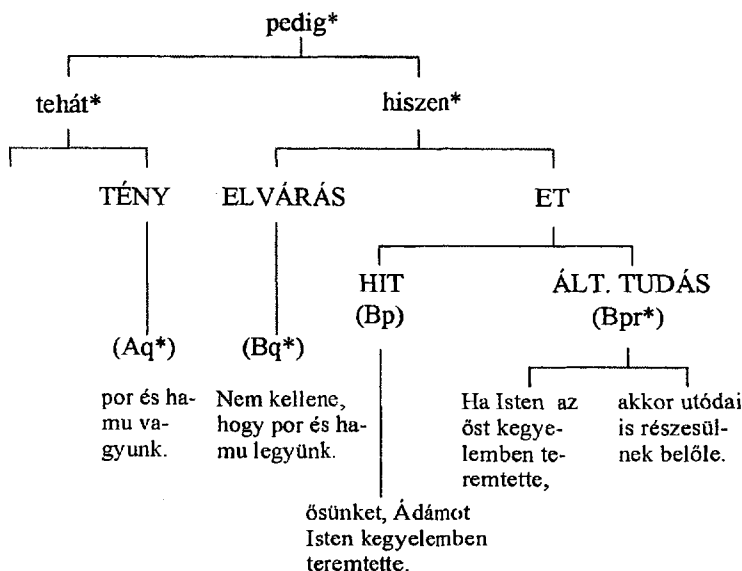
Biztatóbb ötlet megvizsgálnunk a *PEDIG* kitehetőségét (BÉKÉSI 1989. 117., PAPP 1991. 759). Ezt eleve realisabbnak találjuk, mert a *PEDIG* saját tagmondatát teszi meg következtetési alapnak (BÁNRETI 1983. 35–44). Jelen esetben azért valószínűbb a *PEDIG*, mert hátul állván épp a híd szerepét tölti be, amelyre a gondolatmenetnek ezen a részén szükség van. Itt a *PEDIG* – mint az egyik pillérre – anaforikusan rátámaszkodik szövegelőzményére (1–2), s előre viszi – kataforikus irányba tehát – a vele kezdődő második fő szövegrészt:

Látjátok szemetekkel,
azaz tény (FAKTUM):
por és hamu vagyunk.

PEDIG ELVÁRHATÓ LETT VOL-
NA, hogy ne kelljen porrá
és hamuvá lennünk.
HISZEN őszünket Isten
kegyelemben teremtette.

A szövegegység így értelmezett megszerkesztettségét s a jelentésegészbe való be-
szerkesztettségét a [II] ábra szemlélteti.

[II]



2.3. A helyzet és a szerep

A 'vehiculum' szintaktikai tagolódásának kérdéskörében a (13) szövegmondat kapcsán láttuk már, hogy egy eszköz (pl. egy előre vetett módhatározói mellékmondat) mennyire ki van szolgáltatva a helyzetnek, amelyben be kell töltenie szerepét. A (13) *Hug eſ tiv latiatuc ſumtuchel* anaforikusan, vagyis előzményéhez kapcsolva nem tölthetné be kompozíciós szerepét. Lényegében ugyanez a kérdés merül fel a (8) szövegmondatokkal kapcsolatosan is: *Eſ oz gimilſhec vvl keſeruv uola vize. hug turchucat mige zocoztia vola.* Ha az e kijelentésben adott 'tényállásleírás' csupán az előzményhez tartoznék, akkor ottani záró helyzetében csak a 'konklúziómondat' összegző szerepét érvényesítené, a benne rejlő előre mutató, nyitó szerepet nem.

Ha viszont az őt követő szövegrész kezdő helyére tagoljuk át a (8) szövegmondatot, akkor itt mint 'áltételmondat' természetes módon játssza el mindkét szerepét: összegzi az előzményeket, de egyúttal alapja a folytatásnak is. A (3) szövegmondatnál kezdődő kompozíciós egység itteni (vagyis a 8. szövegmondatnál kezdődő) belső továbbtagolódása mellett a következő érvek szólnak.

2.3.1. Szubjektív előzetes

Mindig is fáj a szívem a *HALOTTI BESZÉD turchucat* szaváért. Micsoda pompás szóalak, s a veláris tővégi magánhangzó – még 1200-at sem írtak a krónikák! – már a mai nyílt *a*. Nehezen bár, de tudomásul vettem azt a felfogást, amelyet SZINNYEI JÓZSEFTől többen elfogadtak: „Írva: *turchucat*, de ez íráshiba, e. h. *turchat*” (MOLNÁR-SIMON 1976. 30). Az íráshiba feltételezését többek közt épp a tővégi magánhangzó nyílt volta indokolta: ekkor még nem nagyon lehetett *a*, sokkal inkább *o* vagy *u* (BENKŐ 1980. 102); keményebb érv is szólt azonban a *turchucat* elfogadhatósága ellen: az anaforikus egyeztetés. Az *-uc* szegmentumban azért nem lehet többes jel a *c* betű, mert a birtokos személyjel ’antededens’-e, azaz az eredeti bűnt elkövető *adam* ab ovo egyes szám: *adam* ... *turchat*.

Hogy az anaforikus egyeztetésben (a koreferenciában) nem egyedüli szabály a számbeli megfeleltetés, vagyis hogy a *turchucat* többes szám harmadik személyű szóalak magában foglalhatja az egyes szám harmadik személyét is, arra tanulságos példa ESTERHÁZY PÉTER alábbi gondolatmenete: „Aki szegény, abba belerúgnak, de nem mindig mernek (merünk – hisz mi rúgnak egymásba)”. (*Egy kékharsnya följegyzéseiből*. Magvető Kiadó, 1994. 255)

2.3.2. A többes ’antededens’: Ádám és Éva

BÁRCZI GÉZA – akinek alighanem szintén fájhatott a szíve a *turchucat* szóalakért – gyanúba fogja Évát: „A *HB.* szerzője elveszthette szeme elől, hogy eddig csak Ádámról beszélt, annyira köztudomású, hogy a Paradicsomban Éva is evett a tiltott gyümölcsből, s a gyümölcs mindkettőjük életét tönkretette, torkukat majdnem szétszakította. (...) Teljes bizonyossággal tehát a kérdés nem dönthető el, de a *turchat* szóalak természetesebb volna. Mindenesetre meglepő – folytatja BÁRCZI GÉZA –, hogy e tévedést nem javították ki, holott a *HB.* szövegét átnézték, és a hibákat kijavították” (BÁRCZI 1982. 126).

Az Ádám és Éva, azaz a ’többes antededens’ szempontjából messzebbre mutató következtetésre jutunk, ha MÉSZÖLY GEDEON értelmezését is meghallgatjuk: „Hallotta Ádám a teremő Istentől, hogy meghal, de megfélekezett róla. Engedett az ördög csábításának, és evett abból a tiltott gyümölcsből, és abban a gyümölcsben halált evett. És annak a gyümölcsnek oly keserű volt a leve, hogy majdnem torkukat szakította (ti. Ádámnak és Évának).” (MÉSZÖLY 1956. 213)

MÉSZÖLY értelmezésében nem az a meglepő, hogy nem akad fönn a *turchucat* többes voltán. Elgondolkoztató benne az a természetesség, ahogy feltételezi a *HB.* szerzőjéről (és másolójáról) a bűnbeesés részletesebb – legalábbis az Éva szerepével részletezett – ismeretét. És – miként láttuk – ezt BÁRCZI GÉZA is feltételezte, ezért ennek a vonatkozásnak az eddigieknél nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk. A *turchucat* szóalak többes volta ugyanis nemcsak lehetőségét veti fel az ’intertextualitás’-nak, hanem a realitását is. A realitásból viszont számunkra legalább egy kérdés felmerül. A *HB.* mely szövegmondatai kínálják fel a kibővítést-részletezést, azaz mely szövegmondatok reprezentálnak szövegegységeket azzal együtt, hogy a szövegmondatok egymásutánisága a folyamatos szöveg érzetét kelti, és nem igényli a részletezést.

A *turchucat* szóalak többes volta mindenesetre olyan tény, amely nyelvi vetülete lehet Ádám és Éva történetének, amelyet a bibliában járatos pap – a saját vagy a gyászolók

igénye szerint – megeleveníthet a Paradicsom folyóinak, fáinak szépségével, a kígyó szerepével stb., s nem okoz gondot a visszatérés annak a *HB.* megfelelő szövegegységéhez.

A *HB.* (8) szövegmondatára a fenti érvek végül is összegző, szövegegység-lezáró, konklúziómondat szerepet osztanak ki, amelyet az előtte álló (6–7.) mondat után a következőképpen találunk:

... (6) *Hadlaui chollat terumteve iften tul. ge feledeve.* (7) *Engede urdung intetvinec. ef evec oz tiluvt gimilfvl. ef oz gimilfen halatut evec.* (8) *Ef oz gimilfne vvl keferuv uola vize, hug turchucat mige zocoztia vola.*

2.3.3. A (8) szövegmondat szövegegységkezdő szerepe

Annak elismerése, hogy a 8. szövegmondat visszaül az előzményére, egyáltalán nem zárja ki, hogy egyúttal kiindulásként szolgáljon a következő szövegegységhez. Ez a szolgálat 'kataforikus', előrejelző, aminek következtében a *turchucat* szóalak többszámú az 'antecedens' szerepét játssza a rá következőkben, egészen a (11) szövegmondatig kezdődő újabb szövegegység hatásos kérdő-mondatáig:

(8) ..., *hug turchucat mige zocoztia vola.*

(11) *Kic ozuc.* (12) *miv vogmuc.*

A (8) szövegmondat újat kezdő szerepe mellett az alábbi érvek szólnak.

2.3.3.1. A *HB.* szöveg szempontú elemzésében PAPP ZSUZSANNA domináns módszerként alkalmazza a szövegben jelöletlen tartalmi-logikai viszonyok jelölhetőségét, illetőleg az *ef* kötőszóval jelölt kapcsolások átértékelhetőségét (PAPP 1991. 757, TÖRÖK 1965. 128–138, DEME 1971. 381–384, BÉKÉSI 1986. 44–59). Ez a megközelítésmód mélyebb összefüggésekre is kiterjedhet, ha a kompozíciós egységek és a szövegmondatok közti viszonyfajtákat (részben különböző szempontból: 'pragmatikai-szemantikai', 'logikai-szemantikai' relációkat) a 'szövegtípus', azaz lényegében a szövegművet létrehozó kommunikációs-műfaji jelleg vetületeként fogjuk fel. Egy adott szövegmű *és ... és ... és ...*-féle kötőszószorozata narratív ('elbeszélő') jellegről tanúskodik; a *de ... hiszen ... tehát ...*-féle kötőszókból argumentáló ('érvelő') törekvés jelenik meg. Indokolt tehát föltennünk a kérdést, hogy a *HB.* szövegmondatai (kötőszóval jelölt vagy jelöletlen) kapcsolódásainak elbeszélő, érvelő, retorikai jellegében tükröződnek-e kompozíciós határok.

A (3) szövegmondatból induló kompozíciós egység (de legalábbis a kezdete) egyértelműen narráció. A szertartást végző pap felolvassa (esetleg kibővíve elmondja) a bűnbeesés történetét, ami itt, a *HB.*-ben a (11–12) szövegmondatokban elhangzó kérdésigválaszig tart: (11) *Kic ozuc.* (12) *miv vogmuc.* (SZILI 1992. 164, GALGÓCZI 1993. 109). A (3)-tól (12)-ig tartó szövegrész azonban túlságosan terjedelmes ahhoz, hogy homogén narrációnak tekinthetnénk. Néhány alegységet, mindenekelőtt a (6) és a (7) közötti kapcsolat természetét kell közelebbről megvizsgálnunk, ott ugyanis két értelmezési lehetőség van. Az egyikben Ádám az ördög cselétől függetlenül 'felelte' az isteni intést: 'Hallotta, hogy meg fog halni, de elfeledte'. A másik értelmezés szerint az ördög cselvetése miatt felelte el az isteni intést: 'Hallotta, hogy meg fog halni, de elfeledte, [mert] *Engede urdung intetvinec*, 'hallgatott az ördögre'.

2.3.3.2. Időbeli rákövetkezés az alábbiak szerint van a (6) és a (7) szövegmondatok között: ... (6) *Hadlaua choltat terumteve iften tul. ge feledeve.* (7) *Engede urdung intetvinec. e/ evec oz tiluvt gimil/ fvv. e/ oz gimil/ ben halalut evec.*

A (6) és a (7) ekkor annyira önálló, hogy csupán egy időbeli egymásutániség tartja fenn kapcsolatukat: (6) 'Hallotta, hogy meg fog halni, de felelte, ÉS MIUTÁN/MIVEL FELELTE, (7) engedett az ördög cselvetésének'.

Ebben a megközelítésben fontos szempont, hogy a *feledeve*, 'felelte' ige az összetett mondat ellentétes utótagjaként sem kívánja meg saját megokolását. Van ugyan olyan 'feledés' is, amelynek aktuális okát nemcsak a pszichiáter tárja fel, hanem amelyre maga az elfelejtő személy is rájön később; de van 'feledés' általában, saját természetéből következően is.

Más kérdés, hogy ebben a felfogásban sem csupán időrend van, hiszen magában az egymásra következtetésben is rejlik kauzalitás. Azért engedett az ördög cselvetésének, mert már elfeledte az isteni tiltást, és miután (= MIVEL) elfeledte, engedett az ördög cselvetésének.

Az így felfogott oki-okozati viszonyítás azonban nem állja ki teljesen sem a pragmatika, sem pedig a szemantika kritikáját. Ha ugyanis Ádám azért engedett az ördög cselvetésének, mert már elfeledte az isteni tiltást, vagyis Ádám értelmének (felfogásának- emlékezetének) gyengesége folytán, akkor nem lett volna szükség az ördög cselvetésére. Ez eddig főként pragmatikai ellenvetés, belőle azonban szemantikai következtetés folyik. Az isteni tiltás elfeledése nem lehet egyszerűen memória-gyengeség, amelyből mint okból következik az ördögi cselvetés sikere. A kauzális viszonynak itt éppen fordítva kell működnie. Vagyis a feledés nem 'ok', hanem 'okozat': Elfelelte az isteni tiltást, MERT engedett az ördög cselvetésének. (Nem cselekvő ige tehát az *engede*. Leginkább a 'hisz neki, pedig az félrevezeti' jelentésű *bedölt neki* kifejezés (ÉrtK.) fedné ma a valóságot, ha a helyzet-műfaj-ízlés stb. eleve ki nem zárna e bizalmas kifejezés itteni említését is.)

Eszerint tehát okadó magyarázó viszonyt is feltételezhetünk a (6) és a (7) szövegmondat között. E viszonyítást egyébként egy elméleti érv is valószínűsíti, hiszen a megszorító ('elvárástörő') *DE* kötőszó után egy tipikus jelentésszerkezet részeként várható az ellentét megokolása. Ha pedig azt is figyelembe vesszük, hogy az *e/* kötőszó az *Engede (...)* *e/ evec (...)* *e/ (...)* *halalut evec*-szövegmondatok között nyilvánvalóan következtető kapcsolódást jelöl, akkor láthatjuk, hogy a nagyobb kompozíciós egységnek ebben az összetevőjében nemcsak az idő, hanem a kauzalitás is, azaz nemcsak a narráció, hanem a argumentáció is benne van, esetleg ez az utóbbi a fontosabb. Az *E/ oz gimil/ ben halalut evec.* mint záromondat felidézti a történet kezdetét, s a kezdetnek, valamint a végnek ez a kapcsolata az 'ok' (Isten tiltása és figyelmeztetése) és az 'okozat' (úgy lett, ahogy Isten megmondta) összefüggéseként rajzolódik ki előttünk.

Az itt előadott értelmezés azonban csak így és csak eddig a szövegrészig (belső szerkezeti egységig) vehető figyelembe. Az ezután következő (8) szövegmondat (amely a már vizsgált *turchucat* szóalakat tartalmazza) további figyelmet igényel magának. Itt ismét szemünk elé kerül szerepének az a kettőssége, amelyet az előzőekben – egy vonatkozásban – már láttunk; innen nézve azonban gyengébbnek tűnik az anaforikus (kompozíciós egységet záró) és erősebbnek kataforikus (kompozíciós egységet kezdő) szerepe.

Záró szerepe kommunikáció-műfaji szempontból is van ugyan a (8) szövegmondatnak, de ha ezt a szerepet az előző kompozíciós egység végére helyezve töltené be, akkor sem narratív, sem argumentáló folytatása nem lehetne a (7)-nek. A (8) mondat ezen a helyen főként szemléltető-hangulati variánsa lenne a szikáran tényközlő (7)-nek (bizonyos gyümölcsök keserű levétől valóban meg lehet halni): szereplehetőségeiből tehát a retorikai szándék erősödne fel.

Összegző szerepét sem veszíti el új kompozíciós egység tételmondataként a (8) szövegmondat, de sokkal jelentősebb szerepben találjuk erre a helyre állítva. A mondatban lévő *turchucat* szóalak -c többes száma grammatikai 'antecedens'-ül szolgál a 'többség' értelmi és alaki kifejeződésének; ezt további, eddig nem érvényesített megfogalmazások támasztják alá.

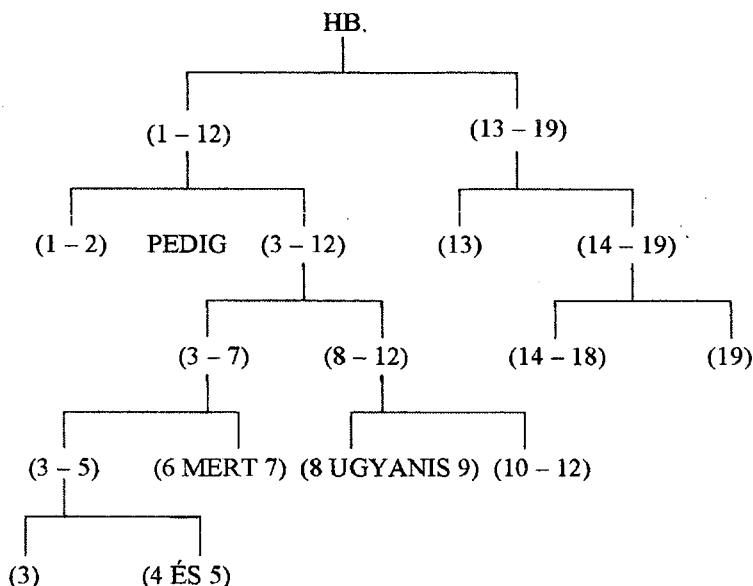
a) ... *oz gimil fnec vvl ke feruv uola vize. hug ...*

Mi szükség lenne a következményes mellékmondat 'utalószerű' megszerkesztésére egy olyan kompozíciós egységen belül, ahol a közlés lényege, vagyis a történet vége (7 ... *halalut evec.*) már kimondatott? Erre csak akkor lenne szükség, ha új információra kellene felhívni a figyelmet.

Új információra hívja fel viszont a figyelmet az *vvl* utalószó, ha az őt magába foglaló (8) szövegmondat új kompozíciós egységet kezd: „... oly keserű vala, hogy *NEMCSAK AZ Ő, HANEM A MI* torkunkat *IS* megszakasztja vala.”.

b) A *turchucat* szóalak többségében tehát a büntetés mértéke fejeződik ki: ... *turchucat ... UGYANIS ÁDÁM* (9) 'Nem csupán magának, de mind ő fájának halált evék.' Nyilván nem véletlenül nincs itt *és* kötőszó: a (9) nem narratív folytatása a (8)-nak. Inkább megokolásként értelmezhetjük e két szövegmondat közti viszonyt. Közvetlenül a 'többség'-et megokoló (9) szövegmondat szoros egységet alkot az előtte állóval, s ez a szorosság nem véletlen. Leghatásosabban így éri el célját a 'halotti beszéd', így képes rádöbbsenten a gyászolókat embervoltuk meghatározottságaira.

2.4. A HALOTTI BESZÉD jelentésegészének lehetséges tagolódását az alábbi ágrajz szemlélteti:



A tagolódás szempontjából a (13–19) szövegmondatok alkotta második fő rész egyértelműnek tűnik, ezért itt csupán az (1)-től a (12)-ig tartó első fő résszel foglalkoztunk. Ezt bekezdésekkel is lehetne ábrázolni:

(1) *Latiatuc feyleym zumtuchel mic vogmuc.* (2) *yfa pur eſchomuv uogmuc.*

[PEDIG] (3) *Ményi milofiben terumteve eleve miv ifemucut adamut. eſodutta vola neki paradifumut hazoa.* (4) *Eſmend paradifumben uolov gimilcictul munda neki elnie.* [ÉS] (5) *Heon tilutoa wt ig fa gimilce tvl. Ge munda neki meret nu(m) eneyc.* (:) *yfa ki nopun emdul oz gimilfwl. halalnec halalaal holz.*

(6) *Hadlaua choltat terumteve iften tvl. ge feledeve.* [MERT] (7) *Engede urdung intetvinec. eſevec oz tihvt gimilfwl. eſoz gimilben halalt evec.*

(8) *Eſ oz gimilnec vvl k eſeruv uola vize. hug turchucat mige zocoztia vola.* [UGYANIS] (9) *Num heon muga nec. ge mend w foianec halalt evec.*

(10) *Horogu vec iften. eſveteve wt ez muncaſvilagbele. eſlevn halalnec eſpuculnec feze. eſmend w nemenec.* (11) *Kic ozvc.* (12) *miv vogmuc.*

(13) *Hug eſtiv latiatic fzumtuchel. ifa eſnum igg ember mulchotia ez vermut. yfa mend ozchuz iarov vogmuc.* (14) *Wimagguc ...*

3. Összegzés

A hangtani, a szótani és a mondatnyi elemzések után magától értetődik, hogy a viszonylag fiatal szövegten is vizsgálata tárgyává teszi az ómagyar szövegeket s mindezekelőtt a HALOTTI BESZÉD-et. Magától értetődik az is, hogy a szemantikai-pragma-

itikai elemzés sem fogja nélkülözni a vitákat (amiként az alsóbb nyelvi szintek vizsgálata is tisztázó viták folyamatában ment végbe); sőt elengedhetetlenek lesznek a viták legalább két okból. Mindenekelőtt azért, mert az irodalomelméleti, retorikai, stilisztikai stb. nézőpontokkal azonos szinten szemlélődik a nyelvészeti szövegtani is, megállapításait ezért ezek mérlegein is ellenőriznie kell. De nem csupán egybevágó megállapítások várhatók magán a szövegtanon belül sem, ahol legalább két fő megközelítési irány van. Egyik – a leíró nyelvtenből átvett – eszközök-eszköztípusok érvényesülését vizsgálja, miként PAPP ZSUZSANNA (PAPP 1991); a másik a szövegmű globális jelentését tekinti vizsgálati tárgyának. Ez utóbbi interpretálja a szöveget, rekonstruálni akarja implicit értelemrészeit, s igyekszik reprezentálni a műveleteket is, amelyekkel az implicit komponenseket az explicitekhez rendeli. Tanulmányom ebből az irányból közelített a *HALOTTI BESZÉD*-hez, de csupán első megközelítésként. Folytatásához vagy újrakezdéséhez kritika és vitakészség lenne szükséges.

Hivatkozások valamint további szakirodalom a Halotti Beszéd szövegtani megközelítéséhez

ADAMIK TAMÁS

1987. *Cornificius: A. C. Herenniusnak ajánlott rétorika*. Latinul és magyarul. Ford. ADAMIK TAMÁS. Budapest

A. MOLNÁR FERENC

1986. *Feze* (A Halotti Beszéd értelmezéséhez 2.) *Magyar Nyelv* 82: 169–190.
1997. A Halotti Beszéd magyarázatához. *Magyar Nyelv* 93: 207–216.
2001. A Halotti beszéd és könyörgés értelmezése. *Magyar Nyelvőr* 125: 374–377.
2005. *A legkorábbi magyar szövegmélekek*. (Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia) Debreceni Egyetem

BALÁZS JÁNOS

1980. *Magyar deákiség*. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell. 451–468. Magvető Kiadó, Budapest
1985. *A szöveg*. Gondolat Kiadó, Budapest.
1987. *Hermész nyomában*. A magyar nyelvbolcsélet alapkérdései. 169–171. Magvető Kiadó, Budapest

BÁRCZI GÉZA

1945. *mige zokoztia vola*. *Magyar Nyelv* 41: 79–81.
1980. *A magyar nyelv múltja és jelene*. (szerk. PAPP LÁSZLÓ) Gondolat Kiadó, Budapest
1982. *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése*. (Sajtó alá rendezte és szerkesztette E. ABAFFY ERZSÉBET és N. ABAFFY CSILLA) Akadémiai Kiadó, Budapest

BENKŐ LORÁND

1975. Az élő nyelvi múlt: *Magyar Tudomány* LXXXII. k. – Új folyam XX. k. 726–732.
1977. A legkorábbi magyar szövegmélekcsoport: *Magyar Nyelv* LXXIII. 130–146, 288–302.
1978. A legkorábbi magyar szövegmélekcsoport: *Magyar Nyelv* LXXIV. 13–27, 144–163.
1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegmélekei*. Akadémiai Kiadó, Budapest
1991. (Főszerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest

BÉKÉSI IMRE

1986. *A gondolkodás grammatikája*. A szövegfelépítés tartalmi-logikai szabályrendszere. Tankönyvkiadó, Budapest
1989. Balázs János: Hermész nyomában: *Magyar Nyelvőr* CXIII, 117.

BÉKÉSI IMRE–H. TÓTH IMRE (SZERK.)

1994. *Bárczi Géza centenárium*. MTA Szegedi Területi Bizottsága, IV. k. Szeged

BÉKÉSI IMRE–GALGÓCZI LÁSZLÓ–NAGY JÁNOS

1996. Újabb megközelítések a Halotti Beszéd és Könyörgés vizsgálatában. *Az Iskolakultúra* 1996/9-es melléklete

BLOMSTEDT, OSKAR

1869. *Halotti Beszéd*. Lapin kielissä. Helsingfors.

CZEBE GYULA

1915. A „Halotti Beszéd és Könyörgés” s a görög és latin szertartás. *Egyetemes Philológiai Közlöny*. 39: 34–42.

CSORBA DÁVID

2005. Bibliái vonatkozású paratagmák mint az egyházi írásértelmezés toposzai (Adalék a HB. feze szavához). *Magyar Nyelvőr* 129: 109–111.

DEME LÁSZLÓ

1971. Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. 381–382. Akadémiai Kiadó

E. ABAFFY ERZSÉBET

1987. *mige zokoztia vola. Magyar Nyelv LXXXIII.* 397–403.

1991. Az igemód- és igeidő-rendszer. In: A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. 120–238. A korai ómagyar kor és előzményei. Főszerk. BENKŐ LORÁND, Budapest

FEKETE PÉTER–V. RAISZ RÓZSA (SZERK.)

1993. *A szöveg szerkesztése, megértése, kidolgozása és megszólaltatása.* MNYTK. 196. sz., Budapest

FÓNAGY IVÁN

1990. *Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák.* MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest

GALGÓCZI LÁSZLÓ

1933. Szövegemlékeink megértéséhez. In: FEKETE PÉTER–V. RAISZ RÓZSA (szerk.) 108–112.

HORVÁTH IVÁN–VERES ANDRÁS (SZERK.)

1980. *Ismétlődés a művészetben.* Akadémiai Kiadó, Budapest

HORVÁTH JÁNOS

1931. *A magyar irodalmi műveltség kezdetei.* Magyar Szemle Társaság, Budapest

1970. A Halotti Beszéd történetéhez: *Magyar Nyelv LXV.* 421–429.

JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ (összeáll.)

1929. *Ó-magyar olvasókönyv.* Pécs

KÁLMÁN ANDRÁS–SZABICS IMRE

1988. *Bárczi Géza romanisztikai munkássága.* ELTE, Budapest

KESZLER BORBÁLA

1995. *A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig.* Nyelvtudományi Értekezések 141. Budapest

KISS JENŐ–SZÜTS LÁSZLÓ (SZERK.)

1991. *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből.* Akadémiai Kiadó, Budapest

KNEZSA ISTVÁN

1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig.* 84–85. Akadémiai Kiadó, Budapest

MELICH JÁNOS

1908. Révai Miklós első magyarázata a Halotti Beszédről: *Magyar Nyelv IV.* 1–12., 54–62.

MADAS EDIT

2002. Halotti beszéd. Die Grabrede. (Margaritae Bibliothecae Nationalis Hungariae) Budapest

MÉSZÖLY GEDEON

1926. *A Halotti Beszéd hangtörténeti és alaktani sajátosságai.* Szeged

1942. Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján. Szeged

1955. A Halotti Beszéd néhány szavának stílustörténeti módszerű megfejtése: *Magyar Nyelv LI.* 176–182.

1955. A Halotti Beszéd foianec szavának magyarázata: *Magyar Nyelvőr LXXIX.* 92–94.

1956. *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal.* Tankönyvkiadó, Budapest

MEZEY LÁSZLÓ

1955. *Irodalmi anyanyelviségünk az Árpád-kor végén.* Budapest

M. KORCHMÁROS VALÉRIA

1976. Két megfigyelés a Halotti Beszéd névmáshasználatából: *Magyar Nyelv LXX.* 210–212.

MOLNÁR JÓZSEF–SIMON GYÖRGYI

1976. *Magyar nyelvemlékek.* Tankönyvkiadó, Budapest

NAGY L. JÁNOS

1992. Egy szintaktikai szerkezet történetéhez (A ha ki kezdetű mellékmondatok): *Magyar Nyelvőr CXVI.* 448–454.

1995. Halotti beszéd. 22 híres beszéd. 98–111. Móra Könyvkiadó, Budapest

NYÍRI ANTAL

1991. Vítás értelmezési kérdések a Halotti Beszédben és az Ómagyar Mária-siralomban. In: KISS JENŐ–SZÜTS LÁSZLÓ (szerk.) 1991. 504–509.

PAIZS DEZSŐ

1942. A Halotti Beszéd olvasása és értelmezése: *Magyar Nyelv* XXXVIII. 159–162.
1956. A Halotti Beszéd „másképpen”. *Magyar Nyelvőr* 80: 219–220.

PAPP ZSUZSANNA

1991. Legkorábbi emlékeink szöveggrammatikája. In: BENKŐ (főszerk.) 753–781.

PÁSZTÓ ANDRÁS

1966. A Halotti Beszéd interpunkciójáról: *Magyar Nyelv* LXII. 188–194.

PETŐFI S. JÁNOS

1988. A szöveg mint interdiszciplináris kutatási objektum: *Magyar Nyelvőr* CXII. 219–229.
1990. Szemiotikai textológia – didaktika. In: *Szemiotikai szövegtan I. A szövegtani kutatás néhány alapkérdése* (szerk. PETŐFI S. JÁNOS–BÉKÉSI IMRE), Szeged
1994. A szövegösszefüggőségre utaló nyelvi elemek vizsgálatához: *Magyar Nyelv* XC. 19–30.

PRAY GYÖRGY

1770. *Vita S. Elisabethae viduae nec non B. Margaritae Virginis*. Nagyszombat

RÉVAI MIKLÓS

1803. *Antiquitates literaturae Hungaricae I*. Pest

ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA

1974. A szólások és közmondások irodalmi felhasználásának előzményeiből. 267–273., in: *Acta Acad. Paed. Szegediensis*

RUFFY PÉTER

1977. *Bujdosó nyelvmemlékeink*. 17–26. Budapest

SAJNOVICS JÁNOS

1770. *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*. Hafniae

SARKADY SÁNDOR

1966. *Feze*. (A Halotti Beszéd egy kérdéses mondatának értelmezéséhez): *Magyar Nyelvőr* XC. 415–420.

SIMONCSICS PÉTER

1980. Az ismétlés különféle fajtái uráli népköltészetekben. In: HORVÁTH IVÁN–VERES ANDRÁS (szerk.) 267–286.

SIMONYI ZSIGMOND

1879. A régi nyelvmemlékek olvasásáról: *Magyar Nyelvőr* VIII. 481–487.
1880. A Halotti Beszéd tájnyelvi sajátosságai: *Magyar Nyelvőr* IX. 145–149.

SZABÓ DÉNES

- 1959² *A magyar nyelvmemlékek*. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek, Budapest

SZATHMÁRI ISTVÁN

1995. A Halotti Beszéd mint nyelvi teljesítmény. Szabolcs–Szathmár–Beregi Szemle 1995/4. 474–481.

SZATHMÁRI ISTVÁN–E. ABAFFY ERZSÉBET–B. LŐRINCZI ÉVA (SZERK.):

1994. *Bárczi Géza emlékkönyv* születésének 100. évfordulója alkalmából. MNYTK 200. sz.

SZEGEDI-MASZÁK MIHÁLY

1980. A művészi ismétlődés néhány változata az irodalomban és a zenében, in: HORVÁTH IVÁN–VERES ANDRÁS (szerk.) 77–160.

SZILI JÓZSEF (SZERK.)

1992. *A strukturalizmus után*. Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben. Akadémiai Kiadó, Budapest

SZILI JÓZSEF

1992. Az irodalom mint folyamat, in: SZILI (szerk.) 153–198.

SZINNYEI JÓZSEF

1926. A Halotti Beszéd hang- s alaktana. *MNYTK.* 23. sz. (reprint 1970.)

TOLDY FERENC

1862. *Az ó- és középkori magyar irodalom története.* Pest

TÖRÖK GÁBOR

1965. A költői mondat-összekapcsolás kérdéseihez: *Nyelvtudományi Értekezések* 46. sz. 128–138.

VELCSOV MÁRTONNÉ

1987. Bárczi Géza: A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése: *Magyar Nyelv* LXXXIII. 103–105.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

1984. A Halotti Beszéd és Könyörgés viszonya a Pray-kódexhez. *Magyar Nyelv* 80: 329–330.

VIZKELETY ANDRÁS

1997. Adalék a Halotti beszéd műfajtörténetéhez. In: *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, 655–660. Szeged,

ZOLNAI GYULA

1894. *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig.* Budapest

III.

ÖSSZEGZÉS ÉS KITEKINTÉS

1. Egy tudománytörténeti jósolat

Azzal a vélekedésével, hogy nemcsak a szintaktikai, hanem a szemantikai relációkra vonatkozóan is létezhetnek intézményesült konvenciók, a *Magyar Műhely*-ben 1976-ban közölt írásában PETŐFI S. JÁNOS ez utóbbiak kutatását is magától értetődőnek tekintette. E vélekedés tudománytörténeti súlya miatt érdemes az eredeti megfogalmazást idézni:

„...két évtized óta új program van egyre jobban kibontakozóban. E program célja a különféle nyelvi tevékenységeket vezérlő, adott nyelvközösségen belül intézményesült konvenciók racionális rekonstrukciója, explicit szabályokban való megfogalmazása. 1.1. Az ún. modern nyelvészeti program első, szélesebb körben ismertté vált terméke CHOMSKY 1975-ban megjelent *Szintaktikai struktúrák* című műve. A mű, a hagyományos grammatikák elsősorban kivételeket tárgyaló módszerével szemben, első kísérletet jelent a nyelvi struktúrák szintaktikai konstrukciójára vonatkozó ismeretek szigorú szabályok formájában történő megfogalmazására. 1.2. Már röviddel e mű megjelenése után megindult a vita arról, hogyan lehet ezt a szintaxist egy szemantikai komponenssel kiegészíteni, mert hiszen nyilvánvaló, hogy *nemcsak a szintaktikai relációkra vonatkozóan állnak a beszélők-hallgatók rendelkezésére intézményesült konvenciók, hanem a szemantikai relációkra vonatkozóan is.*” (PETŐFI 1976. 54, kiem. B. I.)

A jelen kötet az intézményesült grammatikai konvenciók és az állandósult szókapcsolatok közötti sávban ír le – a szerző által konvencionálisnak tekintett – szemantikai-pragmatikai természetű alakulatokat.

1.1. Szemantikai, valamint logikai relációk

Az $M-P$, $S-M$, $S-P$, valamint e három, egymással szabályosan összefüggő ítéletkapcsolat további 63 változatának természete – többek közt – attól *logikai*, hogy nem kell hozzá semmi *szemantikai*. Mit remél hát a logikától a kutató, aki a szemantikai relációkra vonatkozó intézményesült konvenciók feltárásával próbálkozik? Mindenekelőtt valami természetes kölcsönösséget. Hiszen a „legformálisabb” logika is kénytelen időnként kitekinteni saját kerítései fölé a kinti világra, különben miként ítélné meg, hogy a formán végrehajtott változtatás szabályos-e, s ha igen, miféle szerepváltozást vont maga után. A szemantikának pedig eszébe sem jutna figyelmen kívül hagyni a logikát. A tényállásleírások logikája eltérhet ugyan (a ’fikciók’ bizonyos fordulataiban el is kell térnie) a tényállások logikájától, ezzel együtt azonban a logikában összegzett konvenciók is a humán kommunikáció világában valósulnak meg.

1.2. Az „egyes” szillogizmus

A szillogizmust mint deduktív, azaz közvetett következtetési formát Arisztotelész óta a klasszikus logika minden feldolgozása tárgyalja, és egyik sem jellemzi azzal a mennyiségi jeggyel, hogy „egyes” szillogizmus. De miért is tenné? A szillogizmust a logika gondolkodási formaként tárgyalja, s annak a kérdésnek a megválaszolására használja, hogy ezt a gondolkodási formát – helyesen vagy helytelenül – alkalmazó aktuális következtetés helyes vagy helytelen, azaz igaz vagy hamis.

A következtetés közvetett formáját beszédében és gondolkodásában – pontosan vagy némi eltéréssel (kibővitve vagy lerövidítve), vagyis akár tud róla, akár nem – mindenki

használja, így újra és újra munkát ad(hat) a logikának. Ugyanakkor – jóllehet maga a forma nem nyelvészeti kategória – a szillogizmust a nyelv kutatása sem hagyhatja figyelmen kívül; amiként alkalmaznia kell a nyelvészeti kategóriákkal párhuzamos gondolkodási műveleteket, így többek közt a konjunkciót, a diszjunkciót, a negációt és az implikációt stb. is.

1.3. A kettős szillogizmus

A közvetett következtetés megkettőződésére a formális logika – a használat, azaz a funkció szempontjának érvényesítési lehetőségeit keresve – a klasszikus kereteken belül keres megoldásokat (SION 1991/1996, DOLHENTY é.n.); a nyelvészet viszont – mintegy a formális szemléletmód ellenhatásaként – a szövegjelentés pragmatikai komponensének vizsgálata közben botlott bele.

Azt a tényt, hogy a *de* kötőszó egy olyan jelentésszerkezet fő viszonya, amelynek elő- és utótagja ok-okozati (al)viszonyok mentén tagolódik tovább, már az 1986-ban megjelent könyv (*A gondolkodás grammatikája*) részletesen taglalta; a *kettős szillogizmus* elnevezés pedig – PETŐFI S. JÁNOS TesWeST-elmélete több fontos elemének beépítése után – egy tanulmány címeként jelent meg először (BÉKÉSI 1991). Ebben már a feltételes szillogizmus premisszái helyén a szerkezettel analóg *conditio-implicatum* összefüggései kaptak szerepet, s így lehetővé vált – PETŐFI S. JÁNOS tanácsára – a „mély szerkezeti” ET konjunkció bevezetése az ’egyedi’ és az ’általános’ implikációk szükség-szerű egységének reprezentálására.

Maga a reprezentálás (illetőleg az ilyen részletességű reprezentálás) a nyelvészetben „túlspecifikált”-nak tűnhetik (CSÜRY 2005. 72), így az összefüggések megjelenítése a jövő szövegelemzéseiben bizonyára egyszerűsödni fog. Ennek azonban ésszerű határt szab az a tény, hogy a modellalkotó kutatások – mint amilyen például a mesterséges intelligencia kutatása – aprólékosan ellenőrizhető reprezentálás nélkül nem tudnak működni.

2. Hogyan tovább?

Miféle összefüggéseiben várható a 'kettős szillogizmus' további vizsgálata? Az eddigi keretek, vagyis a kettős szillogizmus értelmezései, valamint alkalmazásai egyelőre elegendőnek látszanak, de a – jelenlegi s a várható újabb – külföldi kutatások alaposabb feldolgozása merőben új irányokra is rámutathat. Az alábbiakban a téma azon vonatkozásait említyük meg, amelyek felvillantak már e kötet lapjain, de közelebbi figyelmet nem kaptak.

2.1. A kategória értelmezésének néhány továbbgondolásra érdemes kérdése

Mindenekelőtt azzal érdemes újra meg újra foglalkozni, hogy valóban szerkezet-e a kettős szillogizmus, vagy csupán alkalmi alakulat. A megerősítés vagy éppen a cáfolat érdekében konkrét kérdéseket kell feltenni, mint például:

Az előtag konklúziójának állító vagy tagadó minősége miként függ össze egyrészt az előtag kis premisszájával, másrészt az utótag konklúziójával? Vagy még konkrétabban ugyanez a kérdés. Az utótag-tagadó (*de nem...*) vagy állító (*de...*) minősége csupán az előtag állító vagy tagadó minőségétől függ, vagy saját – utótagi – kis premisszájától is? Mindebben hogyan játszik szerepet a kis premisszák implicit volta?

E konkrét kérdésekre aztán újabb általánosak épülnek, így például a jelentésszerkezeti vizsgálat funkcionális-formális szemléletének kérdése. A *de nem*, valamint a *de* – formális megközelítésben – egymásnak csupán sorrendi változatai. Funkcionálisan azonban a *de nem* kötve van egy konklúzió szerepű (implicit vagy explicit) előzményhez, míg a *de* által viszonyított utótag szemantikailag szabad. Csak annyiban kötött, hogy az előtagnak 'pozitív, de negatív', illetőleg 'negatív, de pozitív' párja legyen. Például:

(1) „...a horizont szélén ott imbolyog a *részezes, de jólelkű* férj.” (Darvasi László: Délmagyarország, 2009. 12. 17)

2.2. Vannak-e olyan esetek, amelyekben a *de* kötőszó nem szillogisztikus alakulatok viszonyát modellálja?

2.2.1. Ha ezek léte feltételezhető, akkor az ilyen esetek egyik típusát igeszemantikai kérdésként lehetne megközelíteni. Egyes igék ugyanis magukban hordják az okot/okozatot, így eleve nem igénylik jelentésszerkezeti szerepük explicit megokolását, illetőleg azt sem, hogy szerepet játsszanak egy következtetés levonásában. Ilyen ige például az *elfelejt*, amit – mint befejezett tényt – a beszélő nem akar, de nem is tud megindokolni.

(2) „... *valamit akartam mondani – dadogta a fiú –*, de elfelejtettem, *hogy mit.*” (Oravecz Paula: Petri Anna, 1955. 167)

Az alábbi szövegrészletben a narrátor az *elfelejt* igén élettani történést ért, amelynek a megokolását egy kommunikációs helyzetben nem is várja el a partner.

(3) „*Úgy jár fel-alá, mint akinek fontos dolga van, de elfelejtette, hogy micsoda, ...*” (Benedek István: Aranyketrec, 1957. 254)

(Más kérdés persze – s ettől kezdve érdemes vizsgálni a témát –, hogy az *elfelejt* igehez a beszélő kapcsolhat okot és okozatot is.)

2.2.2. Egy másik lehetséges típus s z i n t a k t i k a i természetű. Ezen belül ilyen a mellékmondatként beágyazott *de*-viszony, ahol a vonatkozó szerepű tagadó mellékmondat ellentétes továbbtagolódásának lehetne ugyan megokolása, de azzal már túlbonyolódna a teljes alakulat.

(4) „*Abból a halálra ítélt naplórészletből, amit elhoztam, de nem folytatok, legjobb, ahogy Németh Hódmezővásárhelyen áll a színpadon, és szenvedő arccal ünnepelteti magát.*” (Karinthy Ferenc: Napló 3, 1993. 341)

2.2.3. Külön figyelmet érdemelhet az összetett szószerkezetek egyik csoportja is. Néha ugyanis annyira komprimált az alakulat, hogy – YNGVE mélységhipotézisének analógiájára – elvárhatóan érthető megnyilatkozásban „nem marad hely” a második szillogizmusra. RÁCZ ENDRE példájában (1968. 264):

(5) „*A gyönyörű, de beképzelt, tehát ellenszenves nő*”-féle szószerkezetekben nem csupán a *tehát* kötőszó, hanem maga a redundáns következtetés is rontja a megnyilatkozást. (Ha valaki *beképzelt*, akkor azt – adott viselkedéskultúrában – *ellenszenvesnek* tekintik.) Ezzel együtt érdekes kérdést vet fel a megnyilatkozás oki-okozati elemeinek sorrendi cseréje: *a gyönyörű, de ellenszenves, mert beképzelt nő*. Itt feltehetőleg az elvont (*ellenszenves*) minősítés igényli a konkrét (*beképzelt*) indoklást.

2.3. A jelentésszerkezet alkalmazásának további lehetőségei

2.3.1. A keret alkalmazásával kiterjeszthetjük az ok-okozati viszony nyelvészeti vizsgálatát. E viszonyból az 'okozat' eddig főleg mint a tagmondat-viszonyítás koordinatív egyik alosztala kap figyelmet, jóllehet ez a jelentéskonstituens az elemi mondatban is jelen van. Az ún. kauzális igék nemcsak okoznak, hanem – egy okhatározóval együttműködve – okozatok is

2.3.2. A kettős szillogizmus vizsgálati keretét kínál olyan jelentéstani osztályok vizsgálatára, amelyeket eddig kizárólag szójelentéstani kérdésekként kezeltek. Ilyenek mindenekelőtt a szinonimák, valamint az antonimák egyes vonatkozásai.

Két s z i n o n i m kifejezés különbsége – mint pl. a vki vmit észrevesz vagy figyelembe vesz – jelentésszerkezeti különbség is. Erre akkor figyelhetünk fel, ha elvárástörítő utótag szerepét töltik be: *de nem vette észre / de nem vette figyelembe*. Jelentésük részleges azonosságát egy azonos modalitású előtag – implicit konklúzió – igazolja (*észrevehette volna / figyelembe vehette volna*); különbségük pedig előtagjuknak elhagyható komponenseiből következik.

(6)a *A járőrökocsit a sofőr észrevehette volna* – hisz *kint állt az út szélén* – *de* – *nem vette észre, mert* – *épp egy másik adót keresett a rádión.* = 'Nem vette észre, mert nem látta.'

(6)b *A járőrökocsit a sofőr figyelembe vehette volna* – hisz látta, hogy *az ~~kint állt az út szélén~~* – *de* – *nem vette figyelembe, mert* – *nem ment gyorsabban a megengedettnél.* = 'Látta, de a járőrökocsi jelenlétének oka (pl. baleseti helyszínelés) nem érdekelte.'

A szinonimák előző vizsgálatából a 'nem vette észre' és a 'nem látta' megnyilatkozások azonos szereplehetősége felveti a szinonimáknak az a n t o n i m á k k a l – illetőleg mindkettőjüknek a t a g a d ó mondatokkal – való egybevetési lehetőségét is. Itt az előzőeknél nagyobb szerepet kap a megnyilatkozásban kifejeződő tényállás előzetes ismere-

te, mint például a *gázégő kigyulladt, de nem maradt égve / kialudt-féle* típusban, illetőleg párbeszédben:

(7) „– *A tanú szerint a vita hangneme durva volt.*

– Lehet, hogy *heves* volt, de nem *durva*.

2.3.3. Legtöbb eredménnyel a szépirodalmi szövegek vizsgálatában alkalmazhatjuk a vizsgálati keretet. Ha irodalomelméleti megközelítésben a szépirodalmiság domináns jegye a 'fikció', akkor a nyelvészet – többek közt – az 'implicit jelentéselemek' reprezentálásával járulhat hozzá a szövegtípus jellemzéséhez.

(8) „*Zord bűnös vagyok, azt hiszem, / de jól érzem magam.*” (József Attila: A bűn)

Az állító minőségű, ellentétes utótag tagadó minőségű előtagja egy implicit konklúzió, amely egy ugyancsak implicit pragmatikai előfeltevésre épül:

(Aq*) nem illenék / nem kellene, hogy jól érezzem magam, hiszen

(Apr*) Ha valaki bűnösnek *hiszi*, akkor ő aligha érzi / érezheti jól magát.

Egy költői megnyilatkozásnak, életműnek, kötetnek, ciklusnak stb. nem csupán explicit 'motivumai' vannak, hanem 'pragmatikai előfeltevések'-ként vizsgálható implicit hiedelmei, reményei, meggyőződései is.

Az, amit egy műelemző az (Aq*) és az (Apr*) szerepeiben implicit jelentéselemnek vél, természetesen vitatható. Így például a (8) esetében az (Aq*) alatt épp oly joggal szerepelhetne a *nem volna szabad* modalitás is. De az elemzők legalább azzal tisztában vannak, hogy elsőként vitájuk tárgyát kell azonosítaniuk. Azaz valóban konklúzió-e a feltételezett implicit proposíció, s ha igen, akkor adott olvasó / elemző miféle modalitást tulajdonít neki.

3. Magától értetődik, hogy a fentiekben tárgyalt kérdéskör annyira tekinthető valóságosnak, amennyire a szakma válasza – vitára, továbbgondolásra, helyesbítésre – érdemesíti. Ilyenek szép számmal olvashatók két gyűjteményes kötetben (R. MOLNÁR főszerk. 1996. és VASS szerk. 2006.), illetőleg ismertetésekben, alkalmazásokban (SZABÓ 2002, GECSŐ 2002, KISSNÉ KOVÁCS KRISZTINA 2007). A 'kettős szillogizmus' értelmezését az *Alakzatlexikon* szócikként NAGY L. JÁNOS foglalta össze (SZATHMÁRI 2008).

IRODALOM

ACZÉL PETRA

2003. Erős szavak. A bizonyítás mint a szöveg tulajdonsága. *Világosság* 11–12. 171–178.

2008. Entiméma (szócikk) In: SZATHMÁRI ISTVÁN főszerk. 193–197.

ACZÉL PETRA–BENCZE LÓRÁNT

2001. *Mikor, miért, kinek, hogyan*. Hatékonyság a nyelvi kommunikációban. II./I–II. Corvinus Kiadó, Zsámbék

ADAMIK TAMÁS–A. JÁSZÓ ANNA–ACZÉL PETRA

2004. *Retorika*. Osiris Kiadó, Budapest

A. JÁSZÓ ANNA–ACZÉL PETRA

2006. *A prózaritmus és a szónoki beszéd*. Trezor Kiadó, Budapest

ALBERT SÁNDOR

1992. Megjegyzések az ekvivalenciáról egy metafora fordításának ürügyén. *Szemiotikai Szövegtan* 4. 115–124.

1993. Filozófiai szövegek fordítási kérdései. *Szemiotikai Szövegtan* 6. 145–156.

ALBERTNÉ HERBSZT MÁRIA

1992. A társalgás néhány jellemzője és szabálya. *Szemiotikai Szövegtan* 5. 9–18.

A. MOLNÁR FERENC

2005. *A legkorábbi magyar szövegemlékek* (Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia). Debreceni Egyetem, Debrecen

ANDOR JÓZSEF

1979. A nyelvleírás szövegtanának egyik lehetséges megközelítése. In: SZATHMÁRI–VÁRKONYI szerk. 33–45.

2006. Textual Properties of a schizophrenic Discourse: A Case Study. In: VASS szerk. 21–24.

ANDOR JÓZSEF–BENKES ZSUZSA–BÓKAY ANTAL szerk.

2002. *Szöveg az egész világ*. Petőfi Sándor János 70. születésnapjára. Tinta Könyvkiadó, Budapest

ANTAL LÁSZLÓ

1976. *A tartalomelemzés alapjai*. Gyorsuló idő. Magvető Kiadó, Budapest

1978. *A jelentés világa*. Gyorsuló idő. Magvető Kiadó, Budapest

ÁRPÁS KÁROLY

2004. *Egy Madách-beszéd elemzése*. Madách Könyvtár – Új folyam 36. Madách Irodalmi Társaság, Szeged–Budapest

ASHER, N.–A. LASCARIDES

2003. *Logic of Conversation*. Cambridge University Press

AUSTIN, L. JOHN

1990. *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó, Budapest

BÁCSI JÁNOS

2006. Szövegértés vagy információfeldolgozás. In: VASS szerk. 25–29.

BACSÓ BÉLA szerk.

é.n. *Szöveg és interpretáció*. (A. Danto, J. Derrida, H.-G. Gadamer, M. Heidegger, P. de Man, P. Ricoeur írásai). Cserépfalvy kiadása. [1991.]

BALASSA PÉTER

1985. *Észjárások és formák*. Tankönyvkiadó, Budapest

BALÁZS GÉZA

1989. Szövegszerkezeti sajátosságok Temesi Ferenc *Por* című regényében. *Magyar Nyelvőr* 113. 314–326.
1993. Komplex szövegtani elemzés Ady szövege alapján. *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 8: 103–108.
1996. A magyar szöveg (Folklórlingvisztikai-szövegtani gondolatok). In: R. MOLNÁR főszerk. 17–26.
2007. *Szövegantropológia*. Szövegek többirányú megközelítése. Berzsényi Dániel Főiskola, Szombathely

BALÁZS JÁNOS

1985. *A szöveg*. Gondolat Kiadó, Budapest
1992. A szöveg szemantikai szerkezete. *Magyar Nyelv* 88. 421–425.

BALOGH JUDIT

2000. A mellérendelő összetett mondatok. In: KESZLER BORBÁLA szerk. 531–541.

BAŃCZEROWSKI JANUSZ

1994. Metainformációs struktúrák a nyelvi szöveg síkján. *Magyar Nyelv* 90. 30–41.
2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. ELTE BTK, Budapest
2006. Néhány gondolat a meggyőzés jelenségéről. In: VASS szerk. 35–37.

BÁNRETI ZOLTÁN

1979. A szöveg interpretációja és témája. *Nyelvtudományi Közleménye* 81. évf. 323–338.
1983. A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. *Nyelvtudományi Értekezések* 117. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest
1992. A visszakereshetőségi elv a grammatikában. *Szemiotikai Szövegtan* 5. 27–34.
1993. A mellérendelés néhány szintaktikai problémája a magyarban. *Szemiotikai Szövegtan* 6. 9–23.
2006. A mellérendelő kötőszók jelentéséről. In: VASS szerk. 38–47.

BÁRTH JÁNOS

1997. *Kalocsai kontraktusok*. Kalocsai Múzeumi Értekezések 3. Kalocsa

BARTHA MAGDOLNA–PÉTERI ATTILA (Hg.)

1994. *Textverstehen – Textarbeit – Textkompetenz*. ELTE Germanistisches Institut, Budapest

BARTHES, ROLAND

1970. L'ancienne rhétorique. Aide-mémoire, pp. 172–243.
1997. A régi retorika. (Ford. Szigeti Csaba) In: THOMKA BEÁTA szerk. *Az irodalom elméletei* III. 69–169. Jelenkor, Pécs 1971. A napihír struktúrája. In: HANKISS 1971. 173–184.

BEAUGRANDE, ROBERT DE–DRESSLER, WOLFGANG

2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Ford. Siptár Péter. Corvina Kiadó – MTA Nyelvtud. Int., Budapest

BÉKESI IMRE

- 1973–1974. Tipológiai és gyakorisági adatok a bekezdésnyi beszédmű szerkezetéről. *Néprajz és Nyelvtudomány* 18. 9–18.
1975. Egy konstrukciótípus megjelenési formái. *Magyar Nyelvőr* 99. 424–438.
1980–1981. Viszonyfajta és konstrukciós forma. *Néprajz és Nyelvtudomány* 24–25. Deme László köszöntése. Szeged
1982. *Szövegszerkezeti alapvizsgálatok*. (Magyar újsághiranyag alapján.) Nyelvészeti Tanulmányok 20. Akadémiai Kiadó, Budapest

1983. Typologische Häufigkeitsangaben über den Aufbau der kurzen Zeitungsnachrichten. *Acta Linguistica Scientiarum Hungaricae* Tomus 33 (1–4), 257–71.
1983. A sorrend szerepe a komponensek beszerkesztésében. In: RÁCZ–SZATHMÁRI szerk. 15–30.
1986. *A gondolkodás grammatikája*. Tankönyvkiadó, Budapest
1986. Bestands- und Gebrauchsebene des Konstruktionstypus. In: HEYDRICH–PETŐFI (Hg.) 163–173.
1989. Der logische Hintergrund des konstruktionsbildenden Zusammenhangs der Gegensätzlichkeit und der Kausalität. In: *AAPSZ* 35–40. Szeged
1991. Konfrontative Untersuchung von elementaren Textstrukturen. In: MADÁCSY–GAÁL–BESSIÉRE szerk. 38–54.
- 1991a. A kettős szillogizmus. *Szemiotikai Szövegtan* 2. 38–54.
- 1991b. A kettős szillogizmus tipikus 'világai'. *Szemiotikai Szövegtan* 3. 41–61.
1993. *Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése*. JGYTF Kiadó, Szeged
1995. A kettős szillogizmus módszertani tanulságaiból. *Szemiotikai Szövegtan* 8. 183–188.
2001. *Oszlatlan filológia*. Nyelvészeti-irodalmi tanulmányok. Tiszatáj könyvek, Szeged
2002. Deme László mondat szemléletéről. *Magyar Nyelv* 98. évf. 129–133.
2003. The Place of Concession in contrastive Structures. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik*, 13.2. 103–122.
2004. A theoretical-empirical analysis of restriction and concession. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik*, 14.1. 3–17.
2004. Néhány köztömeggyűjtés értelem szerkezeti elemzése. *Magyar Nyelv* 100. évf. 171–180.
2005. Egy jelentésszerkezeti modell szükségessége. In: ZSOLNAI JÓZSEF szerk. *A tudomány egésze*. CD- ROM. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
2008. Kísérlet a magyar tagadó mondat egy típusának reprezentálására. In: BIBOK KÁROLY szerk. *A morfológiától a pragmatikáig*. Tanulmányok Pete István 80. születésnapjára. Szegedi Egyetemi Kiadó
2008. Egy szókapcsolat jelentésszerkezeti háttere: *De hiába, mert*. In: TÁTRAI–TOLCSVAI NAGY szerk. 18–26.
2009. A megokolás nyomatékos bevezetésére szolgáló határozószók. In: ZIMÁNYI ÁRPÁD szerk. *Tanulmányok a magyar nyelvről*. V. Raisz Rózsa köszöntése. Acta Acad, Paed. Agriensis, 35–39. Eger
2009. A márpedig kötőszó helyzetei és szerepei. In: KESZLER–TÁTRAI szerk. 99–111.
- BÉKÉSI IMRE–CSÚRI KÁROLY–NAGY L. JÁNOS–PETŐFI S. JÁNOS
1990. Diszkuszió: Szövegtan, interpretáció, interdiszciplinaritás. *Szemiotikai Szövegtan* 1. 57–84.
- BENCZE LÓRÁNT
1991. Élő szónak súlyos volta. Putatív szövegvizsgálati modell és alkalmazásának kísérlete. *Szemiotikai Szövegtan* 3. 13–40.
1995. Emlékezés, szövegalkotás, szövegtípus. *Szemiotikai Szövegtan* 8. 9–34.
1996. Az ötös szimmetria mint a szintagmatikus viszony kognitív modellje. In: R. MOLNÁR főszerk. 41–54.
1996. *Mikor, miért, kinek, hogyan*. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban I/1–2. Corvinus Kiadó, Zsámbék 1999. A szöveg mint viszonyok viszonya – A szövegtan mint tudományágak, módszerek, megközelítések viszonyrendszere. *Szemiotikai szövegtan* 12. 44–47.

BENKES ZSUZSA

1990. (Szerk.) *Szöveg, szövegtan, műelemzés* (Textológiai tanulmányok) OPI, Budapest

1996. A tömbösödés kérdéseinek gyakorlati megközelítése. In: R. MOLNÁR főszerk. 55–64.

2004. Megjegyzések egy zenemű befogadásához. Vivaldi: A négy évszak. *Szemiotikai Szövegtan* 14. 81–90.

BENKES ZSUZSA–NAGY L. JÁNOS–PETŐFI S. JÁNOS

1996. *Szövegtani kaleidoszkóp 1.* Antológia. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

BENKES ZSUZSA–PETŐFI S. JÁNOS

1996. *Szövegtani kaleidoszkóp 2.* A szövegmegformáltság elemző megközelítése. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

2006. *A vízzel nem tűnik el olyan könnyen.* Versek megformáltságának megközelítése kreatív gyakorlatokkal. Tinta Könyvkiadó, Budapest

BENKŐ LÁSZLÓ

1959. A kötérszó nélküli mondatok kérdéséről. *Nyelvtudományi Közlemények* 61. 99–106.

1962. *A szépirodalmi stílus elemzése.* Akadémiai Kiadó, Budapest

1988. A szövegkapcsoló és. In: KISS JENŐ–SZÜTS LÁSZLÓ szerk.: *A magyar nyelv rétegződése.* Akadémiai Kiadó, Budapest

BENKŐ LÓRÁND főszerk.

1991. *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.* A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest

BERSZÁN ISTVÁN

1997. *A kis herceg mint csönd-toposz.* *Szemiotikai Szövegtan* 10. 197–202.

B. FEJES KATALIN

1981. *Egy korosztály írásbeli nyelvhasználatának alakulása.* Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest

1993. *A szintaktikai állomány természete gyermekszövegekben.* (NyttudÉrt. 136.) Akadémiai Kiadó, Budapest

1997. Utazás térben és lélekben. (Az intencionalitás kompozíciós szerepe a történetben) *Szemiotikai Szövegtan* 10. 179–184.

2002. *A tankönyvszöveg szintaktikai jellemzői.* Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged

2005. *Szintaxis és koreferencialitás.* Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged

B. FEJES KATALIN–R. MOLNÁR EMMA szerk.

1996. *Hipotézisek és realitások a lingvisztikában.* Előadások DEME LÁSZLÓ tiszteletére 75. születésnapja alkalmából. MTA Szegedi területi Bizottságának Kiadványai 5. kötet, Szeged

BIASCI, CLAUDIA

1982. *Konnektive in Sätzen und Texten.* Eine sprachübergreifende pragmatisch-semantische Analyse. Papiere zur Textlinguistik 41. H. Buske Verlag, Hamburg

BIASCI, CLAUDIA–FRITSCH, JOHANNES (Hg.)

1978. *Texttheorie, Textrepräsentation.* Theoretische Grundlagen der kanonischen sinnsemantischen Repräsentation. Papiere zur Textlinguistik 18. H. Buske Verlag, Hamburg

BODA I. KÁROLY–PORKOLÁB JUDIT

1982. *Számítógépes stilisztikai és szövegtani tanulmányok.* Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete, Debrecen

2003. *A hipertext alkalmazása a szövegek értelmezésében.* Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete, Debrecen

2006. A koreferenciális elemzés logikai alapjairól. In: VASS szerk. 72–78.

BOLLA KÁLMÁN

1989. A szöveg fonetikai szerkezetéről. *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 2: 54–59.

1993. A szöveg fonetikai megformálásáról. *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 8: 109–114.

2006. A szupraszegmentális hangszerkezet mint mondatfonetikai kategória. In: VASS szerk. 79–82.

BRATINKA JÓZSEF

1987–1988. *De, hanem, hogyanem* – pragmatikai megközelítésben. Nyíri Antal köszöntése. *Néprajz és Nyelvtudomány* 31–32. Szeged

BROWN, G.–YULE, G.

1983. *Discourse Analysis*. Cambridge University Press

CLARK, HERBERT, H.

1996. *Using language*. Cambridge University Press

COLE, PETER–MORGAN, L. JERRY (eds)

1975. *Syntax and Semantics*. Speech Acts. Academic Press, New York, San Francisco, London

COOK, GUY

1989. *Discourse*. Oxford University Press

1994. *Discourse and Literature*. The Interplay of Form and Mind. Oxford Applied Linguistics. Oxford University Press

CZEROVSZKI MARIANN

2006. Hérodotosz a narratív igazság nyomában (Elbeszélő szövegek narratív pszichológiai megközelítése). In: VASS szerk. 83–88.

CZETTER IBOLYA

1999. *A stílus és a formák*. Tanulmányok a nyelvművész Márai Sándorról. Szombathely

2001. Az ismétlés gondolatalakzatainak elemzése Márai *Napló 1943–1944* és *Napló 1984–1989* című műveiben. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

CS. JÓNÁS ERZSÉBET

1992. Gondolatok a dialógus mint szövegtípus vizsgálatai kapcsán. *Szemiotikai szövegtan* 5. 129–134.

1999. *Az orosz dialógus természetrajza* (Szövegszerkezeti vizsgálatok Csehov dialógusaiban). Bessenyei Kiadó, Nyíregyháza

1999. *A színpadi nyelv pragmatikája*. Bessenyei Kiadó, Nyíregyháza

2009. Az aktuális tagolás témafejlődése mint szövegszervező és szemantikai elem a dialógusban. In: KESZLER–TÁTRAI szerk. 272–280.

CSÚRI KÁROLY

1987. *Lehetséges világok*. Tanulmányok az irodalmi műértelmezés témaköréből. Tankönyvkiadó, Budapest

1990. *Lehetséges világok vizsgálata mint műértelmezés*. *Szemiotikai Szövegtan* 1. 35–44.

CSÜRY ISTVÁN

2001. *Le Champ Lexical de Mais*. Studia Romanica de Debrecen. Series Linguistica. Fasc. VII.

2005. *Kis könyv a konnektorokról*. Officina Textologica, 13. Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék

2006. Az interpretáció megközelítései. In: VASS szerk. 89–96.

DANEŠ, FRANTIŠEK (ED.)

1974. Functional Sentence Perspective and the Organization of the Text. *Papers on Functional Sentence Perspective*. Janua Linguarum, Series Minor, 147. Prague

DÁNIEL ÁGNES

1996. Szövegszerveződési sajátosságok megjelenítése francia szövegek magyar fordításaiban. In: R. MOLNÁR főszerk. 65–72.

DEME LÁSZLÓ

1962. Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet. In: TOMPA JÓZSEF szerk. *A mai magyar nyelv rendszere II.* 457–552. Akadémiai Kiadó, Budapest
1964. Szórendi problémák az értekező prózában. *Műszaki Nyelvőr*, 114–135. Műszaki Könyvkiadó, Budapest
1965. A mondatok egymáshoz kapcsolódása a beszédben. *Magyar Nyelvőr* 89. évf. 292–302.
1966. Szinteződés és tömbösödés az összetett mondatban. *Magyar Nyelvőr* 90. évf. 392–404.
1969. *Az általános nyelvészet alapjai*. Bratislava
1971. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest
1974. *Szónokok, előadók kézikönyve*. Budapest
1974. Szövegszerkezeti alapformák és stílusértékű változataik. *NytudÉrt.* 83. 114–118.
1976. *A beszéd és a nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest
1978. *Közéletiség, beszédmód, nyelvi műveltség*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
1978. Rádióhírek szövegezése és elmondása. MRT TK Tanulmányok X/1. 1–68.
1978. A rádióhírek szövegalkata és hangzásformája. Rádió és Televízió Szemle X/2. 48–55.
1979. A szöveg alaptermészetéről. *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. MNyTK. 154. sz.
1980. A szövegten, a szövegismeret és a szövegszemlélet az anyanyelvi nevelés rendszerében. *Magyar Nyelvőr* 104. 332–339.
1982. A közigazgatási irat mint szövegmű. *Magyar Nyelvőr* 106. 17–26.
1983. A szöveg és a szövegség néhány jellemzője. In: RÁCZ-SZATHMÁRI 31–60.
1994. *Nyelvünkéről, használatáról, használóiról*. Tanulmányok. JGYTF Kiadó, Szeged
1996. A rádióhírek fogalmazásáról, 1979. In: R. MOLNÁR főszerk. 81–90.
2003. *A szöveg természetéről és hangzásáról*. (Tallózás négy évtized tarlóján). Kazinczy Ferenc Gimnázium, Győr

DERRIDA, JACQUES

1991. *Grammatológia*. Első rész (Transzformálta: Molnár Miklós) Magyar Műhely. Szombathely, Párizs, Bécs, Budapest

DIENES DÓRA

1978. *A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése*. NytudÉrt. 98. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest

DIJK, T. A. VAN

1977. *Text and Context*. Exploration in the Semantics and Pragmatics of Discourse. Longman, London
1980. Macrostructures: An interdisciplinary Study of Global Structures. In: *Discourse, Interaction, and Cognition*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum

DIJK, T. A. VAN–WALTER KINTSCH

1982. *Strategies of Discourse Comprehension*. Academic, New York

DOBI EDIT

2003. *Kétlépcsős szövegmondat-reprezentáció szemiotikai textológiai keretben*. Officina Textologica 8, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
2006. Gondolatok a szórendről. In: VASS szerk. 101–106.

DOBOS ISTVÁN–ODORICS FERENC

1993. *Beszédhelyzetben*. Irodalomelméletek között. Dialógus sorozat, Széphalom Könyvműhely

DOLHENTY, JONATHAN É. N. Double syllogisms. In: *Introduction to Logic*. Deductive Argumentation. Kinds of Categorical Syllogisms. <http://www.radicalacademy.com/philindex3.htm>

DOMONKOSI ÁGNES

1998. A szemiotikai textológia organizációtípus fogalmáról – értelemezési kísérlet egy szonett példáján. *Szemiotikai Szövegatan* 11. 139–160.

DORFMÜLLER-KARPUSA, KÁTHI

1982. Konnektive Ausdrücke und konnektive Relationen. In: FRITSCHÉ, J. (Hg) *Konnektiv-ausdrücke – Konnektiveinheiten*. Grundlelemente der semantischen Struktur von Texten I. Papiere zur Textlinguistik 30. H. Buske Verlag, Hamburg

DRESSLER, WOLFGANG

1972. *Einführung in die Textlinguistik*. Niemeyer, Tübingen

1978. (Ed.) *Current Trends in Textlinguistics*. New York

EDWARDS, JOHN S.–ROBERT I. AKROYD

1999. Modelling rhetorical legal „logic” – a double syllogism. *Int. J. Human-Computer Studies* (1999) 51, 1173–1188.

EYSENCK, M. W.–KEANE, M. T.

1997. *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

É. KISS KATALIN

1987. *Configurationality in Hungarian*. Akadémiai Kiadó, Budapest

1993. A magyar mondat szerkezet típusáról. *Magyar Nyelvőr* 117. 2. sz.

2001. Az azonosító fókusz és az információ fókusz. In: KABÁN szerk. 2001. 9–16.

2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge Syntax Guides. Cambridge University Press

ELEKFI LÁSZLÓ

1986. *Petőfi verseinek mondati és formai felépítése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

1997. *Tagmondatok szubjektív igazságértéke kételemű tételek kapcsolatában*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest

ELEKFI LÁSZLÓ–WACHA IMRE

2003. *Az értelmes beszéd hangzása*. Mondatfonetika, kitekintéssel a szövegfonetikára. Szemimpex Kiadó, Budapest

EÖRY VILMA

1996. Szövegtypológia – stílustypológia. In: SZATHMÁRI szerk. 1996. 130–151.

1996. A szövegszerkezeti alapegységek és a szövegtypológia. In: R. MOLNÁR szerk. 91–96.

ERDEI LÁSZLÓ

1975. *Ellentét és ellentmondás a logikában*. Akadémiai Kiadó, Budapest

FÁBRICZ KÁROLY

1985. *Partikulák a magyar és az orosz nyelvben*. Kandidátusi értekezés, Szeged

1992. Beszédszöveg és szövegnyelvészet. In: *Szemiotikai Szövegatan* 5. 51–58.

FABRICZIUS-KOVÁCS FERENC

1971. A nyelv szociális jellegéről. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok VII.* 63–69.

1974. Nyelv és kultúra, nyelvtan és irodalom. *Magyar Nyelvőr* 98. évf. 459–473.

FARKAS VILMOS

1957. A *hanem* és a *de* kötőszó használatának kérdéséhez. *Magyar Nyelvőr* 81. évf. 12–18.

1962. A mellérendelő összetett mondat. In: TOMPA JÓZSEF szerk. *A mai magyar nyelv rendszere II.* Akadémiai Kiadó, Budapest

FEHÉR ERZSÉBET

1999. *A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben*. Tudománytörténeti vázlat. NytudÉrt. 141. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest

FÓNAGY IVÁN

1990. Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest
1992. A költői kutatásról. *Szemiotikai Szövegtan* 5. 77–118.
1992. 'Gondolatalakzat', 'enthiméma', in: *Világirodalmi Lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest

FORGÁCS TAMÁS

1996. A mondat fölötti szövegegység vizsgálata az iskolai műelemzésben. In: R. MOLNÁR főszerk. 117–126.

FÖLDES CSABA

2006. Szinkretizmus és hibridizáció: kommunikáció többnyelvűségi körülmények között. In: VASS szerk. 124–131.

FRANCIS, G.

1985. *Anaphoric Nouns*. (Discourse Analysis Monographs No 11). University of Birmingham

FREGE, GOTTLÖB

1980. *Logika, szemantika, matematika*. Gondolat Kiadó, Budapest

FRITSCHÉ J. Hg.

1982. *Konnektivausdrücke – Konnektiveinheiten*. Grundelemente der semantischen Struktur von Texten I. Papiere zur Textlinguistik 30. Helmut Buske Verlag, Hamburg

GÁLDI LÁSZLÓ–J. SOLTÉSZ KATALIN–SZABÓ DÉNES–WACHA IMRE

1973. *Petőfi-szótár*. Petőfi Sándor életművének szókészlete. Akadémiai Kiadó, Budapest

GÁSPÁRI LÁSZLÓ

1999. *A funkcionális alakzatelmélet vázlata*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba

GAZDAR, G.

1979. *Pragmatics*. Implicature, Presupposition and Logical Form. Academic Press, New York

GECSÓ TAMÁS

1999. (Szerk.) *Poliszémia, homonímia*. Tinta Kiadó, Budapest
2000. (Szerk.) *Lexikális jelentés, aktuális jelentés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest
2002. Oszlatlan filológia. (Ism.) *Magyar Nyelv* XCVIII. 497–499.
2006. (Szerk.) *Nyelvi kompetencia – kommunikatív kompetencia*. Kodolányi János Főiskola. Tinta Kiadó, Budapest

G. HAVAS KATALIN

1983. *Gondolkodás, nyelv, valóság a logikában*. Akadémiai Kiadó, Budapest

GIBBS, RAYMOND

1994. *The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language and Understanding*. Cambridge University Press

GRICE, H. PAUL

1975. Logic and Conversation. In: COLE–MORGAN 41–58.

GUENTHNER, F.–SCHMIDT, J. S. (eds)

1978. *Formal Semantics and Pragmatics for Natural Languages*. Reidel, Dordrecht

HADROVICS LÁSZLÓ

1969. *A funkcionális magyar mondatan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest

HAIMANN, JOHN–THOMPSON, A. SANDRA

1988. *Clause Combining in Grammar and Discourse*. John Benjamin. Amsterdam–Philadelphia

- HALLIDAY, M.A.K.
1985. *An Introduction to Functional Grammar*. Edward Arnold, London
- HALLIDAY, M.A. K.–MARTIN, J. R. (ed)
1981. *Reading in Systemic Linguistics*. Batsford Academic and Educational LTD.
- HALLIDAY, M.A.K. and CHRISTIAN M.I.M. MATTHIESSEN
1999. *Construing Experience Through Meaning*. A Language-based Approach to Cognition. Cassel London, New York
- HANGAY ZOLTÁN
1996. Szövegszerkezeti alapvizsgálatok történeti adalékokon. In: R. MOLNÁR főszerk. 147–152.
- HANKISS ELEMÉR szerk.
1971. *Strukturalizmus I–II*. Európa Kiadó, Budapest
- HANKOVSKY TAMÁS
2005.: A valóság visszahódítása. Pilinszky János evangéliumi esztétikájának egyik alapfogalmáról. In: KATEKHÓN 2/4. 459–489
- HARRIS, ZELIG S.
1952. *Discourse Analysis*. Language, 28.
- HÁRSING LÁSZLÓ
1992. *Gyakorlati logika*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc
- HASAN, RUQUAYA
1978. *Text in Systemic-functional Model*. In: DRESSLER (ed.)
- HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET
2001. Az ismétlés és az ellentét alakzatai Sinka István *Kadocsa, merre vagy?* című kisregényében. *Az alakzatok világa* 5. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- HERINGER, HANS JÜRGEN
1972. *Formale Logik und Grammatik*. Niemeyer, Tübingen
- HERINGER, H. J.–STECKER, B.–WIMMER, R.
1980. *Syntax. Fragen–Lösungen–Alternativen*. Fink, München
- HENSCHELMANN, KATHE
1977. *Kausalität im Satz und im Text*. Winter Verlag, Heidelberg
- HERCZEG GYULA
1976. A mondatstilisztikai kutatás mint módszer. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XI. 127–142.
- HEYDRICH, WOLFGANG–JÁNOS S. PETŐFI
1986. *Aspekte der Konnexität und Kohärenz von Texten*. Papiere zur Textlinguistik 51.H. Buske Verlag, Hamburg
- HOEY, MICHAEL
1991. *Patterns of Lexis in Text*. Describing English Language. Oxford University Press
- HOFFMANN ISTVÁN
2006. Szöveg és szórvány kapcsolata a Tihanyi apátság alapítólevelében. In: VASS szerk. 142–147.
- HONFFY PÁL
1970. A mondatstruktúra stilisztikai szerepe Radnóti Miklós költeményeiben. *Magyar Nyelvőr* 94. évf. 442–455.
1996. A tankönyvszöveg sajátos követelményei. In: R. MOLNÁR főszerk. 153–160.
- HORÁNYI ÖZSÉB–SZÉPE GYÖRGY szerk.
1975. *A jel tudománya*. Gondolat, Budapest

- H. TÓTH IMRE
1996. Szöveg a szövegben. (Szt. Konstantin-Cirill megnyilatkozásaiban). In: R. MOLNÁR fő-szerk. 341–346.
- HUBAY MIKLÓS
1996. *Végtelen napjaim*. Ferenczy Kiadó, Budapest
- HUNYADI LÁSZLÓ
1992. Szövegtan és számítógépes fordítás. In: *Szemiotikai Szövegtan* 5. 121–128.
- JACKENDOFF, RAY
1989. *Consciousness and the Computational Mind*. A Bradford Book, MIT Press Cambridge, Massachusetts, London
- JAKOBSON, ROMAN
1982. *A költészet grammatikája*. Gondolat Kiadó, Budapest
- JORDAN, M. P.
1984. *Fundamentals of Technical Description*. R. E Krieger Pub. Co. Malabar, Florida
- JUHÁSZ DEZSŐ
1992. A kötőszók. In: BENKŐ LORÁND főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. A kései ómagyar kor. Akadémiai Kiadó, Budapest
- JUHÁSZ VALÉRIA
2006. Tartomelemzés és interdiszciplináris alkalmazott nyelvészet. In: VASS szerk. 173–177.
- KABÁN ANNAMÁRIA
2001. (Szerk.) *Funkcionális mondatperspektíva és szövegszerkesztési stratégia*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc
2005. *Szövegek színeváltozása*. Szórend és értékszerkezet. Bíbor Kiadó, Miskolc
2006. *Lét és nyelv*. Tanulmányok a nyelvtudomány és nyelvhasználat történetéből. Bíbor Kiadó, Miskolc
2006. Az ellentét és az ok-okozatiság konstrukcionális összefüggéseiről. In: VASS szerk. 178–180.
2009. *A szövegvizsgálat útjain*. Bíbor Kiadó, Miskolc
- KANYÓ ZOLTÁN
1990. *Szemiotika és irodalomtudomány*. Válogatott tanulmányok, Szeged
- KÁROLY SÁNDOR
1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest
1980.–1981. Mondat és megnyilatkozás. In: *Néprajz és Nyelvtudomány* 24–25. 49–63.
- KÁRPÁTI ESZTER
2006. *A szöveg fogalma*. Typotext, Budapest
- KARTTUNEN, L.–S. PETERS
1979. Conventional Implicature. In: C. K. OH–D. A. DINNEN (eds.) pp. 1–55.
- KAYSER, HERMANN (Hg.)
1983. *Propositionen und Propositionskomplexe*. Grundelemente der semantischen Struktur von Texten II. Papiere zur Textlinguistik 40. H. Buske Verlag, Hamburg
- KENESEI ISTVÁN
1981. Az alárendelt mondatok szerkezete. In: *Strukturális magyar nyelvtan*. Mondattan. KIEFER FERENC szerk. Akadémiai Kiadó, Budapest
1999. (Szerk.) *Az igei vonzatszerkezet a magyarban*. Osiris Kiadó, Budapest
2006. A hatodik mondatrésről. In: VASS szerk. 181–185.

KERTÉSZ ANDRÁS

1992. Textológia és tudományelmélet. *Szemiotikai Szövegtan* 5. 135–144.
1995. *Sprache als Kognition – Sprache als Interaktion*. Studien zum Grammatik – Pragmatik – Verhältnis. Peter Lang, Frankfurt am Main
1996. Konstruktivitás és interdiszciplinaritás. A szemiotikai textológia egy lehetséges tudományelméleti megközelítése. *Szemiotikai Szövegtan* 9. 27–46.
1999. *Metalinguistik*. Grundlagen und Fallstudien. Latin Betűk, Debrecen
2000. A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája. *Magyar Nyelvőr* 124. évf. 209–225.
2001. *Nyelvészet és tudományelmélet*. NyttudÉrt. 150. Akadémiai Kiadó, Budapest

KERTÉSZ ANDRÁS–RÁKOSI CSILLA

2006. Ciklikus és prizmatikus érvelés Lakoff és Johnson fogalmi metaforaelméletében. In: VASS szerk. 186–191.

KESZLER BORBÁLA

1996. A bekezdések jelölése a magyar kéziratos emlékekben a XVI. század végéig. In: R. MOLNÁR főszerk. 179–182.
1999. (Szerk.) *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
2004. *Írásjeltan*. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története. Nemzeti tankönyvkiadó, Budapest

KESZLER BORBÁLA–TÁTRAI SZILÁRD szerk.

2008. *Diskurzus a grammatikában – Grammatika a diskurzusban*. Tinta Kiadó, Budapest

KIEFER FERENC

1976. A szövegelmélet grammatikai indokoltságáról. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI*. 197–222.
1979. Szövegelmélet – szövegnyelvészet – szöveggrammatika. *Magyar Nyelvőr*, 216–225.
1983. *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest
1990. *Modalitás*. Linguistica, Series C. Relationes, 1. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest
1992. A szöveg időszerkezetéről. *Szemiotikai Szövegtan* 4. 40–55.
1999. *Jelentésemélet*. Corvina, Budapest

KISS JENŐ

1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti tankönyvkiadó, Budapest

KISSNÉ KOVÁCS KRISZTINA

2007. Esettanulmányok az ellentétviszonyban megfogalmazott preszuppozíció feltárására az orosz nyomtatott reklámszövegekben. *Argumentum* 3. 19–25. Debrecen

KLAUDY KINGA

1996. Egy átváltási tipológia körvonalai. In: R. MOLNÁR főszerk. 183–192.
2006. Szövegszintű műveletek a fordításban. In: VASS szerk. 204–210.

KOCSÁNY PIROSKA

1992. Szövegnyelvészet versus szövegelemzés. In: *Szemiotikai szövegtan* 5. 145–152.
1996. Megszorító és kiegészítő értelmű mellérendelések. In: R. MOLNÁR főszerk. 191–198.
1999. *Szöveg, szövegtípus, jelentés*. A mondás mint szövegtípus. NyttudÉrt. 151. Akadémiai Kiadó, Budapest

KOLTAY TIBOR

1999. *A referálás elmélete és gyakorlata*. Könyvtári Intézet, Budapest
2006. Információs írástudás szövegtani keretben. In: VASS szerk. 211–215.

KOMLÓSI LÁSZLÓ IMRE

1996. A jelenkori érvelésemélet kérdései II: Interakcionizmus, konstruktivizmus és a nyilvános érvelés. *Jelkép* Vol. 1: 85–92.

2000. Pragmatikai racionalitás, inferencia rendszerek, praktikus érvelés és torzított társas kommunikáció. In: PLÉH CS., KAMPIS GY., CSÁNYI V. szerk.: *A megismeréskutatás útjai*, 145–156. Akadémiai Kiadó, Budapest
2005. A jelentésszerkesztés dinamikája mentális művelteink tükrében. Kísérlet a szókapcsolatok kognitív szemantikai osztályozására. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*, 89–126. Akadémiai Kiadó, Budapest
2006. Az *Új Retorika* érveléstípusai és a beszédművek logikai-konstrukciós természete. In: VASS szerk. 221–228.
- KRÉKITS JÓZSEF
1993. Az orosz performatív megnyilatkozások szemantikai és pragmatikai aspektusai. *Szemiotikai Szövegten* 6. 25–34.
2006. *Felszólító performatív beszédaktusok*. A „beavatkozás” igéi. Akadémiai Kiadó, Budapest
2006. Performatívumok a magyar nyelvben. In: VASS szerk. 234–238.
- KRIVONOSOV, A. T.
1986. „Лингвистика текста” и исследование взаимоотношения языка и мышления. *Вопросы Языкознания* № 6.
- KUMMER, WERNER
1973. Pragmatic Implication. In: PETŐFI-RIESER (eds) 96–112.
- LAKATOS, DÁNIEL
2009. Die pragmatische Wende in der Argumentationstheorie. In: *Sprachtheorie und germanistische Linguistik*, 19.2. 173–206
- LÁNCZ IRÉN
1996. *Csantavéri hiedelemmondák*. Rubicon, Bécse
2006. Egy intézményes párbeszédműfaj sajátosságai. In: VASS szerk. 244–249.
- LANG, EWALD
1977. *Semantik der koordinativen Verknüpfung*. Studia Grammatica XIV. Akademie-Verlag, Berlin
- LAKOFF, ROBIN
1971. IFs, AND BUTs about Conjunction. In: FILLMORE, CH. – LANGENDOEN, D. T. (eds) *Studies in Linguistic Semantics*. Holt, Rinehart and Winston, New York
- LANGACKER, RONALD
1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. I. Stanford, California
1991. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. II. Descriptive Application. Stanford, California
- LAUSBERG, HEINRICH
1963. *Elemente der literarischen Rhetorik*. Eine Einführung für Studierende der klassischen, romanischen, englischen und deutschen Philologie. Max Hueber Verlag, München
- LEC, STANISLAW JERZY
1983. *Alle unfriesierten Gedanken*. Karl Dedecius, München–Wien
- LEECH, G. – J. SVARTVIK
1975. *A communicative Grammar of English*. Longman, London
- LENGYEL ZSOLT
1992. Szöveglingvisztikai kérdések a pszicholingvisztika tükrében. In: *Szemiotikai Szövegten* 5. 157–160.
- LEWIS, D.
1973. Causation. *Journal of Philosophy* 70: 556–567.

- LONGACRE, E. R.
 1970. *Discourse, Paragraph and Sentence Structure*. Linguistic Series of the Summer Institute of Linguistics XXI. University of Oklahoma
 1983. *The Grammar of Discourse*. Plenum Press, New York
 1985. Sentences as combination of clauses. In: SHOPEN, T. (ed)
- LOTMAN, J. M.
 1973. *Szöveg, modell, típus*. Gondolat Kiadó, Budapest
- LÓRINCZY HUBA
 2002. *Világkép és regényvilág*. Újabb Márai-tanulmányok. Savaria University Press. Szombathely
- LÓRINCZY HUBA–CZETTER IBOLYA szerk.
 2000. „Este nyolckor születtem” Hommage á Márai Sándor. Szombathely
- MADÁCSY PIROSKA–GAÁL MÁRTA–BESSIERE, JEAN
 1991. *Neue Tendenzen in der Komparatistik*. JGYTF Kiadó, Szeged
- MAKKAI SÁNDOR
 1925. *Egyedül*. Tanulmányok. Erdélyi Szépmíves Céh XVI. Kolozsvár
- MANDELBROT, B. B.
 1986. Fractals and the rebirth of iteration theory. In: PEITGEN, H.-O.–RICHTER, P. H. eds. *The beauty of Fractals: images of complex dynamical systems*. Springer-Verlag, Berlin
- MANDL, H.–STEIN, N. L.–TRABASSO, T.
 1984. *Learning and Comprehension of Text*. Hillsdale, N.J.: Erlbaum
- MARTIN, JOHN N
 1987. *Elements of Formal Semantics*. Academic Press, Orlando
- MÁTÉ JAKAB
 1991. A magyar szövegtani kutatások mai helyzete. *Szemiotikai Szövegtan* 2. 73–116; *Szemiotikai Szövegtan* 3. 105–143.
 1995. A szemiotikai textológia néhány kérdése a viták tükrében. *Szemiotikai Szövegtan* 8. 190–196.
- MÁTÉ ZSUZSANNA
 2007. *Megérthető műalkotás? Esztétikatörténeti és befogadásesztétikai tanulmányok*. Szeged
- MÓZES HUBA
 2000. *Semantica structurii textului poetic*. Editura Fundației Culturale Române, București
- MURVAI OLGA
 1980. *Szöveg és jelentés*. Kriterion, Bukarest
 1982. Szempontok a szövegjelentés és a modalitás kapcsolatának vizsgálatához. In: SZABÓ ZOLTÁN szerk. 53–83.
- MURVAI OLGA–BALÁZS GÉZA
 2002. *A szöveg szövésmintái*. Stúdium Kiadó, Kolozsvár
- NAGY FERENC
 1980. *Kriminálisztikai szövegnyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest
 1981. *Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- NAGY JÓZSEF
 1990. *A rendszerezési képesség kialakulása*. A gondolkodási műveletek elsajátítása. Akadémiai Kiadó, Budapest
- NAGY J. JÓZSEF
 1996. Beágyazások a 6–8 éves gyermekek előbeszédében. In: R. MOLNÁR főszerk. 207–212.

NAGY L. JÁNOS

1990. A megnyilatkozás nyelvi értékeiről. *Szemiotikai szövegtan* 1. 29–34.

1994. Ismétlésszerkezetek a Halotti Beszédben. In: BÉKÉSI IMRE–H. TÓTH IMRE szerk. *Bárczi Géza centenáriuma*, 33–47. SZAB, Szeged

1996. A kettős szillogizmus négyféle lehetőségéről. In: R. MOLNÁR főszerk. 223–227.

2003. *A retorikus nyelvhasználat Weöres Sándor költészetében*. Akadémiai Kiadó, Budapest

2004. Nyelvészeti, retorikai és szemiotikai elemzések az evangéliumok nyelvéből. *Szemiotikai Szövegtan* 14. 29–44.

2006. Az alakzatok logikai megközelítéséhez. In: VASS szerk. 281–287.

2008. *Kettős szillogizmus* (szócikk). In: SZATHMÁRI ISTVÁN főszerk. 327–332.

NÉMETH LÁSZLÓ

1970. Az Ady-pör. In: *Két nemzedék*. Tanulmányok. Magvető és Szépirodalmi Kiadó, Budapest

NÉMETH T. ENIKŐ

1996. *A szóbeli diskurzusok megnyilatkozás-példányokra tagolása*. NyelvtudÉrt. 142. Akadémiai Kiadó, Budapest

NYIRKOS ISTVÁN

1996. A makroszintagmák egy típusáról. In: R. MOLNÁR főszerk. 229–236.

OH, C. K.–D. A. DINNEN (eds.)

1979. Presuppositions. *Syntax and semantics* 11. Academic Press, New York

PAJZS JÚLIA

2000. Frazeológiai egységek a nagyszótárban. In: GECSŐ szerk. 217–224.

PÁL JÓZSEF

2006. Iker-Venus. Egy neoplatonikus gondolat a XV. századi Firenzében. In: VASS szerk. 294–300.

PALEK, BOHUMIL

1968. *Cross-reference*. A Study from Hyper-Syntax. Universita Karlova. Praha

PAPP ZSUZSANNA

1991. A szövegmondatok összekapcsolódása. In: BENKŐ főszerk. 1991. 756–761.

PEARL, JUDEA

2000. *Causality: Models, Reasoning, and Inference*. Cambridge University Press

PENROSE, ROGER

1993. *A császár új elméje*. Számítógépek, gondolkodás és a fizika törvényei. Akadémiai Kiadó, Budapest

PÉNTÉK JÁNOS

1988. *Teremtő nyelv*. Kriterion Könyvkiadó, București

1997. (szerk.) *Szöveg és stílus*. Szabó Zoltán köszöntése. Kolozsvári Egyetemi nyomda, Kolozsvár

1997. A ritualizált szöveg. In: PÉNTÉK szerk. 329–334.

PETE ISTVÁN

1999. Az állító és tagadó mondatok szinonímiája a magyarban. *Magyar Nyelv* XCV. 305–312.

PÉTER LÁSZLÓ

1995. *Magyar írók, költők textológiai nézetei*. JATEPress, Szeged

PÉTER MIHÁLY

1991. *A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó, Budapest
 1992. A szövegtani kutatásról. In: *Szemiotikai Szövegtan* 5. 171–176.
 1996. Az Anyegin-strófa mint szövegmodell. In: R. MOLNÁR főszerk. 253–264.
 2005. *Nyelv, stílus, költői beszéd*. Tinta Könyvkiadó, Budapest

PETŐFI S. JÁNOS

1971. *Transformationsgrammatiken und eine ko-textuelle Texttheorie*. Frankfurt
 1976. A mondatgrammatikától egy formális szemiotikai szövegelméletig. *Magyar Műhely*, Páris
 1978. Die Lexikonkomponente der TeSWeST. In: BIASCI–FRITSCHÉ 193–205.
 1978. *Structure and Function of the Grammatical Component of the Text-Structure World Structure Theory*. In: GUENTHNER–SCHMIDT (eds.) 303–338.
 1982. Szöveg, modell, interpretáció. In: *Tanulmányok*. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete 15. Szövegelmélet. Novi Sad
 1990. Szemiotikai textológia – Didaktika. *Szemiotikai Szövegtan* 1. 7–22.
 1991. *A human communication semiotics elmélete felé / Towards a Semiotic Theory of the Human Communication*. Szeged
 1991. A szövegszignifikáció aspektusai és azok szemiotikai textológiai tárgyalása. *Szemiotikai Szövegtan* 2. 7–37.
 1994. *A jelentés értelmezéséről és vizsgálatáról*. A mondatsemiotikától a szövegsemiotikáig. (Tanulmányok) Magyar Műhely, Párizs– Bécs– Budapest
 1996. Megjegyzések a tömbösödés szövegtani vizsgálatához. In: R. MOLNÁR főszerk. 265–276.
 1996. Az explicitég biztosításának feltételei és lehetőségei természetes nyelvi szövegek interpretációjában. *Linguistica*, Series C, Relationes, 8. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest
 1996. A modellteoretikus logikai interpretációról. *Szemiotikai Szövegtan* 9. 135–144.
 1997. Néhány szó a nyelvészetről. *Szemiotikai Szövegtan* 10. 169–172.
 1998. Egy multimediális szöveg multidiszciplináris megközelítése. *Szemiotikai Szövegtan* 11. 11–18.
 1999. A szövegtan társtudományainak egymáshoz és a szemiotikai szövegtanhoz való viszonyáról. *Szemiotikai Szövegtan* 12. 35–43.
 2004. *A szöveg mint komplex jel*. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szövegselelméletbe. Akadémiai Kiadó, Budapest
 2004. Megjegyzések a verbális szövegekre vonatkozó szövegtani kutatás jelenlegi állásához. *Szemiotikai Szövegtan* 14. 11–18.
 2006. A szövegkompozíció jelentéstani szerkezete mint tényállás-tömbösítés. (Példaszöveg Örkény István *Gondolatok a pincében* című egyperceséről). In: VASS szerk. 318–323.
 2007. *Szövegkompozíció és jelentés*. Témák és megközelítések a szövegtani kutatásban. *Szemiotikai Szövegtan* 18. 15–132.

PETŐFI S. JÁNOS–BENKES ZSUZSA

1992. *Elkallódni, megkerülni*. Versek kreatív megközelítése szövegtani keretben. OTTÉV, Veszprém
 1998. *A szöveg megközelítései*. Bevezetés a szemiotikai szövegtanba. Iskolakultúra, Budapest
 2002. *A multimediális szövegek megközelítései*. Iskolakultúra, Budapest

PETŐFI S. JÁNOS–BÁCSI JÁNOS–BENKES ZSUZSA–VASS LÁSZLÓ

1993. *Szövegtan és verselemzés*. PSZMP, Budapest.

- PETŐFI S. JÁNOS–BÁCSI JÁNOS–BÉKÉSI IMRE–BENKES ZSUZSA–VASS LÁSZLÓ
1993. *Szövegtan és prózaelemzés*. Tresor Kiadó, Budapest
- PETŐFI S. JÁNOS–MARCELLO LA MATINA
1994. Egy általános szemiotikai textológia centrális aspektusai. *Szemiotikai Szövegtan* 7. 97–127.
- PETŐFI S. JÁNOS–RIESER, HANNES (eds.)
1973. *Studies in Text Grammars*. Reidel, Dordrecht
- PLÉH CSABA
1986. *A történet szerkezet és az emlékezeti sémák*. Akadémiai Kiadó, Budapest
1997. *A mondatmegértés a magyar nyelvben*. Osiris Kiadó, Budapest
- PLÉH CSABA–GYÖRI MIKLÓS szerk.
1997. *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Pólya Kiadó, Budapest
- PÓLYA GYÖRGY
1988. *Indukció és analógia*. A matematikai gondolkodás művészete I. Gondolat Kiadó, Budapest
- PÓLYA TAMÁS
1999. A tudatosság komputációs modellezése és a szorítész-paradoxon. *Szemiotikai Szövegtan* 12. 17–32.
- PORZIG, WALTER
1950. *Das Wunder der Sprache*. Probleme, Methoden und Ergebnisse der modernen Sprachwissenschaft. A. Francke AG. Verlag, Bern
- QUINE, W. V. O.
1968. *A logika módszerei*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- RÁCZ ENDRE
1981. A szó szerkezet-csoportok. In: BENCZÉDI J.–FÁBIÁN P.–RÁCZ E.–VELCSOV MÁRTONNÉ szerk. *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest
1981. Mondattan. In: BENCZÉDI J.–FÁBIÁN P.–RÁCZ E.–VELCSOV MÁRTONNÉ szerk. *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest
1991. *Az egyeztetés a magyar nyelvben*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- RÁCZ ENDRE–SZATHMÁRI ISTVÁN
1983. *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest
- REID, JOY M.
2000. *The Process of Composition*. Longman, New York
- R. MOLNÁR EMMA főszerk.
1996. *Absztrakció és valóság*. Békési Imre köszöntése. JGYTF Kiadó, Szeged
- ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA
1978. Logikai relációk kifejezése hálódigrammál a szöveg és a mondat vizsgálatában. *Magyar Nyelvőr* 102. évf. 452–462.
1982. Szólások és közmondások szövegbe szerkesztése. *Magyar Nyelvőr* 106. évf. 352–356.
- RUDOLPH, ELISABETH
1996. *Contrast*. Adversative and Concessive Relations and their Expressions in English, German, Spanish, Portuguese on Sentence and Text Level. Walter de Gruyter, Berlin, New York
- RUZSA IMRE
1984. *Klasszikus, modális és intenzionális logika*. Akadémiai Kiadó, Budapest
1987. *Logikai zsebciklopédia*. Áron Kiadó, Budapest

SCHRÖDER, HARTMUT

1997. Kritériumok CD-ROM-ok és www oldalak értékeléséhez (Ford. Petőfi S. János). *Szemiotikai Szövegtan* 13. 87–92.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

2009. „A gondolkodás formája...” In: *Válogatás Sebestyén Árpád írásaiból*. Szerk. Kis Tamás 125–130. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 88. szám

SEYLER, DOROTHY M.

1994. *Understanding Argument*. A Text with readings. McGraw-Hill, Inc. New York

SHI-XU

1992. Argumentation, explanation, and social cognition. *Text* 12 (2), pp. 263–291.

SHOPEN, TIMOTHY (ED.)

1985. *Language Typology and Syntactic Description*. Vol. II. Complex constructions. Cambridge, University Press

SIMONYI ZSIGMOND

1881. *A magyar kötőszók*. A mellérendelő kötőszók. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest

SION, AVI

1990./1996. Double syllogisms. In: *Future Logic*. Categorical and Conditional Deduction and Induction of the Natural, Temporal, Extensional, and Logical Modalities. www.thelogician.net.

STOCKWELL, R. P.–SCHACHTER, P.–PARTEE, B. H.

1993. *The Major Syntactic Structures of English*. New York, Holt, Rinehart and Winston

SZABÓ MIKLÓS

2001. *Trivium*. Grammatika, logika, retorika joghallgatók számára. Prudentia Iuris, Miskolc

SZABÓ ZOLTÁN

1977. *A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai*. Dacia, Kolozsvár

1982. *A szövegvizsgálat új útjai*. Kriterion, Bukarest

1988. *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Tankönyvkiadó, Budapest

1995. A stilisztikai elemzés egy szövegelméleti modellje. *Szemiotikai Szövegtan* 8. 145–152.

1996. Stílusirányzati sajátosságok lineáris szövegszerkezetekben. In: R. MOLNÁR főszerk. 303–312.

1998. *A magyar szépirói stílus történetének fő irányai*. Corvina Kiadó, Budapest

2001. Osztatlan filológia. (Ism.) *Magyar Nyelvőr*, 125. évf. 507–510.

2006. Megjegyzések a szövegstílusról. In: VASS szerk. 349–351.

SZATHMÁRI ISTVÁN

1996. (Szerk.) *Hol tart ma a stilisztika?* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

2006. *A magyar nyelvtudomány történetéből*. Tinta Könyvkiadó, Budapest

2008. *A magyar stilisztika útja*. Mundus Kiadás, Budapest

2008. főszerk. *Alakzatlexikon*. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve. Tinta Könyvkiadó, Budapest

SZATHMÁRI ISTVÁN–VÁRKONYI IMRE szerk.

1979. *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Kaposvár

SZATHMÁRI ISTVÁN et al.

2001. Kerekasztal-beszélgetés Petőfi Sándor: *Nem sülyed az emberiség!* című költeményének szövegtani-stilisztikai megközelítéséről. Résztvevők: BÉKÉSI IMRE, EÖRY VILMA, GÁ-

PÁRI LÁSZLÓ, KABÁN ANNAMÁRIA, KOCSÁNY PIROSKA, NAGY L. JÁNOS, B. PORKOLÁB JUDIT, SZATHMÁRI ISTVÁN, TOLCSVAI NAGY GÁBOR. *Szemiotikai szövegtan* 14. 37–60.

SZEKÉR ENDRE

1988. *Hagyomány és újítás mai költői nyelvünkben*. Tankönyvkiadó, Budapest
2003. *A stílus – az író*. Integratio XXI. Bécs – Kecskemét

SZENDE ALADÁR

1992. A tankönyvi szöveg természetéről. *Szemiotikai Szövegtan* 5. 211–218.
1996. Mit üzen az anyanyelv a pedagógiának? In: R. MOLNÁR főszerk. 319–322.

SZENDE TAMÁS

1976. *A beszéd folyamat alaptényezői*. Akadémiai Kiadó, Budapest
1987. *Megérthetjük-e egymást?* Gondolat, Budapest
1996. A média önreflexiójának egy elméleti félreértése: Média= hatalom. In: R. MOLNÁR főszerk. 323–330.

SZENDE TAMÁS–SZÉPE JUDIT

2006. Szófelidézés elakadásokban. VASS szerk. 360–363.

SZÉKELY MÓZES

1840. *Gondolkodástan kezdők számára*. Királyi Líceum, Kolozsvár, 72.

SZÉPE GYÖRGY

1964. Az egyeztetés kérdéséhez. In: *Nyitód* 40. 354–359.
1972. Az érthetőség és a közérthetőség néhány nyelvi vonatkozása. In: SZERDAHELYI ISTVÁN szerk. *Művészet és közérthetőség*. Akadémiai Kiadó, Budapest
1973. (Szerk.) *A nyelvtudomány ma*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest
2006. Alkalmazott nyelvészet az anyanyelvi nevelésben. In: VASS szerk. 364–369.

SZIKORÁNÉ KOVÁCS ESZTER

1995. *Szövegszemponthú verselemzések*. Okker, Budapest
1996. Néhány példa a költemény szövegszemponthú megközelítésére. In: R. MOLNÁR főszerk. 331–334.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

1994. A textéma szövegtani megközelítése. *Magyar Nyelv* 90. 320–327.
1995. Nyitott és zárt szöveg. *Magyar nyelvjárások* 32. évf. 95–106.
1997. *Leíró magyar szövegtan*. Osiris, Budapest
2006. A kérdésalakzat-típusok szöveggörnyezeti meghatározottsága. In: VASS szerk. 370–374

SZILI JÓZSEF szerk.

1992. *A strukturalizmus után*. Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben. Akadémiai Kiadó, Budapest

SZÖLLÖSY-SEBESTYÉN ANDRÁS

1998. A nyelv és a beszéd modelljeinek szembesítése. In: PLÉH–GYÖRI szerk.

TÁTRAI SZILÁRD–TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk.

2008. *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Budapest

TEMESI MIHÁLY

1980. *A magyar nyelvtudomány*. Gondolat Kiadó, Budapest

TERESTYÉNI TAMÁS

1982. Szemantikai interpretáció mélyszerkezet nélkül. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 14. 109–125.
1992. Szövegelméleti tézisek. *Szemiotikai Szövegtan* 4. 7–33.

- TESNIÈRE, L.
1959. *Eléments de syntaxe structurale*. Paris
- THOMKA BEÁTA szerk.
1982. *Tanulmányok. Szövegelmélet*. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének kiadványa, 15. füzet. Újvidék
1997. *Az irodalom elméletei III*. Jelenkor Kiadó, Pécs
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR
1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
1996. Nyelvi tudás és szövegtípus. In: R. MOLNÁR főszerk. 335–340.
1998. Explicitég és koreferencia. In: *Officina Textologica* 2. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
2001. Szövegtipológiai sajátosságok érvényesülése a mondatban. *Officina Textologica* 5. 112–124.
2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
2006. (Szerk.) *Szöveg és típus*. Tinta Könyvkiadó, Budapest
2006. Bevezető egy kognitív szövegtipológiához. In: VASS szerk. 382–389.
- TOMPA JÓZSEF
1962. A kötőszó mint egyszavas mondat és mint főnév. *Magyar Nyelvőr* 86. 265–282.
- TÖRÖK GÁBOR
1965. A költői mondat-összekapcsolás kérdéseihez. *Nyelvtudományi Értekezések* 46. 128–138.
1968. *A líra: logika*. Magvető, Budapest
1974. *A lírai igefüggvények stilisztikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest
1992. Kritikusan, sok oldalról szembesülni a szöveggel. *Szemiotikai Szövegtan* 5. 225–236.
1995. A kérdészerű nyelvi információ igazsága. *Szemiotikai Szövegtan* 8. 81–88.
1998. *Ciszterna és forrás*. Giovanni Pisano szószerke Pistoia-ban. (A kéziratot gondozta: NAGY L. JÁNOS) JGYF Kiadó, Szeged
- TRABASSO, T.–SECCO, T.–VAN DEN BROEK, P.
1983. Causal cohesion and story coherence. In: MANDL, H.–STEIN, N. L.–TRABASSO, T. pp. 83–112.
- VASS LÁSZLÓ
1990. Terminológiai szótár (a szemiotikai szövegtan tanulmányozásához). *Szemiotikai Szövegtan* 1. 85–112.
1991. Szupertextus, stíluselmzés és –tipológia. *Szemiotikai Szövegtan* 3. 69–77.
1996. Tervezet egy szemiotikai textológiai megalapozottságú szövegnyelvészet kidolgozására. In: R. MOLNÁR főszerk. 357–368.
1999. Az argumentatív értelmező interpretáció néhány aspektusa. Nagy László: *Verseim verse*. *Szemiotikai szövegtan* 6. 81–106.
2005. *Poézis és piktúra*. *Szemiotikai Szövegtan* 17. 3–226.
2006. *Színek és képek*. JGYF Kiadó, Szeged
2006. (Szerk.) *A mondat: kaland*. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára. JGYF Kiadó, Szeged
- VASS LÁSZLÓ–BOLDIZSÁR KLÁRA
1996. Istenes versek analitikus-kreatív megközelítéséhez. Utassy József: *Fohász*. *Magyar Nyelv* 92. 54–63.
- VATER, HEINZ
1992. Einführung in die Textlinguistik. W. Fink, München

VELDE, R. G. VANDE

1981. *Interpretation, Kohärenz und Inferenz*. Papiere zur Textlinguistik, 31. Buske Verlag, Hamburg

1984. *Prologomena to Inferential Processing*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia

VOIGT VILMOS

1977. *Bevezetés a szemiotikába*. Gondolat Kiadó, Budapest

1991. Szövegsemiotika és/vagy szemiotikai szövegtan. In: *Szemiotikai szövegtan* 3. 7–12.

1996. Mióta és miként modern magyar parómiológia? *Szemiotikai Szövegtan* 9. 67–76.

V. RAISZ RÓZSA

1996. Szövegtípus, szövegszerkezet és retorizáltság. Márai Sándor Füves könyvéről. In: SZATHMÁRI 1996. 295–311.

1996. Szövegszerkezet, szövegjelentés és műfaj Márai Sándor: A remekműről és a tündériről. *Füves könyv* 126. In: R. MOLNÁR főszerk. 285–290.

2006. Halmazástípusok Márai-szövegekben. In: VASS szerk. 328–334.

2008. *Szövegszerkezet és stílus Márai Sándor kisprózai műveiben*. Pandora Könyvek 11. Líceum Kiadó, Eger

WACHA IMRE

1992. Szöveg és interpretáció. In: *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 5, 65–71.

1995. *A korszerű retorika I–II*. Szemimpex, Budapest

1996. Szövegmegközelítések. In: R. MOLNÁR főszerk. 369–376.

1999. Gondolatok a retorika, a szövegtan, valamint „segéd- és határtudományainak” kapcsolatairól, a retorika kompetenciáiról. *Szemiotikai Szövegtan* 12. 90–109.

2006. Szép szóval igazat. In: VASS szerk. 406–410.

WITTGENSTEIN, LUDWIG

1963. *Logikai-filozófiai értekezés*. (Tractatus Logico-Philosophicus) Akadémiai Kiadó, Budapest

1989. *A bizonyosságról*. (Utószó: NEUMER KATALIN) Európa Könyvkiadó, Budapest

WRIGHT, G. H. VON

1983. *Practical Reason*. Philosophical Papers, vol I. Cornell University Press, Ithaca, New York

YNGVE, V.H.

1973. A mélységhipotézis. In: SZÉPE szerk. 441–458.

ZSILKA JÁNOS

1987. *Az ellentét szerepe a szó és a mondat jelentésében*. ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke, Budapest

1996. A jelentés belső szerkezete és a szintaxis viszonya. In: R. MOLNÁR főszerk. 1996. 377–385.

ZSILKA TIBOR

1975. A tematikai kontraszt és az esztétikai arány a szépprózában. *Magyar Nyelvőr* 99. évf. 49–58.

ZSOLNAI JÓZSEF

1996. Anyanyelv-pedagógia és kommunikációkutatás. In: R. MOLNÁR főszerk. 387–392.

2005. *A tudomány egésze*. A Magyar tudomány tudománypedagógiai szemléje. Műszaki Kiadó, Budapest

2006. A 350 éve magyarul megszólaló tudomány. In: VASS szerk. 411–414.

Az idézett művek jegyzéke

BÁLINT GYÖRGY

1966. *A toronyőr visszapillant I–II.* Cikk, tanulmányok, kritikák. Magvető Könyvkiadó, Budapest

ESTERHÁZY PÉTER

1994. *Búcsúszimfónia.* Helikon Kiadó, Budapest

FODOR ANDRÁS

1995. *A hetvenes évek.* Napló, 1. k. Helikon Kiadó, Budapest

ILLÉS ENDRE

1988. „... *talpig nehéz hűségbe*” Naplótöredékek (Útjegyzetek) Emlékezések. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest

ILLYÉS GYULA

1986. *A költő felel.* Beszélgetések Illyés Gyulával. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest

1992. *Naplójegyzetek 1977–1978.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest

KAFKA, FRANZ

1993. *A per. [Der Prozeß]* Ford. Szabó Ede. Meacenas Kiadó, Budapest

KARINTHY FRIGYES

1975. *Görbe tükör.* Karcolatok, humoreszkek. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest

1978. *Jelbeszéd.* 1. k. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest

1980. *Cimuszavak a Nagy Enciklopédiához.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

1982. *Idomított világ* 1. k. Szépirodalmi Kiadó, Budapest. A MIKI (Egy nagy humoristáról) című írás 1931. január 25-én jelent meg a Pesti Naplóban: ... *hálából és hódolatból, amiért megnevettettél a rejtett és elnyomott félelmek és bűnök és szorongások történetében, „alsó tudatom” mélyén is, Miki, te elevenné vált jókedve egy rosszkedvű világgal dacoló egészséges képzeletnek.* Az idézett részlet az öt részre tagolódó hatoldalnyi szöveg befejező részéből van.

KUNDERA, MILAN

1967a *Žert.* Československý Spisovatel, Praha

1967b *Der Scherz.* Roman. Aus dem Tschechischen von Susanna Roth. (A kiadó megnevezése nélkül)

1967. *Tréfa.* Ford. Rubin Péter. Európa Könyvkiadó, Budapest

MÁRAI SÁNDOR

1990. *Napló 1945–1957.* Akadémiai–Helikon, Budapest

1992. *Ami a naplóból kimaradt.* 1945–1946. Vörösváry, Budapest

1996. *Az idegenek.* Akadémiai–Helikon, Budapest

MOLDOVA GYÖRGY

1977. *Az őrség panasza.* In: *Ellenzél II.,* Válogatott riportok. Magvető Könyvkiadó, Budapest

1978. *A változások őrei.* Magvető Könyvkiadó, Budapest

1985. *Tíz tucat.* Magvető Könyvkiadó, Budapest

NEMES NAGY ÁGNES

1973. *64 hattyú.* Tanulmányok. Magvető Könyvkiadó, Budapest

NÉMETH LÁSZLÓ

1961. *Sajkodi esték.* Tanulmányok, előadások. Magvető Könyvkiadó, Budapest

OTTLIK GÉZA

1980. *Próza.* Magvető Könyvkiadó, Budapest

1993. *Buda.* Európa Könyvkiadó, Budapest

PETRI GYÖRGY

1999. *Amíg lehet.* Versek. Magvető Kiadó, Budapest

PILINSZKY JÁNOS

1997. *Összegyűjtött levelei*. Szerk. HAFNER ZOLTÁN, Osiris Könyvkiadó, Budapest

SZABOLCSI MIKLÓS

1998. *Kész a leltár*. József Attila élete és pályája 1930–1937. Akadémiai Kiadó, Budapest

SZIGETI LAJOS SÁNDOR

1974. *A József Attila-i teljességigény*. Magvető K., Budapest

SZILÁGYI DOMOKOS

Élnem adjatok. Vers, próza, esszé. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

SZILÁGYI PÉTER

József Attila időmértékes verselése. Akadémiai Kiadó, Budapest

SZŐKE GYÖRGY

1996. Élmény és alkotás. – Egy József Attila-vers születése. *Irodalomtörténet* 1996. 1–2. sz.

SZUROMI LAJOS

1977. *József Attila: Eszmélet*. Akadémiai Kiadó, Budapest

TÖRÖK GÁBOR

1968. *A líra: logika*. Magvető Kiadó, Budapest

1988. Újabb József Attila-kommentárjaimból. 1–2. = *Magyar Nyelvőr*, 1988. 3–4. sz.

VERES PÉTER

1973. Szűk esztendő. *Veres Péter Válogatott Művei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest

ZELK ZOLTÁN

1973. *Féktávolságon belül*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest

IV.

IMRE BÉKÉSI

**THE INTERPRETATION AND APPLICATIONS
OF THE DOUBLE SYLLOGISM**

THE INTERPRETATION AND APPLICATIONS OF THE DOUBLE SYLLOGISM

0. The term *double syllogism* appeared in scientific research in the early 90's to denote a semantic-pragmatic construction as part of text meaning analysis, first in Hungarian (BÉKÉSI 1991a, 1991b), then in German (BÉKÉSI 1994). Two authors have directly discussed *double syllogism* in their logical systematizing papers: AVI SION (Sion 1990/1996), and JONATHAN DOLHENTY (no year specified). Both studies became widely accessible with the Internet gaining popularity.

0.1. Logical interpretations of *double syllogism*

0.1.1. JONATHAN DOLHENTY arrived at a description and application of "double syllogisms" through an analysis of compound syllogisms, which he approached, as a first step, in the course of examining the overt or covert "compound propositions" appearing in syllogisms (ibid., Ch. 4, 1–2). For the purposes of this topic, the analysis of *covertly multiple syllogisms* is particularly relevant; among them, especially the propositions called *exclusive*, containing an exclusive lexeme like „only“, „just“, „exclusively“, or „alone“. Such exclusive lexemes represent covert propositions, thereby adding one extra proposition:

First proposition:

Only the evil are rich.

Second proposition:

Those who are not evil are not rich.

DOLHENTY suggests that the second proposition is the tool, rather than the result, of the argument. He considers *double syllogism* as a compound logical figure used, among other things, to confirm the proposition building role of *exclusive* lexemes: that is, to confirm the existence of a covert second proposition complementing the explicit proposition. The easiest way to follow DOLHENTY's concept is by applying a syllogism with both its premises containing the exclusive „exclusively“ lexeme.

Exclusively the rich are happy.

Exclusively the evil are rich.

Therefore, exclusively the evil are happy.

According to the author, „Both premises contain two covert propositions“ (ibid. Ch. 4, 5–7). The major premise is composed of the following two propositions:

The rich are happy and

Everyone who is not rich is not happy.

The minor premise contains the following two propositions:

* Study no. 1 will be published for the first time here, Studies no. 3 and 4 appeared in the 2003 and 2004 issues of "Sprachtheorie und germanistisches Linguistik", respectively.

*The evil are rich and
Everyone who is not evil is not happy.*

„Both arguments are valid” – states DOLHENTY. Consequently, we can combine the conclusion of the first syllogism (*The evil are rich*) with the conclusion of the second syllogism (*Everyone who is not evil is not happy*).

In this way, the formula of double syllogism acquires a confirming role, whereby both the first and the second syllogism follow the first figure of syllogisms (M–P, S–M, S–P), with the major premises all being universal, and the minor ones – assertive:

First syllogism:		Second syllogism:	
M – P	<i>The rich are happy,</i>	and	<i>Everyone who is not rich is not happy.</i>
S – M	<i>The evil are rich</i>	and	<i>Everyone who is not evil is not rich.</i>
S – P	<i>The evil are happy,</i>	and	<i>Everyone who is not evil is not happy.</i>

By combining the conclusion of the first and the second syllogism (S – P and S – P), one can create the single exclusive proposition: „*Exclusively the evil are happy*”.

0.1.2. AVI SION published the first version of his study bearing a promising title (*Future Logic*) in 1990, and re-worked it in 1996; this latter version is available on the Internet (SION,1996). The author discusses *double syllogism* in the summarizing Chapter 52. Here, he focuses on the *elementary* and *compound* character of propositions contained in various types of operations. Of these, we are interested in the *compound* character of propositions. Here both *quantity or extensional* and – through a concessive relation in the second syllogism – *deontic modality* play a role:

First syllogism:		Second syllogism:	
All M are P,	and	all P must be M,	
Some S are M,	though	these S can not-be M,	
So Some S are P,	though	these S can not-be P.	

It is not by accident that the first and second syllogism constitute a whole identified as *double syllogism* in the present case. Actually, they represent, in the first place, the most immediate constituents of a paradigm consisting of four figures, well-known in logic. Here we have the terms of the two major premises arranged in reverse order (M – P, and P – M); the order of the minor premises and also that of the conclusions are identical (S – M, S – P).

In SION’s interpretation, terms related with the conjunctions *and* and *though* represent parts constituting a mixed modality system. That provides the framework in which a logical analysis of the compound propositions takes place in the same medium of examination as the semantic-pragmatic research outlined below. However, it goes without saying that this latter relies on a “practical”, rather than formal, concept of syllogism, similarly, using Shakespeare’s well-known example, to LAUSBERG:

„*Well, think of marriage now (= propositio): younger than you, I here in*

Verona,... / are made already mothers (= premissa maior)... / I was your mother much upon these years / that you are now a maid (= premissa minor). Thus then in brief (= conclusio-Formel): the valiant Paris seeks you for his love (conclusio, die inhaltlich nur eine konkrete ratio der propositio ist). (RJ 1,3,69: LAUSBERG 1963. p.119)

0.2. Double syllogism as a semantic-pragmatic figure

The term *double syllogism* as used here refers to linguistic usage where deductive reasoning may take not one, but two, simultaneous or consecutive paths in the argumentation of natural texts. In its most evident manifestation, the conjunction *but* in the role of denial of expectation models the contradiction between an implicit assertive first element and an explicit subsequent element of negation. Since, however, the two contradictorily related elements are both conclusions, at the same time, of deductive reasoning, the interlocutor may be bale to reconstruct the implicit major or minor premises, providing that he has some knowledge of the state of affairs described. *Double syllogism* is thus an initial structure bearing a semantic-pragmatic character. It has been created to analyze the structure embracing the *but*-relation. It builds on the hypothesis that the conjunction *but* models the contradiction between two syllogistic conclusions, rather than that between two elementary items.

0.2.1. Representing double syllogism

Let us signify the terms of the two syllogisms with the symbols (Apr), (Ap), (Aq), and (Bpr), (Bp), (Bq), respectively. (A) is the first syllogism, (B) stands for the second. (Apr) is the major premise of the first syllogism, (Bpr) is the major premise of the second syllogism. These meaning components are mostly implicit (as indicated by the asterisk symbol): (Apr*), (Bpr*). (Ap) is the minor premise of the first syllogism, (Aq) is the conclusion (concluding term) of the first syllogism. (Bp) is the minor premise of the second syllogism, (Bq) is the conclusion (concluding term) of the second syllogism. The major premise is the linguistic formulation of the conceived/known, etc. general experience about the piece of reality represented in the utterance, occasionally containing a *pragmatic presupposition*.

Here is an example:

Gyerekkoromban
boldog lehettem volna,
de nem értettem hozzá.

[Lit.] In my childhood,
I could have been happy
But I did not know how to do that.

Felnőttkoromban
boldog lehettem volna,
de nem értem rá.

In my adulthood,
I could have been happy
But I did not have the time.

Óregkoromban
boldog lehetnék,
de a közelgő halál okozná.
(Weöres Sándor: De)

In my old age,
I could be happy
But that would be due to oncoming death.
(Sándor Weöres: But)

The contradiction of the direct relation on the surface structure of the rhyme cited above holds between the two – explicit and implicit – conclusions:

(Aq) *I could have been happy* but (Bq*) I wasn't,

(Aq) *I could have been happy* but (Bq*) I wasn't,

(Aq) *I could be happy* but (Bq*) I can't.

It follows from the above relations that the explicit contradictory closing sentence of each verse appears as a (Bp), i.e., a minor premise: ..., *but* I was not happy because.....

(Aq) *I could have been happy* but (Bp) *I did not know how to do that.*

(Aq) *I could have been happy* but (Bp) *I did not have the time.*

(Aq) *I could be happy* but (Bq*) *that would be due to oncoming death.*

1. An Empirical Study of the Set Expression

..., but it does not follow from this that...

The below analysis is an attempt at describing one of the forms of manifestation of the semantic-pragmatic construct named „double syllogism” (Békési 1994, 2003, 2004). Double syllogism, heretofore basically interpreted on a theoretical level and through logical parallels of linguistic constructs, emerges here in the form of a set expression. Although the empirical study concentrates on examples taken from Hungarian, the semantic-pragmatic relationship viewed from the point of view of double syllogism manifests itself in English in the form of more or less set expressions.

1.1. Sentence vs. Proposition

Text is composed of segments whose sentences and blocks sentences have the value of an utterance. The proposition with a value entails – especially in argumentative texts – (among other things) frequent association with each other through reason and cause / cause and reason relations. In one group, the speaker often leaves it to the interlocutor to identify and assess such relations, without applying connective linguistic elements to denote the relation between such utterances.

In another group of such reason and cause / cause and reason relations, the means used would be explicit. Furthermore, some of these means (those derived from adverbs) even have a referential meaning, cf. *emiat* [therefore], *(ebből) következően* [as a result (of that)], *következésképp(en)* [consequently], etc. In this latter group, special mention should be made in this context of the set expression „..., *de ebből még nem következik, hogy...*” [but it does not follow from this that...]. Here, the utterance appearing as the second part of the *but*-relation plays two different roles, at least from a logical point of view. The utterance is partly a conclusion of a syllogistic inference, and it takes modal precedence over the base of inference of the antecedent, in other words, the modality of the set of the minor premise and major premise of the antecedent.²⁹

²⁹ It should be noted here that ‘modality’, in general, involves the way in which the speaker creates the model of the interrelation between the subject and the predicate of an utterance, on the basis of a fact, a possibility, or necessity. The tools used to create the model are predominantly linguistic, i.e., lexical and morphological in nature. Alongside these tools, modality is created with the help of a pragmatic-semantic construct, namely, double syllogism, taking the form of a set expression like „..., *de ebből még nem következik, hogy...*”.

There is no need here for a detailed presentation of the syllogistic character of inferences. The set expression „..., *de ebből még nem következik, hogy...*” underlines the caution required when one intends to infer ‘factuality’ of a state of affairs from an antecedent having a ‘possibility’ modality expressed by lexemes like *lehet* [maybe] (or *előfordul* [happens], a *megesik* [occurs], *az olykor* [at times], etc.); or to infer present or future ‘necessity’ on the basis of expressions like „*tény, hogy*” [it is a fact that], „*igaz, hogy*” [it is true that], „*érthető, hogy*” [it is understandable that], etc., suggesting factuality.

The examples below are used simply to illustrate the major steps of the argumentation presented here.

1.2. Modal Cases of Double Syllogism

1.2.1. The posterior constituent of the *but*-relation is a negative sentence

1.2.1.1. The speaker uses the set expression to warn the interlocutor not to infer factuality from possibility/partiality.

- (1) „*Megesik a legjobb családban is, hogy zabigyerék születik, de ebből még nem következik, hogy minden családban csak zabigyerék születik.*” (Könczöl Csaba: Múlt és Jövő, 1989. 82)

[It happens that a chance child is born even in the best family, but it does not follow from this that only chance children are born in all families.]

- (2) „*A szellemi fejlődést bizonyos korokban haladásnak tekintették, de ebből még nem következik, hogy ez a két gondolat mindenben azonos volna.*” (Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak, 1930. 23)

[In some periods, intellectual development was seen as making progress, but it does not follow from this that these two thoughts are completely identical.]

- (3) „*Elhalad az ember előtt egy áttekintély: talán még megilletődöttséget is kivált, s jókora idő is eltelik sokszor, mire felébred az ember, s kiköp. Esetleg éppen akkor teszi ezt, amikor a valódi érkezik meg elé. Mert az élet egy nagy-nagy karnevál, az egyik kocsin ugyan papírmáséból van a tüzet okádó brontosaurusz, de ebből még nem következik, hogy a következőn esetleg nem valódi az őshüllő.*” (Csurka István: Kettes kolbász, 1980. 199)

[... Because life is a greatest carnival, while the brontosaurus spouting fire on one of the carts is made from pasteboard, but it does not follow from this that, possibly, the ancient reptile on the next one will also be unreal.]

1.2.1.2 Something real viewed as being true/acceptable should not be interpreted as a necessity.

- (4) „*De Man, érezve, hogy a szocialistaelmélet kényes pontjához nyúl, nem sajnálja a pedagógus-fáradtságot. Igazat ad a marxizmusnak abban, hogy az eszméknek anyagi előfeltételük van. De ebből még nem következik, hogy maguk nem valóságok, csak tükröződései az egyedül valóságos anyagi viszonyoknak. Egy dolog attól még nem valótlán, hogy oka van. Valótlán akkor volna csak, ha ő maga nem lehetne más jelenségek okává.*” (Németh László: A minőség forradalma 5–6., 1943. 131)

[De Man ... admits that Marxism is right in presuming that ideas depend on material premises. But it does not follow from this that they themselves are not realistic and represent mere reflections of solely realistic material relations. Something is not unreal just because it has a reason for its existence. ...]

- (5) „*Aztán itt vannak a szorongásosok, tériszonyosok, hipochonderek, kényszeresek, neuraszténias hisztériások... Néha csak egyetlen furcsa alaptünettel, amire ráépül a bonyolult kórkép, a közös alaptünet az életképtelenség. Gyenge a létért folytatott küzdelemhez, ez a lényeg. Hogy ez is gyakran összefonódik szexuális zavarral, az érthető, de ebből még nem mernék arra következtetni, hogy a szexuális*

zavar okozza az életképtelenséget.” (Benedek István: Aranyketrec. Egy elmeosztály élete, 1957. 371)

[... Struggle for life is weak, that is the point. *It is understandable that this, too, is often combined with sexual disorder, but I would not dare to infer from this that sexual disorder causes inviability.*]

1.3. The posterior constituent of the but-relation is an affirmative sentence

The argumentation used before is reinforced by reversal of the direction of inference. Here, the contrastive posterior constituent represents an affirmative, rather than a negative utterance: „*A fenti elemzésből [nem kéne következnie], mégis az következik, hogy...*” [*The above analysis [would not entail, it] nevertheless entails that ...*]

- (6) „*A morális jogok fogalma nincs hozzákötve a természetjoghoz, hiszen a [fent] mondottak nem feltételezik, hogy az igazolt morális jogok a társadalomban élő emberek szabályalkotó, szabályalkalmazó és szabályfenntartó tevékenységén s a szabályokról folytatott társadalmi vitán kívül léteznének. (...) A fenti elemzésből mégis az következik, hogy az igazolt morális jogok rendelkeznek a természetes jogok egy sor fontos tulajdonságával, ami lehetővé teszi, hogy a kodifikált jogok, a kodifikált törvény mércéjeként használjuk őket.*” (Kis János: Beszélő, 1986. 395)

[*The notion of moral rights is not bound to the law of kind ... Nevertheless it follows from the above analysis that justified moral rights are bound to the law of kind...*]

Readers of the above argumentation are put in the picture through the *mégis az következik, hogy* [nevertheless it follows] segment, however, the implicit constituents of the relation are made more transparent by applying the structure of double syllogism.

1.3.1. If the posterior constituent of the argumentation (*A fenti elemzésből mégis az következik, hogy...* [*Nevertheless it follows from the above analysis that*]) is the conclusion of its own inference (contained in the posterior constituent), then the contrastive *mégis* [nevertheless] „triggers” an immediate contrastive relation with the conclusion of the first inference. (Legend. (Aq*) = implicit conclusion of the antecedent, (Bq) = explicit conclusion of the posterior constituent.)

(Aq*) nem kéne tehát annak következnie, hogy..., *mégis* (Bq) *az következik, hogy...*
[(Aq*) would, thus, not entail that ..., nevertheless (Bq) it follows that...]

1.3.2. Implicit presence of the conclusion represented by the (Aq*) symbol is confirmed, in addition to the conjunction *mégis* [nevertheless], also related to it by the contrastive (Bq), but the explicit minor premise of the first inference, i.e., (Ap), and the major premise (typically implicit) that is concomitant with the minor premise, i.e., (Apr*) as well.

(Ap) *A morális jogok fogalma nincs hozzákötve a természetjoghoz,...*
[(Ap) *The notion of moral rights is not bound to the law of kind ...*]

The predominant constituent of the initial structure applied here is the "deep structure" conjunction as interpreted by JÁNOS S. PETŐFI and denoted by ET (Petőfi 1991). In this case, ET validates the statement which is axiomatic in logic and according to which no minor premise is possible without a major one; as regards semantics and pragmatics, it validates the statement according to which generation of a description of a state of affairs depends upon the presence of general/collective experience, knowledge, etc. related to it. The issue of whether facts can be viewed as 'reality' is one of the most important issues in arts philosophy.

(Apr*) If two notions are not „bound to each other”, then one cannot expect availability of one notion to lead to the availability of the other notion.

1.4. Linear architecture of double syllogistic inferences

In the case at hand, the *de [but]* conjunction representing the major contrastive relation, followed by the set expression *ebből nem következik* [*it does not follow that*] and their order also specify the order of the remaining constituents. The implicit conclusion (Aq*) of the antecedent appears on the same level as the explicit conclusion (Bq) of the posterior constituent, immediately preceding the *de [but]* conjunction. The statement begins with the explicit minor premise representing the basis of the inference, and the implicit major premise is attached to it by way of deep structure ET conjunction.

The explicit conclusion of the posterior constituent may have, as a reason for its existence, its own basis of the inference, as illustrated in (4). (*De ebből még nem következik, hogy maguk nem valóságok, csak tükröződései az egyedül valóságos anyagi viszonyoknak. Egy dolog [ugyanis] attól még nem valótlan, hogy oka van. [But it does not follow from this that they themselves are not realistic and represent mere reflections of solely realistic material relations. Something is [after all] not unreal just because it has a reason for its existence. ...]*). The role of conclusion is, however, determined by its own fixed place and also certainty, a higher level of modality expressed in it.

1.5. Denial of expectation and contrast as differences in scope

The use of the set expression analysed here has been illustrated through examples in which the posterior constituent of the contrastive relation is modelled with the conjunction *de [but]*. The choice is evident: the conjunction *de [but]* is used for denial of expectation, that is, denial of some expectation that has the role of a conclusion (Lakoff 1971). This, however, does not preclude the use of the contrastive *azonban [however]* for denying some expectation.

Speakers of the above examples could have conveyed the contrastive role of the adversative relation by using the conjunction *however* positioned after the DP contrasted, similarly, for example, to (4):

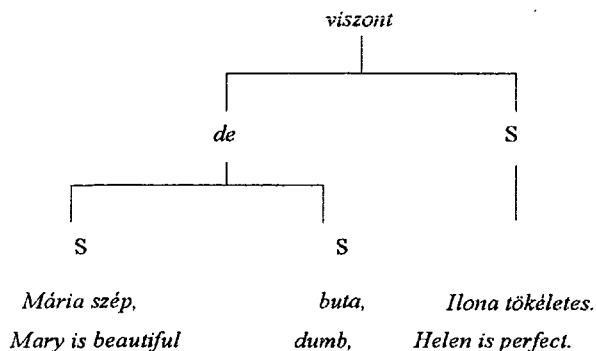
(4) (Ebből viszont még nem következik, hogy...)

It is interesting to note that the contrastive relation in an English example quoted in 1973 models the contrastive relation also by the conjunction denying expectation, cf.:

(6) Mary is beautiful *but* dumb, *but* Helen is perfect. (Stockwell–Schachter–Partee 1973. 396). In Hungarian, the second opposition is contrastive, rather than one denying expectation, thereby breaking down sentential meaning more adequately:

Mária szép, *de* buta, Ilona **viszont** tökéletes. / *Mary is beautiful but dumb, Helen, on the other hand, is perfect.*

The meanings of the sentences may be broken down in a straightforward manner by applying a tree structure representation.



The train of thought dealing with the syllogistic role of the two predicates (*beautiful, dumb*) would take this issue as a starting point. I have presented a number of analyses on this topic, therefore, in conclusion, I will point out the basic consideration relevant for the issue at hand. Both predicates function here as minor premises. Their contrast is modelled by the conjunction *but* only indirectly. The contrastive relation directly holds between the implicit, linguistically latent affirmative and negative conclusions.

1.6. The set expression presented above in the analyses of the examples offers a way to explain a number of further observations, a part of which will be pointed out in Volume 19 of *Szemiotikai szövegtan / Semiotic Textology*. The general lesson we learn from them is that syllogistic relations must not be ignored, especially in the course of analysis of texts having an argumentative character.

REFERENCES

BÉKÉSI, I.

- 1994. Der doppelte Syllogismus. In: M. BARTHA (Hg.) *Textverstehen - Textarbeit- Textkompetenz*. Beiträge zum Workshop am 9.-10. Mai 1994 am Germanistischen Institut der Eötvös-Loránd-Universität. 125–134. Budapest
- 2003. The Place of Concession in contrastive Structures. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik*, 13.2. 103–122.
- 2004. A theoretical–empirical analysis of restriction and concession. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik*, 14.1. 3–17.

LAKOFF, R.

- 1971. IFs, and BUTs about Conjunction. In: FILLMORE, CH.– D. T. LANGENDOEN (eds) *Studies in Linguistic Semantics*. Holt, Rinehart and Winston, New York

PETŐFI, S. J.

- 1991. *A humán kommunikációs szemiotikai elmélete felé / Towards a Semiotic Theory of the Human Communication*. Szeged

STOCKWELL, R. P. – P. SCHACHTER, – B. H. PARTEE

- 1993. *The Major Syntactic Structures of English*. New York, Holt, Rinehart and Winston

2. The Place of Concession in Contrastive Structures

Abstract. The author assumes that concession is a form used to express denial of expectation. That assumption allows him to formulate the hypothesis that the various functions involved in concession are interpreted by positions occupied by concession within a contrastive structure. The study argues that concession plays a role in two positions in a contrastive structure. (1) Between the precedent and the antecedent (as the main relation in a contrastive structure), and (2) as a subordinate relation embedded in the conclusion (inside either the precedent or the antecedent). Since a contrast represents a semantic-pragmatic relation here, the study considers concession also as a semantic-pragmatic phenomenon. The author has elaborated a notational mechanism to assist description, presented under the term *double syllogism* (Békési 1991, 1994). According to the mechanism, the conjunction *de [but]* is used to express, or establish, a relation between two syllogistic arguments, rather than two clauses.

The train of thought presented below is based on some major elements in JÁNOS S. PETŐFI's TeSWeST theory (PETŐFI 1975, 1991). Accordingly, causal relations (*tehát* [*thus*], *hiszen* [*~as*]) participating in the environment of the structure created by a *de* [*but*]-relation are considered here as parts of implication operations. In this way, we are able to assign general knowledge to an utterance relating to a specific state of affairs. (The 'deep structure' connection between these two implications, i.e., the specific and the general implication, is marked by the ET symbol.)

The propositional stratification of a canonical meaning structure, that is, hierarchic integration of performative-modal, world-creating, and descriptive propositional levels, is also derived from JÁNOS S. PETŐFI's theory (PETŐFI 1996a, 270–275). Furthermore, a great number of considerations presented here are based on TeSWeST. Without them, and also without the numerous pieces of advice kindly provided by JÁNOS S. PETŐFI, the train of thought presented below could not have been formulated, or, at any rate, it would have been much less complete and coherent.

*

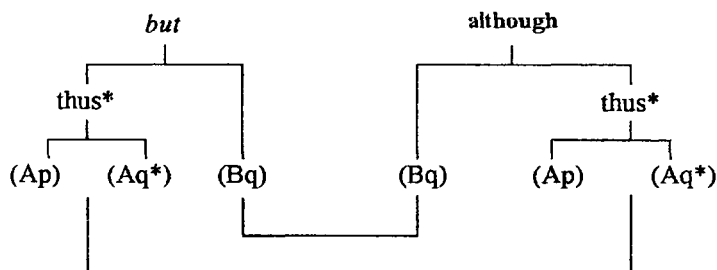
Concession plays a role in a contrastive relation in two places: between the antecedent and the succedent (representing the main relation of a contrastive structure), and embedded in the 'conclusion' (as a subrelation inside the antecedent or the succedent).

2.1. Concessive relation as a main relation

Here, the role involves a succedent location; therefore, the structure thus obtained is also referred to as 'concessive relation in post-position'. Concessive relation represents the main relation of the sequential variant of a restrictive contrastive structure (denial of expectations: LAKOFF 1971, 131–142; RUDOLPH 1996.). This is illustrated in (1) and Scheme [I].

(1) *A miniszterek cserélődtek, de a titkárnő megőrizte állását.* [*The ministers shifted about, but the secretary kept her job.*] (DORFMÜLLER-KARPUSA 1982, 100–110)

un[I]



(Ap) The ministers shifted about.

thus*

(Aq*) the secretary will lose her job.

but

(Bq) the secretary kept her job.

(Bq) The secretary kept her job.

although

(Ap) The ministers shifted about.

thus*

(Aq*) she should have lost her job.

Scheme [I] allows one to formulate a number of conclusions; at least one of them, the semantic-pragmatic conditions and syntactic consequences of a sequential change, should already be pointed out.

2.1.1. Apparently, (2) contains a semantic condition. Here, the two 'world-creating' propositions (*assume*, *know*) can follow each other linearly only in accordance with their place occupied within the system. Thus, the conjunction *pedig* [although] could not replace *de* [but] in a *tudja*, *de feltételezi* [knows but assumes] arrangement; the conjunction *de* could not play a role in a linear arrangement resulting from *feltételezi*, *pedig tudja* [assumes although knows]. (Here we leave aside the variants obtained by applying negation.)

(2) „¹Az ember a végzettel szemközt mindig lapító állásfoglalásban él: ²**tudja**, hogy van, **de** ³**feltételezi**, hogy az ő életében és az ő személyére nem érvényes.” [¹Man always lives with a hidden assumption toward destiny: ²he **knows** that it exists **but** ³**assumes** that it is not valid in his life and for him as a person.] (Márai 2001. 136)

The linear row of syntactic (surface) description clearly shows that the 'restrictive' *de [but]* conjunction turned into a concessive *pedig [although]* as a result of the change of order of propositions *tudja [knows]* and *feltételezi [assumes]*; (at the same time, it is also apparent that the type of concession thus obtained will preserve its level, i.e., it represents a 'coordinative' relation).

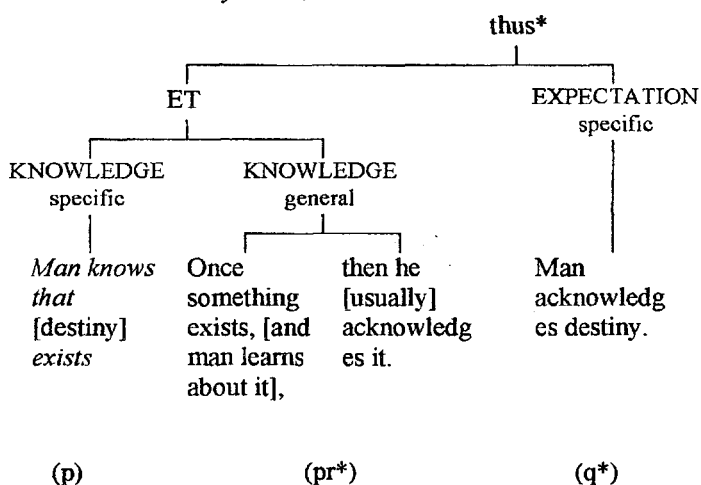
(Legend: F¹, F², F³ = first, second, third main clause block; (t) = objectival clause; slash indicates subordination; asterisk is used to denote an implicit component.)

<i>knows</i>		<i>assumes</i>
((F ¹) innuendo* ((F ² / _{that} (t)),	<i>but</i>	(F ³ / _{that} (t)))
<i>assumes</i>		<i>knows</i>
((F ¹) innuendo* ((F ³ / _{that} (t))	<i>although</i>	(F ² / _{that} (t)))

We can make the implicit 'conclusions' of the two propositions, each fulfilling the roles a 'minor premise', visible in the semantic description under [IIa] and [IIb]. They appear to move together with their 'minor premises' in the course of change of order.

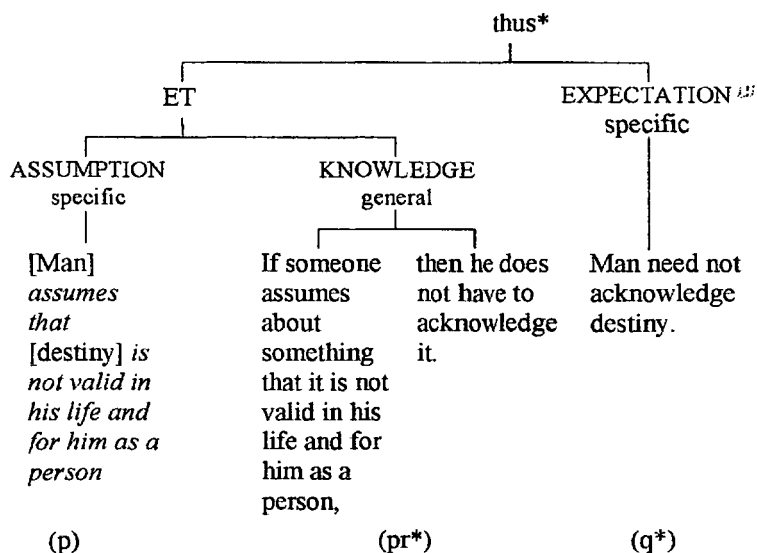
[IIa]

„Man knows that destiny exists, ...”



[IIb]

„[Man] *assumes that* [destiny] *is not valid in his life and for him as a person.*”

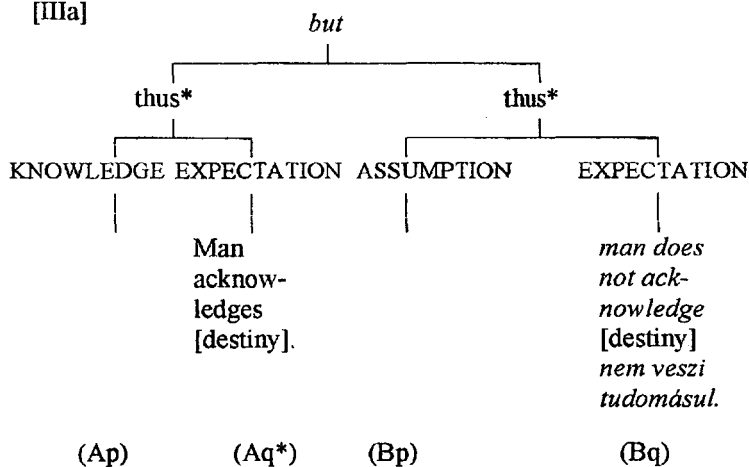


[IIa] and [IIb] allow us to draw a simplified scheme of the two — 'restrictive' and 'concessive' — contrastive structures whose order can be changed.

Simplified scheme of restrictive contrast

„*Man knows that* [destiny] *exists, but he assumes that ...* [thus he does not acknowledge it].”

[IIIa]

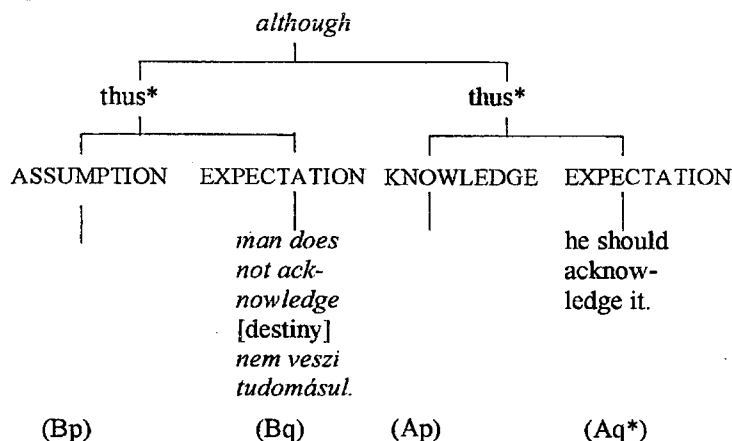


Simplified scheme of concessive contrast

„*Man assumes that [destiny] ... is not valid in his life although he knows it exists... [thus] he should acknowledge it.*”

„*Az ember feltételezi, hogy [a végzet] az ő életében ... nem érvényes, pedig tudja, hogy van, [tehát] tudomásul kellene vennie.*” [Man assumes that [destiny] ... is not valid in his life although he knows it exists... [thus] he should acknowledge it.]

[IIIb]



It can be seen from Schemes [IIIa] and [IIIb] that concessive contrast modifies the meaning structure of restrictive contrast through one modal item, viz., conditional mood. Conditional mood involves a negative 'conclusion' of the antecedent: „*Man does not acknowledge [destiny], although he should acknowledge it.*”

2.1.2. The next example marked (3), again, illustrates a semantic correlation in which various levels of 'certainty' are distinguished. In the last sentence of (3), the conjunction *de* [but] relates an 'assumable' proposition (*it looks*) to the *biztos* [sure] which is an antecedent. The change of order of these two 'world-creating' propositions prescribe the use of the concessive *pedig* [although] instead of *de* [but].

(3) „ – Mit csinál a vágánybenéző?

– Jönne egy vonat, a torony leszól, hogy az állomás hanyadik vágányára járatná be, ő odáig nem lát, én odamegyek, és benézek, vagyis megállapítom, hogy üres-e az illető vágány, visszajelzek, és akkor a torony kiadja az engedélyt.

– Nem volna elég egy műszer, amelyik jelezné a vágány foglaltságát?

– **Biztos**, hogy elég volna, **de úgy látszik**, hogy én olcsóbb vagyok.”

[– What does a track checker do?

– When a train is coming, the tower tells me which of the tracks of the station it would want the train to use, but it cannot see that far, so I go there and check, that is,

I establish whether the tracks are empty, then I signal and the tower issues the permission.

– *Wouldn't an instrument signaling busy tracks be enough?*

– *Sure it would be enough but it looks like I am cheaper.*" (Moldova 1977. 49)

Swapping the antecedent and the succedent in (3) results in a change from ((Ap) *de* [but] (Bp)) into ((Bp) *pedig* [although] (Ap)):

„– *Nem volna elég egy műszer, amelyik jelezné a vágány foglaltságát?* [*Wouldn't an instrument signaling busy tracks be enough?*]

– *Úgy látszik, hogy én olcsóbb vagyok, pedig biztos, hogy elég volna.* [*It looks like I am cheaper although that would surely be enough.*]"

The two 'world-creating' propositions in the piece of news cited under (4) are located on two poles of an identical 'world' (somebody *acknowledges* vs. *denies* something). The news is based on the concessive *denied that...*, *although* did *acknowledge* that... structure; similar to (2) and (3) above, they can be reconstructed as an *acknowledged that... but denied* that ... structure.

(4) „A nyomozás során a fiatalok tagadták, hogy a milliót ők vitték volna el, bár azt elismerték, hogy kisebb összegeket elcsentek. [*During investigation, the young people denied that they had taken the million (forints) although they acknowledged that they had stolen smaller amounts.*]" (Délmagyarország, October 5, 1998)

Separation of the antecedent and the succedent in (4) into a subordinating structure according to a similar pattern once again emphasizes the level-preserving, coordinative position of 'post-positional' concession. From a structural point of view, either the *de* [but] or the *bár* [although] conjunction could be replaced with the coordinating *viszont* [however] conjunction that fulfills a 'contrastive' role:

tagadták, hogy ..., elismerték viszont, hogy ...

[*they denied that ... however they acknowledged that ...*]

elismerték, hogy ..., tagadták viszont, hogy ...

[*they acknowledged that... however they denied that...*]

A relation of contrast established through the *viszont* [however] conjunction would, of course, result in a different interpretation (similarly to different interpretations of contrast expressed using *de* [but] and *bár* [although]). Here, however, we'll focus on the identity of the antecedent and the succedent of a contrastive structure in terms of level, rather than on the difference in interpretations. A more significant issue related to this, i.e., a description of the difference between 'prepositional' and 'postpositional' concession will be discussed in Section 3 of this paper.

2.2. Concession as a subrelation of restrictive contrast

Here, concession – as a third syllogism – is embedded in the 'conclusion' (represented by the antecedent or the succedent). 'Conclusion' – when located in an initial position (either as antecedent or succedent) – allows/calls for reasoning by way of a 'minor premise'. Reasoning may be affirmative or negative – depending on its logical quality. When it is negative, it creates a 'concessive' relation, while an affirmative form results in an interpretative relation. A rough scheme might look like this:

((Aq) pedig [although] (Cp)),
((Aq) hiszen [as] (Ap)).

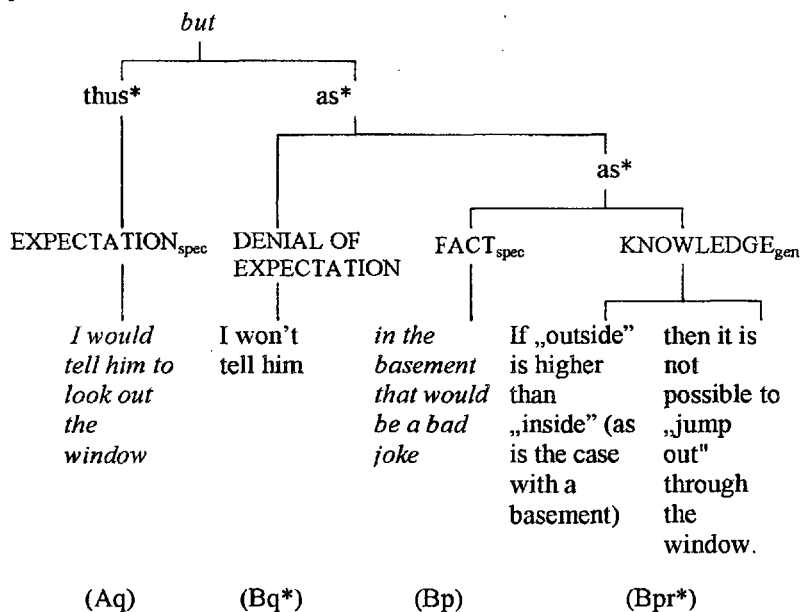
(Legend. (A) = antecedent of a restrictive contrast, (B) = its succedent. (C) denotes steps of concessive syllogistic argumentation embedded in the 'conclusion'.)

2.2.1. Embedding of the negative concessive element

The concessive element may appear embedded in the antecedent of a ((Aq) de [but] (Bp)) contrast or the succedent of a ((Ap) de [but] (Bq)) structure. First, we'll take a look at how the concessive element is embedded in the antecedent of a ((Aq) de [but] (Bp)) structure.

- (5) „Mondanám, nézzen ki az ablakon, de az alagsorban ez rossz vicc volna. [I would tell him to look out the window but in the basement that would be a bad joke.]”
(ESTERHÁZY 1994. 64)

[IV]



An important feature of (4) is that the 'specific fact' denoted by (Bp) here justifies the implicit 'denial of expectation', that is, (Bq*).

2.2.2. Propositional layers of meaning structure

The antecedent in Figure [IV] marked by (Aq) allows for the inclusion of a concessive detail, that is embedding of a concessive element. This, however, requires that a semantic constraint is fulfilled; the 'performative-modal' proposition *Mondanám* [*I would tell him*] accepts the concessive 'minor premise' only at its own level of meaning.

The concessive element in (5a) is embedded in the antecedent of the contrastive structure as a 'performative-modal' proposition.

(Legend. Pm = performative-modal proposition, W = world-creating proposition, D = descriptive proposition. Cf. PETŐFI 1996a, 270–275.)

(5a) *Mondanám, nézzen ki az ablakon, pedig nem vagyunk beszélő viszonyban egymással, tehát nem kellene szólnom hozzá.* [*I would tell him to look out the window although we do not speak thus I needn't talk to him*]

Pm: *I would tell him*

to look out the window

ALTHOUGH

Pm: *we do not speak*

THUS

Pm: *I needn't talk to him*

AS [BECAUSE]

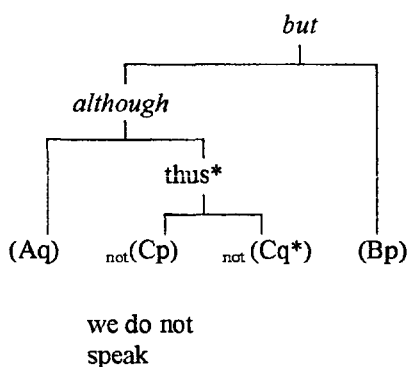
Pm: If people do not speak, they need not talk to each other.

BUT

W: *in the basement this would be a bad joke.*

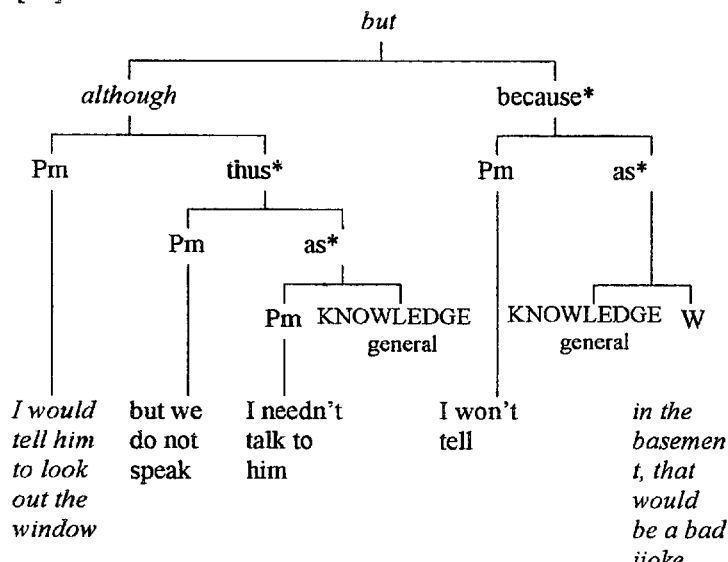
Embedding of the concessive 'minor premise' denoted by (Cp)

[V]



The more detailed Scheme [VI] below also indicates the meaning-creating role of each proposition type in (5a).

[VI]



(Aq) not(Cp) not (Cq*) (Cpr*) (Bq*) (Bpr*) (Bp)

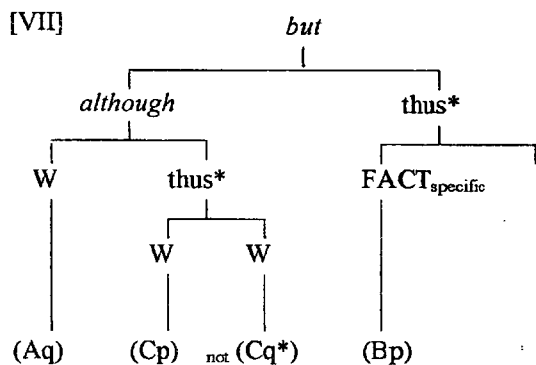
The concessive element was embedded in the antecedent of the contrastive structure in (5a) fulfilling the role of a performative-modal proposition. In (6), on the other hand, the concessive element can be embedded more readily by way of an *I must admit*-type of 'world creator'. If that is in fact the case, then the first clause in (6) (*It has occurred to me several times since then*) plays the role of 'world creator'.

(6) „Azóta többször is megfordult a fejemben, hogy oda kellene adnom az üveg francia pezsgőt az intézet volt igazgatójának, de már nyugdíjban van, a lakása pedig valahogy mindig kiesik az utamból. [It has occurred to me several times since then that I should give the bottle of French champagne to the ex-director of the institute, but he has retired and somehow his flat is out of the way.]” (Moldova, 1985. 439)

W: *It has occurred to me several times since then*
that I should give the bottle of French champagne to the ex-director of
the institute,
 ALTHOUGH
 W: [I must admit] I, too, like French champagne,
 THUS

W: I should not think about giving a present
 BUT
 DE: [the ex-dirtector] *has already retired*.

Embedding of the concessive 'minor premise' denoted by (Cp)



I, too, like
 French
 champagne.

2.2.3. The affirmative-reasoning 'minor premise'

Apart from the above two conditions for concession embedding (i.e., the antecedent is required to fulfill the role of 'conclusion' and the propositional role of the concessive element should be identical to the propositional role of 'conclusion'), there exists a third prerequisite. It consists in preclusion of an explicit justification for the antecedent fulfilling the role of 'conclusion'. Justification, that is, ((Aq) as (Ap)), fills the place where concession — which also plays the role of justification — could be embedded in the antecedent. This is illustrated in (7).

(7) „Lett volna [Károlyi úr számára] a lakásomban is egy szoba, mióta szegény feleségem meghalt, egyedül élek, de azt hiszem, Károlyi úr nem akar embereket látni maga körül. [There would have been a room in my flat [for Mr. Károlyi, too] since my poor wife died, I have lived on my own, but I think Mr. Károlyi does not want to see people around him.]” (Moldova, 1978. p. 394)

(7) does not merely illustrate a formal obstacle. One can also recognize how close the ((Ap) as (Ap)) relation is. A 'conclusion' cannot be supplied with an affirmative/reasoning and an opposite, negative/concessive justification at the same time. The 'minor premise' may be represented either by an affirmative explanation or its opposite (concessive explanation).

Affirmative justification:

(Aq): *There would have been a room in my flat I* [for Mr. Károlyi, too]

AS

(Ap): *since my poor wife died, I have lived on my own*

Negative justification:

(Aq): *There would have been a room in my flat as well* [for Mr. Károlyi]

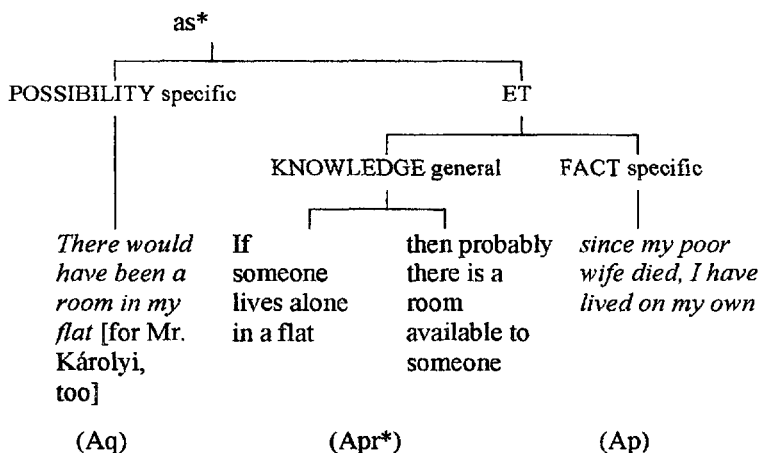
ALTHOUGH

(Cp): *I and my wife live in my flat in a rather small way.*

The fact that concession is embedded in a justification role, that is, as a (Cp) similarly to affirmative justification, is also underlined by its internal separation. 'As' in Scheme [VIII] establishes a relation directly between (Aq) and (Apr*), while 'although' in Scheme [IX] plays a similar role between (Aq) and (Cp).

An important conclusion drawn from this difference is that the affirmative 'minor premise' belongs to the same justification as the 'conclusion', in other words, both elements correspond to antecedents (A) of the contrastive structure ((Aq) as (Ap)).

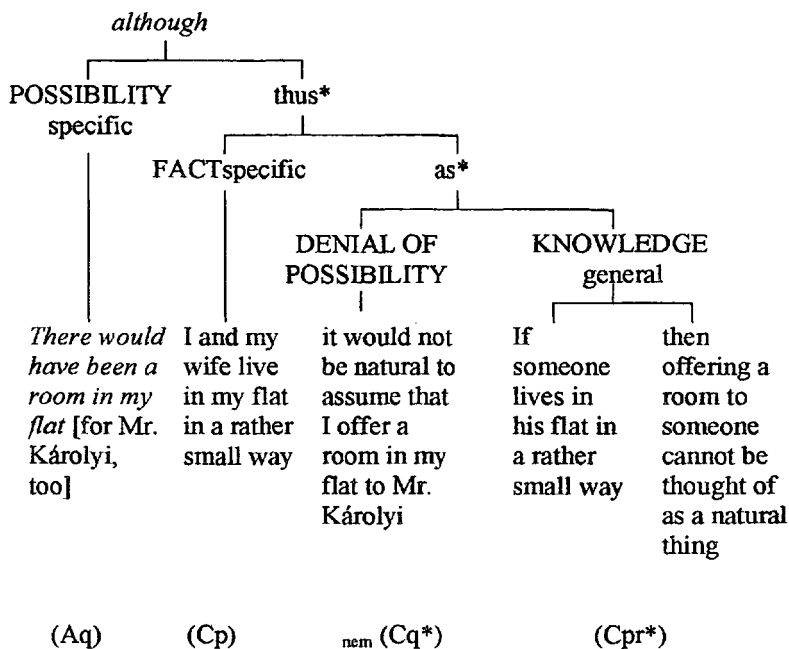
[VIII]



The element with having negative, concessive quality

is the 'minor premise' of an embedded stand-alone argument, therefore it is marked by (C), that is, (Cp), rather than (Ap) or (Bp) [because (B) represents the succedent of a contrastive structure]:

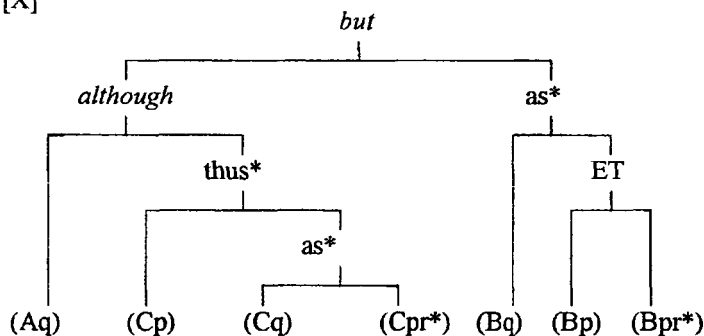
[IX]



2.2.4. Concessive syllogism may be embedded in the conclusion of both the antecedent and the succedent. They have the following structure.

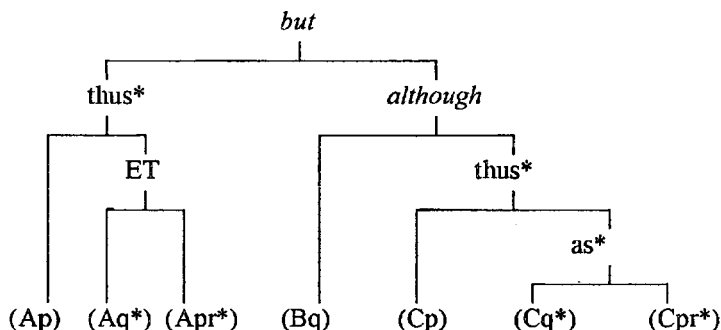
2.2.4.1. Concession embedded in an antecedent 'conclusion'

[X]



2.2.4.2. Concession embedded in a succedent 'conclusion'

[XI]



2.3. Concession in 'preposition'

The structural roles fulfilled by the concession discussed under 1 and 2 (appearing in 'postposition' in both cases) are different: one represents the main relation of the contrastive structure while the other is its sub-relation; they have one feature in common: both are components of a contrastive structure that constitutes a complete utterance. Completeness of the structure derives here from a situation where it is part of a 'monologue', representing a relatively self-contained element. Its relational structure is contextual, rather than intertextual.

2.3.1. Concession in 'preposition' is embedded in an intertextual set of relations. This is indicated by the concessive conjunction. Without *ugyan* [*albeit*], (8a) would be a stand-alone utterance independent of its intertext, expressing 'restrictive' contrast. Here, however, it makes the reader recall implicit precedents: *The woman was beautiful*.

(8a) *Albeit the woman was beautiful, she appeared conceited very much, therefore she made an antipathic impression.* (RÁCZ 1968. 264–266; PETŐFI 1996a 267–269)

When contrastive structure is created in a dialog of two interlocutors through transparent embedding, then 'conclusion' can start the dialog in the form of a consequence in preposition.

(Legend. A and B are the two interlocutors.)

(8b)

A: *The woman made an antipahtic impression on us.*

B: *But she was beautiful!*

A: *Albeit the woman was beautiful, she appeared conceited very much.*

The concession created with the help of the frequently met pair of conjunctions *Ha ... is* [lit. *If ... too; Even though/if...; However...*] is also based on implicit concession.

(9)

A: – Féltél. [You were afraid.]

B: – „*Ha féltém is, a helyzetet megálltam.* [Even if I was afraid I coped with the situation.] ”

(József Attila: Kész a leltár)

(10)

A: – Nem születtem magyarnak. You were not born a Hungarian

B: – „*Ha nem születtem volna is magyarnak,
E néphez állanék ezennel én.*”

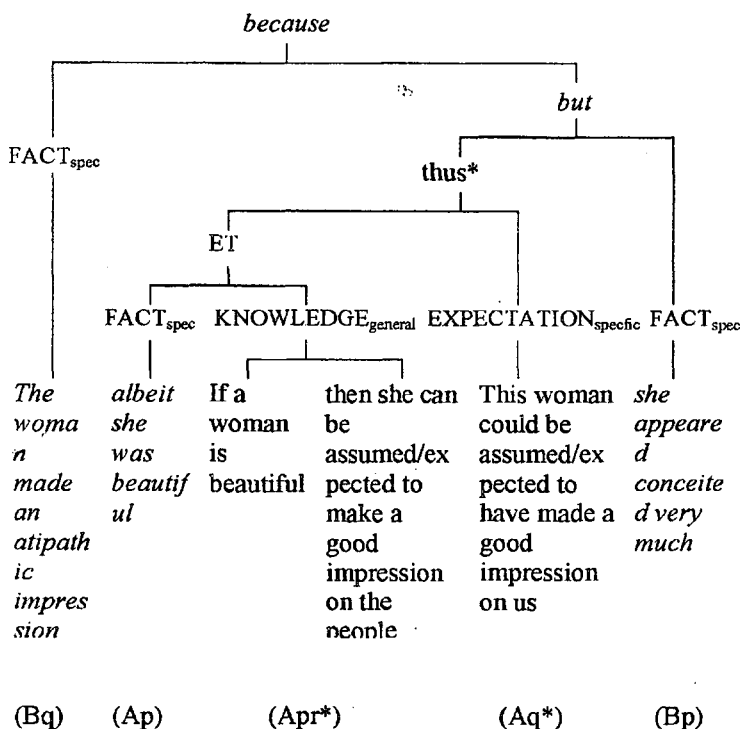
Even if I had not been born a Hungarian now I would stand by this people

(Petőfi Sándor: Élet vagy halál)

(A philological note. The conditional past form of the first line of the citation „evokes” the implicit precedents. Does the poet refer to his „non-Hungarian” origin explicitly anywhere in the poem?)

2.3.2. The intertextual relations realized in the dialog may be combined into a monolog; then the concessive structure – as an antecedent in a restrictive contrast – appears as a deeply embedded component of a ‘causal’ meaning structure. The succedent conclusion (Bq) of the contrastive structure is the succedent of the causal structure connected through *mert* [because]. This is a typical incidence of prepositional consequence.

(8c) *A nő gyönyörű volt ugyan, de nagyon beképzelt módon viselkedett.* [Albeit the woman was beautiful, she appeared conceited very much].



This time, the concessive antecedent (Ap) of the contrastive structure builds not only in a cataphoric, forward direction, but also an anaphoric direction, that is, its precedent. Knowledge of the above allows one to specify the difference between the two types contrast that appear structurally identical, i.e., restrictive and (prepositional) concessive contrast.

2.3.3. 'Postpositional' contrast and 'restrictive' contrast

3.3.1. 'Restrictive' contrast represents a unique type of contrast. The scheme of their explicit constituents is ((Ap) *de* [but] (Bq)). This type of contrast can be embedded (e.g., into a causal construction) or expanded (e.g., by a concessive construction), however, neither operation is necessary for its use as a unique type of contrast.

Its explicit succedent (Bq) representing the 'conclusion' is related to the explicit antecedent (Ap) representing the 'minor premise' through the *de* [but] conjunction. This relation consists in *de* [but] (Bq) deleting the propositional content of (Aq), whether explicit or implicit.

3.3.3.2. 'Postpositional' concession does not affect the propositional content of the antecedent, that is, it brings to the front a contrastive moment inside it. In terms of struc-

ture, this kind of concession is level-preserving (representing a change of order in a 'restrictive' contrast), maintaining a coordinative relation with its antecedent.

3.3.4. 'Prepositional' concession represents a stand-alone type of contrast only seemingly. It is doubly embedded; firstly, it is embedded in the antecedent of the restrictive contrast (as the informative 'minor premise' of the antecedent), secondly, as the deeply embedded component of a contrastive succedent in a 'causal' structure. From the point of view of linear arrangement of the utterance, this kind of concession immediately follows the 'conclusion' antecedent of the 'causal' structure; in this sense, it contains the general feature of 'concession' in that the immediate precedent of the concession is the known element of meaning with the role of 'conclusion', as illustrated in (9) through (13).

(9) „A másik oldal már kissé homályosabb. *Mert menyasszonya volt ugyan Vörös Józsefnek az a bizonyos Bárány Etel, de ugyanakkor, így beszélnek, a saját juhászuk felesége körül ... itt úgy mondják, legyeskedett.* [The other line is somewhat unclear. *Because although /albeit/ that lady called Etel Bárány was József Vörös' bride, but at the same time, rumour has it, he was... as they put it around here, butterflying about with their own shepherd's wife]*” (Nagy Lajos 1968, 76)

(10) „Szükség is van ily hosszú ismeretségre. *Mert a falu áttekinthetőbb ugyan, mint a város, de még mindig elég bonyolult ahhoz, hogy oly bonyolult legyen, mint maga a világ.*” [And such long-time familiarity is really needed. *Because although the village is more transparent than the town, but [yet] it is complicated enough to be as complex as the world itself.*] (Nagy Lajos 1968, 423)

(11) „Tán ő [Csontváry] maga sem járt annyira rosszul, mint képzeljük. *Mert ha, mint mondják, festőből kverulánssá válva, kiábrándultan töltötte is élete utolsó évtizedét: a művészi hit, mámor milyen magasait járta meg addig, s művészetben és szerelemben van-e más jutalom, mint az ölelés, nő és műzsáé, akármilyen elhagyatottság követi is.*” [Perhaps he /Csontváry/ himself did not come off as badly as we think. *Because even if he spent the last decade of his life in disappointment — after having turned from a painter into a grievance-monger: he had experienced the peaks of the artist's belief and frenzy up to that time, and is there a greater reward in art and love than a woman's and a muse's embrace, no matter what depth of abandonment follows it.*] (Németh 1975. 381)

The *mert* [because] conjunction representing a causal relation may be omitted.

(12) „A nyelvész dolga nem olyan, mint az orvosé: *ha megállapít is valami hiányt, nem kell rögtön orvossággal szolgálnia.* [A linguist's job is not identical to a doctor's job: *even if he establishes some deficiency, he need not provide a medicine right away.*]” (Illyés 1975. II. k. 706)

(13) „Végül a sznobizmusnak is meg kell hökkennie, lassan tán fordulnia is: *bár a magyar irodalom külföldi terjesztése távolról sem kielégítő, mégiscsak kezd kiderülni, hogy az a huszonöt év, amire mi Európától elszakadtunk, nemcsak lemaradást, de világi-*

rodalmi értékeket is hozott, amire külföldön is kezdenek ráeszmélni. [Finally, snobism, too, must be taken aback, by and by even turn to the opposite: *although* popularization of Hungarian literature abroad is far from satisfactory, *yet* it is becoming evident that the twenty-five years that separate us from Europe have resulted not only in lagging behind but also in values for the world literature that people abroad are gradually becoming aware of.]” (Németh 1975. 342)

2.4. Summary

We have not dealt with a syntactic interpretation of concession, that is, the ‘independent’ clause of a main clause in this study (BÁNRETI 1983.; KENESEI 1992. 545–549), concession as a type of contrast has been treated as a semantic-pragmatic phenomenon. For this purpose, we resorted primarily to JÁNOS S. PETŐFI’s TeSWeST theory, which also offers an opportunity for syntactic interpretation (PETŐFI 1996b.). Hopefully, this aspect will be studied in the near future.

A theoretical–empirical analysis of restriction and concession. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik*, 14.1. (2003), 3–17

SOURCES OF THE EXAMPLES CITED

ESTERHÁZY PÉTER

1994. *Bűcsűszimfónia*. Helikon Kiadó, Budapest

ILLYÉS GYULA

1975. *Iránytűvel* I–II. k. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest

MÁRAI SÁNDOR

2001. *Ami a naplóból kimaradt*. 1950–1951–1952. Vörösváry Publishing Co. Ltd., Toronto

MOLDOVA GYÖRGY

1977. *Akit a mozdony füstje megcsapott ...* Szépirodalmi Kiadó, Budapest

1978. *A változások őrei*. Magvető Könyvkiadó, Budapest

1985. *Tíz tucat*. Magvető Könyvkiadó, Budapest

NAGY LAJOS

1968. *Kiskunhalom*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest

NÉMETH LÁSZLÓ

1975. *Megmentett gondolatok*. Magvető–Szépirodalmi, Budapest

REFERENCES

BÁNRETI ZOLTÁN

1983. *A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról*. Nyelvtudományi Értekezések 117. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest

BÉKÉSI IMRE

1991. *The 'Worlds' of double Syllogism*. In: Szemiotikai szövegtan (=Semiotic Textology) Vol. 3. Eds. Petőfi S. J.—Békési I. Szeged, 41—61.
1994. *Der doppelte Syllogismus*. In: Textverstehen—Textarbeit—Textkompetenz. Hg. M. Bartha. Budapesti Beiträge zur Germanistik, Bd. 27. Budapest, 125—134.

DORFMÜLLER-KARPUSA, KÁTHI

1982. Konnektive Ausdrücke und konnektive Relationen. In: Fritzsche, J. (Hg.) *Konnektivausdrücke – Konnektive Einheiten*. Papiere zur Textlinguistik 30. Buske, Hamburg

KENESEI ISTVÁN

1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. *Strukturális magyar nyelvtan*. Mondattan (szerk. KIEFER FERENC). Akadémiai Kiadó, Budapest

LAKOFF, ROBIN

1971. Ifs, AND, BUTs about Conjunction. In: FILLMORE, CH.—LANGENDOEN, D. T. (eds) *Studies in Linguistic Semantics*. Holt, Rinehart and Winston, New York.

PETŐFI S. JÁNOS

1975. Une théorie partielle du texte (TeSWeST) et quelques aspects de son application. In: Petőfi, János S., *Vers une théorie partielle du texte* (= pt 9). Hamburg, Buske, 113—129.
1991. *A humán kommunikáció szemiotikai elmélete felé/Towards a Semiotic Theory of the Human Communication*. Szeged
1996a. Megjegyzések a tömbösödés szövegtani vizsgálatához. In: *Absztrakció és valóság* (szerk. R. MOLNÁR EMMA) JGYTF Kiadó, Szeged
1996b. *Az explicitég biztosításának feltételei és lehetőségei természetes nyelvi szövegek interpretációjában*. A szemiotikai-textológiai értelmező interpretáció néhány aspektusa. MTA Nyelvtudományi Intézete, Linguistica, Series C, Relationes, 8.

RÁCZ ENDRE

1968. A szó szerkezet-csoportok. In: BENCZÉDI J.—FÁBIÁN P.—RÁCZ E.—VELCSOV MÁRTONNÉ: *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest

RUDOLPH, ELISABETH

1996. *Contrast*. Adversative and Concessive Relations and their Expressions in English, German, Spanish, Portuguese on Sentence and Text Level. Berlin, New York: Walter de Gruyter

3. A theoretical–empirical analysis of restriction and concession

Abstract. Similarly to its predecessor (Békési 2003), this paper is a study of two inter-related types of contrast, restriction and concession. The theoretical part of my paper takes an example from E. Rudolph (Rudolph 1996, 393) as a starting point. By swapping the constituents making up the example, a paradigm with four components is established. This paradigm is then applied to an analysis of two further examples. The first simply serves to confirm the applicability of the paradigm to empirical studies. The second example is used to draw more far-reaching conclusions. Here, contrast appears embedded in a causal structure (first, as a precedent, then as a succedent). The empirical analysis demonstrates that contrast, if embedded, can function only as concession, not as restriction.

3.1. A theoretical analysis of restriction and concession

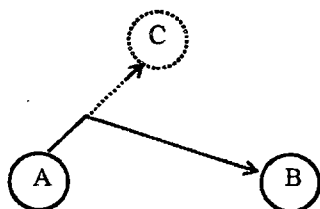
A comprehensive and systematic account of linguistic research into contrast (in what follows, mainly ‘adversative’ and ‘concessive’ relation) by Elisabeth Rudolph (Rudolph 1996) differentiates between two or three basic methodological orientations. “... there are studies more interested in theoretical questions and others looking for application in natural languages. In recent years one can observe a third group where theoretical results are discussed and confronted with examples of authentic language.

The theoretical interest is concentrated on the attempt to find formal patterns that can be used for abstract descriptions of the meaning of complex sentences. Because of the complicated nature of adversative relations and the impossibility of describing them without taking the concessive relations into consideration there are no convincing patterns of logical simplicity.” (Rudolph 1996, 157)

Although Rudolph has not provided a theoretically elaborate meaning structure, she presented a schema (*an indication mark* for the connection of contrast, p. 31., 245., 316., 386), illustrated in Figure [I] and exemplified in (1).

(1) But I began to learn the Thora, and my brother helped me, *although* he did not see why I, a girl, learned like a boy. [Elkezdtem a Thorát tanulni, és a bátyám *nem* értette, hogy én lányként miért tanulok úgy, mint egy fiú, *de segített benne* nekem.] (Rudolph 1996, 393)

[I/a]

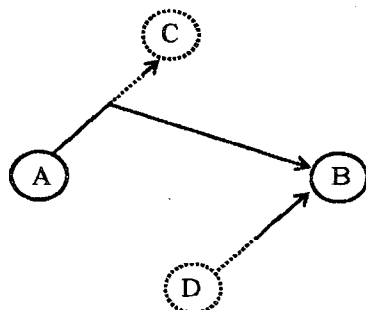


The constituent marked in [I/a] with a thin line represents the implicit proposition contained in (1). This proposition corresponds to a conclusion – possibly formulated under the given circumstances: If someone in a situation characterized by the state of affairs described in (1) *cannot understand* how he could help, then he *will not help*.

Schema [II/a] and example (2) represent the concessive variant of (1). The proposition *my brother did not see why* occupies here a place following the *although* [bár] which marks the main concessive relation.

(2) I began to learn the Thora, and *my brother helped me, although he did not see why* I, a girl, learned like a boy. [Elkezdtem a Thorát tanulni, és a bátyám éppen segített nekem, bár nem értette, hogy én leányként miért tanultam úgy, mint egy fiú.]

[II/a]



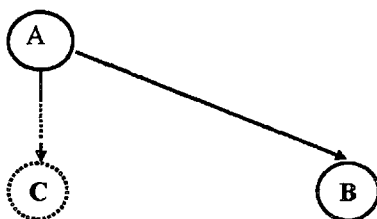
3.1.1 Swapping [I/a] and [II/a]

There are two implicit propositions in (2): C and D. Here, too, proposition D represents a possible but not realized action in this utterance; proposition D is a conclusion implicit in B: *it could not be expected that he would help*.

Note concerning schemata [I/a] and [II/b]

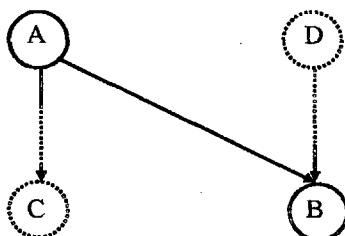
If we consider proposition A as an antecedent, a cause, then proposition C is a consequence, a reason; proposition B – as the second part of an adversative relation – is, again, a consequence, a reason. Swapping Schema [I/a], we get [I/b]:

[I/b]



Schema [II/b] is more than Schema [I/b] by proposition **D**. Here, proposition **D** is an antecedent, a cause of proposition **B**.

[II/b]



3.1.2 The order of the two constituents and the *de* [but] and *bár* [although] types of contrast yield the following four theoretical combinations. (Legend. p and q are two immediate constituents of the implication: if p, then q. 'pr' is used to denote pragmatic presupposition based on general knowledge.)

- | | | | |
|-----|-------|-----|--------|
| (1) | [I/a] | (2) | [II/a] |
| | [I/b] | | [II/b] |

ad (1) [I/a]

(A_{pr}*) KNOWLEDGE general

If someone does not understand something,
then he – usually – cannot be expected
to provide help.

ET

(A_p) FACT unique

My brother did not see why,

I, a girl, learned like a boy.

therefore*

(A_q*) EXPECTATION unique

(My brother) would not help
me.

(B_q) FACT unique

he did help me.

ad (1) [I/b]

(A_{pr}*) KNOWLEDGE general

If someone helps somebody
in something, then he – generally –
can be thought of as understanding that.

ET

(A_p) FACT unique

My brother helped me,
therefore*

(A_q*) PRESUMPTION unique

(My brother) understands why I
I learned like a boy.

(B_q) FACT unique

but did not see why
I learned like a boy.

ad (2) [II/a]

(B_{pr}*) KNOWLEDGE general

When someone does not understand some-
thing then he is – usually not expected to help.

ET

(B_p) FACT unique

although (my brother) did not see why ...
therefore*

(A_q) FACT unique

My brother helped me

(B_q*) EXPECTATION unique
(my brother) will not help.

ad (2) [II/b]

(B_{pr}*) KNOWLEDGE general

When someone helps another one in some-
thing then it can be presumed – usually – that
he understands it.

ET

(B_p) FACT unique

although (my brother) helped me,
therefore*

(A_q) FACT unique

My brother did not
understand why I learned
like a boy.

(B_q*) PRESUMPTION unique

(my brother) understands nevertheless
why I learn
like a boy.

3.2 An empirical analysis of restriction and concession

The idea of theoretical arrangement presented under the above section can be further elaborated on the basis of an excerpt from Attila József.

- (3) "...*akadt*
nő, ki érti e szavakat,
de mégis ellökött magától."
(József Attila: Nagyon fáj)

- (3) "... *a woman*
has been found who understands these words
but rejected me nevertheless."
(Attila József: It hurts so much)

3.2.1 Theoretical arrangement

The arrangement possibilities related to the two phrases in bold are identical to those of (1) and (2).

- [I/a] who understands these words but rejected me nevertheless
[I/b] who rejected me but understands these words nevertheless
[II/a] who understands these words although she rejected me
[II/b] who rejected me although she understands these words

3.2.2 Variants that can and variants that cannot be integrated in the line of thought of the poem

3.2.2.1 Only two, [I/a] and [II/a], of the four theoretical variants can be embedded in the line of thought of the poem: the one with the original arrangement and its concessive variant. This comes as no surprise since they share one and the same 'pragmatic presupposition':

'If I find a woman who understands these words, then she will not reject me.'

[I/a]
(Ap) FACT unique
a woman has been found
who understands these words

(Aq*) HOPE unique
this woman will not
reject me

(Bq) FACT unique
but she rejected me nevertheless

[II/a]

(Bp) PRESUMPTION unique.
**although she understands
these words**

(Aq) FACT unique
rejected me

since/therefore*
(Bq*) EXPECTATION unique
she should not have rejected me

3.2.3 Empirical analysis

Variants under [I/b] and [II/b] cannot be embedded in the line of thought of the poem. The reason for this lies in the fact that they have different 'pragmatic presuppositions':

'If a woman understands these words yet she rejects me, then either she does not understand these words anyway, or her relation to me does not depend on whether she understands those words, or not.'

[I/b]

(Ap) FACT unique
who rejected me,

(Aq*) PRESUMPTION unique
does not understand these
words

(Bq) CANCELLATION OF
EXPECTATION unique
**but she understands these
words nevertheless**

[II/b]

(Bp) FACT unique
although she rejected me

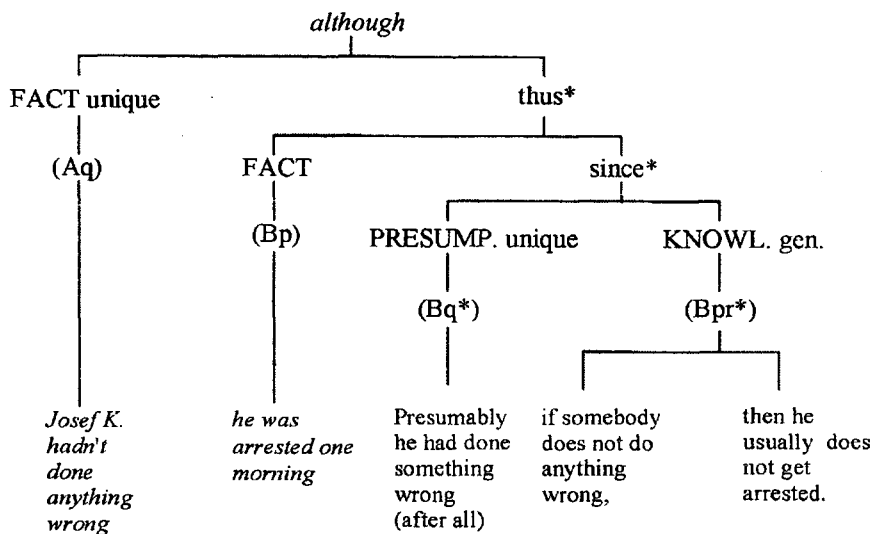
(Aq) FACT unique
who understands these words,

(Bq) EXPECTATION unique
she was not expected to have
been able to understand them

On the basis of empirical analysis, the two theoretical schemata of Elizabeth Rudolph used to express the essence of the *de*-[but]-type and the *bár*-[although]-type of interpretation can be simplified as follows. [The dotted line and the asterisk (*) indicate the implicit, linguistically not expressed character of the relation or component.]

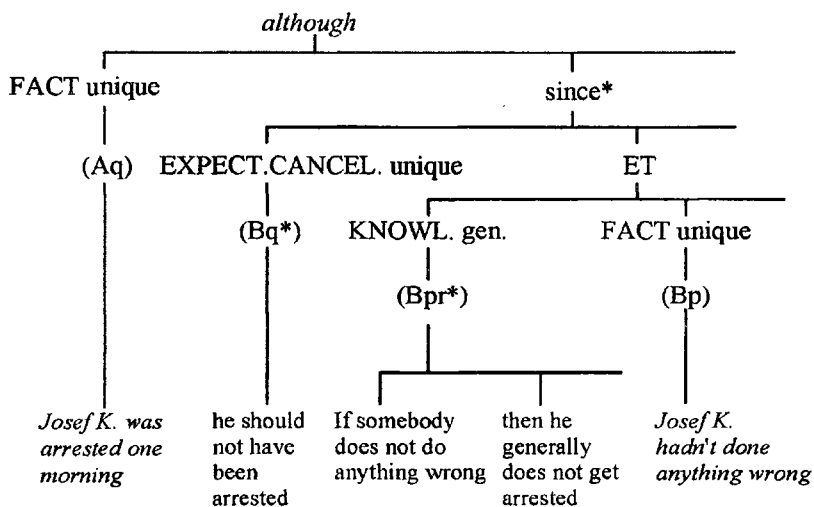
(2.2) ((Aq) *although* (Bp))

Josef K. hadn't done anything wrong *although* he was arrested one morning.



(1.2) ((Aq) *although* (Bp))

Josef K was arrested one morning, *although* he hadn't done anything wrong.



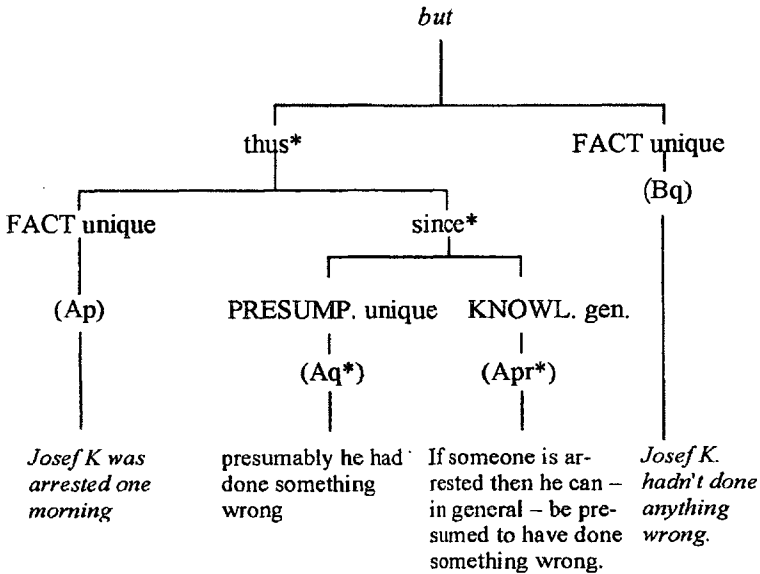
3.3.1 Theoretical description of the concessive and restrictive relations as notional structures

- (1.1) Josef K was arrested one morning *but* he hadn't done anything wrong.
- (2.2) Josef K. hadn't done anything wrong *although* he was arrested one morning.
- (1.2) Josef K was arrested one morning *although* he hadn't done anything wrong.
- (2.1) Josef K. hadn't done anything wrong *but* he was arrested one morning.

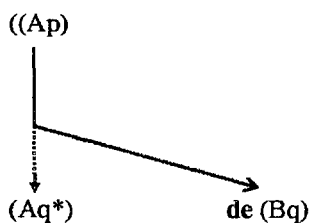
The above four theoretical meaning structures can be presented in the diagrams below as follows:

(1.1) ((Ap) *but* (Bq))

Josef K. was arrested one morning *but* he hadn't done anything wrong



de-[but]-type interpretation: ((Ap) de [but] (Bq))



A bár-[although]-type interpretation: ((Aq) bár [although] (Bp))
bár -[although] (Bp)



3.2.4 In addition to the actual lesson learned from the above analyses, one can also formulate a methodological conclusion. As we could see, the theoretical and the empirical methods of research are mutually dependent. In confirming the line of thought contained in the excerpt from Attila József's poem, we resorted to a notional structure arranged in a paradigm. Lack of uniformity in the four-element paradigm (which manifests itself in its division into two pairs) was revealed, on the other hand, with the help of the line of thought present in spoken text.

3.3 Embedded contrast

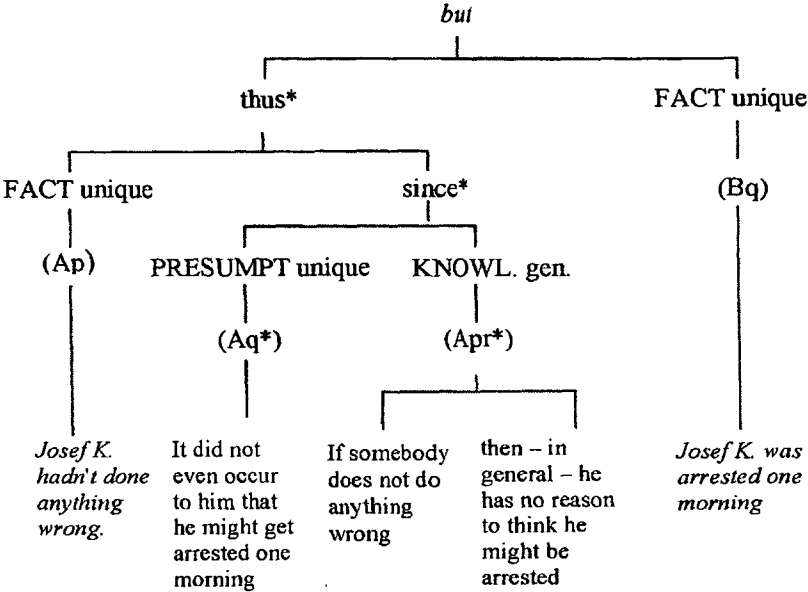
The first sentence of Franz Kafka's famous novel (*Der Prozeß*) goes like this: "*Jemand mußte Josef K. verleumdet haben, denn ohne daß er etwas Böses getan hatte, wurde er eines Morgens verhaftet.*" (Somebody must have accused Josef K., because although he hadn't done anything wrong, he was arrested one morning.)

The main relation of the notional structure is represented by *because*. The proposition contained in the precedent is explained in the succedent. The role of explanation is fulfilled by a concessive structure. We can demonstrate this in two steps.

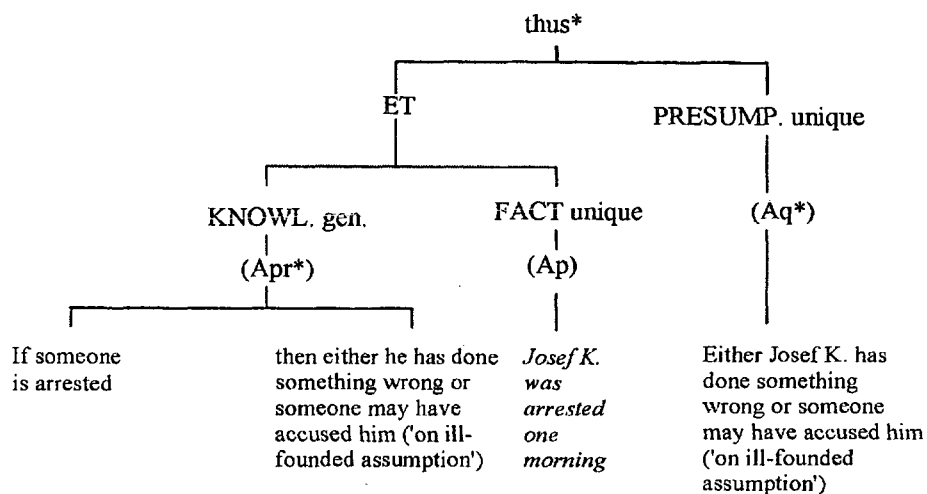
As a first step, we eliminate the concessive structure and identify its place in the contrastive paradigm consisting of four components. Then we specify which (which two) of the four components allow for embedding in the precedent or succedent of the cause-and-reason relation.

(2.1) ((Ap) but (Bq))

Josef K. hadn't done anything wrong *but* they arrested him one morning.



3.3.2 Theoretical description of the cause-and-effect relation as a notional structure



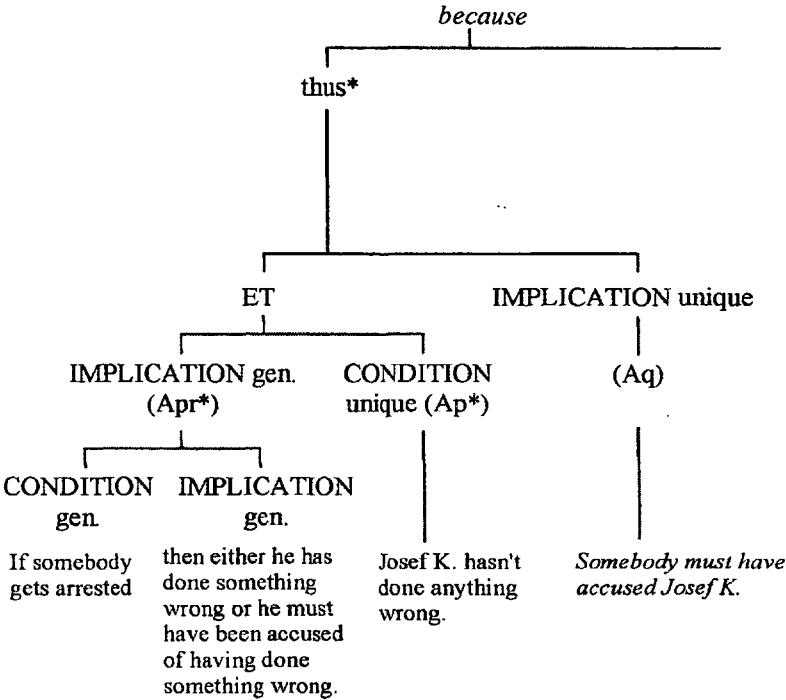
3.3 Theoretical description of the novel-initial global sentence as a complex notional structure

In the case below, component (2.1) of the contrastive paradigm is embedded in the *because*-relation (as its succedent). Then, the precedent of the contrastive structure plays a concessive role (*because although*). The precedent of the contrastive relation acquires a concessive function through repeating (thereby, admitting) the unique condition of the precedent:

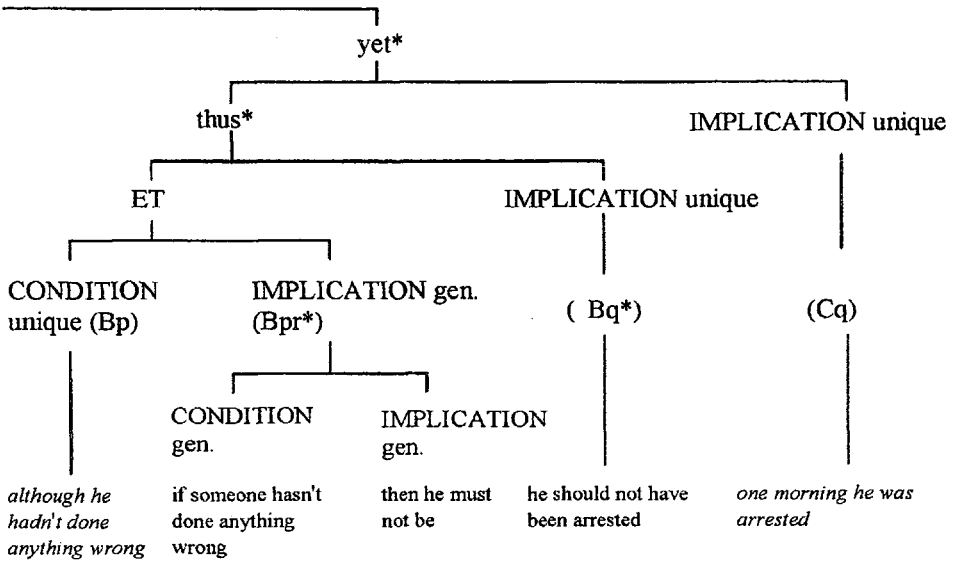
(Ap) *Josef K. hasn't done anything wrong.*

(Bp) *Although Josef K. hasn't done anything wrong.*

3.3.3.1 *Somebody must have accused Josef K., because although*

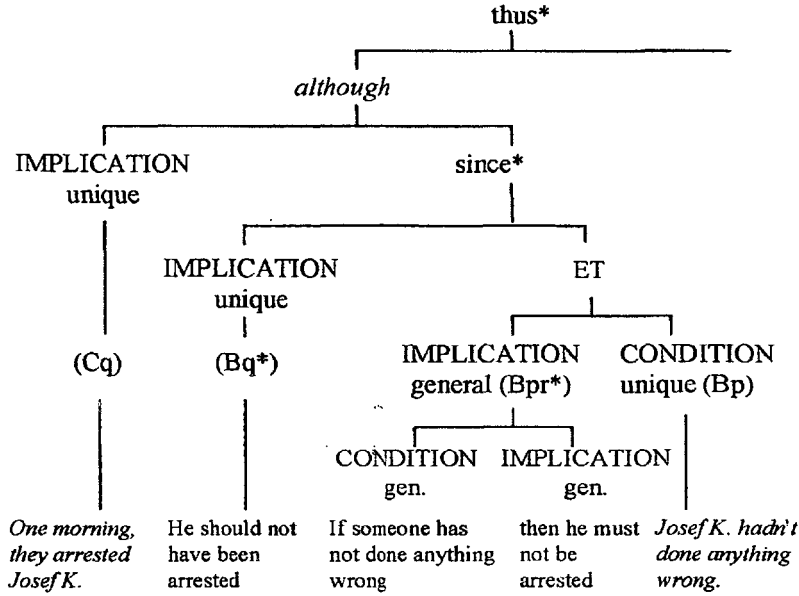


he hadn't done anything wrong, he was arrested one morning.

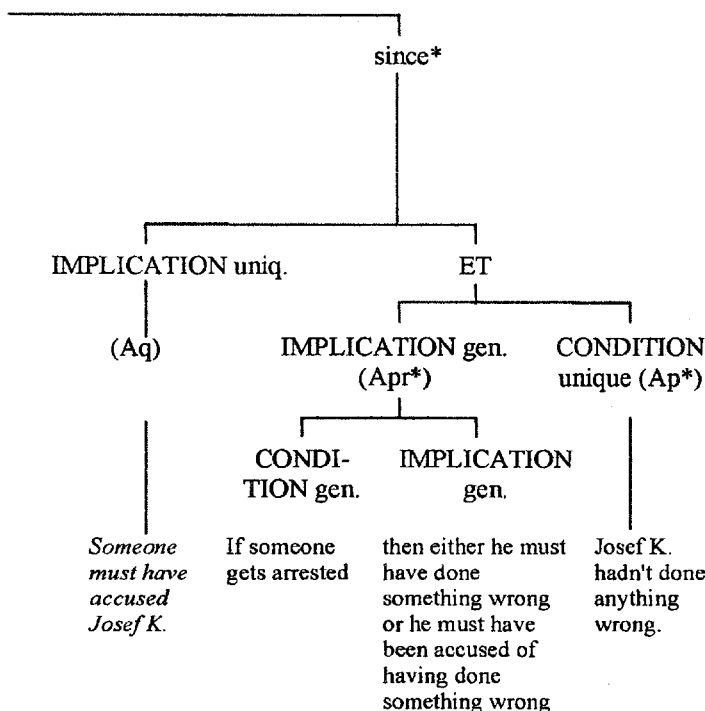


In figure (3.3.2), component (1.2) of the contrastive paradigm is embedded in the *thus*-relation (as its precedent).

3.3.3.2 *One morning Josef K. was arrested, although he*



hadn't done anything wrong, therefore someone must have accused him.



3.4 Summary

One may ask on the basis of the above examples taken from pieces of literary art whether research into literature can exploit the results achieved through linguistic analysis of textual meaning. To the extent linguistic analysis can provide clear interpretations, the answer should be yes. Providing that the first clause of Kafka's sentence is in fact a 'unique implicatum', the function at hand cannot allow for some "specific" conclusion (derived from its notional structure). Hence, instead of attaching no importance to whether *Josef K. was accused or he nevertheless did commit something*, we do not even ask such a question. The reader is made aware of the absurdity of the story of Josef K. through the very first sentence – the first notional structure of the first sentence – itself.

A theoretical-empirical analysis of restriction and concession. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik*, 14.1. (2004), 3–17.

REFERENCES

BÉKÉSI, IMRE

- 1983. Typologische Häufigkeitsangaben über den Aufbau der kurzen Zeitungsnachrichten. *Acta Linguistica Scientiarum Hungaricae* Tomus 33 (1–4), 257–71.
- 1986. Bestands- und Gebrauchsebene des Konstruktionstypus. In: HEYDRICH–PETŐFI (Hg.) *Aspekte der Komplexität und Kohärenz von Texten*, pp. 163–173. Papiere zur Textlinguistik 51. H. Buske Verlag, Hamburg
- 1991. A kettős szillogizmus (Double syllogism) *Szemiotikai Szöveg-tan 2./ Semiotic Textology* 2. 38–54.
- 1991. A kettős szillogizmus 'világai'. (The 'Worlds' of double Syllogism) *Szemiotikai Szöveg-tan 3./ Semiotic Textology* 3. 41–61.
- 1994. Der doppelte Syllogismus. In: M. Bartha–A. Péteri (Hg.) *Textverstehen – Textarbeit – Textkompetenz*, pp. 125–134. Budapester Beiträge zur Germanistik. ELTE Germanistisches Institut, Budapest
- 2003. The Place of Concession in contrastive Structures. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik*, 13.2. 103–122.
- 2004. A theoretical–empirical analysis of restriction and concession. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik*, 14.1. 3–17.

DOLHENTY, JONATHAN

- é. n. Double syllogisms. In: *Introduction to Logic. Deductive Argumentation. Kinds of Categorical Syllogisms*. <http://www.radicalacademy.com/philindex3.htm>

EDWARDS, JOHN S.–ROBERT I. AKROYD

- 1999. Modelling rhetorical legal „logic” – a double syllogism. *Int. J. Human-Computer Studies* (1999) 51, 1173–1188.

LAUSBERG, HEINRICH

- 1963. *Elemente der literarischen Rhetorik*. Eine Einführung für Studierende der klassischen, romanischen, englischen und deutschen Philologie. Max Hueber Verlag, München

RUDOLPH, ELISABETH

- 1996. *Contrast, Adversative and Concessive Relations and their Expression in English, German, Spanish, Portuguese on Sentence and Text Level*. Berlin & New York: Walter de Gruyter.

SION, AVI

- 1990/1996. Double syllogisms. In: *Future Logic. Categorical and Conditional Deduction and Induction of the Natural, Temporal, Extensional, and Logical Modalities*. <http://www.thelogician.net>.

B/

Szerkeszti
VASS LÁSZLÓ

ÁLTALÁNOS INFORMÁCIÓK

1. BIBLIOGRÁFIÁK

1.1. BIBLIOGRAPHIE LINGUISTIQUE DE L' ANNÉE (= BL) 2002

A korábbi kötetek szövegkutatással kapcsolatos adataihoz lásd: *Szemiotikai szövegtan 2. A magyar szövegtani kutatás irodalmából (Első rész)*, Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica, JGYTF Kiadó, Szeged, 1991. 199-104 – itt található a BL olvasásának céljára szolgáló útmutató is; *Szemiotikai szövegtan 3. A magyar szövegtani kutatás irodalmából (Második rész)*, Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica, JGYTF Kiadó, Szeged, 1991. 215-221; *Szemiotikai szövegtan 4. A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz (I)*, Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica, JGYTF Kiadó, Szeged, 1992. 177-183; *Szemiotikai szövegtan 6. A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz (II)*, Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica, JGYTF Kiadó, Szeged, 1993. 297-304; *Szemiotikai szövegtan 8. A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz (III)*, Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica, JGYTF Kiadó, Szeged, 1995. 331-352; *Szemiotikai szövegtan 9. A szemiotikai szövegtani kutatás diszciplináris környezetéhez (I)*, Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica, JGYTF Kiadó, Szeged, 1996. 311-322; *Szemiotikai szövegtan 10. A szemiotikai szövegtani kutatás diszciplináris környezetéhez (II)*, Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica, JGYTF Kiadó, Szeged, 1997. 235-249; *Szemiotikai szövegtan 11. A szemiotikai szövegtani kutatás diszciplináris környezetéhez (III)*, Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica, JGYTF Kiadó, Szeged, 1998. 323-334; *Szemiotikai szövegtan 12. Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok (II)*, Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica, JGYTF Kiadó, Szeged, 1999. 387-396; *Szemiotikai szövegtan 14. 0. A szövegtani kutatás általános kérdései. 14.1. Kép és szöveg. 14.2. Kommunikáció a médiában*, Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica, JGYTF Kiadó, Szeged, 2001. 229-241; *Szemiotikai szövegtan 15. 0. A szövegtani kutatás általános kérdései. 15.1. Kép és szöveg (2). 15.2. Szöveg és fordítás*, Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica, JGYTF Kiadó, Szeged, 2003. 277-287; *Szemiotikai szövegtan 16. 0. A szövegtani kutatás általános kérdései. 16.1. Szöveg és zene. 16.2. Mediális transzpozíciók*, Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica, JGYTF Kiadó, Szeged, 2004. 193-203; *Szemiotikai szövegtan 17.a Vass László: Poézis és piktúra. Tanulmányok. 17.b. Általános információk*, Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica, JGYTF Kiadó, Szeged, 2005. 229-248 és *Szemiotikai szövegtan 18.a Petőfi S. János: Szövegkompozíció és jelentés. Témák és megközelítések a szövegtani kutatásban. 18.b Általános információk*, JGYTF Kiadó, Szeged, 2007. 136-147.

2.3. Text linguistics, discourse grammar — Linguistique de texte, grammaire de discours 2002

- 2509 Discourse analysis. – *Lab* 18, 2002, 81-96; 309-322; 521-537; 715-734.
- 2510 Vass, László: Bibliográfiák, repertóriumok. – *SzSz* 14, 2001, 229-266 | Bibliographies, repertories.
- 2511 Bernáth, Árpád: Arisztotelész *Poétikája* mint a szövegtani kutatások ősforrása. [725], 56-61 | Aristotle's *Poetics* as the source of textological studies.
- 2512 Biloveský, Vladimír: Interpretácia textu a jej miesto v procese prekladu. – [550], 140-150 | E. ab.: Textual interpretation in the process of translation.
– Blakemore, Diane: *Relevance and linguistic meaning...* – 9489.
- 2513 Boda, Károly, I.; Porkoláb, Judit, B.: Co-reference analysis and the structure of natural language texts. – [725], 81-100.
– *Coherence in spoken and written discourse...* – 126.
- 2514 Compes, Isabel: *Textkonstruktion in gesprochener Sprache: eine Fallstudie zum Verfahren der Verortung am Beispiel samoanischer Narrationen*. – München: Lincom Europa, 2002. – 330 p. – (Edition Linguistik; 23).
- 2515 Courtial, Jean-Pierre: Cognition in language-use: pointing out relational structure of scientific texts. – [2909], 93-111.
- 2516 Depperrmann, Arnulf: Gesprächsanalyse als explikative Konstruktion: ein Plädoyer für eine reflexive ethnomethodologische Konversationsanalyse. – [2953], 43-73.
- 2517 Digmaj, V. N.: Abzac, složnoe sintaksičeskoe celoe, komponenty teksta: obščee i različnoe. – *FilN* 2002/2, 56-66 | Paragraph, syntactic complex, text components: the common and the different.
- 2518 Duszak, Anna: Dokąd zmierza tzw. lingwistyka tekstu? – [396], 29-37 | E. ab.: The present and the future of text linguistics: some problems and queries.
- 2519 Ebenen der Textstruktur: sprachliche und kommunikative Prinzipien / Wolfgang Motsch (Hg.). – Tübingen: Niemeyer, 1996. – xii, 332 p. – (Reihe germanistische Linguistik; 164) | *EGerm* 53/4, 1998, 736-737 Nicole Fernández-Bravo | *LBer* 175, 1998, 436-440 Maximilian Scherner | Not yet analyzed.
– González, María José: *La estructura del párrafo de entrada de la noticia o lead*. – 2954.
– Gross, Alan G.; Harmon, Joseph E.; Reidy, Michael S.: *Communicating science...* – 872.
- 2520 Gumenjuk, A.; [Kostyšín, A.] Kostyšín, A.; Simonova, S.: An approach to the analysis of text structure. – *Glottometrics* 3, 2002, 61-89.
- 2521 Harweg, Roland: *Studien zur Textlinguistik*. – Aachen: Shaker, 2001. – 298 p. | *Češtinář* 12/5, 2001-2002, 141-143 Jana Bártová.
– Heine, Bernd: On the role of context in grammaticalization. – 4126.
– *Historical dialogue analysis*. – 210.
- 2522 Hřebíček, Luděk: The elements of symmetry in text structures. – *Glottometrics* 2, 2002, 17-33.
- 2523 Hřebíček, Luděk: *Variation in sequences...* – Praha, 2000 | *BL* 2000, 2996 | *SaS* 63/1, 2002, 68-70 Ludmila Uhlířová.
– *Information structure in a cross-linguistic perspective*. – 2704.
- 2524 Johnstone, Barbara: Discourse analysis. – Malden, MA: Blackwell, 2002. – xv, 269 p. – (Introducing linguistics) | *AppL* 23/4, 2002, 542-545 Chaoqun Xie.
- 2525 Károly, Krisztina: *Lexical repetition in text: a study of the text-organizing function of lexical repetition in foreign language argumentative discourse*. – Frankfurt am Main: Lang, 2002. – 208 p. – (Metalinguistica; 15).
- 2526 Kęsik, Marek: Cohésion/cohérence: retour aux sources. – [438], 123-129.

- Khalil, Esam N.: Grounding in text structure. – 2871.
- 2527 Kron, Olaf: *Probleme der Texttypologie: Integration und Differenzierung handlungstheoretischer Konzepte in einem Neuanatz*. – Frankfurt am Main: Lang, 2002. – xvi, 390 p. – (Europäische Hochschulschriften. Reihe I: Deutsche Sprache und Literatur = Publications universitaires européennes. Série I: Langue et littérature allemandes = European university studies. Series I: German language and literature; 1839) | Univ. Trier 1998 diss.
- 2528 Labocha, Janina: Spójność wypowiedzi retorycznej. – [396], 93-99 | E. ab.: The consistence of a rhetorical utterance.
- 2529 Lewin, Beverly A.; Fine, Jonathan; Young, Lynne: *Expository discourse: a genre-based approach to social science research texts*. – London: Continuum, 2001. – viii, 166 p. – (Open linguistics series).
- 2530 [Lukszyn, Juri] Lukszyn, Jerzy: Uniwersalia tekstów specjalistycznych. – [3942], 41-48 | Universals of the texts for special purposes.
- 2531 *Methods of critical discourse analysis* / Ed. by Ruth Wodak and Michael Meyer. London: Sage, 2001. – viii, 200 p. – (Introducing qualitative methods) | Not analyzed.
- 2532 Miczka, Ewa: Quelques remarques sur la conception prototypique de la représentation textuelle. – [6317], 117-125 | Some remarks on the prototypical concept of textual representation | Pol. & E. ab.
- 2533 Moskvín, Vasilij P.: Citirovanie, aplikacija, parafráz: k razgraničeniju ponjatij. – *FilN* 2002/1, 63-70 | Citation, application, paraphrasis: defining the concepts.
- Nagy, János, L.: For learner creativity. – 3235.
- *New directions in Nordic text linguistics and discourse analysis...* – 343.
- 2534 *Perspective and perspectivation in discourse* / Ed. by Carl F. Graumann; Werner Kallmeyer. – Amsterdam: Benjamins, 2002. – vi, 400 p. – (Human cognitive processing; 9) | Not yet analyzed.
- Petőfi, János, S.: A verbális és képi összetevőből felépített kommunikátumok tipológiájához. – 17019.
- Plaksijenko, A. V.: Sposoby vyražennja katehoriji modal'nosti u teksti. – 2888.
- 2535 Popova, E. A.: O lingvistike nanativa. – *FilN* 2001/4, 78-90 | On the linguistics of narrative.
- *Principy i metody issledovanij v filologii: konec XX veka...* – 406.
- *Reported discourse...* – 445.
- 2536 Rudolph, Elisabeth: *Contrast: adversative and concessive relations and their expressions in English, German, Spanish, Portuguese on sentence and text level*. – Berlin: de Gruyter, 1996. – xx, 544 p. – (Research in text theory; 23).
- 2537 Schreiber, Michael: *Textgrammatik – gesprochene Sprache – Sprachvergleich...* – Frankfurt am Main, 1999 | BL 2000, 3016 | *RJb* 51, 2000, 229-232 Anja Bernoth.
- 2538 Solnceva-Nakova, Ekaterina: Njakoi beležki za sávremennoto sástojanie na lingvistikata na teksta v Germanija i Bálgarija. – *SEz* 27/1, 2002, 104-114 | Some notes on the contemporary state of text linguistics in Germany & Bulgaria.
- 2539 Syrov, I. A.: Funkcional'no-semantičeskaja klassifikacija zaglavij i ich rol' v organizacii teksta. – *FilN* 2002/3, 59-68 | Functional-semantic classification of headings and their role in text organisation.
- 2540 *Text and context in functional linguistics* / Ed. by Mohsen Ghadessy. – Amsterdam, 1999 | BL 1999, 2751 | *Language* 78/1, 2002, 208-209 Daniel O. Jackson.
- 2541 *Text- und Gesprächslinguistik...* 1. Halbband = Vol. 1 / Hrsg. von = Ed. by Klaus Brinker; Gerd Antos; Wolfgang Heinemann; Sven Frederik Sager. – Berlin, 2000 | BL 2000, 3026 | *KNf* 49/1, 2002, 105-111 Sambor Grucza | *SuGL* 12/2, 2002, 191-197 Piroska Kocsány.

- 2542 *Textsorten des Alltags und ihre typischen sprachlichen Mittel* / Karl-Ernst Sommerfeldt; Herbert Schreiber (Hrsg.). – Frankfurt am Main: Lang, 2001. – 198 p. – (Sprache – System und Tätigkeit; 39) | Not yet analyzed | *SGEd* 28, 2002, 235-237 Czesława Schatte.
– *Thematics...* – 818.
- 2543 *Theory and interdisciplinarity in critical discourse analysis* / Ed. by Gilbert Weiss and Ruth Wodak. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002. – 288 p. | Not analyzed.
- 2544 Todorova, Rumjana: *Theory and practice in text linguistics*. – Šumen: Univ. izd. „Ep. Konstantin Preslavski”, 2000. – 222 p.
– Tolcsvai Nagy, Gábor: A kognitív nyelvészet elméleti hozadéka a szövegten számára. – 17030.
- 2545 Tolcsvai Nagy, Gábor: „Text and interpretation”: the comparison of two perspectives. – [725], 514-523.
- 2546 Tret’jakova, Galina N.: Leksičeskaja variativnost’ kak faktor formirovanija toček stabil’nosti v tekstovom prostranstve. – *VMGLU* 10, 2002, 39-47 | E. ab.: The lexical variation in the process of forming textual stability points.
- 2547 Trubčaninova, I. S.: Vklad lingvistov raznyh stran v izučenie teorii aktual’nogo členenija predloženija. – *VisChU* 538, 2002, 39-45 | The contribution of linguists from different countries to the theory of „actual sentence articulation”.
– Tschida, Alexander: *Kontinuität und Progression...* – 7015.
- 2548 Vlad, Carmen: *Textul aisberg: teorie și analiză lingvistico-semiotică*. – Cluj-Napoca: Casa Cărții de Știință, 2000. – 277 p. | *SzSz* 14, 2001, 198-201 Zoltán Szabó | *AUBud-L* 25, 2002, 225-227 Zoltán Szabó | *LşL* 47/1-2, 2002, 122-124 Mariana Neț.
– [Vogelgesang, Agnieszka] Vogelgesang-Doncer, Agnieszka: Dritte deutsch-polnische Nachwuchskonferenz „Textlinguistik, Pragmatik”, Krakau, 4.-6. November 1999. – 619.
- 2549 Voigt, Vilmos: An introduction to riddles wisely expounded or enigma variations. [725], 533-543.
- 2550 Wojciechuk, Larysa A.; Mandryk, Nelja V.: Tekst jak ob’jekt linhvistyčnych doslidžen’.
– *APSF-MS* 10, 2002, 95-102 | Text as an object of linguistic study | E. ab.
– Wells, Christopher J.: Sprachhistorische und soziolinguistische Überlegungen zu einer dubiosen Textsorte... – 3032.
– Zagórski, Zygmunt: Problematyka składniowa na tle lingwistyki tekstu. – 2507.
– Zagórski, Zygmunt: Z metodologii badań pogranicza stylistyki i lingwistyki tekstu. – 3060.

Addenda a BL 2002. évi kötetének 2.3. szekciójához

- 126 *Coherence in spoken and written discourse...* / Ed. by Wolfram Bublitz; Uta Lenk; Eija Ventola. – Amsterdam, 1999 | BL 1999, 145 | *Language* 78/1, 2002, 209 Daniel O. Jackson.
- 210 *Historical dialogue analysis* / Ed. by Andreas H. Jucker; Gerd Fritz; Franz Lebsanft. – Amsterdam, 1999 | BL 1999, 233 | *Language* 78/1, 2002, 188-189 Robert McCoil Millar.
- 343 *New directions in Nordic text linguistics and discourse analysis...* / W. Vagle; K. Wikberg (eds.). – Oslo, 2001 | BL 2001, 337 | *NLT* 20/1, 2002, 134-136 Eva Maagerø.
- 396 *Poznańskie spotkania językoznawcze*. Tom IX / Pod red. Zdzisławy Krążyńskiej; Zygmunta Zagórskiego. – Poznań: Wyd. Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2002. – 179 p. – (Prace Komisji Językoznawczej; 37) | Papers presented at a conf. held in Poznań, 13-14 Nov. 2000.
- 406 *Principy i metody issledovanij v filologii: konec XX veka: sbornik statej* / Red. Klara E. Štajn. – Sankt-Peterburg; Stavropol: Izd. SGU, 2001. – 680 p. – (Naučno-metodičeskij

- seminar „Textus”; 6) | Not yet analyzed | *Stylistyka* 11, 2002, 562-567 Tadeusz Szczerbowski.
- 438 *Référence discursive dans les langues romanes et slaves: actes du Colloque International de Linguistique Textuelle, Lublin, 24-30 septembre 2000* / Réunis et présentés par Marek Kęsik. – Lublin: Wyd. Uniw. Marii Curie-Skłodowskiej, 2002. – 270 p.
- 445 *Reported discourse: a meeting ground for different linguistic domains* / Ed. by Tom Güldemann; Manfred von Roncador. – Amsterdam; Benjamins, 2002. – xi, 421 p. – (Typological studies in language; 52) | Revised papers from a workshop (Halle/Saale 1998) | Not yet analyzed.
- 550 *Zbornik mladých filológov Univerzity Mateja Bela II: materiály Z konferencie mladých filológov UMB Banská Bystrica 11. septembra 2001* / Vedecký redaktor Ivan Jančovič. – Banská Bystrica: Univ. Mateja Bela, FHV, 2001. – 246 p. | Conference of young linguists, Banská Bystrica 11th September 2001.
- 619 [Vogelgesang, Agnieszka] Vogelgesang-Doncer, Agnieszka: Dritte deutsch-polnische Nachwuchskonferenz „Textlinguistik, Pragmatik”, Krakau, 4.-6. November 1999. – *Convivium* 2000, 357-360.
- 725 *Szöveg az egész világ: Petőfi S. János 70. születésnapjára* | Szerkesztették: Andor József; Benkes Zsuzsa; Bókey Antal. – Budapest: Tinta, 2002. – 616 p.
- 818 *Thematics: interdisciplinary studies* / Ed. by Max Louwerse; Willy van Peer. – Amsterdam: Benjamins, 2002. – x, 448 p. – (Converging evidence in language and communication research; 3) | Not yet analyzed.
- 872 Gross, Alan G.; Harmon, Joseph E.; Reidy, Michael S.: *Communicating science: the scientific article from the 17th century to the present*. – Oxford: Oxford UP., 2002. – x, 167 p.
- 2507 Zagórski, Zygmunt: Problematyka składniowa na tle lingwistyki tekstu. – *St/Szcz* 1, 2002, 457-462 | E. ab.: Syntax and text linguistics.
- Zamparelli, Roberto: *Layers in the determiner phrase*. – 1845.
- Zribi-Hertz, Anne; Diagne, Lamine: Clitic placement after syntax... – 18422.
- 2704 *Information structure in a cross-linguistic perspective* / Ed. by Hilde Hasselgård; Stig Johansson; Bergljot Behrens; Cathrine Fabricius-Hansen. – Amsterdam: Rodopi, 2002. – xiii, 228 p. – (Language and computers; 39) | Not yet analyzed.
- 2871 Khalil, Esam N.: Grounding in text structure. – *AJL* 22/2, 2002, 173-190.
- 2888 Plaksijenko, A. V.: Sposoby vyražennja katehoriji modal'nosti u teksti. – [2755], 265-267 | Expression of category of modality in text | E. and Ukr. ab.
- 2909 *Approaches to the pragmatics of scientific discourse* / András Kertész (ed.). Frankfurt am Main: Lang, 2001. – 248 p. – (MetaLinguistica; 9).
- Arcuri, Nino: Il saluto e i suoi rituali dall'antichità ad oggi. – 4108.
- 2953 *Gesprächsforschung: Tendenzen und Perspektiven* / Zsuzsanna Iványi; András Kertész (Hrsg.). – Frankfurt am Main: Lang, 2001. – 260 p. (MetaLinguistica; 10).
- Glüer, Kathrin: *Sprache und Regeln...* – 1876.
- Golec, Janusz: „Sprechen und Schweigen in Literatur und sprachlicher Kommunikation”, Kazimierz Dolny 10.-13.5. 1998. – 578.
- 2954 González, María José: *La estructura del párrafo de entrada de la noticia o lead*. – München: Lincom Europa, 2002. – 41 p. – (Edición lingüística; 22).
- 3060 Zagórski, Zygmunt: Z metodologii badań pogranicza stylistyki i lingwistyki tekstu. – [396], 173-179 | E. ab.: On the methodology of research bordering on stylistics and text linguistics.
- 3235 Nagy, János, L.: For learner creativity. – *AUBud-L* 25, 2002, 129-140.

- 3942 *Języki specjalistyczne: problemy technolingwistyki* / Red. tomu Jan Lewandowski. – Warszawa: Katedra Języków Specjalistycznych Uniw. Warszawskiego, 2002. 242 p. | Lgs. for special purposes: the problems of technolinguistics | Biblio., 219-242.
- 4126 Heine, Bernd: On the role of context in grammaticalization. – [345], 83-101.
- 6317 *Études sémantico-syntaxiques des langues romanes = Studia nad składnią i semantyką języków romańskich* / Sous la réd. de Wiesław Baniś – Katowice: Wyd. Uniw. Śląskiego, 2002. – 265 p. – (PrNUS, 2113) (Neophilologica; 15).
- *Features and interfaces in Romance: essays in honor of Heles Contreras*. – 649.
 - *Formal perspectives on Romance linguistics...* – 191.
- 7019 Chrobak, Marzena: Des sf ou des sigles en français. – *RomC* 2, 2002, 127-135.
- 9489 Blakemore, Diane: *Relevance and linguistic meaning: the semantics and pragmatics of discourse markers*. – Cambridge: Cambridge UP., 2002. – viii, 200 p. | With a detailed analysis of English discourse markers.
- Bodnar, Ruslana: Vyznačenia „intymne počuttja”... – 15151.
- 17019 Petőfi, János, S.: A verbális és képi összetevőből felépített kommunikátumok tipológiájához. – *SzSz* 14, 2001, 61-66 | E. ab.: To the typology of visual communicata as configurations of verbal and visual constituents.
- 17030 Tolcsvai Nagy, Gábor: A kognitív nyelvészet elméleti hozadéka a szövegtan számára. – [208], 35-42 | Text linguistics and cognitive linguistics.

1.2. A MAGYAR SZEMIOTIKAI TANULMÁNYOK sorozat kötetei

Sorozatszerkesztő: VOIGT VILMOS és BALÁZS GÉZA

1. VOIGT VILMOS, BALÁZS GÉZA (szerk.):
1998. *A magyar jelrendszerek évszázadai*. Magyar Szemiotikai Társaság. Budapest, 1998.
2. BALÁZS GÉZA (szerk.):
1999. *Felfedezőúton a jelek világában*. Magyar Szemiotikai Társaság. Budapest, 1999.
3. BALÁZS GÉZA (szerk.):
2000. *Jeles jogok és jogos jelek. Nyelvi jogok és társadalmi konfliktusok*. Magyar Szemiotikai Társaság. Budapest, 2000.
4. BALÁZS GÉZA, LIEBER TAMÁS, VARGA FERENC (írta és szerk.):
2001. *A jelek mélyvilága. Barlangi helynevek. A Baradla, Béke-, Sátorkőpusztai és Pénzpatoki-barlang névanyaga*. Jakucs László 75. születésnapjára. Magyar Szemiotikai Társaság. Budapest, 2001.
- 5 – 6. VOIGT VILMOS, BALÁZS GÉZA (szerk.):
2003. *A kezdetektől a máig. A modern magyar szemiotika olvasókönyve*. Magyar Szemiotikai Társaság. Budapest, 2003.
- 7 – 8. BALÁZS GÉZA, H. VARGA GYULA, VESZELSZKI ÁGNES (szerk.):
2005. *A magyar szemiotika negyedfél évtized után*. Semiotica Agriensis 1. Magyar Szemiotikai Társaság. Budapest, Lícium Kiadó, Eger, 2005. (Három javított kiadásban.)
9. BÓDI ZOLTÁN, VESZELSZKI ÁGNES:
2006. *Emotikonok. Érzelemkifejezés az internetes kommunikációban*. Magyar Szemiotikai Társaság. Budapest, 2006. (CD-melléklettel.)
- 10 – 11. BALÁZS GÉZA, H. VARGA GYULA (szerk.):
2006. *Társadalom és jelek. Társadalomkutatók a szemiotikai perspektívákról*. Semiotica Agriensis 2-3. Magyar Szemiotikai Társaság. Budapest, Lícium Kiadó, Eger, 2006. (Két javított kiadásban.)

- 12 – 14. BALÁZS GÉZA, H. VARGA GYULA (szerk.):
2007. *Szemiotika és tipológia. A komplex jelek kutatása.* Semiotica Agriensis 4. Magyar Szemiotikai Társaság. Budapest, Liceum Kiadó, Eger, 2007. (Két javított kiadásban.)
- 15 – 16. BALÁZS GÉZA, H. VARGA GYULA (szerk.):
2008. *Az abdukció. Az abdukció logikája, szemiotikája.* Semiotica Agriensis 5. Magyar Szemiotikai Társaság. Budapest, Liceum Kiadó, Eger, 2008.
17. BALÁZS GÉZA (szerk.):
2009. *A reneszánsz szemiotikája.* Magyar Szemiotikai Társaság. Budapest, 2009.

2. REPERTÓRIUMOK

2.1. FOLYÓIRATOK / PERIODIKÁK

DISCOURSE PROCESSES. A MULTIDISCIPLINARY JOURNAL

Ablex, Norwood N. J.
Editor: Roy O. FREEDLE
(1978 –)

A korábbi kötetek adataihoz lásd: *Szemiotikai szövegten 4. A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz (I)*, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, JGYF Kiadó, Szeged, 1992. 186 – 197; *Szemiotikai szövegten 6. A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz (II)*, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, JGYF Kiadó, Szeged, 1993. 311-315; *Szemiotikai szövegten 8. A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz (III)*, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, JGYF Kiadó, Szeged, 1995. 358-360; *Szemiotikai szövegten 9. A szemiotikai szövegtani kutatás diszciplináris környezetéhez (I)*, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, JGYF Kiadó, Szeged, 1996. 322-324; *Szemiotikai szövegten 10. A szemiotikai szövegtani kutatás diszciplináris környezetéhez (II)*, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, JGYF Kiadó, Szeged, 1997. 249-251; *Szemiotikai szövegten 11. A szemiotikai szövegtani kutatás diszciplináris környezetéhez (III)*, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, JGYF Kiadó, Szeged, 1998. 335-337; *Szemiotikai szövegten 12. Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok (II)*, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, JGYF Kiadó, Szeged, 1999. 396-398; *Szemiotikai szövegten 13. 0. A szövegtani kutatás általános kérdései. 1. Szaknyelvi szövegek. 2. Tankönyvi szövegek*, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, JGYF Kiadó, Szeged, 2000. 217-218; *Szemiotikai szövegten 14. 0. A szövegtani kutatás általános kérdései. 14.1. Kép és szöveg. 14.2. Kommunikáció a médiában*, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, JGYF Kiadó, Szeged, 2001. 241-242; *Szemiotikai szövegten 15. 0. A szövegtani kutatás általános kérdései. 15.1. Kép és szöveg (2). 15.2. Szöveg és fordítás*, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, JGYF Kiadó, Szeged, 2003. 288-290; *Szemiotikai szövegten 16. 0. A szövegtani kutatás általános kérdései. 16.1. Szöveg és zene. 16.2. Mediális transzpozíciók*, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, JGYF Kiadó, Szeged, 2004. 212-213; *Szemiotikai szövegten 17. a Vass László: Poézis és piktúra. Tanulmányok. 17. b. Általános információk*, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, JGYF Kiadó, Szeged, 2005. 248-250 és *Szemiotikai szövegten 18. a Petőfi S. János: Szövegkompozíció és jelentés. Témák és megközelítések a szövegtani kutatásban. 18. b. Általános információk*, JGYF Kiadó, Szeged, 2007. 177-182.

Volume 37

Number 1 – 2004.

ADRIAN BANGERTER, HERBERT H. CLARK, ANNA R. KATZ: Navigating Joint Projects in Telephone Conversations (1-23). WENDAN LI: Topic Chains in Chinese Discourse (25-45). JEFFREY J. WALCZYK, CHERYL S. MARSIGLIA, AMANDA K. JOHNS, KELI S. BRYAN: Children's Compensations for Poorly Automated Reading Skills (47-66). TRACY LINDERHOLM, MORTON ANN GERNSBACHER, PAUL VAN DEN BROEK, LANA NENINDE, RACHEL R. W. ROBERTSON, BRIAN SUNDERMIER: Suppression of Story Character Goals During Reading (67-78).

Number 2 – 2004.

TED J. M. SANDERS, MORTON ANN GERNSBACHER: Accessibility in Text and Discourse Processing (79-89). MIRA ARIEL: Accessibility Marking: Discourse Functions, Discourse Profiles, and Processing Cues (91-116). ALFONS MAES, ANJA ARTS, LEO NOORDMAN: Reference Management in Instructive Discourse (117-144). MORTON ANN GERNSBACHER, RACHEL R. W. ROBERTSON, PAOLA PALLADINO, NECIA K. WERNER: Managing Mental Representations During Narrative Comprehension (145-164). TRACY LINDERHOLM, SANDRA VIRTUE, YUHSUEN TZENG, PAUL VAN DEN BROEK: Fluctuations in the Availability of Information During Reading: Capturing Cognitive Processes Using the Landscape Model (165-186).

Number 3 – 2004.

BRENDA HANNON, MEREDYTH DANEMAN: Shallow Semantic Processing of Text: An Individual-Differences Account (187-204). REBECCA FINCHER-KIEFER, PAUL R. D' AGOSTINO: The Role of Visuospatial Resources in Generating Predictive and Bridging Inferences (205-224). MARJA-TERTTU TRYGGVASON: Comparison of Topic Organization in Finnish, Swedish-Finnish, and Swedish Family Discourse (225-248).

Volume 38

Number 1 – 2005.

DANIELLE S. MCNAMARA: SERT: Self-Explanation Reading Training (1-30). CONNIE SHEARS, CHRISTINE CHIARELLO: Knowledge-Based Inferences Are Not General (31-55). RUTH A. BERMAN, IRIT KATZENBERGER: Form and Function in Introducing Narrative and Expository Texts: A Developmental Perspective (57-94). AYLIN C. KUNTAY: Lists as Alternative Discourse Structures to Narratives in Preschool Children's Conversations (95-118). TIMOTHY WAHLBERG, JOSEPH P. MAGLIANO: The Ability of High Function Individuals With Autism to Comprehend Written Discourse (119-144). LAURA A. THOMPSON, JEANNE MALMBERG, NEIL K. GOODELL, RONALD L. BORING: The Distribution of Attention Across a Talker's Face (145-168).

Number 2 – 2005.

MAX LOUWERSE, DON KUIKEN: The Effects of Personal Involvement in Narrative Discourse (169-172). AMY L. EVA-WOOD: How Think-and-Feel-Aloud Instruction Influences Poetry Readers (173-192). JEMELJAN F. HAKEMULDER: Foregrounding and Its Effect on Readers' Perception (193-218). ELLY A. KONIJN, JOHAN F. HOORN: Reality-Based Genre Preferences Do Not Direct Personal Involvement (219-246). MELANIE C. GREEN: Transportation Into Narrative Worlds: The Role of Prior Knowledge and Perceived Realism (247-66). DON KUIKEN, LEAH PHILLIPS, MICHELLE GREGUS, DAVID S. MIAL, MARK VERBITSKY, ANNA TONKONOGY: Locating Self-Modifying Feelings Within Literary Reading (267-286).

Number 3 – 2005.

MICHAEL F. SCHOBBER, JONATHAN E. BLOOM: Discourse Cues That Respondents Have Misunderstood Survey Questions (287-308). DAVID ALLBRITTON: Strategic Production of Predictive Inferences During Comprehension (309-322). KATHERINE A. RAWSON, WALTER KINTSCH: Exploring Encoding and Retrieval Effects of Background Information on Text Memory (323-344).

TEXT. AN INTERDISCIPLINARY JOURNAL FOR THE STUDY OF DISCOURSE

Mouton de Gruyter, Berlin – New York

Editor: TEUN A. VAN DIJK, Amsterdam, The Netherlands

(1981 –)

A korábbi kötetek adataihoz lásd *Szemiotikai szövegtan 2. A magyar szövegtani kutatás irodalmából (Első rész)*, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, JGYTF Kiadó, Szeged, 1991. 205–214; *Szemiotikai szövegtan 4. A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz (I)*, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, JGYTF Kiadó, Szeged, 1992. 197 – 199; *Szemiotikai szövegtan 6. A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz (II)*, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, JGYTF Kiadó, Szeged, 1993. 313–315; *Szemiotikai szövegtan 8. A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz (III)*, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, JGYTF Kiadó, Szeged, 1995. 360 – 363; *Szemiotikai szövegtan 9. A szemiotikai szövegtani kutatás diszciplináris környezetéhez (I)*, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, JGYTF Kiadó, Szeged, 1996. 324–326; *Szemiotikai szövegtan 10. A szemiotikai szövegtani kutatás diszciplináris környezetéhez (II)*, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, JGYTF Kiadó, Szeged, 1997. 251–252; *Szemiotikai szövegtan 11. A szemiotikai szövegtani kutatás diszciplináris környezetéhez (III)*, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, JGYTF Kiadó, Szeged, 1998. 337–338; *Szemiotikai szövegtan 12. Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok (II)*, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, JGYTF Kiadó, Szeged, 1999. 398–399; *Szemiotikai szövegtan 13. 0. A szövegtani kutatás általános kérdései. 1. Szaknyelvi szövegek. 2. Tankönyvi szövegek*, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, JGYTF Kiadó, Szeged, 2000. 218–220; *Szemiotikai szövegtan 14. 0. A szövegtani kutatás általános kérdései. 14.1. Kép és szöveg. 14.2. Kommunikáció a médiában*, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, JGYTF Kiadó, Szeged, 2001. 242–244; *Szemiotikai szövegtan 15. 0. A szövegtani kutatás általános kérdései. 15.1. Kép és szöveg (2). 15.2. Szöveg és fordítás*, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, JGYTF Kiadó, Szeged, 2003. 290–292; *Szemiotikai szövegtan 16. 0. A szövegtani kutatás általános kérdései. 16.1. Szöveg és zene. 16.2. Mediális transzpozíciók*, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, JGYTF Kiadó, Szeged, 2004. 214–216 és *Szemiotikai szövegtan 18. a Petőfi S. János: Szövegkompozíció és jelentés. Témák és megközelítések a szövegtani kutatásban. 18. b Általános információk*, JGYTF Kiadó, Szeged, 2007. 182–185.

Volume 24 (2004)

- Gafaranga, Joseph and Nicky Britten. Formulation in general practice consultations 24 (2): 147–170.
- Herriman, Jennifer. Identifying relations: The semantic functions of *wh*-clefts in English 24 (4): 447–469.
- Koven, Michèle. Getting 'emotional' in two languages: Bilinguals' verbal performance of affect in narratives of personal experience 24 (4): 471–515.
- Kress, Gunther. Commentary: Media discourse-extensions, mixes, and hybrids: Some comments on pressing issues (Special issue: Media Discourse-Extensions, Mixes, and Hybrids) 24 (3): 443–446.
- Lauerbach, Gerda. Political interviews as hybrid genre (Special issue: Media Discourse-Extensions, Mixes, and Hybrids) 24 (3): 353–397.

- Marra, Meredith and Janet Holmes. Workplace narratives and business reports: Issues of delimitation 24 (1): 59-78.
- Martin-Martín, Pedro and Sally Burgess. The rhetorical management of academic criticism in research article abstracts 24 (2): 171-195.
- Matusov, Eugene and John St. Julien. Print literacy as oppression: Cases of bureaucratic, colonial, and totalitarian literacies and their implications for schooling 24 (2): 197-244.
- McCabe, Anne. Mood and modality in Spanish and English history textbooks: The construction of authority 24 (1): 1-29.
- McGarry, Theresa. 'It was because of that that I spoke': Self-justification in Wijesinghe's 'Roots' 24 (1): 31-58.
- Norrick, Neal R. Humor, tellability, and conarration in conversational storytelling 24 (1): 79-111.
- Östman, Jan-Ola. The postcard as media (Special issue: Media Discourse-Extensions, Mixes, and Hybrids) 24 (3): 423-442.
- Östmann, Jan-Ola and Anne-Marie Simon-Vandenberg. Introduction (Special issue: Media Discourse-Extensions, Mixes, and Hybrids) 24 (3): 303-306.
- Osvaldsson, Karin. On laughter and disagreement in multiparty assessment talk 24 (4): 517-545.
- Pearce, Michael. The marketization of discourse about education in UK general election manifestos 24 (2): 245-265.
- Reynolds, Mike. How does Monsanto do it? An ethnographic case study of an advertising campaign (Special issue: Media Discourse-Extensions, Mixes, and Hybrids) 24 (3): 329-352.
- Sarangi, Srikant. Editorial: Mediated interpretation of hybrid textual environments (Special issue: Media Discourse-Extensions, Mixes, and Hybrids) 24 (3): 297-301.
- Simon-Vandenberg, Anne-Marie. Intersubjective positioning in talk shows: A case study from British TV (Special issue: Media Discourse-Extensions, Mixes, and Hybrids) 24 (3): 399-422.
- Solin, Anna. Intertextuality as mediation: On the analysis of intertextual relations in public discourse 24 (2): 267-296.
- Ungerer, Friedrich. Ads as news stories, news stories as ads: The interaction of advertisements and editorial texts in newspapers (Special issue: Media Discourse-Extensions, Mixes, and Hybrids) 24 (3): 307-328.
- Vandelanotte, Lieven. From representational to scopal 'distancing indirect speech or thought': A cline of subjectification 24 (4): 547-585.
- Yeung, Lorrita. The paradox of control in participative decision-making: Facilitative discourse in banks 24 (1): 113-146.

Volume 25 (2005)

- Andrews, Richard. Models of Argumentation in Educational Discourse 25 (1): 107-128.
- Andrews, Richard. Response to Paul Prior 25 (1): 145-146.
- Auer, Peter. Projection in Interaction and Projection in Grammar 25 (1): 7-35.
- Ben-Aaron, Diana. Given and news: Evaluation in newspaper stories about national anniversaries 25 (5): 691-718.
- Bilmes, Jack. The Call-on-Hold as Conversational Resource 25 (2): 149-170.
- Britsch, Susan Jane. The multimodal mediation of power in the discourses of preschool story designers 25 (3): 305-340.
- Giltrow, Janet. Modern Conscience: Modalities of Obligation in Research Genres 25 (2): 171-200.
- Good, Jeffrey S. and Wayne A. Beach. Opening up gift-openings: Birthday parties as situated activity systems 25 (5): 565-593.
- Grant, David, Rick Iedema. Discourse Analysis and the Study of Organizations 25 (1): 37-65.
- Hayashi, Makoto. Referential problems and turn construction: An exploration of an intersection between grammar and interaction 25 (4): 437-468.

- Katriel, Tamar. Marking time: Anniversary celebrations and the dynamics of social life 25 (5): 719-721.
- Kline, Susan L. Interactive Media Systems: Influence Strategies in Television Home Shopping 25 (2): 201-232.
- Leeds-Hurwitz, Wendy. Introduction 25 (5): 559-564.
- Leeds-Hurwitz, Wendy. Making marriage visible: Wedding anniversaries as the public component of private relationships 25 (5): 595-632.
- Lehtinen, Esa. Achieved similarity: Describing experience in Seventh-Day Adventist Bible study 25 (3): 341-372.
- Lewin, Beverly A. Contentiousness in science: The discourse of critique in two sociology journals 25 (6): 723-744.
- McGreevy, Michael Wallace. Approaching Experiential Discourse Iconicity from the Field 25 (1): 67-106.
- Muchnik, Malka. Discourse strategies of *maxzirim bitshuva*: The case of a repentance preacher in Israel 25 (3): 373-398.
- Newman, Michael. Rap as literacy: A genre analysis of Hip-Hop ciphers 25 (3): 399-435.
- O'Reilly, Michelle. 'Active noising': The use of noises in talk, the case of onomatopoeia, abstract sounds, and the functions they serve in therapy 25 (6): 745-762.
- Patrona, Marianna. Speaking Authoritatively: On the Modality and Factuality of Expert Talk in Greek Television Studio Discussion Programs 25 (2): 233-265.
- Petraki, Eleni. Disagreement and Opposition in Multigenerational Interviews with Greek-Australian Mothers and Daughters 25 (2): 269-303.
- Prior, Paul. Toward the Ethnography of Argumentation: A Response to Richard Andrews' 'Models of Argumentation in Educational Discourse' 25 (1): 129-144.
- Rossmann, Liliana Castañeda. Cinco de Mayo: Stories, rituals, and transcendence in celebration 25 (5): 665-690.
- Sarangi, Srikant. Editorial: Text & Talk 25 (1): 1-6.
- Sarangi, Srikant. Editorial: Texting and talking anniversaries 25 (5): 555-557.
- Thompson, Geoff. But me some butts: A multidimensional view of conjunction 25 (6): 763-792.
- Wang, Yu-Fang. From lexical to pragmatic meaning: Contrastive markers in spoken Chinese discourse 25 (4): 469-518.
- Wästerfors, David and Jana Holsanova. Examples as crucial arguments in discourse on 'others' 25 (4): 519-553.
- Wilson John and Karyn Stapleton. Voices of commemoration: The discourse of celebration and confrontation in Northern Ireland 25 (5): 633-664.

JEL – KÉP – KOMMUNIKÁCIÓ, KÖZVÉLEMÉNY, MÉDIA

A Magyar Médiaért Alapítvány és az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport folyóirata

Főszerkesztő: TERESTYÉNI TAMÁS

A korábbi kötetek adataihoz lásd: *Szemiotikai szövegtan 10. A szemiotikai szövegtani kutatás diszciplináris környezetéhez (II)*, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, JGYF Kiadó, Szeged, 1997. 260-263; *Szemiotikai szövegtan 11. A szemiotikai szövegtani kutatás diszciplináris környezetéhez (III)*, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, JGYF Kiadó, Szeged, 1998. 341-342; *Szemiotikai szövegtan 12. Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok (II)*, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, JGYF Kiadó, Szeged, 1999. 402-403; *Szemiotikai szövegtan 13. 0. A szövegtani kutatás általános kérdései. 1. Szaknyelvi szövegek.*

2. Tankönyvi szövegek, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, JGYF Kiadó, Szeged, 2000. 222-224; *Szemiotikai szövegtan 14. 0. A szövegtani kutatás általános kérdései. 14.1. Kép és szöveg. 14.2. Kommunikáció a médiában*, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, JGYF Kiadó, Szeged, 2001. 265-266; *Szemiotikai szövegtan 15. 0. A szövegtani kutatás általános kérdései. 15.1. Kép és szöveg (2). 15.2. Szöveg és fordítás*, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, JGYF Kiadó, Szeged, 2003. 292-293; *Szemiotikai szövegtan 16. 0. A szövegtani kutatás általános kérdései. 16.1. Szöveg és zene. 16.2. Mediális transzpozíciók*, *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica*, JGYF Kiadó, Szeged, 2004. 216-217 és *Szemiotikai szövegtan 18.a Petőfi S. János: Szövegkompozíció és jelenítés. Témák és megközelítések a szövegtani kutatásban. 18.b Általános információk*. JGYF Kiadó, Szeged, 2007. 185-185.

2004. 1. szám

MÉDIA. PLAUSCHIN ANDRÁS: A politikai hírműsorok tájékoztatási gyakorlata 2003-ban (3-25). TERESTYÉNI TAMÁS: A magyarországi országos tévécsatornák műsorkínálata 2003-ban (27-58). MÜHELY. BUGOVICS ZOLTÁN: A médiahírek negatív spirálja (59-83). FORGÁCS ERZSÉBET: Tendenciák a reklámkommunikációban (85-98). TALLÓZÓ. KONTRA MIKLÓS: Amerikai magyarok a 21. században (99-102).

2004. 2. szám

INTERNET. ANGELUSZ RÓBERT – TARDOS RÓBERT: Túl az egyötödön – a tudás- vagy az élménytársadalom felé? (3-33). TERESTYÉNI TAMÁS: Fókuszcsoporthoz vélemények az internet használatáról (35-53). TÖLGYESI JÁNOS: Intenzív internethasználók 2004. elején. Mélyinterjú elemzések (55-78). LENGYEL GYÖRGY – ERANUSZ ELIZA – FÜLEKI DÁNIEL – LÖRINCZ LÁSZLÓ – SIKLÓS VIKTÓRIA: A cserénfai kísérlet (79-96). TALLÓZÓ. HAJDU JENŐ – SÁGHI TAMÁS: Egy kis sen-timentalizmus (97-99).

2004. 3. szám

MÉDIA. CSÁKVÁRI JÓZSEF – DEÁK GABRIELLA: A televízió használatának főbb jellegzetességei a 17 és 18 éves magyar gimnazisták körében (3-29). ZELENAY ANNA: Látom, amit ők néznek. A tévé-nézés vizsgálata kontextuális elemzéssel (31-45). KOMMUNIKÁCIÓS KULTÚRA. ZOMBORY MÁTÉ: A bűnös nemzet és Európa. A bűn reprezentációja az ünnepi diskurzusban (47-57). KITEKINTÉS. TERESTYÉNI TAMÁS: A magyar média jelenében feltárható kulturális és morális értékkultivációk (59-100).

2004. 4. szám

KÖZGONDOLKODÁS. Vizsgálat az Európai Unióval és a magyar EU-csatlakozással kapcsolatos közvélekedésről 3. PÖRZSE KATALIN: Közvélemény az EU-tagságról a csatlakozást megelőző években (3-11). TARDOS RÓBERT: Tudás (és nem tudás) az EU-ról: ismeretek, tapasztalatok, külső beágyazottság (13-32). VÁSÁRHELYI MÁRIA: Magyarország Európa szívében. Aggodalmak és remények, szorongások és várakozások (33-52). TERESTYÉNI TAMÁS: Az Európai Unióval kapcsolatos közérdeklődés (53-69). TÖLGYESI JÁNOS: Vélemények a mezőgazdaság problémáiról az EU-csatlakozás kapcsán (71-86). MÜHELY. KARDOS GENONÉVA: Életüket a szakmáért – életveszélyes hivatás. Az újságírói munka biztonsága az iraki háború kontextusában (87-100).

2005. 1. szám

KÖZGONDOLKODÁS. GÖNCZ BORBÁLA: Az európai integráció lakossági megítélésének néhány tényezője az EU régi és új tagállamaiban (3-20). MÉDIA. MALINÁK JUDIT: A személyes identitás létrejötte a médiakultúra globalizálódásának kontextusában (21-36). PLAUSCHIN ANDRÁS: A hírműsorok tájékoztatósi gyakorlata 2004-ben (37-59). INTERNET. FEHÉR KATALIN – KOVÁCS FERENC: Chat-használat: kommunikációs szokások és attitűdök (61-77).

2005. 2. szám

INTERNET. Angelusz Róbert – Tardos Róbert: Internet és egyenlőtlenség. Egy „digitális Máté-effektus” körvonalai? (3-24). HELLER MÁRIA: A diskurzus rehabilitációja (25-54). TÖLGYESI JÁNOS: Call center munkahelyek Miskolcon és Ózdon. Egy Európai Unió projekt története (55-78). MÜHELY. NÁRAY BALÁZS: A világ a hírek nagytőjében. Hírek által homályosan? (79-93).

2005. 3. szám

MÉDIA. Honszki GABRIELLA – JÁGER KRISZTINA – MAKKAJ PÉTER: Kampány előtt – kampány után. Képviselők, női képviselők és a média (3-21). ÚJ TECHNIKÁK, INTERNET. BAYER JUDIT: Technológiai szabályozás a jogi szabályozás helyett: a szűrőprogramok (23-33). CSAKVÁRI JÓZSEF: Lehetőség, véletlen és képi retorika a számítógépes játékok narratív struktúráiban (35-58). KOMMUNIKÁCIÓS KULTÚRA. BALÁZS GÉZA: Mindennapi szemiotikai rendszerek (59-72). MÜHELY. TÖLGYESI JÁNOS: Újságárusok, újságosstandok (73-84).

2005. 4. szám

TERESTYÉNI TAMÁS: George Gerbner 1919-2005 (3-4). KÖZGONDOLKODÁS. ANGELUSZ RÓBERT: A közönség elérhetősége, avagy a közvélemény-kutatások reprezentativitásának akadályai (5-13). MÉDIA. BAJOMI-LÁZÁR PÉTER: A magyarországi műsorelosztók működése, támogatásuk lehetséges irányai és hatása (15-40). GÁLIK MIHÁLY: A média átváltozásai – visszatekintés és jövőkép (41-52). ZELENAY ANNA: A családi életciklus szerepe a tévéfogyasztásban (53-66). INTERNET. BAYER JUDIT: Kísérletek a személyiségjog-sértések szabályozására az interneten (67-81). NEMESKÉRI ISTVÁN: Internethasználati szokások (83-96).

2.2. KÖTETEK

OFFICINA TEXTOLOGICA

A korábbi kötetek adataihoz lásd *Szemiotikai szövegtan 12. Szövegtani kutatás: témák, eredmények feladatok (II)*, Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica, JGYF Kiadó, Szeged, 1999. 400-402; *Szemiotikai szövegtan 13. 0. A szövegtani kutatás általános kérdései. 1. Szaknyelvi szövegek. 2. Tankönyvi szövegek*, Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica, JGYF Kiadó, Szeged, 2000. 220; *Szemiotikai szövegtan 14. 0. A szövegtani kutatás általános kérdései. 14.1. Kép és szöveg. 14.2. Kommunikáció a médiában*, Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica, JGYF Kiadó, Szeged, 2001. 255; *Szemiotikai szövegtan 15. 0. A szövegtani kutatás általános kérdései. 15.1. Kép és szöveg (2). 15.2. Szöveg és fordítás*, Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica, JGYF Kiadó, Szeged, 2003. 204-305; *Szemiotikai szövegtan 16. 0. A szövegtani kutatás általános kérdései. 16.1. Szöveg és zene. 16.2. Mediális transzpozíciók*, Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aesthetica, JGYF Kiadó, Szeged, 2004. 217-221 és *Szemiotikai szövegtan 18.a Petőfi S. János: Szövegkompozíció és jelentés. Témák és megközelítések a szövegtani kutatásban. 18.b Általános információk*, JGYF Kiadó, Szeged, 2007. 186-191.

14. DOBI EDIT (szerk.):

A forgatókönyv mint dinamikus szövegszervező erő

Debreceni Egyetem

Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2008.

DOBI EDIT: Előszó (7).

1. BODA I. KÁROLY – BODÁNE PORKOLÁB JUDIT: A forgatókönyv helye a tudásfajták rendszerében (11).
 2. DOBI EDIT: A forgatókönyv-elemzés mint lehetséges támpont a szövegek tipológiájában (25).
 3. CSÜRY ISTVÁN: Kapesolóelemek a dialógus szövege és forgatókönyve között (37).
 4. KISS SÁNDOR: Elbillenő forgatókönyvek (49).
 5. CSÜRY ANDREA: A félreértés szövegalkotó forgatókönyvei (59).
 6. PELYVÁS PÉTER: Forgatókönyv-építési stratégiák (71).
 7. SKUTTA FRANCISKA: Forgatókönyv és szinopszis (79-88).
 8. KABÁN ANNAMÁRIA: A forgatókönyv mint szövegrendezési stratégia (89).
 9. LÉVAI BÉLA: A *Favágó* című vers magyar és orosz forgatókönyve (99).
- Officina Textologica 14. Abstract* (107).

15. PETŐFI S. JÁNOS:

Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram II

Adalékok a verbális szövegek szövegösszefüggőség-hordozóinak vizsgálatához

Debreceni Egyetem

Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2009.

Előszó (7).

1. Kommentárok és kiegészítések az 1997-ben megjelent OT/1 valamennyi fejezetéhez (9).
 - 1.0. Az OT/1-ben tárgyalt témák (9).
 - 1.1. Kommentárok az OT/1 „A szövegkutatás diszciplinakörnyezete. Szövegnyelvészet és szövegtan a szövegkutatásban” című 1. fejezetéhez (10).
 - 1.2. Kommentárok az OT/1 „A szövegnyelvészet és a szövegtan kapcsolata szövegtani és szövegnyelvészeti bevezetésekben, readerekben, kongresszusi aktákban, monográfiákban és szöveggrammatikákban” című 2. fejezetéhez (12).
 - 1.3. Kommentárok az OT/1 „A szövegalkotó tényezők szövegnyelvészeti / szövegtani elemzésének és leírásának aspektusai” című 3. fejezetéhez (12).
 - 1.4. Kommentárok az OT/1 „A nyelvi rendszernek és a nyelvi rendszer elemei használatának nyelvészeti szövegnyelvészeti / szövegtani perspektívából nézve” című 4. fejezetéhez (12).
 - 1.5. Kommentárok az OT/1 „A szemiotikai textológia mint szövegtani elméleti keret” című 5. fejezetéhez (13).
 - 1.6. Kommentárok az OT/1 „Az *Officina Textologica* sorozat tervezett felépítése” című 6. fejezetéhez (13).
 - 1.7. Kommentárok az OT/1 „Bibliográfiai tájékoztató” című utolsó fejezetéhez (23).
2. A szövegösszefüggőség hordozói (első közelítés): 2004-ben az OT/10-ben „A szövegösszefüggést biztosító relációk elemzésének aspektusai” címmel megjelent tanulmányom kommentált újraközlése (25).
3. *Komplexitás és kohézió mint a szöveg nyelvi szövete összefüggőségének hordozói* (39).

A téma megközelítéséhez elméleti háttérként felhasznált irodalom:

 - a Halliday, Michael A. K. és Hasan, Ruqaiya szerzőpáros 1976-ban megjelent *Cohesion in English* című művének repertórium, valamint

- e mű egyik részletének Vass Lászlóval együtt létrehozott és 1992-ben a *Szemiotikai szöveg* 5. kötetében „A szövegösszefüggőség hordozói Halliday és Hasan szerint” címmel közölt fordítása.
 - 4. *Konstringencia*: a szövegben feltehetően kifejezésre jutó *tényállás-konfiguráció (tényállás-együttes)* szerves egysége mint a szövegösszefüggőség hordozója (55).
A téma megközelítéséhez elméleti háttérként felhasznált irodalom:
 - az abdukcióról 2007-ben az egri szemiotikai konferencián elhangzott előadásom szövege, valamint
 - a lehetséges világokról a Csúri-émlékkönyv számára 2006-ban készített írásom.
 - 5. A szövegösszefüggőség hordozói (második közelítés): *Konnexitás, kohézió, konstringencia – koherencia* (69).
 - 6. Az OT további öt kötetének terve (79).
Függelék (81).
 1. Az *Officina textologica* [= OT] 1-14. kötetének repertóriuma a kötetek megjelenésének időrendjében (83).
 2. Az *Officina textologica* [= OT] 1-14. kötete tanulmányainak repertóriuma az egyes szerzők nevének ábécé sorrendjében (97).
- Officina Textologica 15. Abstract* (103).

SZEMIOTIKAI SZÖVEGTAN

18.a. Petőfi S. János: Szövegkompozíció és jelentés. Témák és megközelítések a szövegtani kutatásban

18.b Általános információk

Előszó (13).

Petőfi S. János: Szövegkompozíció és jelentés Témák és megközelítések a szövegtani kutatásban (15).

0. Előszó (17).

1. A nyelvészeti és a szemiotikai-textológiai kutatásról (19).

1.0. Bevezetés (19).

1.1. Új irányzatok a nyelvészetben és a nyelvfilozófiában. (Generatív grammatika, univerzális grammatika, beszédaktus-elmélet) (19).

1.1.0. Bevezető megjegyzés (19).

1.1.1. John Lyons: *Einführung in die moderne Linguistik*. C. H. Beck, München, 1971. 538. – Eredetileg angolul: *Introduction to theoretical linguistics*. Cambridge University Press, London, 1969. (20).

1.1.2. Wolfgang Stegmüller: *Hauptströmungen der Gegenwarts-Philosophie. II. Kröner, Stuttgart, 1975. Kapitel I. Philosophien der Sprache*. [Chomsky, Montague, Austin és Searle] 1-85 (21).

1.1.3. Danny D. Steinberg – Leon A. Jakobovits (szerk.): *Semantics an interdisciplinary reader in philosophy, linguistics and psychology*. Cambridge University Press, London, 1971. 603 (23).

1.1.4. Donald Davidson – Gilbert Harman (szerk.): *Semantics of natural language*. Reidel, Dordrecht, 1972. 769 (25).

1.1.5. John L. Austin: *How to do things with words. (The William James Lectures delivered in Harvard University in 1955.)* Ed. by J. O. Urmson. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1962. – Németül: *Zur Theorie der Sprechakte. Deutsche Bearbeitung von Eike von Savigny*. Reclam, Stuttgart, 1972. 166. –

- John R. Searle: *Speech acts. An essay in the philosophy of language*. Cambridge University Press, London, 1969. 203 (26).
- 1.1.6. Guido Küng: *Ontology and the logistic analysis of language. An enquiry into the contemporary views on universals*. Reidel, Dordrecht, 1967. 210. – Eredetileg nemet  l: *Ontologie und logistische Analyse der Sprache*. Springer, Wien, 1963. – Wolfgang Stegmüller: *Hauptströmungen der Gegenwarts-Philosophie. II*. Kröner, Stuttgart, 1975. Kapitel II. 3. Philosophische Logiken. 147-221 (26).
- 1.1.7. Karl-Otto Apel: *Analytic philosophy of language and the Geisteswissenschaften. [Foundation of Language, Supplementary Series, Volume 4.]* Reidel, Dordrecht, 1967. 63. – Wolfgang Stegmüller: *Hauptströmungen der Gegenwarts-Philosophie. Band II*. Kröner, Stuttgart, 1975. Kapitel 11. 2. Hermeneutik und Wissenschaftstheorie: Erklären und Verstehen nach Georg Henrik van Wright 103-146 (28).
- 1.2. Danyi Magdolna: Nyelvészet, szöveg, interpret  ci  elm  let. Besz  lget  s Pet  fi S. J  nos-sal 1984-ben (30).
- 1.2.0. 1971-ben jelent meg (Frankfurtban) Pet  fi S. J  nos Transformationsgrammatiken und eine ko-textuelle Texttheorie. Grundfragen und Konzeptionen (Transzformációs grammatikák és egy ko-textuális szövegelmélet. Alapkérdések és koncepciók) cím  ű könyve, benne a generatív nyelvészet addigi eredm  nyaineinek elmélyült ismertetését nyujtva, s egyúttal korai megfogalmazását adva azoknak a szövegnyelvészeti kérdéseknek is, amelyek a szövegelméleti jelent  skutat  s kiindulópontját képeztek. A hetvenes évek szövegnyelvészeti és jelent  selm  leti kutatásai egy sor olyan nyelvi tény nyelvészet-szemantikai és logikai szemantikai értelmezését vállalták – a generatív mondatgrammatik  k eredményeit is értékesítve –, amelyekre a mondatk  zpont   nyelvészeti kutatás objektíve nem vállalkozhatott. (30).
- A kérdés – válasz párok:
- 1.2.1. Egyetlen beszélgetés keretében illuzórikus lenne e kutatásokról egy részleteiben átfogó képet elv  rnunk. Amire k  rhatt  k Petőfi S. János: v  zolj   – az adott sz  k keretek között is a lehetséges teljességre törekedve – az átala és munkatársai által képviselt szövegelméleti kutatás alapvető el  mleti c  lk  t  z  seit, módszertani megalapozását valamint eddigi eredményeit és soron következő feladatait. Mindenekelőtt azonban – dióhéjban – a móga életútját (30).
- 1.2.2. Hogyan látja a – Chomsky utáni – nyelvtudomány helyzetét, problémáit, feladatait? Lehet-e reális   g  nye és van-e lehetősége a nyelv tudományának arra, hogy önmagát a nyelv vizsgálatában körülhatárolva, a grammatika tudom  ny  k  nt fejlődjön? Vagy épp a Chomsky-féle generatív grammatika által felvetett kérdések vezettek oda, hogy a figyelem homlokterébe a jelent  s k  rd  skomplexuma kerüljön s ezzel párhuzamosan a nyelvtudomány interdiszciplináris tudom  ny   v  lj  k, beolvasszva módszertanába más tudományok, elsősorban a formális logika és a filozófiai logikák metodológiai principiumait? (31).
- 1.2.3. Egységes jelent  selm  lettel m  g nem rendelkezünk.   nt idézem: „Jelent  svizsg  lat címén a nyelvészet hosszú ideig k  z  r  lag azzal a valamivel foglalkozott, amit jobb kifejezés híján „redukált fogalmi jelent  s”-nek (az egyes nyelvi elemek között az adott nyelvben nyelvspecifikusan jelenlévő, fogalmi jelent  sviszornynak) nevezhetünk. (...) Ha egy explicit nyelvelmélet felépítésére   g  nyt tartunk, s erre   g  nyt kell tartanunk, mert a nyelvészet elsősorban ezáltal vihető előbbre, önként adódik a referenciális jelent  s vizsgálatának középpontba helyezése.” A felismert hi  nyr  zt  b  l egyes nyelvészek,   gy Benveniste is, azt a k  vetkezt  t  si vonták le, hogy a nyelvtudomány tárgyát nem a nyelvi rendszerben

adott konvencionális jelentésvizonyok vizsgálata, hanem egyedül a beszédben intencionálódó jelentés vizsgálata képezheti. Sarkítva: a jelentés hordozója egyedül a beszéd. Ez a szemlélet a laikus számára is igen vonzó lehet, ugyanakkor nem vezet-e ez a nyelvtudomány partálanításához, másképp: a jelentés szubjektívizálásával a nyelvelmélet de Saussure előtti 'tudományos rendszer'-nélküliségéhez? A pragmatikus aspektusok, a kommunikációelmélet, a beszédaktus-elmélet bevonását az Ön tudományos szemlélete is nélkülözhetetlennek mutatja, anélkül azonban, hogy le kellene mondani a jelentés interszubjektív jellegének a vizsgálatáról! Miben foglalná össze az így felfogott nyelvelmélet tudományos rendszerének főbb princípiumait? (33).

- 1.2.4. Nyilván a pragmatikus aspektusokra is kiterjedő kutatásnak köszönhetjük a felismerést, hogy a jelentéskonstruálás nem mondatszinten, hanem a nyelvi szöveg kommunikációs viszonylatrendszerében történik. A természetes nyelv használata nem egymástól izolált mondatkonstrukciók – a konvenciókat igazoló vagy azoktól eltérő megnyilatkozások –, hanem a nyelvi konvenciókra támaszkodó szövegek létrehozását jelenti. Képesnek tudhatja-e magát a szövegelmélet egy egységes jelentésemélet kidolgozására? (36).
- 1.2.5. A szövegelméleti kutatáson belül Ön körvonalazott egy empirikusan motiváltnak és logika-irányultságúnak nevezett szövegelméletet: a Szövegstruktúra – Világstruktúra Elméletet. Kérem, ha ez egy interjú keretében lehetséges, vázolja ennek az elméletnek módszertani alapjait és felépítésének globális struktúráját. (39).
- 1.2.6. A lexikográfiai kutatásnak a Szövegstruktúra – Világstruktúra Elmélet kidolgozásával kapcsolatban jelentős szerep jut. Újabb munkáiban a lexikonelmélet kérdései különösen előtérbe kerültek, nem függetlenül a Szövegstruktúra – Világstruktúra Elmélet módszertani alapjaitól, de mintegy egy önálló lexikonelmélet rendszerű megalapozásának az igényét is tartalmazva. Tanulmányai egy lexikonrendszer kidolgozását nélkülözhetetlennek mutatják a szöveginterpretálás kanonikus nyelvének (s ezáltal csaknem teljes elméleti instrumentáriumának) kidolgozásához. Azt jelenti-e ez, hogy a lexikonrendszer kidolgozását a jelentéskutatás folyamatában tartja döntő fontosságú előfeltételnek, vagy azt is, hogy a lexikonrendszer magának a jelentéseméletnek a 'mag'-jaként tekintendő? Milyen szerepet játszik az Ön által hiányolt Minimális Lexikon a szövegelmélet és általában a jelentésemélet kidolgozásában? (44).
- 1.2.7. Az irodalomtudomány annak idején rendkívül fontos ösztönzéseket kapott a strukturális nyelvészettől; gondoljunk csak az úgynevezett orosz formalista iskolára, a prágai iskolára, vagy Lotmanék 'funkcionalista formalizmusára'. Az ezeket az irányzatokat ért – pl. a hermeneutika felől jövő, vagy épp a marxista beállítottságú – bírálatokat nem tarthatjuk jogosulatlanoknak.
[Mint hogy a szakirodalom a Szövegstruktúra – Világstruktúra Elméletre a német nyelvű elnevezéséből – Text-Struktur Welt-Struktur Theorie – létrehozott betűkombinációval utal, a továbbiakban én is ezt az utalásmódot fogom használni.]
Ha leegyszerűsítve is ugyan, de azt hiszem, mondható, hogy a TeSWeST instrumentáriumának célja, annak – kanonikus nyelven történő – leírása, hogy egy adott megnyilatkozás milyen feltételek között, milyen / melyik 'világra' vonatkozóan tartható igaznak vagy lehetségesnek. Ez, komplex tárgynyelvi (irodalmi) szövegek összefüggésében gondolkozva, úgy gondolom, azt is jelentheti, hogy – a 'szövegvilág' kompozicionális elrendezettségének kérdéseivel szoros összefüggésben – adott (specifikus) 'irodalmi lehetséges világok' szemantikai (poétikai) rendszere is feltárható és leírható a TeSWeST alkalmazásával.

- Munkásságából sohasem hiányoztak irodalmi szövegek (elsősorban versek) felépítésére vonatkozó elemzések. Érzésem szerint a TeSWeST – ha egyelőre hipotetikus is – tudományosan megbízható alapokat kínál egy irodalmi szövegelmélet létrehozásához is. Hogyan látja ennek lehetőségét? (48).*
- 1.2.8. *Eddigi válaszaiban a 'Szövegstruktúra – Világstruktúra Elmélet'-et úgy emlegette, mint egy átfogóbb szövegelmélet magját, valamint arról beszélt, hogy e szövegelmélet koncepciójának eddig elsősorban az egyes természetes nyelvektől független aspektusaival foglalkoztak. Kérem, vázolja röviden, mit tekint szövegelméleti kutatásuk soron következő feladatainak (50).*
- 1.2.9. *Köszönöm a beszélgetést, s még csak arra kérem, utaljon itt azokra a munkáira, amelyek, megítélése szerint leginkább reprezentálják jelentéseméleti kutatásai különböző aspektusait (52).*
- 1.3. *Andor József: A szövegtan diszciplináris alapkérdéseiről és a szemiotikai textológia státusáról. Elektronikus beszélgetés Petőfi S. Jánossal 2001-ben (54).*
- [1.3.0. *Bevezetés*] (54).
- A kérdés – válasz párok:*
- [1.3.1. *Pályád, tudományos érdeklődésed, kutató- és oktatómunkád mely állomásait tartod a legfontosabbaknak?*] (54).
- [1.3.2. *Meglátásod szerint mi lehet az oka annak, hogy a szövegtani diszciplinák markáns tudományos státusának, elfogadottságának ellenére a mai napig elmaradt azok elismerése az intézményes háttér tekintetében az őket nevükben is viselő egyetemi tanszékek alapításával?*] (58).
- [1.3.3. *Látható módon a diszciplína a vizsgálódás elméleti kereteit tekintve korántsem egységes. Mi a véleményed erről a sokrétűségről, az irányok, irányzatok, elnevezések sokféleségéről? Melyek azok, amelyek a szövegtan elméletét és gyakorlatát a leggyértelműbb, a leghasznosabb módon gazdagítják, előre viszik?*] (60).
- [1.3.4. *Hogy látod a magad helyét a szövegtan fejlődéstörténetének különböző állomásait illetően, különös tekintettel a 20. század legvégére, illetve a 21. század elejére vonatkozóan, amikorra egyre határozottabban fogalmazódott meg részedről a szemiotikai szövegtan komplex, modell értékű kutatása. Hogyan foglalnád össze az általad képviselt szövegtani koncepció, modell lényegét, sajátosságait?*] (63).
- [1.3.5. *A következőkben olyan kérdéseket szeretnék felvetni, amelyek az általad képviselt szövegtani modell sarkalatos pontjainak mondható fogalmakat, fogalomköröket illetik. Az 1998-ban megjelent – Benkes Zsuzsával közösen írt – művet olvasva, feltűnt nekem az, hogy ott a háromszintű normarendszer elemei (a konnexitás, kohézió és koherencia) közül az első név szerint nem szerepel, annak ellenére, hogy a körébe tartozó tényezőket részletesen tárgyaljátok ott is. Mi az oka annak, hogy A szöveg megközelítései c. könyvben, annak tárgymutatójából kimaradt ez a terminus?*] (66).
- [1.3.6. *Véleményed szerint beszélhetünk-e a szöveg esetében mélyszerkezetről, van-e a szövegnek ilyen szintje?*] (68).
- [1.3.7. *Az egyes kompozicionális szinteken azonosított jelenségek viszonyainak tekintetében összefonódások, áttételek mutatkoznak / mutatkoznak a konnexitást, a kohéziót és a koherenciát reprezentációsán megvalósító elemek, tényezők között. Jól értem, értelmezem ezeket a viszonyokat a Te modelled keretei között?*] (70).
- [1.3.8. *Miként vélekedsz a grice-i pragmatikai program, különösen az ún. együttműködési elv és az ahhoz kapcsolódó maximáknak a beépíthetőségéről rendszered keretei közé?*] (71).

- [1.3.9. *Véleményed szerint hogyan kapnak a strukturális értelmező interpretáció folyamatában szerepet a különféle tudástípusok, különös tekintettel az enciklopédikus ismeretekre, de bizonyos mértékig a generikus, valamint az egyéni, ún. privát tudásra is, valamint a konceptuálisan, mentális struktúrákba rögzített keret-, háttér- és forgatókönyvekben tárolt ismeretekre?*] (73).
- [1.3.10. *En az általad mondottak alapján az enciklopédikus ismereteket a tezaurisztikusnak elképzelt rendszernyelvészeti, valamint a szövegnyelvészeti szótárkomponens között közvetítő, híd szerepet játszó, de egyúttal önálló státusú tudástípusnak, ismerethalmaznak vélem. Egyetértesz ezzel?*] (74).
- [1.3.11. *Evezünk most más vizekre. Hol látod az általad kidolgozott szövegtani koncepció keretei között létrehozott modell alkalmazhatóságát a zenei kommunikátumok konstruálására és befogadására vonatkozóan? Jelenlegi ismereteink alapján milyen módon írható le, követhető a zenei szövegek architektónikája? Létezik-e erre irányuló megközelítések, kísérletek?*] (75).
- [1.3.12. *A zenei mediális összetevővel rendelkező multimedialis szövegek mellett engem kíváncsisággal tölt el az, hogy milyen módon elemezhető a zenei kommunikáció, milyen fokon és jelleggel rejti magában a hangszerez zene a szövegiség jegyeit. Te hogy vélekedsz erről?*] (77).
- [1.3.13. *Hadd kérdezzem meg, a zene mellett hogyan vélekedsz a tánc, elsősorban a balett hasonló keretek között történő vizsgálatáról, vizsgálhatóságáról?*] (78).
- [1.3.14. *Arra kérlek, fejtsd ki gondolataidat kicsit bővebben arról, hogy mi módon utal a verbális nyelv és mi módon a tánc, valamint arról, hogy milyen balett hozható létre a verbális szöveg első fokú (dominánsan betű szerinti) és milyen a másodfokú (dominánsan szimbolikus) interpretációja alapján.*] (79).
- [1.3.15. *Hadd térjek még vissza egy kérdés erejéig a nyelvészethez. Hogy látod a korpusznyelvészet, vagy egyáltalán a korpusz alapú vizsgálat és a szövegtan kapcsolatait?*] (80).
- [1.3.16. *Nagyon fontosnak tartom, hogy szemléletmódodat és eredményeidet minél több hallgató ismerje meg a gyakorlatban az egyetemi alap-, valamint szakképzése folyamán egyaránt. De legalább ilyen fontosnak tartom azt is, hogy az anyanyelvi és idegen nyelvi tanári továbbképző programokban is lényeges helyet kapjanak nézeteid, modelled. Hogyan segíted Te az ilyen törekvéseket, s milyen eredményekről tudsz már beszámolni? Elsősorban a „hazai”, magyarországi helyzetre gondolok itt, de érdekelne a külföldön történő / történet hasznosítás eredményessége is.*] (81).
- [1.3.17. *Léteznek-e elképzelések vagy akár próbálkozások arra vonatkozóan, hogy az idegen nyelvek oktatásában is hasznosításra kerüljön a nevedhez fűződő szövegtani koncepció?*] (83).
- [1.3.18. *Hadd kérdezzem meg végül a 70 éves Petőfi S. Jánost: milyen kérdések foglalkoztatnak leginkább most, milyen terveid vannak a jövőre nézve?*] (83).
- [1.3.18. *Zárszó.*] (85).
- 1.4. *Összefoglaló megjegyzések* (86).
2. *A szövegkompozíció elemzéséről* (87).
- 2.0. *Bevezetés* (87).
- 2.1. *Kompozíció és „jelentés”* (88).
- 2.1.0. *Elméleti bevezetés* (88).
- 2.1.1. *Weöres Sándor Fughetta című verse kompozíciójának elemzése* (89).
- 2.1.2. *Nemes Nagy Ágnes Jég című verse kompozíciójának elemzése* (92).

- 2.2. Szövegkompozíció makro- és mikroszinten. Metodológiai megjegyzések a kompozíció kohezív szerkezetének elemzéséhez (Példaszöveg: Örkény István *Halhatatlanság* című egypercese) (95).
 - 2.2.0. Bevezetés (95).
 - 2.2.1. Terminológiai megjegyzések (95).
 - 2.2.2. Szövegek makrokompozíciójának kohezív szerkezete (97).
 - 2.2.3. Az első fokú kompozícióegységek kohezív szerkezete (98).
 - 2.2.4. Az első fokú kompozícióegységek elemi összetevőinek kohezív szerkezete (101).
 - 2.2.5. A bekezdésnyi kompozícióegységek kohezív szerkezete (103).
 - 2.2.6. Adalékok Örkény István „Halhatatlanság” című műve lineáris elrendezhetőségének vizsgálatához (103).
 - 2.2.7. Összefoglaló megjegyzések (108).
- 2.3. A szövegkompozíció komplex elemzésének összetevői (Példaszöveg: Nemes Nagy Ágnes „Amikor” című írása (111).
 - 2.3.0. Bevezetés (111).
 - 2.3.1. A szövegkompozíció organizációformái (111).
 - 2.3.2. Nemes Nagy Ágnes Amikor című szövegének textuális és inferenciális vehiküluma (112).
 - 2.3.3. Verbális makrokompozícióegységek Nemes Nagy Ágnes Amikor című szövegében (113).
 - 2.3.4. Nemes Nagy Ágnes Amikor című szövegének (kor)referenciális organizációja (113).
 - 2.3.5. Nemes Nagy Ágnes Amikor című szövegének vertikális kompozíciós organizációja (115).
 - 2.3.6. Nemes Nagy Ágnes Amikor című szövegének horizontális kompozíciós organizációja (118).
 - 2.3.7. Az első fokú értelmi, referenciális és kommunikatív jelentésről általában és Nemes Nagy Ágnes Amikor című szövegével kapcsolatban (119).
- 2.4. Összefoglaló megjegyzések (120).
3. Zárzó (123).
4. Függelék (125).

A szemiotikai-textológiai kutatással foglalkozó magyar nyelvű publikációk válogatott bibliográfiája (125).

Általános információk. Szerkeszti: VASS LÁSZLÓ (133).

Előszó (135).

 1. Bibliográfiák (136).
 - 1.1. Bibliographie Linguistique de L'Année. Text linguistics, discourse grammar – Linguistique de texte, grammaire de discours Texte – 2001 (136).
 - 1.2. Petőfi S(ándor) János szemiotikai szövegtanhoz vezető útját dokumentáló, 1992 és 2005 között megjelent művek bibliográfiája (147).
 - 1.2.1a Szerzőként egyedül létrehozott önálló művek (148).
 - 1.2.1b Társ szerzőként másokkal együtt létrehozott önálló művek (162).
 - 1.2.2a Szerkesztőként egyedül létrehozott művek (167).
 - 1.2.2b Társ szerkesztőként másokkal együtt létrehozott művek (168).
 - 1.2.3a Egyedül szerkesztett sorozatok kötetei (169).
 - 1.2.3b Másokkal együtt szerkesztett sorozatok kötetei (172).
 - 1.2.4a Visszatekintésként létrehozott művek (173).
 - 1.2.4b Interjúk, diskussziók (175).
 2. Repertóriumok (177).
 - 2.1. Folyóiratok / Periodikák (177).

Discourse Processes. A Multidisciplinary Journal – 2001 – 2003 (177).
Text. An Interdisciplinary Journal for the Study of Discours – 2002 – 2003 (182).

Jel – Kép – 2003 (186).

2.2. Kötetek (186).

Officina Textologica 8 és 10 – 13 (186).

Andor József – Benkes Zsuzsa – Bókay Antal (szerk.): Szöveg az egész világ.

Petőfi S. János 70. születésnapjára (191).

Kárpáti Eszter: A szöveg fogalma (192).

Balázs Géza: Szövegantropológia. Szövegek többirányú megközelítése (193).

Tolcsvai Nagy Gábor: Szöveg és típus. Szövegtypológiai tanulmányok (194).

A szemiotikai textológia elméleti keretével és alkalmazásával foglalkozó fontosabb magyar nyelvű monográfiák (195).

Benkes Zsuzsa – Petőfi S. János: A vízjel nem tűnik el olyan könnyen Versek megközelítése kreatív gyakorlatokkal (195).

Balázs Géza – Benkes Zsuzsa: Tankönyvsorozat a magyar nyelv gimnáziumi és szakközépiskolai oktatása számára (198).

Vass László: Színek és képek. A több mediális összetevőből felépített kommunikátumok megközelítéséhez (204).





ISBN 9789639927254



9 789639 927254

3623.-

